

HITES SÁNDOR

**MAGYARORSZÁG 1836-BAN:
A NEMZETI REGÉNYTÖRTÉNET KITALÁLÁSA***

„[A] dicsőség vagy gyalázat, mely a hajdankorból ránk maradt egyes neveket környez, egy nemzet jutalma vagy büntetése.”

Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*

„Különös, de némileg lélektani fogalmon alapul, hogy Kolozsvárnak lakóit kell ismerni, hogy azt szépnek találjuk, s ez a visszának tetsző állítás e történetnek korára is illik.”

Jósika Miklós: *Kolozsvár 1594-ben*

„... graves, from which a glorious Phantom may
Burst, to illuminate our tempestous day.”

Percy Bysshe Shelley: *England in 1819*

A következőkben azokat az irodalomkritikusi és irodalomtörténeti műveleteket veszem vizsgálat alá, melyek az 1836-os esztendő az *Abafi* megjelenése okán regénytörténeti jelentőséggel ruházták fel. Az irodalomtörténet a „magyar regényirodalom megalapítója” minősítést hosszú ideig Jósika Miklós nevéhez kötötte. E kitételben a „magyar regényirodalom” hol szűkebben, hol tágabban értelmezték (többek között a romantikus regény, a történelmi regény, a Walter Scott-típusú regény megalapításaként),¹ a „megalapítás”-on pedig hol létrehozást, hol megújítást, betetőzést, intézményesítést, nemzeti-vé alakítást vagy piacosítást értettek.

A megállapítás, amely szerint az *Abafi* szerzője a magyar regényirodalom megalapítója, az eredet kultuszát és a szerves fejlődés eszményét gyanakvással illető korban aligha olvasható szó szerinti értelemben. Magam sem e kijelentés valóságértékére, hanem történetének, szerkezetének és jelentésváltozásainak követésére fordítok figyelmet. E folyamatok csomópontjait a hagyománygondozás bevett alkalmi (a Jósika-ekrológok, az *Abafi* megjelenésének évfordulói), valamint az emlékezet-közösségek cserélődései alkotják. Vajon az az irodalomtörténeti közhely, hogy Jósika a magyar regény megteremtője, maga is egyfajta történet volna, kezdőponttal, fordulatokkal, befejezéssel? Egy ilyen kijelentés milyen összefüggésben áll azzal a feltételezéssel, hogy az irodalomnak van

* A dolgozat az MTA–ELTE „Ideológiák” kutatócsoport munkájának részeként készült.

¹ A legszélesebb felfogásban Jósika egyenesen „a magyar romanticizmus megalapítója s eddigig legjeleesebb képviselője”: BÁN Aladár, *Jósika Miklós élete és írói működése*, Pozsony–Bp., Stampfel, 1902, 5; szűkebben felfogva érdemei csak a „romantikus történelmi regényre” vonatkoztak, mondván, „a magyar irodalomban ennek a műfajnak a képzete is az ő nevéhez társul”. V. SZENDREI Júlia, *Jósika Miklós: Abafi*, Igaz Szó, 1972/9, 440.

története? Romantikus vagy inkább pozitivistá gesztusként értékelhetjük efféle érdemek odaítélését? Vajon nem a magában e megállapításban rejlő struktúrát hozzuk-e újra létre, ha azt keressük, hogy ki írta le először, miként vált általánossá vagy jelentéktelenedett el?

1. Régi, magyar, regények

Jósika Miklós az *Abafi* címet viselő műve „az első valóban eredeti, olvasmányos, művészi értékű magyar regény” – olvashatjuk Wéber Antal regénytörténetében.² Az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv vonatkozó fejezetében (amelyet szintén Wéber írt) már nem szerepel hasonló megállapítás.³ Az 1836-os esztendő viszont még abban a kiadványban is közismert jelentőséget képviselt, amely a legutóbb vállalkozott ezen időszak szisztematikus kritikátörténeti feldolgozására.⁴ Évtizedek óta nem készült ugyanakkor olyan átfogó regénytörténeti munka, amely ezzel az évszázados hagyományhoz illeszkedő kijelentéssel (vagy eltűntével) számot vehetett volna. Pedig az utóbbi bő évtizedben többirányú érdeklődés ébredt a magyar nyelvű regényírás kezdeteinek „fiktív újraalkotása” vagy „olvashatóvá tétele” iránt.⁵ A regénytörténet korai szakaszának problematikája több irodalomtörténészt foglalkoztat, s ennek szövegkiadások is jelét adják.⁶

Az érdeklődés ugyanakkor olyannyira szerteágazó, hogy irányai nehezen volnának közös nevezőre hozhatóak. Azt sem könnyebb meghatározni, hogy mi is ezen érdeklődés

² WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei (Fejezetek a magyar regény történetéből)*, Bp., Akadémiai, 1959, 136.

³ *A magyar irodalom története*, III, szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 504–509.

⁴ „1836–1837 tudvalevően a magyar regény nagy évei voltak, hat magyar regény jelent meg szinte egy időben”. FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés 1830–1842*, Bp., Akadémiai, 1990, 370.

⁵ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az ellenszegülő múlt*, Jelenkor, 1999/12, 1286.

⁶ Imre László epikatörténete főként a 19. század középső harmadának alkotóival foglalkozott (Jósika, Kemény, Eötvös, Jókai, Kuthy Lajos, Nagy Ignác), de azóta – mintegy időben visszafelé haladva – Fáy András és Bessenyei György regényeiről is írt: IMRE László, *Műfajok létfarmája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996; Margócsy István, ha nem csalódom, nemzedékek óta először olvasta el a *Szigvártot* (1787): MARGÓCSY István, *Szigvárt apológiája = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999. Az írók közül irodalomtörténeti igénnyel szölt hozzá a kérdéshez MÁRTON László esszéje, *A kitaposott zsákutca = M. L., Az áhítatos ember gép*, Pécs, Jelenkor, 1999, 235–266. A *Tariménes utazása* már olvasható a Bessenyei kritikai kiadásban, és Kisfaludy Sándor prózai műveit is megjelentették. Az, hogy Penke Olga a felvilágosodás történelemfilozófiája kapcsán Bessenyei, Gvadányi és Verseghy Voltaire- és Millot-fordításairól is írt, bizonyára nem független attól, hogy újra kiadta a 18. századi magyar regénytörténet egyik legfontosabb szövegét, az *Etelkát*: PENKE Olga, *Filozofikus világtörténetek és történelemfilozófiák*, Bp., Balassi, 2000; DUGONICS András, *Etelka*, s. a. r. PENKE Olga, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002. Említhető még a főként költőként és kritikusként ismert Bodor Béla egyetlen, de helyenként igen invenciózus könyvecskéje és szemelvénygyűjteménye a 18. század második felének magyar nyelvű prózai műveiről: BODOR Béla, *Régi magyar regénytitkár*, 1–2, Pécs–Bp., Halász & Társa, [2000]; Borbély Szilárd rövidke recenzióban fejtett ki nagy ívű meglátásokat a magyar regénytörténetről, mint amely Márton László legutóbbi regényében az „újra élővé tett hagyomány archívumaként” jelenik meg: BORBÉLY Szilárd, „A tovább gondolkodó olvasó...” *Márton László regénye és a Kártigám*, Élet és Irodalom, 2002. augusztus 13., 15.

voltaképpen tárgya, vagyis mely művek és szerzők, sőt, egyáltalán mely korszakok tartoznak a magyar regény kezdeteihez. Az Unikornis kiadó *A magyar próza klasszikusai* sorozatában 1993-ban és 1994-ben megjelent *Régi magyar regények* címet viselő két kötet a *Fanni hagyományait*, az *Abafit*, *A hóhér kötelét*, az *Egy régi udvarház utolsó gazdáját*, valamint az *Álmok álmódóját*, illetve Reviczky Gyula és Tolnai Lajos egy-egy művét egyaránt „rég magyar regénynek” tekintette.⁷ A *Régi magyar regénytükör* címmel néhány éve megjelent kiadvány ellenben Haller László *Telemakus*-fordításának megjelenése (1755) és a *Tariménes utazásának* megírása (1804; első teljes kiadása: 1930) közti időszakban létrejött prózai és verses, eredeti és fordított epikai szövegeket elemzett, illetve adott közre belőlük szemelvényeket.⁸ Az Unikornis válogatásában Kerényi Ferenc utószava az *Udvarház* közlését azzal indokolta, hogy elfeledett mű, vagyis (Kemény tanulmányaival, Eötvös állambölcseletével, a *Bolond Istók* I. énekével és *A nagyidai cigányokkal* egyetemben) nem vált részévé „a nemzeti önismeretnek”.⁹ A „rég” minősítés a Szilágyi Márton szerkesztette második kötet darabjai kapcsán szintén az „elfeledett”, s nem az „időben távoli” jelentéséhez állt közelebb. A „régén ké-szült”, illetve a „nem emlékezünk rá” közül a *Fanni* vagy az *Abafi* az előbbi, az *Apai örökség* (1884) vagy *A sötét világ* (1894) az utóbbi tekintetben számíthat „réginek”. Szilágyi Márton utószavában az általa sajtó alá rendezett regényeket olyan műveknek minősíti, amelyek sikertelenül próbáltak elrugaszkodni egy korábbi („rég”) prózai hagyománytól, de pontosan ezzel mutatnak rá arra, hogy a századvégen a készen kapott (romantikus) prózapoétika már érvénytelenné vált. Olyan regényekről van szó tehát, amelyek ugyan időben közelebb állnak hozzánk, de művészi sikertelenségük révén mégis „régivé” váltak. A „rég” itt a „korszerűtlen” jelentésében áll.¹⁰

A kortársi regényt is jellemzi a magyar nyelvű próza régmúltjára történő reflexió, többek között éppen a történelmi regény új változatai utalnak saját műfaj történeti kontextusaira.¹¹ A jelenkor irodalmában a játékba hozott szövegkorpusz az irodalomtörté-nészekéhez hasonlóan összetett képet mutat. Márton László – akinek alkotásmódja mai regényíróink közül talán a leginkább jellemezhető irodalomtörténeti tudatossággal – *Jakob Wunschwitz igaz története* (1997) című regénye a német romantika egyik alapszö-vegével, Kleist *Kohlhaas Mihályával*, míg *Testvériség* (2001–2003) című trilógiája a barokk vagy heroikus, de a romantikus regény formáival is kapcsolatban áll. A történel-mi regény más, mai művelői főként Jókai és Gárdonyi írásmódjának ironikus megújí-tására tettek kísérletet. A régiségből ugyanakkor nem pusztán a regény vagy a román

⁷ KERÉNYI Ferenc, *Utószó = Régi magyar regények*, s. a. r. Uő., Bp., Unikornis, 1993 (*A Magyar Próza Klasszikusai*, 8), 375–382; SZILÁGYI Márton, *Utószó = Régi magyar regények*, II, s. a. r. Uő., Bp., Unikornis, 1994 (*A Magyar Próza Klasszikusai*, 20), 374–378.

⁸ BODOR, *i. m.*

⁹ KERÉNYI, *i. m.*, 379.

¹⁰ SZILÁGYI, *i. m.*, 374.

¹¹ Arról, hogy e művek „olyan prózapoétikai, nyelvszemléleti, történetiszemléleti kérdéseket is felvetnek, melyek körüljárását nemcsak a mai magyar (kortárs) irodalomértés szempontjából, de a regény műfajának alakulástörténetére nézve is” célszerű elvégezni: RÁCZ I. Péter, *A történeti narratíva poétikai szerepe a mai magyar irodalomban: Márton László, Láng Zsolt, Háy János és Darvasi László regényei*, Prae, 2000/1–2, 117.

idéződött föl, hanem a 17–18. századi emlékirat is, illetve nem pusztán a nagyepika, de olyan kisprózai formák is, mint az anekdota.

A posztmodernitás alkotóit a regénytörténettel létesített szövegközi viszonyt illetően egyszerre motiválhatta az irodalmi folyamat töréspontjaira irányuló figyelem, illetve az eredet feltárásának vagy konstruálásának mint (újra)kezdésnek a dilemmája. Esterházy Péter azon megállapítása, mely szerint a „modern utáni” magyar próza kétarcúsága abban áll, hogy „[m]ásképp kell rombolni, ha közben ugyanazt még építeni is kell”,¹² nem áll távol annak feltételezésétől, hogy a magyar regényirodalom valójában még létre sem jött. Márton László tevékenységében az újraalapítás kérdése (a folytonosság és a szakadás képzeteivel összefüggésben) abban az alkotói programban kapott hangot, amely szerint a magyar nyelvű regénytörténetben „kimaradt első félidőt (...) az elbeszélői hagyomány radikális átértelmezése révén, visszamenőleg meg lehetne teremteni”.¹³ A történelmi elbeszélés újraalkotása és a prózatörténeti érdeklődés egymásra utaltságát Mártonnak az a meglátása is nyomatékosítja, miszerint „a történelmi hagyománnyal való szembenezés egyszersmind az elbeszélői hagyomány revízióját is jelenti”.¹⁴

Ha elfogadjuk, hogy valamely kezdet helyének megállapítása együtt jár a mindenkori jelen felé mutató fejlemények igazolásával, akkor a posztmodernitás nézőpontja a magyar irodalom megalapítását célzó igyekezet szükségességét, lehetőségességét vagy éppen beválthatatlanságát nem előzmények nélkül veti vagy panaszolja föl, hiszen a megszakítottság hasonló tapasztalatai befolyásolták Kölcsey Ferenc vagy Arany János írásmódját is.¹⁵ A félig kész hagyomány, a hasznavehetetlen örökség, a visszateremtendő múlt képzetei azt sugallják, hogy a kezdet ideológiája mindenkor abban a kényszerben áll, hogy azt olyan módon kívánjuk létrehozni, hogy magunkra ismerhessünk benne.

2. 1836: a dátum szerkezete

Meghal Berzsenyi Dániel, Kölcsey mond róla emlékbeszédet, Bajza József és Schedel Ferenc kiadásában megjelenik a *Kazinczy Ferencz' eredeti poetai munkáinak* első kötete, Debrecenben a kegyelet emléket állít Csokonai sírja fölé, megkezdődik a Nemzeti Múzeum építése, megalakul a Kisfaludy Társaság, utoljára jelenik meg a Kritikai Lapok, négy év után véget ér az országgyűlés, Kossuth Lajos Pestre költözik és megindítja a Törvényhatósági Tudósításokat, Arany János tavasszal díszleteket tologat, ősszel pedig segédtanító Szalontán.

Milyen év volt az 1836-os?

A fenti események valószínűleg nem ugyanabban az értelemben történtek 1836-ban. Többségükhöz nem is kötünk szorosan évszámot, hiszen jelentőségüket nem a dátum vonatkozásában nyerik el, vagy ha igen, akkor olyan hosszabb időtartamok tekintetében,

¹² ESTERHÁZY Péter, *Arra gondoltam, hogy az le*, Bp., Anonymus, 1996, 32.

¹³ MÁRTON, *i. m.*, 239.

¹⁴ MÁRTON, *i. m.*, 236.

¹⁵ Ebben a tekintetben lehet különösen érdekes Márton Kölcsey-értelmezése: MÁRTON, *i. m.*, 61–80.

amelyek a szóban forgó évszámot jelöletlen módon rejtik magukba. A fenti események (és még végtelen számú más esemény, amely ugyanezen évben történt) továbbá nem is ugyanazon a szinten vizsgálhatóak: némelyik egy életút, mások a politika-, a sajtó-, a kultusz-, az intézmény- vagy az irodalomtörténet szintjén helyezkednek el. Viszonyukban egymással egyidejűtlen kronológiák és történetek válnak egyidejűvé. Annak a történetnek az időbeli léptéke, amelyben az egyes események helyet kaphatnak, szintén eltérő lehet: némelyiket hónapokban, másokat években, megint másokat évtizedekben mérünk. Némelyik lezár, némelyik megnyit időbeli sorokat, mások csak állomást jelölnek egy olyan folyamatban, amelynek a kezdete és a vége (pontosabban e kettő célképzetes viszonya) nem áll különösebb összefüggésben azzal, hogy a közbülső fázisok valamelyike dátumszerűen kijelölhető-e.

Mit jelent a jelenlegi irodalomtörténeti gyakorlat fényében, ha egy bizonyos korszak vagy egy történelmi pillanat vizsgálatát tűzzük ki? Mit teszünk, amikor datálunk egy szöveget? Mit vélünk megtudni valamely eseményről vagy irodalmi műről időindexeinek (vagy létrejötté térbeli koordinátáinak) a megadásával? Miféle többletbe jutunk, ha ezekre a sajtóságokra tekintettel olvasunk? Mit kezdetünk azzal a feltételezéssel, hogy a műalkotások mintegy képviselik azt a sajátos történeti helyzetet, amelyben létrejöttek, vagy legalábbis magukon viselik e környezet nyomait? Mi a helyzet akkor, ha egy szöveg megszületésének időkoordinátáit mások eltérő módon veszik számításba? Ezekből a kérdésekből indul ki a dekonstrukció utáni angolszász romantikakutatás egyik legnagyobb ívű vállalkozása, James Chandler *England in 1819* című könyve.¹⁶ Chandler, miközben egyetlen év eseményeire nézve foglalja össze nézeteit a Waterloo utáni brit irodalmi kultúra politikai vonatkozásairól, érezhetően azt kívánja próbára tenni, hogy miként volna felújítható valamennyi a historizmus azon gyakorlatából, amely minden időszakot a maga sajátosságában gondolt megragadni, valamely egyediség kifejeződéseként. Chandler a datálásban nem ártalmatlan filológiai műveletet lát, de a historizmus érdekmentességével sem egyezik, hanem úgy véli, hogy mivel a kulturális kronológia iránti érdeklődés a romantika öröksége, ezért a romantikus hagyomány egyes kiemelt darabjainak datáltsága, e datáltság mikéntjének kérdőre vonása napjaink értelmező kategóriáinak időindexeit világítja meg. Arra keres választ, hogy miként kapcsolódnak össze a „történeti helyzetről” mint olyanról alkotott jelenkori fogalmak azzal, hogy maga e fogalom a romantikában mint sajátos „történeti helyzetben” bukkant föl.

Egy másfél évtizeddel ezelőtt megjelent angol nyelvű francia irodalomtörténet minden fejezete egy-egy évszámból indult ki.¹⁷ A fejezetek szerzői az adott dátumot vala-

¹⁶ James CHANDLER, *England in 1819: The Politics of Literary Culture and the Case of Romantic Historicism*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1998. (Egy magyar említéséről tudok: FOGARASI György, *A romantika téjei*, Helikon, 2000, 7.) Chandler ismert dátumok kapcsán teszi föl kérdéseit, vagyis nem fordít figyelmet magának a keltezésnek a filológiai problémájára. Erről legutóbb: DÁVIDHÁZI Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya (Pozitivisták kötődéseink egy szakmai vita fényében)*, ItK, 2004, 41–51.

¹⁷ *A New History of French Literature*, ed. Denis HOLLIER, Cambridge (Mass.)–London, Harvard University Press, 1989. E kiadvány kompozíciójának bírálatáról: Marcel CORNIS-POPE, John NEUBAUER, *Towards a*

mely mű vagy fordítás, folyóirat vagy újság megjelenése, egy előadás vagy bemutató, egy szerző halála stb. alapján választották ki. A dátum műfaj- vagy intézménytörténeti vizsgálódásokhoz, de akár egyetlen könyv jelentőségének megértéséhez is kiindulásként szolgált. A szerkesztő szándéka az volt, hogy a narratív előadás helyett valamifajta heterogeneitást, mellérendeltséget valósítson meg, és noha a dátumokhoz rendelt rész tanulmányokat a kronológia szerint rendezte el, úgy vélte, hogy sikerülhet kiküszöbölnie a történelem linearitásának vagy a hagyomány kumulatív öröklődésének a képzetét. Hogy néhány évvel később az 1993-as francia nyelvű változat címéből már elhagyta a „történet” szót (*De la littérature française*), az vagy ennek a törekvésnek a sikerét jelzi, vagy pedig azt, hogy a kötet szerkesztője ráébredt, az első címváltozat ellentmondásban állt a könyv eklektikus szerkezetével.¹⁸

Ez a vállalkozás inkább az irodalomtörténet-írás nem 19–20. századi paradigmáival rokonítható vagy általában az évszámok szerinti adatszolgáltatás gyakorlatával.¹⁹ Olyan tudatos teoretikus döntésről lehetett szó, amelyik arra a meglátásra támaszkodhatott, hogy az adatok káosza a történeti narratívák és a krónika-forma közti különbség révén ruházódik fel (ideologikus) jelentéssel, a valóság ismerete utáni vággyal összefüggő morális autoritással.²⁰ A dátumok szerint szerveződő irodalomtörténet tehát azért lehetett és lehet ma is csábító, mert ideológiai ártatlanságot sugall a (nagy) elbeszélés kompromittálódott fogalmával szemben.²¹ Mivel azonban az így elkészült fejezetek maguk sem nélkülözték az időben előre vagy hátra utaló távlatot, ahogy az ideológiai minősítéseket sem (hiszen például a Hayden White által az 1820-as évek francia történetírásáról írott fejezetben az „akadémikus történetírás” vagy a „konzervatív erők” szitokszóként szerepel²²), ezért olyan „kis elbeszélések” jöttek létre, amelyek voltaképpen megannyi nagy elbeszélés egy-egy töredékének vagy metszetének tűnnek. Vagyis a dátum és a történet

History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections, ACLS Occasional Papers, No. 52, 2002, 31–33.

¹⁸ Hasonló elvek szerint szerkesztik jelenleg az *Új magyar irodalomtörténetet*, amelynek fejezeteiből jelenetek meg mutatványok a *Literatura* 2003/4-es számában. A szerkesztés elveiről: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Új magyar irodalomtörténet*, *Literatura*, 2003, 339–345.

¹⁹ Az évenkénti feljegyzés, vagyis az *Annales*-hagyomány továbbélésének magyar vonatkozásairól a 18–19. században: DÁVIDHÁZI Péter, *Epika és történetírás közös forrásvidékén: Toldy Ferenc és a hazai Annales-hagyomány = A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*, szerk. RÁKAI Orsolya, Z. KOVÁCS Zoltán, Bp.–Szeged, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, 2003, 7–34; DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004, 388–408.

²⁰ Hayden WHITE, *A történelem terhe*, ford. BERÉNYI Gábor, BRAUN Róbert stb., Bp., Osiris, 1997, 110–141.

²¹ Ehhez kapcsolódik Jerome McGann diagnózisa arról, hogy az irodalmi interpretáció mintha elvesztette volna a képességet vagy a kedvet a nem-narratív nyelvek (évkönyvek, krónikák, katalógusok, almanachok, kompilációk, bibliográfiák, kéziratok helyesbítései, betoldásai, egy könyv ára, külleme, példányszáma, a lexikális adat egyéb formái) tanulmányozására, holott mindezek a kaotikus, a rendezetlen, az összefüggéstelen, illetve az egyértelmű, a rögzített, a magában álló, az önmagában értelmes ellentétpárjainak artikulációjával kritikai erőt is kifejezhetnek a narrativizálással szemben. Jerome J. MCGANN, *Social Values and Poetic Acts: The Historical Judgement of Literary Work*, Cambridge (Mass.)–London, Harvard University Press, 1988, 138–139.

²² Hayden WHITE, *Romantic Historiography = A New History of French Literature*, 632–638.

viszonyának ideológiakritikája sem szabadulhat meg könnyen attól az (antropológiainak is tekinthető) adottságtól, hogy „[a]z egykor közvetlen tapasztalatok transzponálása történelmi megismeréssé (...) mindig a kronológiailag mérhető egymásutánhoz kötött”.²³ A valóság és a konzisztencia képzetéhez óhatatlanul hozzátartozik, hogy a linearitást egyszersmind kauzalitássá alakítsuk.

Claude Lévi-Strauss a történelmi megismerést (mint a strukturalisták általában minden megismerést) kódszerűen képzelte el, s a történelem alapvető kódját a kronológiában látta, vagyis abban, hogy történelem nem létezik dátumok nélkül.²⁴ Amint kifejti, a dátumok tetszőlegesen nagy csoportja sem egyenlő magával a történelemmel, de mivel ez utóbbi specifikuma az „előtt” és az „után” viszonyának megértésében áll, ezért dátumok nélkül a történelem (mint test) elveszítené (csont)vázát. Lévi-Strauss szerint minden dátum egy sorozaton belül nyeri el a maga jelentését: d2 mibenlétét az adja, hogy d1 után és d3 előtt áll. A kronológiai kódolás komplexitása ugyanakkor nem a dátumok pusztán linearitásában rejlik, mivel a dátumok osztályokat alkotnak, amelyekben minden elem a sor más elemeihez és az osztály egészéhez képest is definiálódik. Olyasféle rendezett számosságról van szó, amelyben minden dátum kardinális szám (*nombre cardinal*), s mint ilyen, távolságot fejez ki a szomszédos dátumokhoz képest. Bizonyos periódusok leírására a történész több dátumot használ, míg másokra kevesebbet: e változó mennyiséget tekintette Lévi-Strauss a történelem sűrűségének (*la pression de l’histoire*), s úgy fogalmazott, minél sűrűbb a történelem, annál „forróbb a kronológia”.²⁵

Egy évszámnak, mint az 1836-osnak, nincs jelentése tehát az évezredek vagy a hónapok, a napok, az órák léptékéhez képest, hiszen ezek eltérő osztályokat alkotnak. Mivel a dátum nem rekurrens érték (míg Lévi-Strauss példájában a hőmérséklet igen, hiszen lehetséges egy korábbi állapot visszatérése), ezért önmagában nincs jelentése. Ha nem ismerem a magyar regényirodalomról szóló történeteket, akkor az „1836” nem mond semmit. Ami viszont jelentőségteli az egyik kódban, az elvész egy másikban: a dátumok eltérő léptékű osztályai nem foglalhatóak egymásba (mintegy a történelem totalitásként), de minden osztály a maga totalitásában más osztályokra is utal: a 19. század története évekre bontható, de a „19. század” az évszázadok osztályában szerepel. Vajon a lépték (vagyis az időosztály) különbségének tudható be, hogy Szajbély Mihály *Vélemények az 1830-as évek magyar prózájáról* című írása nem ejt szót az *Abafiról*, sőt, az 1836-os évhez Bajza József (Széplaky Erneszt álnéven közreadott) fordításgyűjteményét rendeli hozzá?²⁶ Arról volna szó, hogy Szajbély itt nem a magyar nyelvű prózatörténet totalitásának összefüggéseiben, hanem egyetlen *évtized* kereteiben vizsgálódik, vagy egyszerűen arról, hogy az 1830-as éveket (mint a próza előretörését jelölő tíz évet) az egykorú elméleti reflexiókra nézve tekintette át?

²³ Reinhart KOSELLECK, *Ábrázolás, esemény és struktúra = Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., Gondolat, 1977, 174.

²⁴ Claude LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*, Paris, Plon, 1962, 308–312. (Lévi-Strauss olvasásához köszönöm Seregi Tamás segítségét.)

²⁵ LÉVI-STRAUSS, *i. m.*, 309.

²⁶ SZAJBÉLY Mihály, *Vélemények az 1830-as évek magyar prózájáról = „A mag kikél”*: Előadások Kölcsey Ferencről, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 63.

Kerényi Ferenc a *Régi magyar regények* utószavában Jókait és Mikszáthot nevezi meg a prózatörténeti emlékezet kezdőpontjainak: „gyakran teszik fel a kérdést: mi volt előttük? Mi volt mellettük? A kérdés jogos: a modern nemzeti irodalmak nem követték általában a görög mitológiát, a teljes fegyverzetben előpattanó Pallasz Athéné példáját”.²⁷ Most nem az az érdekes, hogy némelyek pontosan efféle mitikus eredetmondák jegyében értelmezték Jósika írói fellépését, hanem az, hogy az emlékezeten túli felmutatásához Kerényi dátumok sorozatát választja: „1794/95, 1836, 1845, 1857 – ez a kötet a »mi volt előttük?« kérdésre ad választ: benne szemünk láttára születik meg a magyar regény”.²⁸ Mi itt a datálás funkciója? Ha e dátumok azt mutatják meg, hogy miként „születik meg a magyar regény”, akkor egymást követő születési dátumok olyan sorozatáról van szó, amelyik nemcsak a fokozatosság, de a folytonos újakezdés képzetét is felkelti. E sorozatnak azonban nem minden eleme egyforma értékű, még az irodalomtörténész számára sem, ahogy a köztük létesíthető kapcsolódások sem egyneműek. Az első két dátum között Kerényi annak ellenére több kapcsolatot lát (a regényhez kötődő 18. századi mentegetőző gesztusok továbbélése egyfelől Kármántól vezet Jósikához, a negyven évét késétt nevelődési regény létrejötté pedig Jósikától utal vissza Kármán korába), hogy azokat választja el a legnagyobb időtartam. Az „1836” időben jóval közelebb az „1845”-höz, *A hóhér köteléhez*, mint az „1794/95”-höz, vagyis a *Fanni*hoz, de a stílus keresettségének és természetességének a különbsége miatt Kerényi szerint kevesebb közük van egymáshoz. Az *Abafit* továbbá annyira távolinak látja az időben „közelebbi” *Udvarház*-tól, amennyire csak a példázatos-hősies eszmény lehet az önironikustól.²⁹

3. 1836: az *Abafi* éve

„Jobban és nyugodtabban érzem magam!
– Bárá Jósika Miklós Abafiját, 1836, olvasom nagy gyönyörűséggel.
It will do!”

Széchenyi István³⁰

„1836” mint a magyar regénytörténet kezdetének dátuma egy anekdotikus és egy korszakelvű történelemnek is tagja, egyszerre jelöl egy eseményt és rajzol ki egy struktúrát.³¹ Ez különösen akkor válik szembetűnővé, ha az *Abafi* megjelenésére vagy Jósika fellépésére adott egyidejű reakciók dokumentumait vetjük egybe a történeti visszatekintésekkel.

²⁷ KERÉNYI, *i. m.*, 375.

²⁸ KERÉNYI, *i. m.*, 375.

²⁹ KERÉNYI, *i. m.*, 376–380.

³⁰ SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk. OLVÁNYI Ambrus, ford. JÉKELY Zoltán, GYÖRFFY Miklós, Bp., Gondolat, 1978, 824.

³¹ Az előtt–után differenciájában álló esemény és az egyén feletti, adott nemzedék emlékezetét meghaladó struktúra, illetve a róluk adható elbeszélés és leírás viszonyáról: KOSELLECK, *i. m.*

Szontágh Gusztáv elhíresült recenziója az *Abafiról* szólva úgy fogalmazott, hogy „oly munkát látok, melly maradandó becse mellett (...) sikeres és tartós hatással kecsegtet” a nemzeti irodalom gyarapodására.³² Az egyidejű befogadás számára az *Abafi* tehát mind értékét, mind receptivitását tekintve eredendően a jövő perspektívájába állítódott, majdani hatása számított lényegesnek, ám műfaj történeti jelentőséggel nem bírt. Vagyis visszavetítés eredménye az az *Abafi* megjelenésének centenáriumán tett megállapítás, miszerint „aligha vitatható, hogy minden előző kísérletet félretéve Jósika »Abafi«-ja volt az első olyan magyar szépprózai mű, amit a közönség és a »Figyelmező« bírálója egyaránt valódi regénynek, az első igazi magyar regénynek tekintett”.³³ A Figyelmező bírálója, vagyis Szontágh, Jósika regényét ugyanis ezzel szemben úgy jellemezte, mint egy már létező műfaj legkiválóbb példányát: „körében első rendű, legjobb mióta e’ nyelv zeng”.³⁴ Amikor a fiatal Szalay László kifakad az *Abafi* olvasásakor, „Magyar román-írók!”, akkor sóhaja a szerzők egy már létező osztályát szólítja meg, jöllehet, az *Etelkát* emlegetve, éppen egy csekély értékűnek érzett hagyományt idéz föl.³⁵ Hasonló a helyzet Vörösmartynak az *Emlény* című, 1837-ben megjelent almanachról szóló recenziójában, ahol a költő mellékesen említi meg, hogy Jósika románokat is írt már, de ennek jelentőségét viszonylagosnak, pontosabban helyi jellegűnek tartja: „Jósika, kitől legújabbban két igen éldelhető románt (’s ez nálunk sokat jelent) nyert az olvasó közönség, itt egy tündérregével lép fel”.³⁶

Idővel minden kijelentés helyi értéke átértelmeződik. Szontágh 1850-ben az Új Magyar Múzeumban megjelent *Tudomány, magyar tudós* című írásában az eközben szállóigévé vált mondattal („Uraim, le a kalapokkal!”) kezdődő *Abafi*-bírálatának keletkezés-történetéről a következőket árulta el: „Jósika Miklóst, ki a tudósok szögletességeit Vázolataiban szóba hozá, a Kritikai Lapokban majd széttéptem, úgy hogy utóbb ezen, e méltatlanságért reám méltán bosszankodó jeles költőnket, Abafia magasztaló recenziójával alig bírtam kiengesztelni”.³⁷ A kultikussá lett mondat kései relativizálása ugyanakkor semmivel sem érvényesebb kijelentés, mint maga a méltatás. Nem is volt különösebb befolyása arra nézve, hogy Jósika regénytörténeti érdemeinek megítélése miként változott, annak ellenére, hogy a Jósika írói tevékenységéről szóló, teljességgel negatív első bírálat 1855-ben Szontágh mondatának a felidézésével és nevetségessé tételével indult.³⁸

A történeti távlat birtokában szemlélődő 19. századi irodalomtörténész számára Jósika elsőként megjelent regénye időben előreható jellege mellett legalább annyira saját irodalomtörténeti múltját is értelmezte, mégpedig úgy, hogy jórészt törölte ezt az előtörténe-

³² TORNAY [SZONTÁGH Gusztáv], [c. n.], Figyelmező, 1837. (április 25.), I, 16, 127.

³³ SZEMPLÉR I. Ferenc, *A százéves Abafi*, Erdélyi Helikon, 1936/1, 66–67.

³⁴ SZONTÁGH, *i. m.*, 127.

³⁵ SZALAY László, *Jósika Mikós regényei: Abafi–Zólyomi*, Tudományos Gyűjtemény, 1836, VII, 115.

³⁶ VÖRÖSMARTY Mihály, [c. n.], Figyelmező, 1837. (január 10.), I. sz., 6.

³⁷ Idézi: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005, 135.

³⁸ „»Le a kalappal, Uraim!« így kiálta reánk egy szózat ezelőtt körülbelül husz évvel, midőn egy bizonyos regénysorozat kolompója megjelenék. És e hatalmas vezényszóra nem csak hogy mindnyájan lekapók kalapunkat; némelyikünk (...) maig sem tette fel”. BRASSAI Sámuel, [c. n.], Criticai Lapok, 1855/1, 27.

tet. Toldy Ferenc 1865-ben *A magyar nemzeti irodalom történetében* jegyezte meg, hogy a 19. század első harmadának novellairodalmát, „sőt néhány nagyobb regényét” Jósika Miklós „váratlan és meglepő fellépése 1836-ban rögtön feledékbe süllyesztett[e], irodalmunk ez ágát hosszú, gazdag és szerencsés pályafutásával fényesen megalapítandó”.³⁹ Toldy megállapításának szövegkörnyezetét tekintve szembetűnő, hogy a „feledékbe süllyesztést” elsősorban az 1830-as évek prózairodalmára vonatkoztatta, sőt leginkább az *Abafi* közvetlen, 1836-os környezetére. (Az 1836-ban megjelent, más íróktól származó regények irodalomtörténeti sorsára az „1836” *megtisztítása* című szakaszban térek ki.) A távolabbi regénytörténeti múltra nézve Haller László, Mészáros Ignác és mások művei Toldy számára azért nem jönnek komolyan számításba, mert fordítások, az eredeti művek többsége pedig, mint Dugonics vagy Verseghy regényei, „széptani” hiányok miatt, vagy mert meg sem jelentek, mint Bessenyei *Tariménese*. A 18. századi regények emlékezete tehát Toldy szemében mintegy magától elhalt, az 1810–20-as évek prózáját viszont, mint Fáy András és Kisfaludy Károly novelláit, már az *Abafi* előkészítéseként értelmezi, olyan „vékony kísérletként”, amely legfeljebb a magyar regény majdani létrejöttéhez vezető folyamatnak adott „nagyobb lendületet”. A magyar nyelvű regényirodalom megalapításának képzete tehát Toldy szemében nem nélkülözte a jövőre irányuló távlatot, ám fent idézett mondatának grammatikai viszonyai (a „megalapítandó” igenevet szerepeltető tagmondat a „feledékbe süllyesztést” ecsetelő tagmondat célhatározói alárendeltje) azt jelzik, hogy a regénytörténet megalapítását Toldy mintegy a regénytörténet felejtésének a következményeként értékelte. Jóllehet a mondat retorikája éppen ellenkező beállítást sugall: az alapítás irodalomtörténeti gesztusként törli az előtörténetet. Az alapítás aktusa nyilván Toldy irodalomtörténetében is tulajdonításnak tekinthető,⁴⁰ viszont hasonlóan Szontágh és Vörösmarty megállapításaihoz Toldynak *Az utolsó Batori* című korai Jósika-regényről (1837) írott egykorú recenziója sem körvonalazott még regénytörténeti távlatot, ahogy nem tulajdonított Jósikának regényalapító érdemeket sem.⁴¹ Irodalomtörténetében a vonatkozó fejezet (145. §) viszont már a *Jósika, a magyar regényirodalom megalapítója* címet viselte. Az akkorra már lezárult pályafutás ívét felmérve Jósika írói fellépését Toldy úgy minősítette nagy horderejűnek, hogy e fellépést az emlékezet törléseként értékelte.⁴² Nem mellékes, hogy olyasvalaki bizonyult felhatalmazottnak a regényirodalom alapító aktusának kijelölésére, aki más tekintetben maga

³⁹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története* (1864–65), Bp., Szépirodalmi, 1987, 397–398. Amikor a következőkben Toldy irodalomtörténetéről beszélek, akkor mindig erre a művére utalok.

⁴⁰ Arról, hogy az efféle tulajdonítás az újdonság kimutatásának érdekében vagy az esemény eredetiségét, vagy annak történeti utóhatását túlozza el: Hans BLUMENBERG, *A korszakfogalom korszakai*, ford. TÖRÖK Ervin, Helikon, 2000, 315.

⁴¹ SCHEDEL Ferencz, *Az utolsó Batori*, Figyelmező, 1837/22–24.

⁴² Hasonló gesztusok megfigyelhetők a *Waverley* (1814) megjelenésekor is. Francis Jeffrey az Edinburgh Review-ban megállapította, hogy e mű az addig megszokott regényeket háttérbe szorította, mivel nem az ostoba románcok, hanem a nagyobb presztízsű költészet színvonalán íródott. Idézi: Ina FERRIS, *The Achievement of Literary Authority: Gender, History and the Waverley Novels*, Ithaca–London, Cornell UP, 1991, 240.

is „alapító atya” – történetesen éppen a magyar nyelvű irodalomtörténet-írásé,⁴³ jóllehet 1836 cezúrájának kiemelésével Toldy kevésbé sikeresen járt el (és kevésbé is szánta fontosnak), mint például az „újjászületés korának” beköszöntét jelző 1772-es korszakküszöb megalkotásával.

Arra ugyanakkor, hogy Jósikát a magyar regényirodalom megteremtőjének nevezzék, nem is kellett várni Toldy irodalomtörténeti rendszerezéséig. Már 1847-ben a Honderűben Zerffi Gusztáv a maga „irodalmi ABC”-jében így írt róla: „[k]étségkívül legjobb regényírónk! Nem csak hogy regényirodalmunk teremtője, teremtményei egyszerűsmind gazdagok a legkülönneműbb szépségekben”.⁴⁴ Jóval nagyobb igényű tanulmányban, 1855-ben az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* lapjain, Erdélyi János szintén epochális módon ítélte meg Jósika jelentőségét: „ha korokat ohajtanék összehasonlítani, minő súlyt vettetnék a mérlegbe Jósika nevével! Mert a regényirodalomban maig és ma is ő adott s ad legtöbbet, őáltala lett olvasott a szépirodalom, olvasóvá a szépnem”. Erdélyi – ahogy később Toldy is – elfelejtető erővel jellemzi Jósika tevékenységét: az *Etelka*, a *Kártigám* és az *Aurora* novellái „felejtettek, amint Jósika *Abafi*-a 1836-ik évben megjelent”. Viszont Erdélyi nem alapítóként beszél Jósikáról, hanem mint akit „[a] regényirodalom fejlődésében mint szükséges haladást s fokozatot nézhetni”.⁴⁵ Az alapító figurák mitizálásával szemben tehát teljesítményét nem tünteti föl utolérhetőnek. Jósika megítélését illetően Erdélyi nemcsak a távlat és a nézőpont időbeli különbsége miatt foglalhatott állást némileg másként, mint Toldy, hanem azért is, mert magáról az irodalom történetéről, a korszakok mibenlétéről és egymáshoz való viszonyáról is más felfogást vallott: magával a korszakképzés elhatároló eljárásaival szemben táplált kételyeket. Annak ellenére, hogy tisztában volt vele, „[e]gyik kort megöli a másik”,⁴⁶ a korszakok „becsomózása” ellen emelt szót: „minden irodalmi, bevégzettnek látszó korszak, melyet meg tudunk különböztetni, csak az előbbinek gyümölcse s az utóbbinak magva”, hiszen „a nemzeti műszellem organizmusában” „elődei nélkül egyik sem lehet azzá, mivé lett; magában senki sem egész”, s így a múlt darabjai is „valamennyien betölték a magok jelenét, s ez okon abszolút beccsel iktatandók irodalmunk történetébe”.⁴⁷

A távlati megállapításokkal szemben lényeges különbség, hogy az *Abafi* megjelenésekor a mű korszakosságának képzete az irodalmi intézmények hivatalos elismerésében nem jelentkezett. Az 1836-os évben megjelent művek közül ugyanis 1837-ben Bajza és

⁴³ A német irodalomtudomány történetének hasonló atya-figuráiról: Jürgen FOHRMANN, *Az irodalomtudomány önreflexiója*, ford. RÁKAI Orsolya = *A háló, a halászok és a halak: Tanulmányok a mezőelmélet, a diskurzusanalízis, a rendszerelmélet és az irodalomtörténet-írás néhány kapcsolódási pontjáról*, szerk. RÁKAI Orsolya, Bp.–Szeged, Osiris–Pompeji, 2001, 211.

⁴⁴ SEVERUS [ZERFFI Gusztáv], *Irodalmi ABC Severustól. XXVIII: Jósika Miklós*, Honderű, II, 8. (1847. augusztus 24.), 154. Lehetséges, hogy a minősítés retorikai indokolhatóságát Zerffi „irodalmi ABC”-jében az is erősíthette, hogy egy legalábbis formájában „enciklopédikus” összefoglalásban szólt Jósikáról.

⁴⁵ ERDÉLYI János *Válogatott művei*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986, 429.

⁴⁶ ERDÉLYI, *i. m.*, 377.

⁴⁷ ERDÉLYI, *i. m.*, 382–383.

Toldy Kazinczy-kiadása nyerte el az Akadémia nagyjutalmát.⁴⁸ „Dicsérettel említendőnek találtatott” ugyanakkor Jósikától nemcsak az *Abafi*, de a *Zólyomi* is, sőt Gaal József *Szirmay Ilona* című regénye szintén. Szembetűnő, hogy a döntés indoklása rámutat, valami korszakalkotót kívántak díjazni, csak hogy ebből a perspektívából nem Jósikáról, hanem Kazinczyról volt belátható, hogy „egy új korszak’ teremtője lőn”.⁴⁹ Jósika a következő évben, tehát 1838-ban kapott nagyjutalmat, de akkor már értelemszerűen nem az *Abafiért*, hanem az 1837-ben megjelent *Az utolsó Bátor*ért. (Dicséretet kapott szintén tőle *A könnyelműek*, ahogy Vajda Péter *Tárcai Bende* című regénye is.) Az indoklás kiemeli a hatást, amelyet a mű az olvasók körében kortól és rangtól függetlenül tett, de történeti becsére nézve csupán annyit jegyez meg róla, hogy az első rangú magyar nyelvű művek sorába helyezhető.⁵⁰

Mínderre azt mondhatnánk, hogy a korszakképzés eljárásainak hermeneutikai szemlélete felől nézve nem meglepő fejlemény, hogy a korszakváltás megtörténte nem egyidejűen, hanem az új korszak beköszöntének tapasztalatai felől szemlélve érzékelhető. Az *Abafit* megelőző magyar nyelvű regény- vagy románirodalom (például Toldy számára adódó) hozzáférhetőségét tekintve azonban összetettebb a képlet. Márton László joggal állapította meg, hogy a irodalomtörténeti (újra)alapításakor létrejött irodalomtörténeti törésvonalak messze ható következményekkel bírnak: „a felvilágosodáskor a semmiből megalapított magyar regényt hatvan–hetven évvel később a reformkori írók, főleg Jósika Miklós és Nagy Ignác még egyszer megalapítják, megint a semmiből; s a Walter Scott-i historizáló vagy a Victor Hugo-i és Eugène Sue-i tárcázó mintakövetés nemcsak a *Kártigámnak* és az *Etelkának* fordított hátat, hanem olyan szervezesebb és kifinomultabb kezdeményeknek is, mint a *Fanni hagyományai*”.⁵¹ Márton aztán a *Testvériségben* éppen e törésvonalak poétikai áthidalására tett kísérletet, szerteágazó elbeszélői és nyelvi ha-

⁴⁸ FEKETE Gézáé, *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei*, Bp., MTA, 1988, 40. (Erre Gere Zsolt hívta föl a figyelmet.)

⁴⁹ „Visszatekintvén a’ társaság az 1836dik év’ lefolyta alatt kijött magyar könyvekre, örömmel tapasztalá, némelly munkákban a’ nemzeti tudományos és szépművészeti műveltségnek újabb jeles haladását, ’s közülök a’ 200 arany nagy jutalmat, köz egyezéssel, következő czíműnek ítélte: »Kazinczy Ferencz’ eredeti poetai munkái. Buda, 1836.« Mert annak szerzője lelkeség, és izlés’ tekintetében koránál jóval elébb járván, egy új korszak’ teremtője lőn; ’s poetai munkái mind különféleségre, mind belső becs és külső csínra nézve részint maig is a’ legjobbak, részint a’ legjobbakkal vetélkedők, mellyek literaturánk’ illető nemeiben eddig megjelentek, némellyek pedig utól nem érve állanak.” *Magyar Tudós Társaság Évkönyve, IV, 1836–1838*, SCHEDEL Ferencz ügyelése alatt, Budán, Magyar Királyi Egyetemi nyomda, 1840, 46.

⁵⁰ „Megvizsgálván a’ társaság az 1837-ben megjelent figyelemre méltóbb magyar munkákat, örömmel tapasztalta mind a’ tudományos, mind a’ szépliteraturai dolgozásokon azon haladás folytonosságát, mellyet a’ mult évbeli elmeszüleményeken észrevett; különös kiténtést ’s a’ 200 arany nagy jutalmat még is a’ következő czíműnek tartotta odaítélendőnek: *Az utolsó Bátor, regény. Irta Jósika Miklós. Három kötet. Pesten, 1837.* Mert ezen regény nem csak minden kor- és rangbéliekre egyaránt gyakorlott hatása által rendkívüli tünemény a’ magyar szépliteraturában, hanem belső érdemeivel is az első rangu m. munkák’ sorában áll. Benne ember és idő sajátságokkal híven felfogva, egy nagyszerű compositio tanulságosan historiai alapra állítva; a’ bonyolódások érdekesen szöve ’s meglepőleg kifejtve; az egész saját, festői nyelven előadva.” *Magyar Tudós Társaság Évkönyve, IV, i. m., 90.*

⁵¹ MÁRTON, *i. m.*, 239. Hasonlóképp a folytonosság hiányában látja a 18–19. századi magyar prózatörténet fő jellegzetességét: BODOR, *i. m.*, különösen 9. és 261.

gyománnyal aktualizálásával, többek között a (legalábbis kevés darabból álló) magyar nyelvű barokk regényirodalom képzeletbeli rekonstrukciójával.⁵² Esszéjében azonban nem ejt szót arról, hogy a regénytörténeti felejtésért az irodalomtörténeti észjárás (és az ahhoz kapcsolódó kanonizációs gyakorlat) is okolható. Nagy Ignác vagy Jósika műveinek mulandó népszerűségén túl vélhetően az utóbbi irodalomtörténeti jelentőséggel való felruházása is hozzájárult ahhoz, hogy a *Kártigám* (1772), az *Etelka* (1788) vagy a *Szigvárt* (1786) „feledékbe süllyedjen”.

Azt, hogy a regényirodalom megalapítására vonatkozó képzetnek és a regényhagyomány felejtésének az (irodalomtörténeti) összekapcsolása milyen ellentmondásosan ment végbe, jelzi, hogy Toldy, miközben kanonizálta ezt a regénytörténeti felejtést, egyúttal fel is lépett azzal szemben. Hiszen éppen az a Toldy Ferenc takarja le Jósikával a korábban íródott magyar nyelvű regényszövegeket, aki a *Fanni hagyományait* és szerzőjét, Kármán Józsefet az irodalmi tudat számára – némi túlzással – létrehozta, s műveit 1843-ban újra kiadta.⁵³ A *Kármán és Fanni emlékezete* című, Kisfaludy Társaságbéli beszédében Toldy „felsőbb igazságtételről” beszél, amikor Kármán „emlékezetét” kívánja „feltámasztani” azzal, hogy „új kiadása által fél századi feledékből elővontam”.⁵⁴ Szembetűnő, hogy saját szövegkiadási tevékenységét ugyanazzal a fordulattal („feledékbe süllyedés”) jellemzi, mint amivel az *Abafin* tulajdonított nyomatékot, csak éppen ellentétes előjellel: „[n]emes tiszte a maradéknak az atyák tetteit a jövődésnek átadni, felköltetni a feledékbe süllyedtek emlékezetét”.⁵⁵ Eszerint amit egyes művek tesznek más művekkel (feledékbe süllyesztenek őket), azt az irodalomtörténész arra érdemes esetekben jóváteszi. Toldy irodalomtörténetében viszont ugyan Kármán az egyetlen túlélője a 18–19. század fordulóján született prózának, de emlékezetbe idézése nincs hatással a regénytörténet megalapításának elbeszélésére: „ez egész hosszú időkörből egy mű maradt fenn, *Fanni Hagyományai* Kármántól (63. §), mely költőiségével mindmaig állást foglal irodalmunkban”.⁵⁶

A kezdet képzetét tehát Toldy nem „semmiből teremtésként” értelmezte. Ha a kezdet alakzata nem más, mint a már ismerős és az újszerű összjátéka,⁵⁷ úgy Toldy Jósika történeti jelentőségét illető megállapításának lényege pontosan abban a retorikai csúsztatásban áll, amellyel a magyar nyelvű regények létét elkülönbölteti a műfaj „megalapításától”, s a kezdőpontot már létező valamin belül, azt fölülírva tételezi.⁵⁸

⁵² BORBÉLY, *i. m.*

⁵³ SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 15–26.

⁵⁴ *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái*, VI, Pest, Ráth Mór, 1872, 151.

⁵⁵ *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái...*, 144.

⁵⁶ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 397.

⁵⁷ Edward W. SAID, *Beginnings: Intention and Method* (1975), New York, Columbia University Press, 1985, xiii.

⁵⁸ Annál is inkább tételezhető Toldy 1836 előttre nézve is valami létezőt magyar regény alatt, mert igen nagy korpuszról van szó: az 1770-es évektől az 1830-as évekig terjedő időszakból György Lajos „körülbelül háromszáz darab könyvet” tart számon. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941, 75. Toldy maga is hosszasan sorolja föl az *Abafi* előtti novellairodalmat (Kölcsey, Bajza, Fáy, Vörösmarty, Kovács Pál, Csató, Vajda Péter, Gaal József, Tóth Lőrinc) s az *Abafi* által „feledékbe süllyesztett” regényeket: *A Békely*

4. Előkészületek

4.1. Regény nélküli regénykritika

Az 1836-os esztendő irodalomtörténeti jelentőségére nézve az *Abafi* legalább annyira kritikátörténeti, mint regénytörténeti esemény, illetve e mű fogadtatástörténete pontosan arra mutat rá, hogy a kettő milyen kevésbé elválasztható. Ha bármely korszakfordító esemény „valójában egy deiktikus jelölési művelet eredménye, a történeti reflexió (persze nem örökkévaló) indexe”,⁵⁹ akkor az *Abafi* sem más, mint a nemzeti regénytörténet narratívájának az esete. Ebben a tekintetben a rajta vagy vele elvégzett műveletek nemcsak a regényt, hanem azokat az irodalomtörténészeket és irodalomkritikusokat is jellemzik, akik bármely műnek az első magyar regény címkéjével való felruházását lehetségesnek és fontosnak érezték, s ezt végre is hajtották. Az *Abafi* sorsa azt a gondolkodást minősíti, amelyik az irodalom történetiségének jelentőségét tulajdonít. Általában is elmondható, hogy Jósika értelmezői egyre kevésbé műveiről, hanem azok irodalomtörténeti érvényességéről vagy érvénytelenségéről formáltak véleményt. Az *Abafi* egy történet példájává vált, az irodalom történetéről tudatott valamit s nem önmagáról. Ez vezethetett oda, hogy a legutóbbi regénytörténet írója szerint az *Abafi* „esztétikai elemzése” nem érteti meg a regény „új korszakot nyitó sikerét”, politikai tendenciózusságának vizsgálata viszont annál inkább.⁶⁰

Az irodalmárok avató-tulajdonító szerepére, konkrétan Bajza, Toldy, Vörösmarty és az Athenaeum irodalompolitikai befolyására már Jósika kapcsán is rámutattak: a folyóirat „ítélkező szava hat éven át költöket avat, elnémítván a tehetségteleneket és az ellenkezőket. Így országossá teszi regényírói dicsőségét Jósika Miklós bárónak, a kongeniális társnak, aki elkésve lép a romantikusok sorába, és kicsavarja a tollat a konzervatív Csató Pál kezéből, aki pedig a kor legtehetségesebb novellistája”.⁶¹ Ebben a megállapításban amellet, hogy Jósika mint alapító „elkésve”, mintegy a romantikus műfajrendszer beteljesítőjeként, az utolsó még hiányzó műtípus létrehozójaként, egy utolsó üres hely betöltőjeként lép föl, az is világossá válik, hogy a tulajdonítás mindig az elnémítás politikájával áll összefüggésben. Ebben a példában Csatóval összefüggésben, akinek nyilván nem Jósikával, hanem Bajzával volt baja.

Ha a kezdet valamely *későbbi* időt, helyet, cselekményt határoz meg, s egy tartammal és értelemmel bíró *folyamatot* feltételez,⁶² akkor a kezdetet kijelölő teleologikus-intencionális mozzanat megelőzi azt az eseményt, amelyet a kezdet rangjával majdan felruháznak. Toldy utóbb „váratlannak és meglepőnek” minősítette Jósika szépírói fellépését,⁶³ ám ami akkor meglepetésszerűnek tűnhetett, azt a „feltételek és feltételezettek”

háza, Petrichevich-Horváth *Az Elbújdosottját*, Gaal Szirmay Ilonáját. TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 397.

⁵⁹ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Az olvasás lehetőségei*, Bp., JAK–Kijarat, 1997, 18.

⁶⁰ WÉBER, *i. m.*, 137.

⁶¹ FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*, Bp., Káldor Könyvkiadó Vállalat, 1934, 155.

⁶² SAID, *i. m.*, 4–5.

⁶³ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 398.

rendszere voltaképpen már jó előre tartalmazta.⁶⁴ A kezdet képzetének előzetesen strukturáltságához tartozik, hogy „Jósika Miklós *Abafi*jára a magyar elméleti gondolkodás jócskán előkészült”,⁶⁵ mégpedig egy saját vizsgálati tárgyát (ti. a magyar regényt) még nélkülöző regényelméleti traktátus révén. „Nálunk, mint némely jelekből sejteni lehet, a román-literatura most fog kezdődni, s olvasóinkra fogatosabb hatással munkálni” – jósolta Bajza József 1833-ban.⁶⁶ *A románköltésről* pontosan a majdani gyakorlat kereteit, a teljesítendő követelményeket kívánta rögzíteni: „nem volna tehát szükségtelen aziránt értekezni, mit kellene az olvasónak egy román-költőtől józan alapok szerint kívánnia, s viszont mit a román-költőnek teljesítenie, hogy célját s magasabb rendeltetését el ne tévessze”.⁶⁷ Bajza jóslata utóbb összekapcsolódott Jósika fellépésével, akár úgy, hogy az *Abafit* az arra adott válaszként értékelték, akár úgy, hogy Bajza elvárásaitól mutakozó eltéréseit vették számba.⁶⁸

Az *Abafi* műfajalapító pozíciója az irodalomtörténet visszatekintő távlatában úgy lokalizálódott, hogy egyszersmind az előzetes feltételekhez való illeszkedését is kiemelték. A történetileg új „előzetes elvárások és igények szigorú meghatározottságának engedelmesség”, a változásnak ugyanis, hogy akként ismerjék fel, bizonyos teljesítendő követelményeknek kell megfelelnie, egy „identikus »helyet«” kell betöltenie.⁶⁹ Erre tett utalást Gyulai emlékbeszéde: „[a] száműzött hazafi s a magyar regényirodalom megalapítója méltó e tiszteletre”, mivel „[n]emzeti újjászületésünk mind inkább erősülő küzdelmében az irodalmi bajnokok első sorában találjuk őt, egy el nem foglalt állást töltve be, a siker öntudata s a nemzet tapsai közt”.⁷⁰ Amellett, hogy az „el nem foglalt állás” képzetével azzal az üdvtörténeti sémával is kapcsolatba hozható, amelyben a megváltó helye már eljövetele előtt kijelölt,⁷¹ az is szembevetendő, hogy Gyulai Jósika fellépését egy homogén elvárás-rendszerbe való harmonikus beilleszkedésként jellemezte. Bajza prognózisát

⁶⁴ BLUMENBERG, *i. m.*, 321.

⁶⁵ FRIED István, *Az Abafi Jósikája*, Új Erdélyi Múzeum, 1990/1–2, 50.

⁶⁶ Arról, hogy Bajza „egy még valójában magyarul meg sem született műfaj lehetőségét latolgatja” és a „hiány érzékeltetésével sürgeti” annak létrejöttét: FRIED István, *Az „Abafi” előzményeihez*, ItK, 1986, 226.

⁶⁷ BAJZA József, *A Románköltésről: Töredékek*, Kritikai Lapok, 1833/3, 1–2.

⁶⁸ „Mintha ez értekezésében egyenesen Jósikát jövendőlte volna meg (...). Bajza jóslata a magyar regényirodalomról hamar bevált és pedig éppen a Scottra való utalással, mert valóban az ő példája volt nálunk ép oly alakító, mint termékenyítő hatású”. FERENCZI Zoltán, *A százéves Waverley*, Budapesti Szemle, 1915, 466. sz., 99. Ezzel szemben arról, hogy Bajza nem azt a fajta regényírást sürgeti, ami Jósikáé, hanem a goethei Bildungsromant: FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 226–228. Nem kizárt ugyanakkor, hogy Bajza itt voltaképpen önmagára gondolt, vagyis saját prózaírói tevékenységére (*Kálmor*, *Ottília*). Annál is inkább lehet erről szó, mert – éppen 1836-ban – maga Bajza is fordít Scottot. Ferenczi arról is írt, hogy a Bajza szerkesztette 1836-os fordításgyűjtemény, a *Pillangó*, a még nem létező magyar regény pótlékként is eseményszámba mehetett volna, ám ezt, mint írja, „Jósika egymást követő regényei feleslegessé tették”. FERENCZI Zoltán, *Egy elfeledett regényről*, Bp., MTA, 1918 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből, 23), 4.

⁶⁹ BLUMENBERG, *i. m.*, 309–311.

⁷⁰ GYULAI Pál, *Emlékbeszédek*, II, Bp., Franklin, 1902, 407.

⁷¹ Erre a lehetséges összefüggésre Dávidházi Péter hívta fel a figyelmemet. Hasonló gesztust tett Toldy Horváth Mihállyal szemben, akit emigrációjából hazatérve, a Kisfaludy Társaság tagjává fogad: „[f]oglald el a helyet, mely Reád oly sován várakozott”. HORVÁTH Mihály, *Miért meddő korunkban a művészet s a történetírás miért termékenyebb remekművekben?*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai: Új Folyam, IV, Pest, 1870, 473.

tehát ha valami, úgy nem az *Abafi* teljesítette be, hanem Gyulai Jósikáról elmondott emlékbeszéde, mégpedig azzal, hogy egyneműsítette az esemény és a történet, a megjelenés és a fogadtatás viszonyát. Az egykorú kritikai elvárások ugyanis viszonylag sokszínűek voltak. Szalay László angol minták felől olvasta az *Abafit*,⁷² Szontágh az „esz-mék érzékesítésének” erkölcsi feladatát értékelte benne, mint amely „a szépet összhangzásban az igazzal és a jóval” tünteti elő,⁷³ Toldy pedig az erkölcsi és a történeti igazság feszültségében értelmezte Jósika korai műveit.⁷⁴ Ezek az olvasásmódok közvetlenül nem a korszakképzés igényével léptek föl, hanem regénykritikai normákat alakítottak ki. Ezek a normák azonban távolról sem voltak egységesek. Amikor például Toldy recenziója helyeselte Jósikánál a cselekményszálak szórtságát, akkor az ezt a szerkezetet már Jósika fellépte előtt elítélő Bajzával vitatkozott.

A Gyulai által idealizálttól egészen eltérő reakciókra is lehet példát hozni. Jósika művei szinte egyidejűen megjelentek németül is. (*Nicolaus Jósika's sämtliche Werke*, Pest, Verlag von Gustav Heckenast, 1839–1844.) A német fordítások egyfelől nagyban hozzájárulhattak Jósika országos népszerűségéhez a magyarul nem vagy nem szívesen olvasók körében.⁷⁵ Viszont a német nyelvű irodalom kontextusában műveinek nyilván nem volt irodalomtörténeti jelentősége, sőt, amit itthon Scott honosításaként értékelhettek, az egy lipcsei olvasó szemében akár olcsó Scott-utánezatnak is tűnhetett.⁷⁶ Az alapító atya kívülről nézve provinciális epigon – ezzel csak látszólagos ellentmondásban van az, hogy Szerb Antal szerint Jósika „teljesen európai jelenség. Minden irodalomnak megvan a maga Jósikája, és mind hasonlítanak egymásra”.⁷⁷

4.2. Az egyidejű tekintet

Az 1836-os esztendő korszakhatárként való megalkotásának eddig megrajzolt hevenyészett története vagy struktúrája mintha igazolná azt a blumenbergi állítást, amely szerint „a korszakváltásoknak nincsenek tanúi”,⁷⁸ mivel a korszakhatár tudata csak majdan bekövetkezőként vagy immár meghaladottként jöhet létre. Annak megállapításához persze, hogy valaminek voltak-e tanúi vagy sem, szintén távlat szükséges. „1836-ban még alig vették észre *Abafit*”, írta a centenáriumkor György Lajos, arra utalva, hogy egyedül Szalay recenziója jelent meg abban az évben, Szontágh bírálata csak 1837 áprilisában.⁷⁹

⁷² Jósika „az angol románt fogta volt példányul venni, mint ki közelebről ismeri az angol literatúrát. 'S ajánlás előttem már ez is”. SZALAY, *i. m.*, 117.

⁷³ SZONTÁGH, *i. m.*, 127–128.

⁷⁴ SCHEDEL, *i. m.*

⁷⁵ Erről: BODROGI M. Enikő, *Jósika Miklós műveinek fogadtatástörténete*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003, 25.

⁷⁶ *A csehek Magyarországon* Lipcsében megjelent bírálatáról: BODROGI, *i. m.*, 51–52.

⁷⁷ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991, 311.

⁷⁸ BLUMENBERG, *i. m.*, 313.

⁷⁹ GYÖRGY, *i. m.*, 174.

Van példa azonban arra is, hogy egyes megfigyelők kiválasztják a „nagy eseményeket” a történelem sokaságából, így azok többé-kevésbé egyidejűen válhatnak valamely fordulat indexévé. Ilyesmiről van szó Csató Pál *Pillanat literatúránk összes állapotjára 1830-tól 1836-ig* címet viselő, 1836 szeptemberében a Tudománytárban megjelent írása esetében, amely mintegy megtörténte közben érzékelte a műfajrendszer átrendeződését. Csató áttekintésében az írásformák összességére figyelt, tehát a tudományokra is (esztétika, filozófia, jogbölcsélet, mathesis, természettudomány, gyógytudomány, régiségbúvárlat, oklevéltan stb.), sőt elsősorban azokra nézve állapította meg, hogy „kétségkívül egy jövőző termékeny literatúrának magvait hinték el, alapját vetették meg; de mind az, a’ mi eddig történt, a’ mi már megtermett, fölötte kevés a’ nemzetre, melyet emelnie, kevés a’ literatúrára, mellynek iszonyú hézagait temetnie kell vala”.⁸⁰ A számbavétel tehát feltételez egy virtuálisan-előzetesen adott tudás- vagy szövegmezőt, amelyhez viszonyítva kijelölhető, hogy mi valósult már meg, és mi hiányzik még. A szépirodalomra nézve e szisztémában Csató a színpadi költészetben állapított meg leginkább haladást, a prózára nézve viszont azt látta „szomorítónak”, hogy míg a külföldi irodalmakban ez a legpezsgőbb műnem, addig „honunkban e’ nemből Fáy’ didaxisi bélyegű *Bélteki házán*’s *Náraynak* érzelgős *Márévárán* kívül épen semmi tetemesb eredeti szülemény, sőt még jó fordítmányok sem jelentek meg; úgy hogy azt lehet mondanunk: a’ magyar új románliteratura, (ellentétben az óval, mellynek *Erbia*’s *Márévára* lehetnek a képviselői), az, mellynek vezéréül addigis, míg utódi akadnak, minden esetre *Fáyt*, a’ *Fris bokréta* és *Kedvcsapongások*’ íróját kell ismernünk, mind e’ mai napig sem indult meg”.⁸¹

Csató tehát feltételez egy olyan eljövőző vagy remélt fordulatot, „a’ magyar új románliteratura” megindulását, amely az addigit „ó” regényirodalommá minősítené. (Azzal együtt, hogy az újnak művelői csak az aktuális „vezér”, azaz Fáy „utódi” lehetnének, vagyis nem kerülhetnének rögtön a leszármazási sor élére.) Azon túl, hogy Csató a próza visszamaradottságát nem pusztán irodalmi jelenségnek tekinti, hanem a társadalom állapotával állítja összefüggésbe,⁸² lényegesebb, hogy e hiányt illetően ahhoz a megállapításhoz, miszerint „új románliteratúra” „mind’ e mai napig sem indult meg”, lábjegyzetben hozzáfűzi, hogy „[m]időn ez iratott, akkor még sem báró Jósika Miklós’ *Abafi-háza* [!], sem Gaal’ *Szirmay Ilonája*, sem Széplaki Erneszt’ *Pillangója*, sem Petrichevich Horváth Lázár’ *Elbujdosottja* nem jelentek meg. *Vajda Bajza*’ Aurorájában kiadott, keleti színű románjaival, mellyek leginkább fájlatatják velünk, hogy e’ jeles költői szelem [!] a’ vásári munkák’ özönében csüggedez, saját helyet foglalnak el a’ magyar elbeszélési költészet’ Parnasszusán, olyat, melly itt, hol inkább a’ nyugoti román-literatura’ nemeiről nagyon szó, nem érdekeltethetik”.⁸³ Mintha arról volna szó

⁸⁰ CSATÓ Pál, *Pillanat literatúránk összes állapotjára 1830-tól 1836-ig*, Tudománytár, IX, Budán, 1836, 187.

⁸¹ CSATÓ, *i. m.*, 187–188.

⁸² A minőségi vagy modern prózairodalom hiánya „mind nyelvünkre, mind talán literatúránk ’s társas állapotunk’ özveségére nézve is sokkal bélyegzőbb, mint hogy bővebb nyomozatokra ’s fontolgatásra ne bírja az elméket”. CSATÓ, *i. m.*, 188.

⁸³ CSATÓ, *i. m.*, 188.

tehát, hogy a „románliteratúra megindulása” a tanulmány megírása és megjelenése közötti időben, mintegy pillanatszerű eseményként végbement. Ebbe Csató beleért eredeti műveket és „fordítmányokat” is (mint Bajza *Pillangója*), és Jósikán kívül olyan szerzőket is említ, akik később nem tartoztak hozzá az 1836-os év regénytörténeti jelentőségéhez. A legtöbbet Vajda Péterről írja, vagyis arról a szerzőről, aki már csak azért sem játszhatta el a magyar regényirodalom megalapítójának szerepét, mert, amint arra Csató rámutat, írásmódja nem kapcsolható azokhoz a mintákhoz, vagyis „a’ nyugoti románliteratúra’ nemeihez”, amelyek adaptálásához a magyar regény megszületését kötötték.

Csató beszámolója tehát a valami új megindulását – miközben éppen ezt az újat irányozta elő – csak egy utólag betoldott lábjegyzetben észleli. Ez összefüggésbe hozható írásának címével is (*Pillanat literatúránk összes állapotjára...*). A cím ugyanis olyan többletjelentést (pillanat és pillantás) hordoz, amely egy időbeli megoszlást is megjelenít. A „pillanat” itt ugyanis valójában két pillantás – sőt, leginkább a két pillantás közti időtartam, a pillantást megszakító pislogás – pillanata: az egyik még nem tud az új magyar regényirodalom megindulásáról, a második már igen. A címben jelölt tekintet (a „pillanat” mint pillantás) a lábjegyzet felől visszanezve vakká minősül, ám éppen ezen előbbi pillantás „vaksága” teszi lehetővé az utólag hozzáfűzött megjegyzés „pillanatának” a magyar regényirodalom új korszakának beköszöntére vonatkozó belátását.

A művelődés általa elképzelt eszményi rendszerére nézve Csató tehát azt fejtegeti, hogy abból mi hiányzik, mi mindennek kell még megtörténnie a jövőben. Ezt azonban a saját kultúra állapotának pontosan azzal a szüntelen vizsgálatával hozza összefüggésbe, amelyet néhány regény megjelenése kijátszott. Az éber tekintet ugyanis éppen azt nem veszi észre, amire várakozik: „ideje, hogy minmagunkkal foglalatoskodjunk; ideje, hogy tisztán és teljesen álljon előttünk literatúrai öszves múltunknak, jelenünknek ’s vélhető legközelebbi jövődönknak tudása, mely nélkül lehetnek ugyan meglepő ugrások, tűnhetnek fel egyes szakokban géniek ’s nevezetes munkák, de öszves, rendszeres haladás nincs, nincs nemzeti és organicus egésznek képző literatúra”.⁸⁴ A hirtelen ugrás és a fokozatos kifejlés szembeállításában Csató tehát a kifejlést részesíti előnyben, de írása eközben maga is egy „ugrást” hoz létre a kimerevített pillanatban vagy a pillantás folyamatosságában, hiszen azt mutatja be, hogy a szüntelen önreflexió igénye ellenére miként hagy ki szükségképp a figyelem. A korszakképző erő Csató szemében kevésbé az egyéni teljesítmény függvénye, hanem annak az organikus fejlődés törvényeihez igazodó művelődésrendszernek a hiányosságaiából fakad, amelynek feltérképezésére egyúttal felhívja olvasóját. Amint kifejti, „köztünk jelenleg még a’ tudomány’ ’s ugy a’ művészet’, akármely nemében megjelenő nevezetesb munka és elme korszakot kezd a’ maga’ nemében, ’s így szükségképpen ki kell jeletetni a’ helynek, mellyet az egyfelől honi elődeihez ’s kortársihoz, másfelől a’ tudomány’ jelen állásához ’s a’ külföld’ hason nemű koszorúsaihoz képest elfoglal”.⁸⁵ Tehát jószerivel bárki bármit tesz vagy ír, azzal annak a tevékenységnek vagy írásmódnak az alapítójává vagy egyedüli képviselőjévé lesz a magyar kultúrában – vagyis éppen ugrást hajt végre a kifejlés folyamatosságában.

⁸⁴ CSATÓ, *i. m.*, 189.

⁸⁵ CSATÓ, *i. m.*, 189 (kiemelés tőlem – H. S.).

Néhány hónappal Csató cikke után, 1837 januárjában jelent meg a Figyelmezőben Toldynak az az írása, amely szintén a látvány és a tekintet diszkrepanciájával jellemezhető.⁸⁶ A *Visszatekintés literatúránkra 1830–6* lapjain a regény szintén mint sürgető hiány szerepel,⁸⁷ a könyvkiadás fő érdemeit mindemellett Toldy nem a regénykiadásban látta.⁸⁸ A tanulmány negyedik folytatásában (1837. február 14., 6. sz.) a szépirodalom vizsgálatakor Toldy azt állapította meg, hogy a címben jelzett időszakban semmi új nem történt, legfeljebb a korábbi tendenciák folytatódtak tovább: „a’ szépliteratura ez időkorban inkább haladt, mint gyarapult. T. i. kevés új írónk támadt, jó; s’ kevés munkát kapunk, jeleset (...) az azt megelőzőt időszakban, néhány költő művész által elhintett magvak kikeltek, ’s az előtt, ki látni akar és tud, tisztában áll már most az irány, mellyet követni, az ösvény, mellyen járjalni kell”.⁸⁹ Ami változás történt, az sem törésszerűen ment végbe, s ráadásul az idők változásával összhangban: „[a]z epost, a’ kor’ természeténél fogva egy keletkező románliteratura cserélte fel”.⁹⁰ Vagyis nem a semmiből előpatanó, hanem egy még egyre keletkező műfajról van szó. A regényirodalom itt Toldy szemében annak ellenére még csak ígéretnek számít, hogy már a Csató által pótlólag emlegetett művek ismeretében vont mérleget: „A’ románban szegénységünkön ezen hat év alatt is leginkább fordításoknak kelle segíteni; de milly választást tesznek a’ mi fordítóink! Még a’ hazájokban rég elfeledett Lafontaine és Kotzebueval is kísértik olykor az egészségesebb étel után sovárgó közönséget; ’s az ujabb Clauren és Houwald, Van der Velde és Tromlitz és Zschokke ’s nem tudom kiknek, nekünk ugyan nem való hosszabb ’s rövidebb beszélyeikkel. Goldsmith’ Wakefieldi papja is közte van ugyan a’ fordításoknak, de éldelhetlen alakban; közte b. Mednyánszky’ hazai regéi, Széplaky’ Pillangója, de melly kevés ez a’ nagy szükséghez képest. Azonban a’ kor’ iránya ígér e’ részben is egy szebb jövőndőt. A’ melly elbeszélőinket neveztek, olly tehetségeket árultak el, melyektől méltán sok szépet várunk. Fáy a’ Bélteky-házban nem adott ugyan jó románt, de adott lelkes könyvet, rakottat soknemű tapasztalással, emberismerettel, életbölcseccsel. Erdélyben Petrichevich Horvát Lázár lépett fel (Az elbujdosott. Kolosv. 1836), míg itt Gaal, Szirmay Ilonájában ügyes előadó tehetséget fejtett ki, b. Jósika Miklós pedig Abafiával (Pest, 1836) szépen virító koszorút font homloka köré”.⁹¹ E koszorú nem csak képletesen érthető: a Figyelmező 1837. április 25-i számában (I, 16. szám, 127) az első oldal tetején valóban Jósika koszorúba font neve tündökölt. Nyilvánvaló azonban, hogy Jósikát e cikkében Toldy sem műfajalapítóként hozza szóba, hiszen egy tekintélyes mennyiségű, s bár értéktelennek bélyegzett, de mégis jellemző fordításiroda-

⁸⁶ SCHEDEL Ferencz, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, Figyelmező, 1837. január–február.

⁸⁷ „A’ szépnemnél is beútat lélvén a’ magyar nyelv, szükség mutatkozik mulattató könyvekre, kivált románokra, mellyeket a’ jelenkor izlése mindenek felett látszik kedvelni.” SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 1.

⁸⁸ „A’ szépliteratura két rendbeli nevezetes gyarapodást köszön csak ez idő’ leforgása alatt a’ könyvárosi vállalkozó szellemnek: az Ezeregy éjszaka’ fordítását t. i. (Károlyi Istvánnál), ’s a Heckenast által alapított »Emlény« című almanachot.” SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 3.

⁸⁹ SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 43.

⁹⁰ SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 43.

⁹¹ SCHEDEL, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, 44.

lom kontextusában jelenik meg a neve. Az *Abafi* továbbá itt együtt szerepel azokkal a regényekkel, melyeket később Toldy irodalomtörténete is kirostál majd az 1836-os év emlékezetéből.

A regénytörténeti korszakváltásról tehát van legalább két sajátos tanúságtételünk. Csatóé úgy jeleníti meg a kezdetet, hogy színre viszi, miként nem vette észre. S ugyan Toldynak is volt tudomása valamely új korszak ígérétééről, de azt ebből a perspektívából teljesen másként jeleníti meg, mint teszi majd később, irodalomtörténetében. Az *Abafi* mint regénytörténeti esemény tehát megjelenésekor nem, hanem csak a majdani regénytörténeti perspektívában volt egységben e történet elbeszélésével. A közvetlen tekintet elcsúszott vagy semmit sem látott – az utólagos pedig már azt találta, amit ő maga helyezett oda.

4.3. Várákozás és beteljesedés

„De ki ne olvasta volna az Abafit? Vagy van csakugyan még, ki nem olvasta volna? Úgy tanácslom, vegye meg azt tüstént”.⁹²

Az, hogy 1836-ban a kortársi tekintet is megképezte valamely új korszak beköszöntének tapasztalatát, egyszerre erősíti és gyengíti is azt a benyomást, hogy a regénytörténet kezdete pusztán képzeletbeli vagy szándékolt. A kezdet képzete nem oldható föl teljesen diszkurzív műveletek összjátékában, s az, hogy egy bizonyos mű megjelent-e vagy sem, akár faktumnak is tekinthető. Persze az elsőség kérdésében nyilván nem az döntött, hogy a *Szirmay Ilona* 1836. június 9-én, az *Abafi* 1836. augusztus 4-én, *Az elbujdosott* pedig 1836. augusztus 27-én jött ki a nyomdából.⁹³ Bajza 1833-as értekezése is jelezheti, hogy várákozás fűződött az 1830-as években bizonyos típusú magyar nyelvű regények megjelenéséhez, s itt nem is pusztán az irodalmárok elvárásairól lehetett szó. Salamon Ferenc úgy emlékezik, hogy az *Abafinál* „[a]lly volt nagyobb esemény, azon években nem volt semmiesetre, mi általánosabban áthatotta volna a magyar társadalom minden rétegét, mely férfit és nőt, fiatait és vénit, s az egész művelt osztályt jobban érdekelte volna. Még maga az irodalom sem volt ép akkor oly termékeny, hogy valami ehhez hasonlítható hatással lett volna”.⁹⁴

A korszakhatárok létrehozásának visszatekintő távlata és a korszakváltás megtörténetének egyidejű tudata azonban még akkor sem esik egybe, ha az irodalomtörténeti célképzetek jegyében a várákozás és az esemény egybeesésének nyomatékosításával éppen e két perspektívát próbálták kibékíteni, például az esemény emlékezetességének és Heckenast kiadói magatartásának (ti. hogy eredendően egy regénysorozat első köteteként tüntette föl az *Abafit*) az egybecsengetésével. Az irodalmi rendszer kiteljesítésének képzete mentén a távlati jelentőség és az egyidejű siker egyeztetésére tettek kísérletet mind-

⁹² SZONTÁGH, *i. m.*, 127.

⁹³ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 3–4.

⁹⁴ SALAMON Ferenc, *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., Franklin, 1907, 492–493.

azok, akik az *Abafi* megjelenésében az olvasók és a kritikusok várakozásának maradéktalan betöltését hangsúlyozták.⁹⁵ Innen nézve az a Jósika, akit egyébként egyik kritikusa sem tartott különösebben éleselméjűnek, a tudattalan és tudatos kritikus és társadalmi várakozások igen körmönfont kihasználójának tűnik: „tudta azt is, hogy mit vár a magyar olvasó” és a politikai közvélemény, ezért lehetett „irodalmilag és politikailag is korszerű”.⁹⁶

Amit Walter Scott kapcsán gyakran hangsúlyoznak, tudniillik hogy regényírása a művészet szférájából hamar (és éppen sikere, népszerűsége révén) átkerült a kereslet és a kínálat kereskedelmi hálózatába (a commercial matrix of supply and demand),⁹⁷ az Jósika tevékenységére nézve is találó lehet. Hiszen a közönségigény mellett az irodalomtörténet felől is kereslet mutatkozott az első történelmi regényíró iránt, akinek fontos fejlődéstörténeti helyet (ahogy Gyulai írta: „betöltetlen állást”) kellett elfoglalni a nemzeti irodalom kifejlésében. Jósika életműve felfogható egy egyre gyorsabb ütemben folyó, társadalmi igényeket kitöltő, vagyis használatra szánt regénytermelésnek is.⁹⁸ Az elvárások vagy az igények betöltéséről tehát nemcsak a kulturális fejlődés organikusságának, a nemzeti szellem magára találása metafizikájának a jegyében, hanem a kereslet–kínálat összefüggéseiben is célszerű szólni. Amikor Farkas Gyula arról ír, hogy a romantika hazai megjelenése nélkülözhetővé tette a nemesi közönség addigi külföldi olvasmányait, akkor közönségen nem művelődő magyar nemzetet, hanem vásárlókat ért, a regényirodalomban pedig nem a nemzetnevelés vagy a nyelv pallérozásának eszközét, hanem anyagi hasznot hozó, kereskedelmi vállalkozást lát: „[c]sak egy műfaj hiányzik még: a regény. Német lovagregények kiadói számára a magyar piac még mindig busás jövedelmi forrás, míg csak fel nem lép Jósika Miklós báró (1794–1865), akinek a magyar regény olvasóközönségének megteremtése köszönhető”.⁹⁹

Ha elfogadjuk, hogy „a korszakalkotás egy önszemlélő rendszer identitásképzéseként írható le”,¹⁰⁰ akkor nem meglepő, hogy produkció és recepció viszonya utóbb nem csupán harmonikusnak tűnt, de e harmónia merő szükségszerűségnek bizonyult. Gyulai Jósika halálakor úgy látta, hogy Jósika személyes életútja és az irodalmi élet egy hul-

⁹⁵ „...épen azt adta, a mit a közönség várt, sőt a miért sóvárgott, különösen az a közönség, mely idegen nyelven nem tudott, a melyen az akkor oly csekély számú fordítás nem segített, pedig ez a közönség olvasni akart”. FERENCZI, *A százéves Waverley*, 104. „Amikor az *Abafi* megjelent, írók és olvasók egyként azt kapták, amire jó ideje vártak.” FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 229; Jósika „tárgyválasztásával és az előadásmóddal azt adta, amire igény mutatkozott; ami elméletileg, az újságok irodalmi és az irodalmi életre vonatkozó híranyagában, részben a történeti kutatásban már előkészült; ami beilleszkedett a reformkor izgatott várakozó hangulatába; ami 1836-ban korszerűnek és hatásosnak számított”. FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 48.

⁹⁶ FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 56.

⁹⁷ FERRIS, *i. m.*, 241.

⁹⁸ A politikai napilapban közölt folytatásos regény műfaja Jósika *Akarat és hajlamával* jelent meg a magyar sajtótörténetben. Arról a vitáról, amelyet ez a közlésmód kiváltott, illetve a kulturális piac, a gazdaság és a nyilvánosság szerkezetének viszonyáról az 1840-es években: KERESZTÚRSZKI Ida, „...de azért nem írok gyárilag...”: *A folytatásos regényközlés megjelenése a kultúrtermékek 19. századi magyar piacán = Klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, 2003 (Tiszatáj-könyvek), 171–193.

⁹⁹ FARKAS, *i. m.*, 208.

¹⁰⁰ KULCSÁR-SZABÓ Z., *Az olvasás lehetőségei*, 35.

lámhosszon rezgett: „Jósika nem ifjan lépett az írói pályára, de éppen alkalmas időpontban mind magára, mind hazai viszonyainkra nézve”, s „[a]zt hozta a magyar irodalomnak, a minél ez leginkább híján volt: kevés iskolás tudományt, de annál több élettapasztalatot”.¹⁰¹ Minél távolabbról szemlélték Jósika fellépésének és a regényirodalom megalapításának a viszonyát, az annál szükségszerűbbnek bizonyult: „[a] »magyar regényirodalom megalapítója« csak a nagytermékenységű, érdekesítő előadású, a közízlést és közhangulatot ösztönösen kiismerő tehetségű író lehetett – azaz nem más, csak Jósika Miklós”.¹⁰²

Az *Abafi* mint valami új megjelenése tehát az erről szóló beszámolóknak nem a mutáció vagy a rendellenesség jegyeit mutatja, hanem egy történet szabályszerűségéből levezethető: mintegy a nemzeti kulturális fejlődés szabályainak tesz eleget. Az *Abafi* megjelenése és ilyen értelmű *megtörténete* között ugyanakkor differenciát hoz létre az egyidejű és a távlatból érzékelhető korszaktudat, vagyis a (regény)történet és annak elbeszélései közti különbség. Ez figyelhető meg abban, hogy Toldy (voltaképp saját erre vonatkozó emlékeit „süllyesztve feledékbe”) közelről és távolról nézve másként cselekményesíti az 1836-os év eseményeit, s abban is, ahogy Csatónál a korszakfordulat egyidejű tudatosításának retorikája egy megjeleníthetetlen pillanatként, vagyis egy elbeszélhetetlen történetként írja körül a kezdetet. A korszakképzés és a korszaktudat elhajlását jelzi, hogy azok az 1836-ban megjelent regények, mint Petrichevich-Horváth Lázár *Az elbujdosottja*, Gaal József *Szirmay Ilonája*, valamint Jósikától a *Zólyomi* és az *Abafi*, vagy Vajda Péter írásai, amelyekre Csató és Toldy észrevételei vonatkoztak, nem mind vagy nem egyformán számítottak a magyar nyelvű regény létrejöttének bejelentéseként. Abban a megállapításban, hogy Gaal, Jósika és Petrichevich-Horváth munkái révén „az 1836-os év a magyar regény történetében mindeddig a legjelentékenyebb”,¹⁰³ csak a közös évszám köti össze az egyes szövegeket valamely kronologikus korszakfogalom számára.

¹⁰¹ GYULAI, *i. m.*, 407. és 413. A szükségszerűség motivációi között Gyulai felelegeti Erdély sajátos helyzetét is, némiképp önmagát is jellemezve, mondván, Erdélyben töretlen maradt a múlttal való tárgyi, nyelvi, antropológiai és narratív folyamatosság: az erdélyiek régi tárgyakat őriztek otthonaikban, eleven maradt a családi szóbeli hagyomány, várromokat látogattak, az arisztokrácia estélyein a régi korok embertípusai jelentek meg, a nyelv és a szokások változatlansága miatt nem volt szükség nyelvújításra, mivel az erdélyiek nem veszítették el a nyelvüket, ezért nem kellett visszamagyarosodniuk sem: „[c]sak ily körben, csak ily körülmények között állhatott elő olyan magyar regényíró, a ki mélyebb hatást tehetett nemzetére és sikeres kezdeményezésével virágzásnak indíthatta regényirodalmunkat”. GYULAI, *i. m.*, 410–415.

¹⁰² ZSIGMOND Ferenc, *Jósika Miklós*, Bp., MTA, 1927, 17. Hasonló megállapítások: FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 48. A szükségszerűség képzete magából a célelvű-történeti észjárásból is fakadhat. Akárhon, akárkinél tüzték ki a regényirodalom kezdőpontját, mindig a szükségszerűség képzete kapcsolta össze a művet és annak történeti helyét: legutóbb Bodor Béla írta Haller László fordítása kapcsán Fénelon *Télémaque*-járól, hogy „ez a mű a magyar regény megteremtődése szempontjából a *lehető legjobb* kiindulópont volt”. BODOR, *i. m.*, 66.

¹⁰³ CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, Bp., Pantheon, 1922, 112.

5. Utómunkálatok

5.1. A műfajrendszer kiteljesítése

Irodalomtörténeti szempontból az *Abafi* megjelenése egy célelvű távlatban nyerte el a maga helyét és jelentéseit. Eszerint az 1836-os esztendő azért számít fordulópontnak, mert olyan folyamatban jelöl ki bizonyos értelemben végállomást, amelyen a „regény-adaptációtól az önálló alkotásig vezetett az út, a recepciónak minősíthető írói megoldásoktól a teremtség, a magyarítástól a magyar előidő, régebbi és közeli múlt regényesítéséig”.¹⁰⁴ Ennek a teleologikus történetnek a célképzete nem más, mint „a magyar irodalom teljes differenciáltságának megvalósítása”.¹⁰⁵

Ez a valószínűleg Kazinczyig visszakereshető célképzet érvényesült Gyulai esetében is, aki 1865 márciusában Jósikáról írott „Necrolog”-jában úgy látta, hogy az *Abafi* megjelenése azért volt jól, sőt pontosan időzített, mert a nyelvújítás és a reformmozgalmak után a még mindig az újjászületés, az ébredés, a létrejövés állapotában lévő kulturális rendszerben irodalmi és politikai téren egyaránt akkorra majdnem minden megvalósult (előbb sorban a líra és az eposz, a tudomány, a dráma és a színművészet, s a közönség is napról-napra gyarapszik), de „[a] költészetnek egyetlen faja hevert parlagon, s épen az, a mit a modern társadalom leginkább kedvel: a regény”.¹⁰⁶ Gyulai prózatörténeti áttekintésében az *Abafit* megelőzően minden csupa kudarc és hiány: „[a] múlt század kísérletei e nemből nem indítottak meg oly fejlődést, mint lyrai kísérleteink. Bessenyei, a kit Voltaire regényei lelkesítettek, nem adhatta ki *Tarimesesét*, Kármán *Fejvesztését* nem fejezte be, *Fánni hagyományai* című kitűnő beszélye pedig hatás nélkül maradt mind a közönségre, mind az irodalomra nézve. Dugonics történeti regényei ugyan népszerűek voltak, s erősítették a nemzeti érzést, de se történeti felfogás, se izlés tekintetében nem vethették meg a magyar regény alapját. Kisfaludy Károly fölléptével beszélyirodalmunk felzsendült ugyan, de csak Fáy *Béltéki háza* volt az egyetlen regény, mely figyelmet kötött, azonban ez is társ nélkül maradt és sokkal didactikusabb volt, mintsem nagyobb körben hathasson, s a női közönséget meghódítsa. Általános volt a panasz, hogy a magyar irodalom a nőknek lyrai költeményeken s néhány költői beszélyen kívül majd semmit sem tud nyújtani. Német vagy francia regényeket, angol vagy francia regények német, ritkábban magyar fordításait olvasta a műveltebb nő és férfiközönség egyaránt. Magyarban csak néhány kisebb beszélyt lehetett találni, ezek pótolták a regényeket, évenként öt-hat, melyeknek java leginkább az *Aurorában* jelent meg. Irodalom és közön-

¹⁰⁴ FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 222.

¹⁰⁵ FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 225. Hasonlóképp a műfajrendszer hiposztázált teljességének megvalósulása felé vezető úton helyez el még hiányzó, a hiányzókat helyettesítő, illetve már létrejött műfajokat Bodor áttekintése: „Gvadányi verses elbeszélései azt a helyet foglalták el az olvasmányok palettáján, amelyet a magyar kalandregények, kópé-novellák, pikareszk-regények töltöttek volna ki, ha lettek volna ilyenek”. BODOR, *i. m.*, 35. Ennek a történeti teleológiának, amit „a magyar regény asztrálestének megmintázása” néven ír le (62), a hatóerejére Bodor annak ellenére támaszkodik, hogy egyebütt élcelődik azon a felfogáson, mely szerint mintha „a korszak valamennyi írója arca verejtékével azon dolgozott [volna], hogy a modern regényt megteremtse.” BODOR, *i. m.*, 170.

¹⁰⁶ GYULAI, *i. m.*, 408.

ség egyaránt érezte e hiányt, annyival inkább, mert a költészet e faja közelebb áll az élethez, s a magyar társadalmi és politikai élet fejlődése mind nagyobb hullámokat vett. A Fáyén kívül majd minden kísérlet szerencsétlenül ütött ki. A magyar regény sokáig várta megalapítóját, végre megjelent.¹⁰⁷

A műfajrendszer kiteljesítését, a hatástalan előzmények okait szemlélő áttekintésből kitűnik, hogy a regénytörténet tétjei nem pusztán irodalmiak. A regény Gyulai szemében itt azért annyira jelentős műfaj, mert ez kapcsolja végérvényesen össze a társadalmi és a művészeti változásokat, az irodalom és a politika fejlődési irányait. Nem pusztán azért, mert a regény „az irodalom nyelvét közelebb hozta az élethez”,¹⁰⁸ hanem mivel amikor a magyar regény iránti vágyat az *Abafi* 1836-ban kielégíti, akkor a műfaj iránti össztársadalmi várakozásban maga a társadalom is egybeforr. Mások is a műfajrendszerben tántogó hiányként értelmezték a magyar regény *Abafi* előtti történetét. Vadnai Károly szemében például Dugonics András volt „az első író, ki az ürességet igyekezett betölteni – noha csak egy másik ürességgel”.¹⁰⁹ Az „üres hely” és a „hiány megszüntetésének” metaforikája egy évszázaddal később is alapelve volt a magyar regénytörténet narratívájának.¹¹⁰ A regény helyének üressége olyan hiány a műfajszisztémában, amelyet ideiglenesen egyéb epikai formák is kitölthetnek: például Kisfaludy Sándor versciklusa és regéi „pótolták az önálló magyar regény hiányát”.¹¹¹ Fried István bizonytalan fogalmazásmódja viszont azt is érzékelteti, hogy legalább annyira az irodalmárok önszemléletéről, mint valamiféle elemi társadalmi elvárás manifesztációjáról van szó: „[a] magyar regényírás fejletlensége minden bizonnyal nagyon kevésbé zavarta az olvasókat, és a leginkább az írók és a körük csoportosuló, pallérozottabb ízlésű rétegek keseregtek (amennyiben keseregtek) a differenciált és színvonalas magyar regényírás hiányát”.¹¹² Az, hogy Bajza – túllépve az olvasók igényein – az „írók óhaját” közvetítette,¹¹³ még így is túl általános megfogalmazás, hiszen az eposz vagy a regény korszerűségét vagy magasztosságát illetően legalábbis megoszlottak a vélemények. A nemzeti, a történelmi és a regényes együttállása a verses epikában is megvalósulhatott, s nem véletlen, hogy a magyar regényről szóló történetekben szereplő vágyhoz hasonlóval találkozunk a honfoglalási eposz iránti várakozásokról szóló irodalomtörténeti leírásokban is.

Abból kiindulva, hogy a „magyar irodalom felzárkózásának nélkülözhetetlen feltétele az igazi magyar regény megszületése”,¹¹⁴ az *Abafi* olyan konstruált történetben kap helyet, amelyet a maga fokozatosságával és szerves szükségszerűségével az irodalomtörténetész bejárta út rajzol ki: „[l]épésről lépésre haladva, fokozatosan jutottunk el az új műfaj

¹⁰⁷ GYULAI, *i. m.*, 408–409.

¹⁰⁸ GYULAI, *i. m.*, 415.

¹⁰⁹ VADNAI Károly, *Az első magyar társadalmi regény*, Pest, Eggenberger, 1873, 6.

¹¹⁰ WÉBER, *i. m.*, 113.

¹¹¹ FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 223. A „poétai román” műfajáról és annak definíciós problémáiról és különbségeiről Kisfaludy Sándor és Csokonai versgyűjteményeiben: ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthológia – praetexta – narrativa)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 199–206.

¹¹² FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 223.

¹¹³ FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 224.

¹¹⁴ FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 228.

halk kívánásától az elméleti stúdiumok fakasztotta jóslásokon át az egészen konkrét igényig, a fordítástól a csupán a scotti módszert adaptáló eredeti műig”.¹¹⁵ Lehetséges-e azonban valaminek csupán a módszerét adaptálni, anélkül, hogy az elveszítené identitását? Egyes irodalomelméleti irányzatok világméretű elterjedéséről szólva fogalmazódott meg, hogy nem absztrakt technológiai újításokról van szó, amelyek változatlan formában volnának áthelyezhetőek a világ bármely pontjára, hanem adott kultúrához, nyelvhez, helyhez és időhöz, de különösen bizonyos művek olvasásához kötődő írásmódokról.¹¹⁶ S ahogy az elméleti adaptációknak szembe kell nézniük kulcsfogalmaik lefordíthatatlanságával, valamint azzal, hogy elveszítik a kapcsolatot azokkal a példaként szolgáló szövegekkel, amelyekből egyáltalán előállhattak, úgy egy írói módszer, ha van ilyen, szintén előreláthatatlan és tervezhetetlen módon kerülhet felhasználásra saját elsődleges kontextusán kívül. S ahogy az is kérdéses, hogy az elméletírás tekinthető-e nemzetközi vállalkozásnak, s nem inkább adott nemzeti vagy helyi kulturális projektek funkciójának, úgy egy írói módszer térbeli-kulturális áthelyeződéseivel sem valamely eredeti önazonosságot ruház át (vagy éppen veszít el), hanem egyes performatív funkciókat cserél más performatív funkciókra.

5.2. Eredetiség és fordítás: a magyarul olvasó magyarok

A nemzeti irodalom újraalapításának romantikus gesztusaiban, a megelőző fejlemények némelyikének hozzáférhetetlenné válásában az eredetiség és a műfajadaptáció szempontjai is szerepet játszottak. Az eredetiség kérdése meghatározó abban a fejlődés-konceptióban, amelyik szerint az „irodalomteremtés” folyamatában elmosódik az eredeti és a fordítás értékkülönbsége, s e különbség majd – az irodalom fogalmának szűkülésével – a nemzeti klasszicizmus fejlődésrendjében rögzül.¹¹⁷ A magyar fordítástörténeti gondolkodás alapállításai közé tartozik, hogy a 18. század végétől az imitáció kérdése alárendelődik a műfaji rendszer, a stiláris, a poétikai vagy az elbeszélői eszközkészlet kiteljesítésének.¹¹⁸ Mára nagyhatású az a nézet, hogy a magyar irodalom az 1770-es évektől az 1830-as évekig jórészt fordítástörténet, s a műfordítás ekkor a nyelvújítás eszköze.¹¹⁹ Horváth János a „kölcsonzótt irodalom” jelentőségét abban látta, hogy annak révén „fejlődik, bővül, hajlékonyabb lesz maga a nyelv is, mely bizonyos formákra kiképezte, annak idején készségesebb szolgálja lesz az eredeti tartalomnak is”.¹²⁰

¹¹⁵ FRIED, Az „Abafi” előzményeihez, 229.

¹¹⁶ Vö. Hillis J. MILLER, *Border Crossing: Translating Theory = The Translatability of Cultures: Figurations of Space Between*, eds. Sanford BUDICK, Wolfgang ISER, Stanford University Press, 1996, 207–223.

¹¹⁷ Az eredetiségprogram térnyeréséről: HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1980, 34–39.

¹¹⁸ Erről bővebben: FRIED István, *Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás: Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18–19. század fordulóján a magyar irodalomban = A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1998, 17–22.

¹¹⁹ RADÓ Antal, *A magyar műfordítástörténet 1772–1831*, Bp., Révai, 1883, 14.

¹²⁰ HORVÁTH, *i. m.*, 33.

Vagyis eszerint a fordítás a célnyelv kifejezőképességének fejlesztésével majdan az eredeti tartalom szabatosabb megragadásához járulhat hozzá.

Bajza 1833-ban *A románköltésről* című értekezésében csupán *A Bélteky-házat* említette méltánylóan, más magyar nyelvű regényeket értéktelen utánzatokként vetett el.¹²¹ Fordítások lévén, Mészáros Ignác vagy Barczafalvi Szabó Dávid szövegei csak egyfajta előkészítő szerepet foglalhattak el a magyar nyelvű elbeszélő-művészet iskolájának jól-rosszul sikerült darabjaiként, hiszen még csak nem is a 18. századi európai regény legjobbjait közvetítették.¹²² Az, hogy Margócsy István a *Szigvártot* (1787) annak fordítás-voltától jórészt függetlenül, vagyis szövegként olvassa,¹²³ arra figyelmeztethet, hogy újra kell gondolni azt a felfogást is, amely szerint a magyar fordításirodalom fejlődésive az irodalmi rendszer kiépítésétől húzódik a fordítói hűség eszményéig. A fordítás, az átírás, a magyarítás nehezen különíthető el az értelmezéstől, s egy adott szöveg az egyik történeti távlatból fordításnak, míg a másikból eredeti műnek minősülhet.¹²⁴ Márton regénytrilógiája felől olvasva Mészáros Ignác *Kártigámja* (szemben, mondjuk, Kis János 1806-os richardsoni *A magyar Pamélájával*) immár nem pusztán Menander regényének fordításaként vagy magyarításaként szólítható meg,¹²⁵ hiszen Márton a Kártigám-történetet a magyar nyelvű elbeszélő hagyomány lényegesen szélesebb összefüggéseibe helyezte. *A Kártigám* fordítás-volta Márton regényében a történet (és a szereplők) önazonosságának a felbontásához járul hozzá.

Az idegen nyelven írott „eredeti” mű, annak fordítása, valamint az „eredeti magyar” regény viszonya igen ellentmondásos. Kevesebb szó esik róla, hogy Thaisz András 1829-es *Ivanhoe*-fordítása szintén ez utóbbi egyfajta időleges helyettesítőjeként értette magát. Ahogy arról másutt részletesebben írtam,¹²⁶ a fordítói előszó megelőlegezi a magyar nyelvű (történelmi) regények létrejöttét: „talán mostani igyekezetem megszegyénítésére, fog egy eredeti *Magyar Scott* támadni; s akkor örvendeni fogok”.¹²⁷ Thaisz a fordításért mintegy a magyar szerzőtől származó regény híján vállal felelősséget, s azt sugallja, hogy e remélt mű megszületésekor munkájának érvényessége majd felszámolódik. Jósikát valóban nevezték „erdélyi Scottnak”, illetve regényeinek német nyelvű megjelenésekor „magyar Scottnak”. Amikor viszont az *Abafi* elbeszélője a regény *Zománcos vitéz* című fejezetében a lovagi torna kapcsán „ezen, annyira ismert s oly sokszor leírt viadal nemének részleteit mellőzi”, akkor azzal nem pusztán Thaisz fordításának ismeretét feltételezi, de a magyar nyelvű prózairáson belül is folytonosságot tételez. Az előbbi okán – a magyar nyelvű és tárgyú (történeti) regény „létrehozásakor” – folytonosságba állítja magát valamely nem magyar hagyomány szövegének (Sir Walter Scott regénye)

¹²¹ BAJZA, *i. m.*, 63–64.

¹²² Arról, hogy az „idegen román-előzmények” és a „magyar regény” az etnikai-eredetiségbeli értékellentét okán sem függetlenek, mert az előbbieket hatást gyakoroltak az utóbbira: GYÖRGY, *i. m.*, 75.

¹²³ MARGÓCSY, *i. m.*

¹²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998 (Alföld Könyvek), 69.

¹²⁵ *A Kártigám* forrásszövegéről: HEINRICH Gusztáv, *Mészáros Ignác és Kartigámja*, EPhK, 1879, 42–51.

¹²⁶ HITES Sándor, *Sir Walter Scott és az Ivanhoe magyar fordítói = A múltnak kútja: Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., JAK–Ulpius, 2004, 143–161.

¹²⁷ SCOTT Walter *válogatott Románjai, Ivanhoe*, THAISZ Andrásról, Pest, Wigand, 1829–1832, ix.

olvasói emlékezetével, az utóbbi révén pedig arról tanúskodik, hogy nem kezdetnek, hanem folytatásnak tekinti magát.

Az 1836-os esztendő kiemelése illeszkedett a nemzeti kultúra eredetmondáihoz, vagyis annak a (többek között irodalomtörténészek irányította) közösségi vállalkozásnak volt a része, amely a nemzeti művelődés felmutatását, megalkotását, eredetének plauzibilis elbeszélésbe szerkesztését végezte. Toldy jellemzése szerint „Jósika nem csak önálló, hanem egyszersmind nemzeti regényirodalmat teremtett, s nem csak a magyarul olvasók számát megtízszerezte, hanem a nemzeti öntudat s hazafiúi érzésnek is (...) új és nagy hódításokat tett”.¹²⁸ Ezek a hódítások viszont fonák módon azzal is összefüggésben állhattak, hogy Jósikát rögtön lefordították németre. Ahogy Petrichevich-Horváth Lázár 1839-ben többek munkája kapcsán kifejtette: „[t]alán jobbjobb magyar munkák’ németesítése fog mi ébrenséget hozni literatúránk iránt. Nőink, kik Kisfaludi’ dalait, Jósika’ Abafiját, Kölcsei’ vadászlakát avvagy fiatal költőink’ legjelesbbikének báró Eötvös Józsefnek bájtjeljes lyráját teuton alakban olvassák, tán vágyat kapnak ollyasokat az eredetin – mi több – saját anyanyelvükön, ösmergetni”.¹²⁹ Vagyis az, hogy ki milyen nyelven olvasott, nem feltétlenül árulta el etnikai hovatartozását. A magyar olvasók számának szaporítása nem az írástudatlanok számát volt hivatva csökkenteni, hanem olyanokra vonatkozott, akik korábban vonakodtak magyarul olvasni. Ez Thaisz fordításának esetében is így lehetett: az *Ivanhoe* az 1820-as években már németül vagy franciául rendelkezésre állt, jóllehet Jókai a magyar verziót nevezi meg első regényolvasmányaként.

Jósika életművének némely későbbi, különösen a záródarabjai viszont levezethetetlenek voltak az *Abafiból*, s ezért nehezen voltak elhelyezhetőek a nemzeti regényirodalom kifejlésének a nevével összenőtt paradigmájában is. Jellemző, hogy Jósika kései szatirikus hangvételt s általában a humor térmeyerését műveiben a Brüsszelben őt ért „kozmpolita hatásnak” tudták be. Amikor a Hölgyfutár 1850-ben arról értesült, hogy az akkor ideiglenesen Lipcsében letelepedett Jósika német nyelven írt s adott ki regényt, Nagy Ignác úgy vélte, Jósika ezzel a hazafiatlan tettel megfosztotta magát az „*Abafi szerzője*” címtől: „kénytelenek vagyunk hinni, hogy Abafit tulajdonképpen talán nem is Jósika Miklós írta”.

5.3. „1836” funkciója a regénytörténeti elbeszélésekben

Egyfajta 1836 mentén elő- és utótörténetre osztott fejlődésrajz határozta meg a 20. században írott regénytörténeteket. Míg Toldy szemében a regényalapítás a regénytörténeti felejtés hatóerejéből merített, addig a későbbi irodalomtörténészek az 1836-ot meg-

¹²⁸ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 399.

¹²⁹ Idézi SZILÁGYI Márton, KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái: Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998, 217.

előző időszak képviselőivel való szembehelyezkedés helyett a közvetítés teljesítményét hangsúlyozták Jósikában.¹³⁰

A magyar regény történetében (1922) Császár Elemér *A magyar regény megszületése* című fejezetben szerepeltette Jósikát, nem magányosan, de a magyar regény „Jósika korában” mégis a korszakalkotó nevével jelöl ki egy időtartamot, amelyben „a korszakalkotókról szóló retorikus hiperbola” révén egy lokális eseményt nagyobb idősakra érvényes jelentőséggel ruház fel.¹³¹ Szinnyei Ferenc prózatörténete (*Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, 1925) elválasztja az időbeli elsőséget és a műfajalapító érdemeket: „[n]ovella- és regényirodalmunk 1818-ban kezdődik, amikor Fáy Andrásnak *A különös testamentum* című víg elbeszélése napvilágot lát, mely már nem fordítás vagy átdolgozás, hanem eredeti és a magyar életnek tükré”.¹³² Ezt aztán néhány oldallal később úgy módosítja, hogy noha az „eredeti magyar novella- és regényirodalom” 1818-ban kezdődik, de „[a]z első mérföldkő azután, ahol meg kell állapodnunk, 1836, Jósika fellépésének éve. Addig tart novellairodalmunk fejlődésének első korszaka, melyet bátran nevezhetnénk gyermekkorának”.¹³³ Az adott műfaj megalapítása és az abban való alkotás különbségét Szinnyei általában is a korszakhatárt kijelölő differenciaként veszi tekintetbe: „[a]z első igazi magyar novellát 1818-ban Fáy András írta, de novellairodalmunkat tulajdonképpen Kisfaludy Károly alapította meg *Aurorájában* 1823-tól kezdve megjelent víg elbeszéléseivel”.¹³⁴ György Lajos *A magyar regény előzményeiben* (1941) az *Abafi* előtti prózát a magyar regény előtörténeteként tárgyalta, sőt még nevében is elkülönítette a korábbi „románirodalmat” a rákövetkező „regényirodalomtól”, hangsúlyozva, hogy a megnevezés a lényegre nézve is mély különbséget rejt.¹³⁵ Szintén megkülönböztette a kronológiai elsőséget a fejlődéstörténetitől, hiszen az *Abafit* egy új esztétikai magaslat elérésével hozta összefüggésbe: „az *Abafi* csak értékben s nem egyszerűsmind időben az első magyar regény. Előtte 70–80 esztendőn keresztül szintén jelentek meg olyan-amilyen szórakoztató olvasmányok (...) s körülöttük lassanként egy folyton erősödő és gyarapodó réteg csoportosult, amely olvasta is ezeket a mulattatásra szánt könyveket”.¹³⁶ Wéber Antal *A magyar regény kezdeteiben* (1959) az „1836 előtti” álla-

¹³⁰ Az „iniciáló gesztusok” és az „átalakítás révén való közvetítés” viszonyáról: BLUMENBERG, *i. m.*, 315.

¹³¹ BLUMENBERG, *i. m.*, 303.

¹³² SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, I, Bp., MTA, 1925, 5.

¹³³ SZINNYEI, *i. m.*, 16.

¹³⁴ SZINNYEI, *i. m.*, 37. Hasonló olvasható, csak kicsit cinikusabban Farkas Gyulánál, aki szerint Kisfaludy Károly „[e]lőször ad példát a történeti novellára és majd Jósikának kell jönnie, hogy feledtesse ebbéli érdemeit”. FARKAS, *i. m.*, 170.

¹³⁵ GYÖRGY, *i. m.*

¹³⁶ GYÖRGY Lajos, *A százszentendős „Abafi” előzményei*, Erdélyi Múzeum, XLI, 1936/4–9, 175. Fried István szintén az *Abafi* „előzményeit” vette számba, de míg György Lajos ezeken a *Bácsmegyeit*, az *Erbiát*, a *Kártigámot* vagy Csery Péter *Ottó*, vagy a *zabolátlan Indulatok áldozatja* (1812) címet viselő szomorú történetét értette, addig Fried nem a regénytörténeti előzményeket, hanem azokat a különböző helyi értékű és típusú (lexikon-szócikk, almanach-felhívás, szövegkiadás, fordítói előszó, regényelméleti traktátus) sürgetéseket vette sorra, amelyekben Thaisz, Bajza, Kemény József, Lukács Móric, Mednyánszky Alajos azt szorgalmazták (Fried példáiban főleg Scottra hivatkozva), hogy az írók figyelme forduljon a nemzeti történelem regényesítése felé. FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 225.

potok bemutatásának szentelte a központi fejezetet,¹³⁷ de még Imre László is 1836-ban jelölte ki egy olyan (némi számmágiával 1836-tól 1863-ig terjedő) szakasz kezdőpontját, amelyet a regény kivételes mértékű műfaji differenciálódása jellemez, önmagában is csúcspontként, de egyszerűsre előkészítve a századvég prózáírását is.¹³⁸

Ami mindezekben a regénytörténeti elbeszélésekben szembevetendő, az az, hogy szorosán véve az *Abafi* egyikben sem számít önmagában megálló *mestermű*nek, hanem hol a kísérletezések betetőzését, hol pedig az utána jövők megalapozását jelenti. Az *Abafi* funkciójának kétirányúsítása már Gyulai emlékbeszédében végbement, hiszen eszerint egyszerre igaz rá az, hogy „mozgalmat indított meg, amely csakhamar nagytehetségű követőkre talált s egész műfajt felvirágoztatott”, de az is, hogy „mintegy kiegészítette, sőt fokozta epikusaink hatását”. Gyulai szerint tehát Jósika regényírása Vörösmarty költészettörténeti fordulatának a dicső múlt felidézésére vonatkozó hozadékát alkalmazta a prózáírásra.¹³⁹ Ezzel viszont Vörösmarty eposzaival karöltve Jósika nem pusztán a nemzeti regényirodalomnak, hanem magának a nemzetnek a megalapításában is részt vesz: Vörösmarty „a honalapítás nagy tényére fordította a nemzet figyelmét, oly időben, midőn azt mintegy újra meg kellett alapítani”.¹⁴⁰

Gyulainak ezek a meglátásai visszhangoznak mások mellett Weber Arthurnál is, aki szerint az *Abafival* „szervesült” a regény – mint olyan – a magyar irodalom „organizmusába”,¹⁴¹ s ezek ismerhetők föl még Weber Antal regénytörténetében is, ahol a romantikus műfajrendszer elemeinek egymáshoz való viszonyára nézve az 1836-os áttörés abban állt, hogy az *Abafi* a prózáírás színvonalát felzárkóztatta a költészetéhez mint vezető műnemhez, s ezzel létrehozta a regényformák természetes kapcsolatát a magyar irodalom egészével. Vagyis míg a magyar regény korábban – úgymond – „nem a magyar irodalom útját járta”, addig Jósika műveivel kezdődően a regények „szerves részét alkotják irodalmunk egységes organizmusának”.¹⁴² Jellemző módon Vajda Péter regénye, a *Tárcai Bende* (1837) pontosan azért került kívül a magyar nyelvű regényirodalom (létrejöttének) történetén, s azért minősült kakukktójásnak és „mellékvágánynak”, mert nehezen volt illeszthető a történelem reformkorinak ítélt szemléletéhez. Vajda regénye nem kapcsolódott a nemzeti problematikához, és sem Scott, sem Goethe hatását nem mutatta, ezért fonák módon egyenesen „ellentmond[ott] a magyar irodalom természetének”.¹⁴³

¹³⁷ WÉBER, *i. m.*

¹³⁸ IMRE, *i. m.*, 32–33.

¹³⁹ Ezzel nagyobb hatást is ért el, mint amit Vörösmarty: „Jósika mintegy kiegészítette azt a hatást, melyet Vörösmarty előidézett.” GYULAI, *i. m.*, 421; illetve: „Jósika az a regényirodalomban, ebből a szempontból, a mi Vörösmarty az eposban és lyrában, míg Eötvös az a regényben, a mi Petőfi a lyrában.” GYULAI, *i. m.*, 493. Szinte ugyanezt: SALAMON, *i. m.*, 493. Féja Géza hasonlóképp valami versben már létrejött dolog prózává alakítását észrevételezi, csak nem Vörösmartyra vonatkoztatva: szerinte Jósika a Kisfaludy-féle nemesi-nemzeti romantikának „a prózai képviselője, európaibb vonalú folytatója”. FÉJA Géza, *A felvilágosodástól a sötétedésig: A magyar irodalom története 1772-től 1867-ig*, Bp., Magyar Élet, 1943², 169.

¹⁴⁰ GYULAI, *Emlékbeszédek*, II, 309.

¹⁴¹ WEBER Arthur, *Báró Jósika Miklós*, Budapesti Szemle, 1914, 160. k., 142.

¹⁴² WÉBER, *i. m.*, 142; illetve még: 79–80, 94, 115.

¹⁴³ WÉBER, *i. m.*, 106.

A hatás irányának megváltoztatása nyilván az értékelésre is kihatással van, hiszen ha az alapítóból előfutár lesz, akkor az esemény jelentősége immár az általa előidézett állapot révén válik jelentőssé, és nem maga az esemény rangja minősíti a szóban forgó állapotot.¹⁴⁴ Ha Jósika regényművészetének leértékeléséről volt szó, akkor a korszaknyitó jelleg helyett a korszakzáróra esett a hangsúly. A viszonyítás ekkor az időben megelőzőre irányult: „Jósika nagyságát pl. csak az őt megelőző történeti novellairódalom tárgyalása világíthatja meg s teheti igazán érthetővé előttünk. Csak így a háttér megfestésével domborodnak ki az irodalom főbb alakjai”.¹⁴⁵ A „föltáratlan előzmények” számbavétele nélkül „szinte érthetetlen a megjelenésével beálló nagy fordulat a magyar regény történetében”.¹⁴⁶ A korábbi felidézése viszont kétélű: lehetséges annak bizonyítására felhasználni, hogy létezett egy olyan értékelhető regényírói hagyomány, amelyből Jósika előállhatott, de annak szemléltetésére is szolgálhat, hogy Jósika csak azért vergődhetett irodalomtörténeti jelentőségre, mert elődei igen silány műveket hoztak létre, amelyekhez képest még ő is üdítően színvonalasnak tűnhetett. Már Gyulai is e kettősségbe bonyolódott bele: „Eötvös és Kemény a történeti felfogás, kor- és jellemrajzban felülmúlták Jósikát, Jókai pedig elbeszélni és írni tudott sokkal jobban s leleménye is több volt”, de mégis Jósikával „kezdődik regényirodalmunkban a történetibb felfogás s valódiabb korrajz. Hasonlítsuk csak össze Kisfaludy s mások történeti beszélyeit az ő regényeivel s látni fogjuk a különbséget”.¹⁴⁷

Számos további példát lehetne hozni a viszonyítás kétirányúságára. Hol a megelőző „regénykezdemények” értelmeződtek az *Abafi*hoz vezető út állomásaiként: „[r]egény- és novellairódalomunk Jósika fellépéséig (1836) a kísérletezés éveit éli”.¹⁴⁸ Hol pedig az 1836 utáni időszak bizonyult az *Abafi* folyományának: Jósikának „mint regényírónak Magyarországon nincsenek mesterei, csak tanítványai”,¹⁴⁹ az *Abafi* „irodalmunk fejlődéstörténetében egyenesen korszakot kezdett”,¹⁵⁰ „[a] magyar regényirodalom történetében joggal számítják az 1836-os esztendő fordulópontnak, az *Abafi* megjelenése egyben új minőségű prózai epika színre lépése”.¹⁵¹ Itt nem csupán annak különbségéről van szó, hogy egyes irodalmárok a korszakhatár előretaló, mások pedig a visszaható karakterét emelték volna ki. Hiszen ugyanazon a koncepción belül is érvényesülhetett mindkét beállítás. Az is, hogy a korszakhatár „előttje” felől tekintve Jósika értékelésére nézve közömbös, hogy e műfajban mi jött létre később (őt „meghaladva”), mivel „az író nem utódaihoz kell mérnünk, hanem elődeihez és kortársaihoz”; s másfelől az is, hogy 1836 olyan instancia, amelynek inspiratív ereje nélkül a legjelentékenyebb teljesítmények sem valósulhattak volna meg: „[d]e a magyar regényirodalom megteremtője csak Jósika

¹⁴⁴ BLUMENBERG, *i. m.*, 305.

¹⁴⁵ SZINNYEI, *i. m.*, 18.

¹⁴⁶ GYÖRGY, *A szesztenődös „Abafi” előzményei*, 175.

¹⁴⁷ GYULAI, *Emlékbeszédek*, I, 421.

¹⁴⁸ SZINNYEI Ferenc, *Jósika Miklós*, Bp., Akadémiai, 1915, 63.

¹⁴⁹ ZSIGMOND, *i. m.*, 25.

¹⁵⁰ KRISTÓF György, *Jósika Miklós Abafijának tizenkettedik kiadása*, Páztortúz, 1926/18, 410.

¹⁵¹ FRIED, *Az „Abafi” előzményeihez*, 222.

marad mindenkor. Az ő úttörő munkássága nélkül sem Kemény, sem Jókai nem jutott volna el arra a magaslatra, ahonnan költészetük ma szertevilágít”.¹⁵²

A korszakképző hatás időbeli irányának ezzel a bizonytalanságával, a korszaknyitó és a korszakzáró jelleg egyidejűségével, a betetőzés és a megalapozás egybeesésével az *Abafi* olyan (idővel kiüresedő) metszéspontot képviselt, amelyet az azt még el nem érő vagy azt már meghaladó erővonalak jelöltek ki.¹⁵³ Amikor a korszakfordító esemény által elválasztott időtartamok jellemzésére került sor, az irodalomtörténészek sajátos egyensúlyozásra kényszerültek a beteljesítés és a mintaadás képzetei között. Az *Abafi* a gyarló prózáirói kísérletek beteljesítéseként és a nemzeti regényirodalom minőségét tekintve is méltánylandó kezdőpontjaként egyaránt értelmezhetőnek bizonyult: „[a]z 1836-ik év nemcsak kezdete a magyar regény egy évszázados diadalmas pályájának, amely folyton emelkedve európai szintre húzódik, hanem egyúttal záróköve is azoknak a kezdetleges kísérletezgetéseknek és bizonytalan tapogatódzásoknak, amelyek a műfajt nálunk meghonosították s közönségünket vele megbarátkoztatták”.¹⁵⁴ Hogy az *Abafi* mint esemény az előtte és az utána differenciájának olyasféle szerkezetét rajzolja ki, amely egyszerre teszi e regényt egy fejlődési irány betöltőjévé, meghaladójává, majd egy másik fejlődési vonulat meghaladottjává, azt valószínűleg az az Erdélyi János érzékelhette a legvilágosabban, aki úgy látta, hogy mivel „a korokat egymással összemérve nyerjük az értelmezést a történetből”, ezért „ugyanazon költőt most elődeihez, majd utódihoz mérve, különbözőleg ítéljük”.¹⁵⁵

Az, hogy a magyar nyelvű regénytörténet 1836-os kezdetének képzete a legutóbbi időkig tartósnak bizonyult, összefügghet a regényirodalom megalapításának már Toldynál tetten érhető retorikai elcsúsztatásával. E képzet teherbírása továbbá a fogalom szemantikai meghatározatlanságának is betudható. Hiszen, amint láttuk, 1836 jelentőségének taglalásakor egy egész sor belső differencia előállt: az 1836-os esztendő hol saját múltja, hol saját jövője tekintetében bizonyult relevánsnak. Ahogy a kezdet kronologikusan felfogott pillanata több eseményt fog egybe, úgy a kezdetről való beszédben hasonlóképp egymást részben kizáró szövegek kapnak szerepet. A magyar nyelvű regényírás eredete – némi egyszerűsítéssel – nem másban áll, mint a kezdetet rögzítő, datáló, az alapítás érdemét kiutaló megállapításokban, e megállapítások változataiban, hatástörténeti érvényesülésében, jelentésbeli szóródásában vagy éppen elszegényedésében. Vagyis a magyar regény megalapításáról szóló beszéd egyszerre tekinthető történetnek és struktúrának. Az utóbbit a minősítés folyamatos újramondása rajzolja ki, az előbbit pedig az egyidejű tapasztalat és a történeti utóidejűség különbségei.

¹⁵² ZSIGMOND, *i. m.*, 14, illetve 28.

¹⁵³ Hasonló kettősség jelentkezik abban a tekintetben, hogy mennyire újító és mennyire következik elődeiből (determináció és spontaneitás): „Nem mondhatjuk, hogy teljesen idegen terepre merészkedett, de azt sem, hogy érdeklődésből, olvasmányából, addigi kísérleteiből (és a magyar irodalom hagyományából) egyenesen következett és közvetlenül volna Jósika Miklós pályafordulata.” FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 50.

¹⁵⁴ GYÖRGY, *A százesztendő „Abafi” előzményei*, 175.

¹⁵⁵ ERDÉLYI, *i. m.*, 385–386.

5.4. „1836” megtisztítása

Az 1836-ban megjelent jelentékeny művekhez az akadémiai nagyjutalmat odaítélő bizottság szemében, amint láttuk, még odatarozott Gaal Józseftől a *Szirmay Ilona*, Jósikától pedig az *Abafi* és a *Zólyomi* is, Csató és Toldy egykorú beszámolóikban pedig Petrichevich Horváth Lázár *Az elbujdosottját* is emlegették. Amikor viszont a regény- vagy irodalomtörténeti összefoglalásokra került sor, akkor az *Abafi* „korszakalkotó műként” kivált az adott év párhuzamos vagy széttartó eseményei közül.

A nagyjelentőségűnek érzett 1836-os esztendő mintegy megtisztult más szövegek zavaró jelenlététől. Az *Abafival* kronológiailag egyidejű művek – mivel nem az alapítás aktusát szolgálták – marginalizálódtak: jelentéktelennek minősültek, vagy pedig kiderült róluk, hogy nem is regények. A *Szirmay Ilonát* ugyanis kritikai figyelem igen, de az *Abafihoz* hasonló irodalomtörténeti távlat nem kísérte sem a korabeli, sem a későbbi visszhangokban. Amikor Gaal Józsefet 1842-ben a Kisfaludy Társaság tagjai közé fogadják, Toldynak óvatosan kellett őt Kisfaludy Károly és Jósika között elhelyeznie: „Őn a komoly regényben, melynek irodalma nálunk Tihamérral kezdődik, még mielőtt az Abafi írója oly szokatlan fényben fellepett, Szirmay Ilonát, egy jellemes képet mutatott fel, díszére válót azon időszaknak, melyben készült, s Önnek, ki abban nem mindennapi tehetség jeleit adá”.¹⁵⁶ Későbbi távlatból pedig már arra kellett magyarázatot adni, hogy – ugyanazon évben jelentetve meg regényét, mint Jósika – miért nem töltötte be mégsem ugyanazt az irodalomtörténeti szerepet: „Gaal úgy áll előttünk, mint ki ezen első ifjúkori művével is nagy reményekre jogosított s hivatva volt a kevéssé művelt téren a közönség olvasó-vágyának eleget tenni, s az irodalom hiányát pótolni. Hogy ma nem az ő nevéhez kötjük a nagy sikert, nem egészen rajta mult. (...) Mert Jósikának 1836-ban megjelent Abafija oly hatást tett, minőt az u.n. irodalmi események szoktak”.¹⁵⁷ A *Szirmay Ilonát* jobb híján a lovag- és rablórománok hagyományához kötötték, s szerzőjének életművében is háttérbe szorították nagy sikerű, színpadi Gvadányi-adaptációja javára.¹⁵⁸ Ehhez viszont olyan manőverekre is szükség volt, mint Szinnyei Ferenc furfangos megfogalmazása, miszerint az *Abafi* elhomályosította ugyan szerepét és „így irodalomtörténeti jelentőségét elveszti, de ez nem változtat azon a tényen, hogy Gaal József *Szirmay Ilona* c. műve legelső történeti regényünk”.¹⁵⁹

Sokatmondó adalék az *Abafinak* regénytörténeti eseményjellegét tulajdonító észjárás-hoz, hogy utóbb magának a „regény” szónak a bevetté válása is az *Abafi* sikeréhez kötődött: „[a] regény szónak ez az első nyilvános föllépése és megjelenése irodalmunkban”.¹⁶⁰ Az 1836-os év megtisztítására szolgált tehát az a megfigyelés is, hogy *Az elbujdosott* műfaj tekintetében üres helyet képvisel, mivel szerzője „a regény szót a műfaj jellemzésére sehol sem” használja, „a művön sehol sem áll az, hogy »román« vagy »re-

¹⁵⁶ Toldy Ferenc *összegyűjtött munkái*, VI, 134.

¹⁵⁷ BADICS Ferenc, *Gaal József élete és munkái*, Bp., Aigner, 1881, 52.

¹⁵⁸ GYÖRGY, *A magyar regény előzményei*, 118.

¹⁵⁹ SZINNYEI, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, 90.

¹⁶⁰ GYÖRGY, *i. m.*, 13.

gény«”.¹⁶¹ Idővel a „román” jelentése pejoratívvá válik, emlegetése arra szolgált, hogy „jellemesse, vagy gúnyosan csipkedje azt a regényt, amely még mindig a régi rosszhírű *román* sajátságait mutatja”, így a „román” megjelölés „az *Abafit* megelőző elbeszélő irodalmunk tulajdonságjelzője” lett, vagyis a szó voltaképp minőséget jelölt.¹⁶² Jósika fellépésének eszerint „nemcsak irodalmi, hanem műfaj- és névtörténeti jelentősége is van”.¹⁶³

Az 1836-os esztendőhöz Jósika életművét is hozzá kellett szabni: az *Irány* és a *Vázolatok* címmel 1835-ben kiadott, vegyes műfajú politikai iratait nem számították írói fellépéséhez, holott az Akadémia még 1835-ben ezek alapján választotta levelező tagjává. A *Zólyomi* (amit ugyan az *Abafinál* korábban írt, de valamivel később jelentetett meg) pedig azért nem lett része a magyar regény létrejöttét elbeszélő történetnek, mert éppen az *Abafi* révén meghaladott korszak zárókövéként értelmeződött, mondván, a Kisfaludy Sándor-féle várromantika és regeirodalom örököse.¹⁶⁴ S ha a *Zólyomi* levezethető a korábbi epikából, akkor nem lehet ugyanannak a műfajteremtő erőnek a szülőtte, mint az *Abafi*, vagyis voltaképpen nem is Jósika, hanem a „magyar irodalmi hagyomány terméke.”¹⁶⁵ Sőt, „[t]ulajdonképpen nem is regény, hanem jóformán novella, nem is történeti elbeszélés, hanem (...) várromantika”.¹⁶⁶

Az irodalom- vagy regénytörténeti elbeszélések szerint valami nagyon jelentős dolog történt 1836-ban, mégpedig Jósika *Abafi* című regénye révén. Ami ezen kívül állt, háttérbe szorult vagy más fejlődéstörténeti időben és térben kapott helyet, s legfeljebb kontextusát alkothatta a lényegi eseménynek. Az egyidejűtlenségek egyidejűségének tapasztalata a nemzeti regényirodalom megalapításának szolgáltatózott ki.

5.5. Az eredet erodálódása

„Ha lett volna egy első regény (...) Akkor szerintem Verszájnál sem vágta volna pofán ennyire minket.”

Németh Gábor¹⁶⁷

Amikor Toldy azt érzékelteti, hogy a regényirodalom megalapítása a felejtés függvénye, ezzel nem zárja ki, hogy a kultúra elfeledett értékeit föl lehet támasztani: amikor kiadja Kármán József szövegeit, akkor éppen *emlékeztetni* igyekszik rájuk. A legalább

¹⁶¹ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 16–17. Az 1836-os év műfaj történeti jelentőségének körvonalazásakor ugyanakkor észrevehető bizonyos keveredés a szóhasználatban, hiszen Szalay románról beszél az *Abafi* kapcsán, Szontágh pedig regényről – de a Figyelmező *Románok és novellák* rovatában, Vörösmarty az *Emlény* bírálatban Vajda Péter kapcsán regényt mond, míg Jósikáról szólva román. GYÖRGY, *i. m.*, 13–14.

¹⁶² GYÖRGY, *i. m.*, 15. és 90.

¹⁶³ GYÖRGY, *i. m.*, 19.

¹⁶⁴ WÉBER, *i. m.*, 60–63.

¹⁶⁵ WEBER, *i. m.*, 60.

¹⁶⁶ WEBER, *i. m.*, 60.

¹⁶⁷ NÉMETH Gábor, *A feje a bácsinak = Fanni hagyományai*, szerk. ODORICS Ferenc, SZILASI László, Szeged, Ictus–JATE, 1995, 146.

Kazinczy óta kanonizáló érvényű szövegkiadói tevékenység folyamánya, hogy az irodalmi rendszer üres helyeire – Gyulai Pál fordulatával szólva, az „el nem foglalt állásokra” – vonatkozó képzetek olyannyira függetlenednek az irodalmi termeléstől, hogy végső soron közömbös, ki is tölti be ezeket és mivel. Gyulai metaforájánál maradva, az irodalmi hagyomány elemei mintegy az irodalmárok „alkalmazottjaivá” lesznek. Ez különösen szembetűnő lesz akkor, amikor a 19. század utolsó harmadától az irodalomtörténet-írás olyan pozitivistá gyakorlatainak köszönhetően, mint a szövegkiadás vagy az adatpontosítás, egy sor aspiráns jelentkezett az első magyar regény címére. Ezt a jelenséget írja le Szemlér Ferenc az *Abafi* megjelenésének centenáriuma: „[k]étségtelen, hogy előtte [ti. Jósika előtt] is történtek már kísérletek a magyar regény területén s a túlzott pontosságot kedvelő irodalomtörténész talán a »Tariménes utazása«-ig visszamegy, de mindenesetre a »Bélteki-ház«-at választja kiindulópontul, avagy inkább Gaál József »Szirmay Iloná«-ját. Van is igazság abban, hogy egy történeti esemény évszerint meghatározott kezdete előtt mindig voltak korábbi kezdetek, amelyek az eredményt okozták, de mint mindig: a magyar regény esetében is az első kézzelfogható eredményt kell kezdetnek tekinteni”.¹⁶⁸ Az eredet eredetének nyomába eredő irodalomtörténész könnyen a regressus ad infinitum csapdájába kerülhet, s Szemlér pontosan ebből igyekszik kivágni magát, amikor az *Abafit* az „első kézzelfogható” kezdetnek tekinti.

A kezdet megsokszorozódása azzal jár, hogy maga e funkció üresedik ki. Vagyis éppen a történeti „pontosság” igényének fokozódásával egyenes arányban csökkent annak a tétnek az értéke, amit a kezdet képzete képviselt. Mészáros Ignác *Kártigámjáról* ugyanis különösebb következmény nélkül állíthatta a regény 1880-as új kiadásának sajtó alá rendezője, hogy az „megnyitja a magyar regény történetét”, s mint ilyen, indokolt, hogy „a mai olvasó közönségnek is újra hozzáférhetővé” váljék.¹⁶⁹ Ez a kezdetkijelölő gesztus a régiség bűvarlatán kívül egyre kevésbé áll összefüggésben valamely aktuális mozzanattal. Ezt az is jelzi, hogy az *Etelka* 1906-os szemelvényes újradadásakor e regény elsősege attól függetlenül nyomatékosítódik, hogy a szöveg közreadója saját, a regényről alkotott képzetei és vizsgálódásának tárgya között akkora távolságot érzelt, mintha nem is ugyanannak a szövegtípusnak a példányai lennének. Dugonics ezért annak ellenére „az első eredeti magyar regény írója”, hogy művei „messze állnak attól, amit mi manapság regénynek nevezünk”.¹⁷⁰ Amikor az 1930-as években az *Etelka* bizonyos eszmetörténeti vonatkozásokban újra érdemessé válik a figyelemre (például Szerb Antal preromantika-konceptiójában kap helyet), akkor az elsőség kérdése ismét előkerül: „közönség elé került tehát az *első eredeti magyar regény*”.¹⁷¹

¹⁶⁸ SZEMPLÉR I. Ferenc, *A százéves Abafi*, Erdélyi Helikon, 1936/1, 66.

¹⁶⁹ HEINRICH, *i. m.*, 51. A szóban forgó kiadás: MÉSZÁROS Ignác, *Kártigám*, s. a. r. HEINRICH Gusztáv, Bp., Franklin, 1880.

¹⁷⁰ Dugonics András *Etelkája (Szemelvényekkel)*, s. a. r. PRÓNAI Antal, Bp., Szent István Társulat, 1906, 11.

¹⁷¹ DIÓSI Géza, *A százötvenéves Etelka*, Szeged, 1938, 5. Erre vonatkozóan az bizonyul érvnek, hogy már maga Dugonics is úgy látta, hogy az *Etelka* hazánkban az első és igazán magyar regény. *Följegyzéseiben* az olvasható: „Primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman”. Idézi: DIÓSI, *i. m.*, 5. Dugonics kiépülő kultuszához az 1930-as évekre a regénytörténeti tett is odatartozik: „ünnepeljük az első regényíró (...), legyen személyi kultusz bennünk Dugonics-csal szemben”. DIÓSI, *i. m.*, 34. Egy elmélyültebb megközelítés

Az első magyar regény kijelölése tehát maga is történeti sorozatot alkot. Ebben a sorban ritkábban felbukkanó jelöltnek tekinthető Szentjóni Szabó László *Első Mária magyar királynak élete* című, 1792-es töredéke, mint amely megnyitja „történeti regényeink sorát”.¹⁷² Egyre mélyebb rétegekbe nyúlva, egyre elfeledettebb vagy más módon marginalizálódott szerzőnek lehet nyújtani a pálmát. Ezzel ugyanakkor az értekező inkább a saját, a régmúlt irodalmi emlékeiben való tájékozottságot nyomatékosítja, és nem tesz valódi javaslatot a regénytörténeti emlékezet átrendezésére. Az újabb és újabb kezdetek immár régiségbúvári fellelése az eredet elbeszélését azzal értelmezi át, hogy annak archívumát bővíti. A helyettesítések ennél fogva akár virtuálisan is szaporíthatóak: például Ferenczi egyenesen úgy látta, hogy ha Bajza *Kálmor* című töredékben maradt regényét „megírja és kiadja, (...) a magyar regény valódi megalapítását több évvel előbbre tehetnők”.¹⁷³ Hasonló virtualitással tartozik a magyar regény kezdetéhez a *Tariménes utazása* is, hiszen a 20. századig kiadatlan maradt. E hatástörténetileg nem létező mű csupán az irodalomtörténeti sor rekonstrukciójában foglalhatta el a maga helyét.

Gyakori, hogy „az alapító figurák áldozatul esnek a történelmi buzgalom eróziójának”.¹⁷⁴ Az erodálódás, vagyis az irodalomtörténeti következmények nélküli, archiváló eredet-kijelölés ugyanakkor az irodalomtörténetesek szemében nem tette okafogyottá a regénytörténet kezdőpontjának kutatását. Ezért a 20. században létrejött regénytörténeti narratíváknak valamiként a romantika korának irodalmárai által tett gesztusok és a pozitívista buzgalom eróziója között kellett egyensúlyozniuk. Ezt jelzi, hogy „1836” kapcsán Wéber Antal egyszer a történeti folyamatban végbement pont- vagy eseményszerű változást feltételezett: „1836-ban megtört a jég, a kísérletezések hosszú esztendei sikerre vezettek. Az *Abafi* megjelenése kétségtelenül a magyar próza fejlődésének új állomását jelenti”,¹⁷⁵ más alkalommal pedig egy kettős keletkezés párhuzamos hatásfolyamataival számolt: „Fáy regénye Eötvös irányába mutat, Jósika művészete Jókai felé”.¹⁷⁶ A történelmi tudat számára „kézzelfoghatóságot kínáló” Jósika lecserélhetőnek, valami korábbira visszavezethetőnek bizonyult, de maga az irodalomtörténeti funkció, amelyet Jósika (is) ellátott, napjainkig megmaradt: „a kutatás igazságot szolgáltatott Kármán Józsefnek (a *Fanni hagyományai* eredetiségét és értékeit hangsúlyozva), valamint Fáy Andrásnak (*A Bélteky-ház* művelődéstörténeti és állapotrajzában megmutatkozó jelentőségéről szólva); ám a Walter Scott-típusú, történeti prózai epikában vitathatatlanul Jósikáé az új ösvény keresésének és megtalálásának az érdeme”.¹⁷⁷ A történeti érdem igazságának kérdése tehát túlélte az 1836-os korszakhatár elmosódását is.

számára viszont, mint Baróti Dezső kiváló Dugonics-könyve, nem az elsőség, hanem az eszmetörténeti hely számít: Dugonics „irodalmi fejlődésünk egy hézagát tölti be, a barokk próza-regénynek nálunk ő az egyetlen jelentős képviselője”. BARÓTI Dezső, *Dugonics András és a barokk regény*, Szeged, Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma, 1934, 66.

¹⁷² HANKISS János, *Európa és a magyar irodalom*, Bp., Singer és Wolfner, 1942, 596.

¹⁷³ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 7.

¹⁷⁴ BLUMENBERG, *i. m.*, 314.

¹⁷⁵ WÉBER, *i. m.*, 136.

¹⁷⁶ WÉBER Antal, *A magyar társadalomkritikai regény őse: „A Bélteky-ház”*, Filológiai Közöny, 1959, 48.

¹⁷⁷ FRIED, *Az Abafi Jósikája*, 49. Bodor Béla szintén megteszi a maga alapításait: BODOR, *i. m.*, 11, 64.

5.6. A személytelenedő emlékezet metaforikája

Amint amellet érvelni igyekeztem, Toldy irodalomtörténetében a regényirodalom kezdetének megállapítása egy retorikai csúsztatással, a magyar nyelvű regények létének és a műfaj „megalapításának” elkülönbötetésével jött létre. „1836” további története szerkezetének átretorizálásával járt együtt. Ez kapcsolatban állt a Jósikára irányuló emlékezet jellegének, illetve az emlékezők kilétének módosulásával is. Jól példázza ezt Ferenczi Zoltán egy 1886-ban és egy 1918-ban megjelent írása közti alapvető különbség. Az első szöveg Jósika halála után bő két évtizeddel íródott, s abban a tekintetben, hogy Jósika fellépése valamifajta eseményjelleggel bírt („történt művei által valami”¹⁷⁸), Ferenczi elődeinek szakmai várakozásait emelte ki: „Jósika első regényei teljesen megfelelték ama várakozásnak, melyet az irodalom iránt mindenki táplált s betöltöttek azt az űrt, melyet irodalmunkban mindenki érzett”.¹⁷⁹ Jósika jelentőségét Ferenczi ekkor a kritika önbeteljesítésében látta: az *Abafival* „a kritika teljesülve látván a maga korszerűségi álmait, elnevezte íróját a magyar regényirodalom atyjának”.¹⁸⁰ Ezzel ellentétben viszont 1918-as akadémiai székfoglalójában pontosan azt az álláspontot teszi a magáévá, amelynek illuzórikus voltát néhány évtizeddel korábban igen világosan megmutatta. Ekkor így írt: „[a]z 1836-os évet bátran nevezhetjük a magyar regényirodalom születése s így nagy esztendejének”.¹⁸¹ A magyar nyelvű regény történetének főszereplője tehát ekkor már nem az erről a történetről folyó beszéd, hanem a magyar nyelvű regényirodalom maga válik a történések ágensévé: „regényirodalmunk a XVIII. század 70-es éveitől folyton küzdött 1836-ig azzal, hogy méltóképp megszülessék”.¹⁸² Míg tehát az 1880-as években Ferenczi átlátta, hogy Jósika irodalomtörténeti minősítését antropomorfizáló metaforák szolgáltatták, hiszen a „korszerűségi álomra” vonatkozó mondatában Jósika az „elnevezés” révén válik „atyává”, néhány évtizeddel később viszont egyfelől maga is előáll ilyen metaforákkal, ám a „méltóképp” történt „megszületésről” szóló mondatában már nem egy irodalomtörténeti konstrukció, hanem maga „regényirodalmunk” ölt testet. Az eredetről folyó beszédet Ferenczi igyekszik megtisztítani a képletességtől is: „[s]zószerint mindenki várta az igazi regényíró s tulajdonképpen Bajza értekezése is egy nagy biztatás akart lenni annak a sejtésnek a kifejezésével”.¹⁸³ Világos, hogy a „szószerint” itt a „mindenki”-re és nem „az igazi regényíró”-ra vonatkozik, de e túlértelmezés ellenére jellemző, hogy a (bármire irányuló) szószerintiség képzele belekerült az eredetről folyó beszédbe. Az eredet problematikája elveszítette azt a retorikai feszültséget, amelyet Toldy irodalomtörténetében képes volt kiváltani: immár nem számított élő metaforának

¹⁷⁸ FERENCZI Zoltán, *Adalékok Jósika Miklós írói működéséhez*, Erdélyi Múzeumi Egylet Kiadványai, 1886, 42.

¹⁷⁹ FERENCZI, *Adalékok Jósika Miklós írói működéséhez*, 57.

¹⁸⁰ FERENCZI, *Adalékok Jósika Miklós írói működéséhez*, 62.

¹⁸¹ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 3–4.

¹⁸² FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 6–7.

¹⁸³ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 8.

(Ricoeur), „csengő pénzdarabból” „egyszerű fém” lett.¹⁸⁴ A 20. században a regénytörténet mint eseménysor és mint arról szóló beszéd már nem különült el: az, hogy „[a] romantikus magyar regény születésének éve az 1836. esztendő”,¹⁸⁵ ugyanazt jelentette, mint hogy Jósika „a magyar regényirodalom nagyérdemű megteremtője”.¹⁸⁶ Hogy mennyire a „magyar regény” mint olyan válik eleven alakká, akivel aztán különböző dolgok megtörténnek, például megszületik, azt az is jelzi, hogy Jósika élettörténete maga is megfeleltethetővé válik a regénytörténet 1836-ot megelőző időszakával: „[a]z a négy évtized, mely Jósika életében az ő írói fellépését megelőzi, voltaképpen magában foglalja a magyar regény- és novellairodalom kísérletező korszakának egész történetét”.¹⁸⁷ Jósika biográfiai alakja eszerint együtt érlelődik a magyar irodalom organizmusával, fejlődésük egybeesik. Ezzel állhatott összefüggésben, hogy nem kevesen hozakodtak elő azzal, hogy Jósika élete maga is olyan, mint regényalakjaié.¹⁸⁸

Önmagában nem falrengető az a megállapítás, hogy a regénytörténetről vagy az 1836-os évről folyó beszéd a 20. századra „megfelelkezik az eredeti szemléleti metaforák metafora-voltáról, s úgy fogja föl őket, mint magukat a dolgokat”.¹⁸⁹ Az viszont már érdekesebb, hogy Ferenczi Zoltán esetében ez a jelentésváltozás egyazon irodalmár szemléletében ment végbe. Ez a jelenség a közelmúltra vonatkozó, hordozóival elenyésző *kommunikatív* és a megalapozó igényű, intézményesített *kulturális* emlékezet különbségeivel is kapcsolatba hozható.¹⁹⁰ Az a folyamat, ahogy a kortársi emlékezetközösségek szerepét a hagyomány szakosodott hordozói veszik át, Ferenczi életében is követhető, hiszen míg 1886-ban még úgy látta, hogy Jósika „még mindig az élők közé tartozik; művei által még mindig kortársunk”,¹⁹¹ ez a közvetlenség – az *Abafi* megjelenése után nagyjából az Assmann által megjelölt nyolcvan évvel – számára is elenyészik. Ferenczi 1857-ben született – vagyis Jósika halálakor nyolc éves volt. Nyilván nem lehetett személyes köze az *Abafi* megjelenéséhez, ezért is ítéltette meg találóan elődei e regénnyel végzett műveleteit. Fiatalkori írásában mégis Jósika képletes kortársaként beszél. Ennek oka az is lehet, hogy környezetét ekkor még azok alkották, akiknek nagyon is voltak személyes emlékeik az *Abafi* megjelenéséről. Az enyészetnek a nemzedékek cserélődésével való összefüggése világos volt a tankönyvíróként ismert Névy László számára is, aki 1881-ben a 18. század magyar nyelvű regényeivel kapcsolatban arra utalt, hogy fennáll velük egyfajta folyamatosság, hiszen a családi emlékezet még belát-

¹⁸⁴ E képet Nietzsche használja, arról írva, hogy az igazság vagy az emberi viszonylatok összessége nem más, mint szóképek serege. FRIEDRICH NIETZSCHE, *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*, ford. TATÁR György, Athenaeum, 1992, I/3, 7.

¹⁸⁵ CSÁSZÁR, *i. m.*, 112.

¹⁸⁶ ZSIGMOND, *i. m.*, 14.

¹⁸⁷ ZSIGMOND, *i. m.*, 14.

¹⁸⁸ Egyetlen példa: LACZKÓ Géza, *Öröklés és hódítás*, Bp., 1981, 124–125.

¹⁸⁹ NIETZSCHE, *i. m.*, 9.

¹⁹⁰ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 49–56.

¹⁹¹ FERENCZI, *Egy elfeledett regényről*, 42.

ható tartományában helyezkednek el. Ezt fejezhette ki azzal, hogy „dédanyáink olvasmányaiként” jellemezte a mondott műveket.¹⁹²

Az emlékezet módjának és az emlékezők személyének a változása megfigyelhető a Jósikára vonatkozó metaforika módosulásában. Az eredet képzetének olyasfajta antropomorfizálásához, amelynek jegyében Jósika egyfajta atyaként jelenhetett meg, távlatra volt szükség. Ferenczi abban a tekintetben tehát csúsztatott, hogy az *Abafi* megjelenésére mint a „korszerűségi álom” teljesülésére tette az „atya” minősítés létrejöttét.¹⁹³ Valójában ez csak Jósika halála (1865) után vált általánossá, Toldy is irodalomtörténetében élt vele: „régibb és újabb elszigetelt kísérletek után, egy magyar regényirodalom valódi atyjává b. Jósika Miklós lett”.¹⁹⁴ Azt viszont, hogy mennyire bevetté vált, jelzi, hogy P. Szathmáry Károly *A beszély elmélete* című tanulmányában (1868) elbeszélés módja jellemzésekor mellékes epithetonként veti oda, mint közismert dolgot, hogy „Józsika [!], a magyar regényirodalom atyja”.¹⁹⁵ A 20. század elején már negatív előjellel került szóba: „a magyar regényirodalom atyját bizony elfeledtük”.¹⁹⁶ Ha a leszármazás megállapítása felfogható „hatalomszerzési műveletek láncolataként”,¹⁹⁷ akkor ez annyiban járulhatott hozzá a regénytörténeti genealógia kiépüléséhez, hogy az előkészítés és a beteljesítés sémája szerint rendezve el Jósika és Kemény, Jókai vagy Eötvös viszonyát, azt sugallta, hogy Jósika „utódai”, irodalomtörténeti „fiai” aratják le annak a fejlődésnek a gyümölcsseit, amelyet a magyar regény „atyja” elindított.¹⁹⁸

Nem független Jósika emlékének halványodásától, hogy regényírói örökségét utóbb személytelen képekkel minősítették. Műve ekkor olyan „emlékművé” lett, amelynek az egyes új kiadások (például Badics Ferenc 1901 és 1909 közötti huszonöt kötetes kiadása) lettek az „emeletei”,¹⁹⁹ vagy olyan „világító torony”, amelynek fénye „a szilárd partig jutást” biztosítja „az irodalmi élet hullámverésében”.²⁰⁰ Az *Abafi* megjelenésének centenáriumán Laczkó Géza úgy jellemezte Jósikát, hogy művein „mint földbe süllyedt talapzaton nyugszik a magyar regényirodalom palotája”.²⁰¹ Az eltérő korszak- vagy történetképző eljárások (eltérően strukturált időtapasztalatokat közvetítő) eltérő metaforikáját

¹⁹² NÉVY László, *Dédanyáink olvasmányai*, Koszoru, 1881, VI, 193–211.

¹⁹³ FERENCZI, *Adalékok Jósika Miklós írói működéséhez*, 62.

¹⁹⁴ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 398.

¹⁹⁵ P. SZATHMÁRY Károly, *A beszély elmélete*, BpSz, 1868, XII, 63.

¹⁹⁶ ZSIGMOND Ferenc, *Scott és Jósika*, It, 1913, 129.

¹⁹⁷ DÁVIDHÁZI Péter, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 179.

¹⁹⁸ Ilyesmire utalt Féja Géza: „A ’nagy nemzedék’ sodrában azonban regényei mindjobban elfakultak, a közönség érdeklődése rohamosan csökkent irántuk”. FÉJA, *i. m.*, 170. Dávidházi Péter azon megállapításait, hogy „az apa szerepe még a mesterénél is sokszorta kényesebb, az örökség mellett többek közt az öröklődés problémáit is fölveti, ami atavisztikus szenvedélyeket válthat ki az önálló egyéniségüket féltő leszármazottakból” (DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyit mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994², 354), Bodrogi M. Enikő hozta kapcsolatba a Jósikához kapcsolt szerep kérdésével és „utódai” hozzá fűződő viszonyával: BODROGI, *i. m.*, 89–90.

¹⁹⁹ „Szegény feledésre váró Jósika új emeletet kapott”. ZSIGMOND, *Scott és Jósika*, 129.

²⁰⁰ KRISTÓF, *i. m.*, 410.

²⁰¹ LACZKÓ, *i. m.*, 127.

jelző látványos különbség, hogy míg az „atya” a „gyermekeiben” még kivehető, addig a „földbe süllyedt talpazat” egy már nem látható dolog képét idézi fel. Ahogy a nem látható alapra vonatkozik az is, hogy „Jósika Miklós is úttörő, történeti regényirodalmunk atyja s a fundamentumozásban az Abafi az első szilárdnak kifaragott kocka”.²⁰² Jellemző, hogy ugyanez a metaforika például Fáy Andrásra alkalmazva Fáy magát tünteti el, vagyis ő lesz a láthatatlan alap, Jósika pedig többekkel egyetemben a látható építmény: Fáy „ott van a magyar regény fundamentumában azok közt, amelyeken alapulnak Jósika, Eötvös, Kemény és Jókai és mások munkái”.²⁰³ Az emlékezés képszerűségének, felidéző erejének megváltozásakor ugyanakkor nem pusztán organikus-biológiai (atya) és szeretlen-mechanikai (talpazat) különbségéről van szó, hiszen a magyar regény *fája* sem viselheti magán *elültetőjének vonásait*: „[k]alaplevéve födetlen fővel állunk meg ezért ma is regényirodalmunk e mohlepte, de kemény törzsű százéves Norma-fája előtt, s néma főhajtással áldjuk a *nagy erdélyi* kezét, mely azt számunkra elültette”.²⁰⁴

6. 1836 és „1836”

Niklas Luhmann a korszakképzés problémájáról értekezve azzal kezdi: „a történelem folyamatként való összefoglaló ábrázolásához legkevesebb két elválasztó esemény, tehát három korszak elengedhetetlen. Nem elég mindent egy előbb/később differenciába öszszevonni – például Európa a krumpli előtt és a krumpli után. Ez a differencia ugyanis csak magát a korszakokat elválasztó grandiózus eseményt tudná leírni, a történetet mint folyamatot azonban nem.”²⁰⁵ Luhmann ettől a „kettő/hármas modelltől” várja el, hogy hihetővé tegye az elválasztó események összefüggését, például egy „kialakulás-elmélet” értelmében.

Valami ilyesféle kialakulást kívántak leírni azok a regény- vagy irodalomtörténészek, akik az *Abafit* és „1836”-ot kiemelt funkcióba állították. Viszont ezt jobbra „egy/kettes” modellben kísérelték meg. Vagyis egyetlen eseményt, az *Abafi* megjelenését állították be – mindig másként: origóként, fordulópontként, kezdetként vagy újrakezdésként. Ebből adódhattak az azzal kapcsolatos nehézségeik, hogy miként számoljanak el az előzményekkel és a következményekkel, betetőzzenek vagy megnyissanak valamit e regénnyel, s mit méltányoljanak benne: az elfelejtetés vagy a hagyományozás, a szembeszegülés vagy a közvetítés teljesítményét, a történeti funkciót vagy az esztétikai értéket. Az *Abafi* megjelenése mint grandiózus esemény végső soron felszívódott azokban a két irányban is erodáló műveletekben, amelyek egyfelől azt mutatták ki, hogy a magyar regénytörté-

²⁰² KRISTÓF, *i. m.*, 410.

²⁰³ SZIGETVÁRI Iván, *Fáy András Bélteky háza*, It, 1919, 46.

²⁰⁴ CSÁSZÁR Károly, *Százéves fordulóját érte Jósika Miklós Abafi-ja*, Páosztörtűz, 1936. (március 31.), XXII. évf., 6. sz., 123.

²⁰⁵ Niklas LUHMANN, *A korszakképzés problémája és az evolúcióelmélet*, ford. RÁKAI Orsolya = *A háló, a halászok és a halak...*, 183.

net miként haladta meg eredetét, másfelől pedig azt, hogy kik voltak ennek az eredetnek az eredetei.

Ahhoz, hogy egy ilyen, egyetlen fordulóponttal rendelkező, vagyis kétszakaszos történetet eszkábáljanak össze, azonosítaniuk kellett az eseményt és a történetet, vagyis az *Abafit* és annak történeti funkcióját. Ahhoz, hogy a történet igaz legyen, nem tételezhetek föl különbséget 1836 és „1836” között, noha éppen erre a különbségre támaszkodtak, éppen ebből a különbségből állíthatták elő a magyar regény történetét. 1836-ban sok minden történt, de ha az egykorú beszámolókat olvassuk, kiderül, hogy az irodalomban – ellentétben „1836”-tal – semmi lényeges. E két szám, pontosabban a szám és a belőle alkotott retorikai figura viszonya hozhat létre olyan háromelemű szekvenciát, vagy ahogy Luhmann írja: „két eseményből és három fázisból álló minimálprogramot”, amelyben a várakozás, az egyidejű tekintet, valamint a történeti távlat jelölik az egyes szakaszokat. Hogy a három szakaszt kijelölő két esemény (1836 és „1836”) különbsége mikor jött létre? Hogy „1836” mikor történt meg? Az egyidejű szemlélet 1836-ra pillantva nem látott semmit, vagy mint Csató, éppen azt látta, hogy nem látott semmit. Ha pedig már látott valamit, mint Toldy, akkor az nem „1836” volt, hiszen „1836”-ot Toldy is csak 1865-ben pillantotta meg.

SAS PÉTER

**KELEMEN LAJOS SZEREPE
MÓRICZ ZSIGMOND ERDÉLY-TRILÓGIÁJÁNAK
TÖRTÉNELMI HITELESSÉGÉBEN**

„Móricz Zsigmond a Tündérkert folytatásához jött Erdélybe adatokat és impressziókat szerezni” – adta hírül a Kolozsvárt megjelenő Keleti Újság nagybetűs tudósítása.¹ Tervbe vett útjáról és annak szándékairól még 1926. október 24-én értesítette Kuncz Aladárt: „...éppen most komolyan készülök Erdélybe, hogy a Tündérkert második kötetéhez anyagot gyűjtsek. Ha elmegyek, szeretnék Kolozsváron egy felolvasást tartani...”²

Móricz talán még az első kötetnél is fontosabbnak tartotta a folytatását, melyben az annyiszor visszasírt, visszaálmódott nagy fejedelem, Bethlen Gábor korát, személyiségét és a legnehezebben megfogható: a lelki embert akarta a széppróza eszközeivel megformálni. Az erdélyi fejedelem jelentőségének hangsúlyozásával, árnyalt ábrázolásával több tanulmányban megpróbálkozott.³ Érdeklődésének kiindulópontjáról így vallott Szekfű Gyula Bethlen-monográfiájáról⁴ írott ismertetésében: „Tizenkét év óta foglalkozom Bethlen Gábor életével s történetével... Egyszer egy antikváriusnál egy kopott régi könyvet vettem, gyöngé iskolai kötésben, kívülről megnyűtten, belülről olvasatlanul sárgultan: Sziládi Áron és Szilágyi Sándor Török-magyarokori Államalkotmánytárának első kötete. Olvasni kezdtem.” Majd így folytatta: „Történelmet írni nagyon nehéz, mert emberek vagyunk, s a történetírónak fölülte kell állnia az emberi együttérzésnek alakjával szemben. Az a történetíró, aki álmodik, és a jövőt akarja, a szebb jövőt befolyásolni a történetírással, nem alkalmas arra, hogy a múlt történeteivel foglalkozzék. S a konzervatív reakció emberei, kik a múlton csüggenek, s félisteneknek látják a régi nagyokat, szintén nem alkalmasak s nem képesek a történelmi igazság meglátására. De a Bethlen Gábor lelki életének vannak mélységei, amikhez Szekfű nem nyúlt hozzá. Családi életét

¹ Keleti Újság, 1926 (IX), 278. sz., 3.

² KUNCZ Aladár, *Levelek (1907–1931)*, sajtó alá rend. JANCSÓNÉ MÁTHÉ-SZABÓ Magda, Bukarest, 1982, 92.

³ Bethlen Gábor, Nyugat, 1929, 381–384; Bethlen Gábor *ha ma élne (Előadás a Cobden Társaságban)*, Cobden, 1935, 2. sz., 88–90; *ua.* = MÓRICZ Zsigmond, *Tanulmányok, cikkek*, Bp., 1959, 430–445; Bethlen Gábor = *Mai magyarok régi magyarokról*, összeáll. FEJTŐ Ferenc, Bp., 1936, 70–85; *Az építő fejedelem* (gépirat dátuma: 1935. január 21.) = *Móricz Zsigmond hagyatékából*, sajtó alá rend. RÉZ Pál, Bp., 1960 (Új Magyar Múzeum, 4). Idesorolható még a *Békés Gáspár* c. írása (gépirat dátuma: 1935. augusztus 26.), mely talán az Erdély negyedik kötetéhez, a tervezett „Hadak Urá”-hoz készült. *Móricz Zsigmond hagyatékából*, i. m., 428–433.

⁴ SZEKFŰ Gyula, *Bethlen Gábor*, Bp., 1929 (A Magyar Szemle Könyvei, 1).

Szekfű nem kutatta fel, s nem ismerte meg, s nem vette tárgyalásba. Pedig ott vannak életének legfontosabb titkai. [...] Ezernyi levele maradt fenn. [...] De hol vannak azok a dokumentumok, amelyek a levelek mögött múltak el. Azok az adalékok, amelyek nem jutottak az írás kibeszéléséig.”⁵

A levelek mögötti – az ő szóhasználatában – „dokumentumok” és „adalékok” megismerésének vágya űzte, hajtotta Kolozsvárra. „Szlovenszkból Erdélybe ment, Bethlen Gábort keresni. ...talált könyvtárosokat, tanárokat, szerény, komoly tudósokat, akik annál többet meséltek aztán neki a nagy fejedelemtől. Forrásmunkákra figyelmeztették, elvezették régi írásokhoz, könyvekhez, számadásokhoz. S a szájhagyomány végtelen kincseit öntötték” – emlékezett Móricz Virág édesapjáról írt regényében.⁶

Többen is rámutattak, hogy Móricz milyen különös gonddal tanulmányozta az *Erdély* trilógia megírásakor a történelmi tágakat, a színhelyeket, az írott emlékeket, a különböző forrásokat. Legalább ennyire fontosnak tartotta a korabeli nyelvezet megismerését is. Regénytrilógiájához hosszasan gyűjtötte a régies szavakat, a népies, tájspecifikus nyelvi kifejezéseket. Helyszíni adatgyűjtési módszerére Kós Károly figyelt fel, amikor 1914-ben, a nevezetes sztánai „batyúsbálba”, a református bálba meghívta Móricz Zsigmondot. A házigazda kedves emlékeként örökítette meg az ott történeteket: „Úgy forgolódott az emberek között, mintha közülünk való lett volna. Mosolygott, beszélgetett, táncolt is, és *rengeteget jegyzett* [kiemelés tőlem – S. P.] egész éccaka”.⁷ Valószínű, hogy az író az akkor és ott tapasztaltakat nemcsak a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* című kisregényében használta fel. Móricz sem felejtette el azt a kalotaszegi multság-élményét, közel húsz év múlva is élénken élt emlékezetében a sztánai báli éjszaka.⁸ „Bor és nóta és sok beszéd. Egyéni fejek, személyes haj és szakállviseletek és olyan páratlan magyar dialektus, mintha az erdélyi fejedelmek korában volnánk”. Visszatérő, szinte refrénszerű megjegyzése volt a látottak és hallottak alapján: „Ezt megírom...” A számára fontos adatok lejegyzéséhez, egy-egy ihletett pillanat megörökítéséhez a későbbiekben is ragaszkodott. Erre a szokására így emlékezett Szabó T. Attila: „Köztudomású, hogy Móricz Zsigmond utazgatás, sőt még társalgás közben is kis jegyzetkönyvet tartott kéznél, s abba rötta bele apró betűs jegyzeteit a látottakról vagy hallottakról.”⁹ A jegyzetfüzet jól szolgált a *Tündérbert* anyaggyűjtésekor, mert a Nyugat főszerkesztő-kritikusa, Ignóus éppen az időbeli visszavetítés mesteri technikáját dicsérte: „Nos: a *Tündérbert* emberei: a leg-odor-feminásabb asszonyok, a legbakszagúbb férfiak, leg-örök- és magyar-emberibb emberei, úriemberei, gentryjei, parasztjai, sőt, városi svihákjai, erdélyi, alföldi és túladunai magyar-változatai, mikből mindből van példány a *Tündérbert* könyvben: mind mintha egy

⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Erkölcsei sarkantyú (Tanulmányok, II)*, szerk. NAGY Péter, Bp., 1982, 720–725.

⁶ MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., 1954, 302.

⁷ KÓS Károly, *Találkozásaim Móricz Zsigával*, Erdélyi Helikon, 1939, 9. sz., 607. Móriczknak erre az adatgyűjtő módszerére hívta fel a figyelmet VITA Zsigmond is: *Móricz Zsigmond erdélyi útja 1926-ban*, Könyvtár (Művelődés melléklete), 1979, 2. sz., 24.

⁸ MÓRICZ Zsigmond, *Varjúvári legenda*, Erdélyi Helikon, 1933, 10. sz., 679.

⁹ SZABÓ T. Attila, *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai* = Uő., *Nyelv és irodalom*, Bukarest, 1981, 212–213 (Válogatott tanulmányok, cikkek, 5).

magyar Cervantestól valók volnának, annyira idegenül ismerősek előttem. A ma minden magyar típusait megismerem bennük. De: tizenhatodik százados áttételben.”¹⁰

A felfokozott várakozáson kívül bizonyára több jegyzetkönyvvel és tollal felszerelve érkezett meg Móricz Zsigmond 1926 decemberében a téli hótakaróban pompázó Kolozsvárra. *Erdély* trilógiájának első kötete, a *Tündérbkert* négy esztendeje, 1922-ben jelent meg. Elismerő fogadtatása¹¹ és a folytatásával szemben tanúsított nagyfokú elvárások arra ösztönözték, hogy még behatóbban, még alaposabban igyekezzen megismerni a korabeli erdélyi fejedelemség korszakát, Bethlen Gábor életét. Szeretett volna egy olyan szellemi ciceronét, egy olyan kalauzt találni, aki segít eligazodni a számára még nem teljesen otthonos világban. A letűnt és általa ábrázolni kívánt időszak tárgyai és bizonyos részletkérdései érdekelték. Kiadatlan memoriálékban, családi levéltárak mélyén szunnyadó, anekdotákban megörökített szókimondó, dévaj történetek, melyek nemcsak a korabeli világot tükrözik, hanem annak szereplőit is jól jellemzik. Határozott elképzelésekkel érkezett, tudta, kit kell megnyernie segítségül.

„Kelemen Lajos történelmi tájékozottságának rendkívüli voltáról a határokon túl is szállongó hírtől ösztökélve – már az 1926-beli látogatása alkalmával maga kereste a találkozást Kelemen Lajossal” – szögezte le határozottan az egykori mestere munkásságát és életútját jól ismerő Szabó T. Attila.¹² Kelemen Lajos – ha volna, aki ezt a nevet nem ismeri – a 20. századi Erdély egyik legkiválóbb levéltárosa és történésze volt. 1877. szeptember 30-án született Marosvásárhelyen, a székelység fővárosában. Kollégiumi és egyetemi tanárai hatására már fiatalkorában eljegyezte magát a levéltári kutatómunkával. A kolozsvári Erdélyi Múzeum könyvtárának napidíjasaként, majd a helybeli Unitárius Kollégium tanáraként, végül az Erdélyi Múzeum levéltárosaként egész életét az erdélyi történelem megismerésének, megismertetésének, a tudományos kutatók segítésének és sok ezer érdeklődő levél megválaszolásának szentelte. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár épületében őrzött negyvenezres levéltári gyűjteményt az eltelt évtizedek alatt milliós nagyságrendűvé fejlesztette. Hangyaszorgalmának eredménye képezi ma is a kolozsvári székhelyű román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj) anyagának alapját. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkáraként évtizedeken keresztül szolgált az 1859-ben, hídvégi gróf Mikó Imre által alapított egyesület célkitűzéseit, az erdélyi tudományosságot. A 70. születésnapjára tervezett emlékkönyv kiadását nem engedélyezték, így csak 80. életéve alkalmából jelenhetett meg a magyar, román, szász tanítványok és tisztelgők tanulmányaiból összeállított kötet. 1963. július 29-én hunyt el szeretett városában, Kolozsvárt.

Mindenesetre 1926-ban még jó egészségnek örvendett és az utókor szerencséjére lelkesen hódolt az egyik kedvelt erdélyi hagyománynak – naplót vezetett. A sok-sok évtizeden keresztül rótt írásbeli feljegyzéseiről kiderült, hogy nemcsak léteznek, hanem

¹⁰ IGNOTUS, *Tündérbkert* = IGNOTUS *Válogatott írásai*, szerk. KOMLÓS Aladár, Bp., 1969, 263.

¹¹ „...a *Tündérbkert* olyan, mint a lávaömlés, nem tud kristály lenni, mert tűzfolyam. Isten megáldjon érte: egy darab üstökös csillag, a mindenségből minket súroló, a sarokba szorult magyar nyomorúságban.” IGNOTUS, *Tündérbkert*, i. m., 266.

¹² SZABÓ T. Attila, *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai*, i. m., 209.

rendelkezésre állnak és kutathatók. Publikálatlan naplójegyzeteiből¹³ megismerhetjük találkozásuk és az együtt töltött napok pontos történetét, ahogyan azt Kelemen Lajos történelmi hűséggel feljegyezte:

„1926. december 8-án ismerkedtem meg Móricz Zsigmonddal. Nagy Lajos, a Keleti Újság munkatársa szólott nekem, hogy Móricz föl akar keresni. Nem nagy kedvem volt akkor a találkozáshoz, mert a leánykám betegségéért kedvetlen voltam. Viszont kitérni nem akartam, sem nem lehetett s abban egyeztünk meg, hogy délután 5-re otthon várom.

Fél hat felé érkezett Nagy Lajossal s bemutatkozás után Nagy Lajos magunkra hagyott. Leültettem a kályha mellé az öreg zöldes karosszékbe, mely éppen neki való volt s én is közel a kályhához egy székbe ülve, az Imre¹⁴ nagy szobájában beszélgetni kezdtünk. Én vázoltam itteni sorsunkat és láthatólag sok minden újdonság volt neki. Aztán sor került Bethlen-regényére. Láttam, hogy szép készüléssel jött már s mondtam, hogy itt miféle anyagot kaphat még. Meghívtam a Levéltárba, hogy eredeti dolgokat mutassak neki. Mondtam, hogy én már nyolc év óta nem foglalkoztam Bethlen Gábor korával, de azért pár dolgot mégis tudtam mondani neki is Bethlen kolozsvári tartózkodásairól, itteni nagy konyhakiadásairól, a városi levéltár erről szóló följegyzéseiről, az 1628-i színelőadásról stb. bőven tudtam informálni. Háromnegyed hét felé ment el s vele mentem az Újságíró Klubig, hol találkozója volt.”¹⁵

Az utolsó mondatot megerősítette Bartalis János, az alsókosályi bukolikák költője, Móricz Zsigmond kolozsvári látogatására emlékezve: „Arról is értesítettek, hogy Kolozsváron az Újságírók Szervezetének székházában előadást fog tartani. Erre az előadásra igyekeztem én be.”¹⁶

Móricz és Kelemen találkozója, együttműködése fontos téma lehetett, mert a kolozsvári Ellenzék tudósított róla: „A vasárnap délelőttöt kemény munkában tölti Móricz. Kelemen Lajossal alaposan megbeszéli, hogy milyen történelmi anyagot kell áttekintenie Bethlen Gáborra vonatkozólag.”¹⁷

Az elkövetkező napok is igen sok érdekességet és persze bőséges jegyzetelnivalót tartogattak Móricz Zsigmond számára.

„Hétfőn délben, 6-án – folytatta naplóbejegyzését Kelemen Lajos – bementem Óváryékhoz¹⁸ hozzá pár percre. Éppen ebédnél voltak már s így csak öt percig voltam

¹³ Megszerkesztett és megjegyzetelt naplóinak első kötete (1894–1920) megjelenés előtt áll.

¹⁴ Mikó Imre (1911–1977) jog- és államtudományi szakíró, irodalomtörténész, közíró. Az Erdélyi Fiatalok, később a Korunk c. folyóirat munkatársa, a nemzetközi jog párizsi ösztöndíjasa. Nyugdíjazása előtt a Kriterion Könyvkiadó lektora. Kelemen Lajos sógora.

¹⁵ Kelemen Lajos naplói, Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár).

¹⁶ BARTALIS János, *Találkozás 1926-ban = Móricz Zsigmond közöttünk*, Bukarest, 1979, 59.

¹⁷ *Móricz Zsigmond erdélyi programja*, Ellenzék, 1926. december 7., 3.

¹⁸ Kolozsváron – a mostani házszámozás szerint – a Monostori út 19. szám alatt, belsőecseri Purjesz Zsigmond egyetemi belgyógyász professzor háza egyben irodalmi és zenei szalon is volt. A szakmai elismertségnek és közéleti tiszteletnek örvendő szalonalapító halála után leánya, Purjesz Olga és férje, Óvári Elemér ügyvéd – a jó nevű Óvári Kelemen jogtudós fia – folytatták az irodalom- és művészetpártoló tevékenységet. A társadalmi élet egyik központjává tekintélyesedett házukat egy időn túl már csak Óvári-szalonként tartották számon a helybeliek és az irodalom- és zenekultúra kolozsvári aziluma iránt érdeklődő magyarországi látoga-

vele. Itt vázoltam most pár szóban a középkori mezőségi tavak érdekes vízimadár és állat életét s azt ajánlottam neki, hogy nézze meg jól a helyet, ha lehet menjen el Szovátra, hol most is láthat ily tavat s ha megfelel a terveinek, szerepeltethetné a tóvilágot a regényében.

Móricz Zsigmond felragyogó arccal hallgatta amiket mondtam, s szinte fölkiáltott: – Hiszen amiket Te most mondtál, az egy nagy ajándék nekem! Én az ecsedi láp közelében éltem s láttam azt a tóéletet, amiről beszélsz.

– Akkor tehát csak a mezőségi kopár hegyekkel kell beszegetned az ecsedi lápot s átköltöztetve ide, megírhatod amiket ismersz, – feleltem, s előre örvendek neki, hogy ezt ő mily szépen megírja, ha reászánta magát.

Hétfőn délfelé feljött a könyvtárba, de alig 20 percet ült ott, mert már telefonon hívták.”

A Kelemen által előkészített dolgok között nagyon sok egészen ritka, máshol nem látható levéltári anyag volt. Szépen kalligrafált címeres nemesleveleket, Fejérvári Pál udvari festőkancellista díszes okleveleit, Bethlen díszkötésű könyvét, térképét, török leveles-tarisznyákat válogatott ki.

Csütörtökön délután az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum – újabb nevén az I. Ferdinánd királyról nevezett kolozsvári egyetem – Érem- és Régiségtárában tettek látogatást, ahol Roska Márton régész, tanársegéd korhű emlékeket mutatott nekik.

„Együtt néztük meg a fegyvereket – olvashatjuk Kelemen naplójában –, Bethlen Gábor nyergét – melyet ő kicsinynek ítélt s erre kipróbáltuk – s Bethlen István vadásztörét. Egy órát ültünk ott s távozva, öt percre az E[rdélyi] K[árpát] E[gyesület] múzeumába is benéztünk, hol Orosz Endre¹⁹ egy hideg szobában valami órát tartott néhány fiatal leánynak és fiúnak. Egy hálósapkát mutatott Móricznak azzal, hogy az a Bethlen Gáboré volt. Igaz is volt, csakhogy a Mária Terézia alatt élt Bethlen Gábor kancelláré.

Kuncz Aladár is velünk lévén, útközben érdekes diskurzus folyt le. [...] Kocsiba ültek, én hazamentem uzsonnálni s találkozót adtunk egy félóra multára, hogy együtt menjünk Orient Gyulához.²⁰

Ide pedig azért mentünk, mert midőn Móricz nálam, a könyvtárban járt, az asztalon ott volt Orient akkor ajándékozott új könyve, Az erdélyi és bánági gyógyszerészet

tók. A nevezetes szalon állandó vendégei közé tartozott a helyi írótsadalomból Kuncz Aladár, Hunyady Sándor és Indig Ottó, Bánffy Miklós és Kemény János, valamint az egykori kolozsvári bíró, későbbi politikus, a Nagy Péter álnéven író Grandpierre Emil (K. Grandpierre Emil édesapja). A törvényszékről „igazolt át” Grois László is, aki az Ellenzék politikai napilap igazgatója volt. Gyakori vendégnek számított itt a neves aradi publicista Krenner Miklós – írói nevén Spectator – is. Sok kávé elfogyasztott s közben nagyokat vitatkozott az elmaradhatatlan Kós Károly. A kör bővülésével lépett a szalon tagjai közé az örökifjú Dsida Jenő, akit atyai jó barátja, Kuncz Aladár – becenevén Dadi – vezetett be Óváriékhoz. A Magyarországról érkezett írók és művészek magától értetődően tisztelegtek a szalon házigazdái előtt, melynek helybeli tagjait sokszor személyes jó barátjukként üdvözölhették. Gyakran váltotta itt egymást Bartók Béla, Dohnányi Ernő, Móricz Zsigmond, Harsányi Zsolt, Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső. A szalonra vonatkozóan lásd SAS Péter, *Bornemisza Elemérmé Szilvássy Karola*, Művelődés, 1997, 9. sz., 31–34. Tragikus halálukkal kapcsolatban lásd SAS Péter, *A kolozsvári Pitavalból (Az Óvári család kiirtása 1944-ben)*, Művelődés, 2002, 5. sz., 29–31.

¹⁹ Orosz Endre (1871–1945) régész, helytörténész. Tanító, majd a kolozsvári Néprajzi Múzeum őre. Az Erdélyi Kárpát Egyesület főtitkára, az Erdély c. turisztikai folyóirat szerkesztője.

²⁰ Orient Gyula (1869–1940) gyógyszerészeti, orvosi és tudománytörténeti szakíró. A kolozsvári egyetemen megszervezte a gyógyszerészképzést. Létrehozta a ma is működő kolozsvári Gyógyszerésztörténeti Múzeumot.

története.²¹ Ebből mutattam Bethlen Gábor alchimista szerszámaikat, s nagyon szerette volna megszerezni a könyvet. Mondtam, hogy menjünk el Orienthez, mert ő ad egyet s ott meglátja Bethlen alchimista könyvét is. [...]

Nagy örömmel fogadták. Orient bort hozott s tekintettel arra, hogy Móricz s vele mi is az EKE múzeumban, s az úton jól megfáztunk, megittunk a félóra alatt két hét decis üveg bort, ötön. Kétségtelen, hogy a hüléstől ez mentett meg.

Orient előszedte az alchimista könyvét²² és fordítását, s Móricz roppant érdeklődéssel olvashatta. Orienttől megtudtuk, hogy az alchimista fõlszerelést a Vegytani Intézetből széthordozták s túlnyomólag Bucurestibe vitték. Végül abba állapotokba ment, hogy Orient lemásoltat egyes részleteket belõle s innen egyenesen az Újságírók Klubjába ment a tiszteletére adott vacsorára. [...]

Móricz másnap elutazott. Utóbb tudtam meg, hogy a Siguranța²³ adta neki az elutazási tanácsot.”

Móricz Zsigmondot nagyon megnyerte a levéltáros-történész szakmai tudása, hozzáértése, előadói készsége és lebilincselő egyénisége. Elragadtatással nyilatkozott az érdeklődő újságíróknak „erdélyi kalauzáról”: „Kelemen Lajos egy angyal, akit a legszívesebben magával vinne”.²⁴ Szegény, jó puritán Kelemen Lajos. Annyira távol állt tőle a tömjénezés és a személyére irányuló nyilvánosság, hogy a hízelgő vélemény megjelenése után napokig csak este merészkedett az utcára.

Móricz elutazása után is kapcsolatban maradtak egymással. Kelemen levélben küldte el javaslatát, tanácsait, a levéltári anyagokból kimásolt forrásokat és a kolozsvári Főtéren átélt látomásszerű élményének a leírását.²⁵

„Számталanszor gondoltam Reád és Bethlen Gábor regényedre mióta elmentél, s most hirtelen két dolog késztetett arra, hogy siessek legalább levéllel fölkeresni, s valami csekély szolgálattal lenni nagy céloban.

Egyik az, hogy a napokban itt járt Veress Endre²⁶ s véletlenül, beszélgetés közt kibökte, hogy az Erdélyi Irodalmi Szemlében legközelebb publikálja Bethlen Gábor [gyula]fehérvári palotája egykori leírását.²⁷ Ha pedig erdélyi családtörténeti adatokra, nexusokra nézve fölvilágosításokra volna szükséged, úgy fordulj Csík[sz]mihályi Sándor

²¹ ORIENT Gyula, *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története*, Cluj-Kolozsvár, 1926.

²² A kézirat megjelent nyomtatásban. ORIENT Gyula, *Erdélyi alchimisták, Bethlen Gábor fejedelem alchimistája*, Cluj-Kolozsvár, 1927.

²³ Román titkosrendõrség.

²⁴ RUFFY Péter, *Világaim*, Bp., 1979, 386.

²⁵ Kelemen Lajos Móricz Zsigmondnak (Kolozsvár, 1926. december 21.), PIM M.100/995/1. Közölve SAS Péter, *Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozása a levelek tükrében*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1997, 2. sz., 185–189.

²⁶ Veress Endre (1868–1953) történész, levéltáros. Fõleg a 16–17. századi Erdély történetével foglalkozott. Közzétette Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem, a pápai követek, valamint Basta György hadvezér levelezését és a korabeli egyetemeken tanuló magyarországi tanulók anyakönyvi bejegyzéseit.

²⁷ VERESS Endre, *Új adatok Bethlen Gábor fejedelem építkezéseirõl*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1927, I. sz., 60–61. Móricz levélben kereste fel a történészt a palota leírása ügyében. Lásd Móricz Zsigmond Veress Endrénak (h. és é. n.), OL P 1569, Veress család It., 8. csomó, 1073. Közölve SAS Péter, *Kelemen Lajos és Móricz Zsigmond találkozása a levelek tükrében*, i. m., 188, 16. sz. jegyzet.

Imréhez: Ő banktisztviselő a Magyar Jelzálogbanknál. Jó barátom volt, de itt kellett hagynia Erdélyt. Itt 13 évig szerkesztője volt a Genealógiai Füzeteknek,²⁸ s nagy család-történeti gyűjteménye van. Lelkes, Erdélyért élő-haló ember, aki örömmel lesz segítségére ily kérdésekben.

Ugyane vidék – a Mezőség, – tóvilágára használható, bár csak vázlatos könyv Sztripszky Hiador²⁹ könyve: Adatok az erdélyi halászat ismeretéhez. Én is írtam egy cikkekcskét a régi erdélyi tóárvizekről.³⁰ Ha gondolnám, hogy hasznát vehetné, szívesen elküldeném. Ha Te az ecsedi lápot behatárolod a Mezőség kopár hegyeivel, nyugodtan írhatod azt a vízi életet, amit ott láttál. El nem felejttem, hogy Takács [sic!] Sándor³¹ a Rajzok a török világból egyik kötetében miféle gazdagságát nyújtja az egyik cikkében a vízi és mocsárvilág szókincsének. Te ezeket bizonyára ismered; de ismerve sem árt bepillantani, oly szép az a cikk.

Végül oda mellékelem azt a csodálatos délibábszerű látványt leírva, melyet Gyallay Domokos³² barátommal és 50–60 emberrel együtt láttunk dec[ember] 17-én. [Gyula]Fejérvárra alkalmazva is használható. Az akkori embert még jobban megdöbbenette az ily látvány, mint hogy minket meglepett.”

Kelemen Lajos levele megmaradt, a „csodálatos délibábszerű látvány” mellékelt leírása azonban valahogyan elkallódott. Ezért is olyan jelentős naplójának előbukkanása, mert levelével „feleselve” visszaigazolja nemcsak annak tartalmát, hanem lehetővé teszi ama bizonyos „látvány” leírásának a pontos megismerését. 1927. – régies szóhasználatában – januárius hó 5-én, szerda este ezt jegyezte fel:

„Ma küldtem el MórícZ Zsigmondnak a második apró adatcsomót. Az elsőt nagy örömmel fogadta. Egy néhány erdélyi emberhez küldtem vázlatot s apró adatokat, köztük Jancsó Pálról, Faragó Andrásról s néhány más katonáról. Egerházy János udvari festőjéről. Ma elküldtem Toldalagi Mihály beszédét a szultán előtt 1628-ból, a Gyallai Sámuel unitárius pap prédikációját 1626-ból, melyet Gyallay Domokos adott át. Küldtem anekdotákat Hermányi Dienes József gyűjteményéből. Ezek XVIII. századi dolgok nagyobbára, de csak olyanokat küldtem, melyek Bethlen idejére is nyugodtan használhatóak. Kiírtam Bethlen 1615-i kancellistái névsorát s néhány alakhoz rövid jellemzést közlök, aztán néhány Kolozs megyei [magyar] gyerőmonostori nemes és Suky Pál nevét rövid jellemzéssel, főleg külsejük leírásával, néhány vallatás kivonatot s több szó-lásformát. Az anyagot főleg a Wesselényi- és Toldalagi-levéltár 1610–30 közötti részéből s az unitárius válópör j[egyző]könyv 1606–1630 közti részéből vettem.

²⁸ A folyóiratot 1901-től Keöröspataki és Keöpeczi Sebestyén József heraldikussal együtt szerkesztette.

²⁹ Sztripszky Hiador (1875–1946) bibliográfus, irodalomtörténész, néprajzkutató. Munkája Kolozsvárt jelent meg 1908-ban. Bírálatot közölt róla Kelemen Lajos. Lásd Erdélyi Múzeum, 1911, 307–310.

³⁰ Ellenzék, 1926, 42. sz., 9–10.

³¹ Takács Sándor (1860–1932) művelődéstörténész, levéltáros. Irodalmi stílusban megírt tanulmányai értékes forrásokat rejtenek.

³² Gyallay Pap Domokos (1880–1970) író, szerkesztő. A kolozsvári Unitárius Kollégium történelemtanára. 1921-től 1943-ig főszerkesztője a Magyar Nép c. hetilapnak. Évente megjelentette az Erdélyi Magyar Naptárt, megindította a Magyar Nép Könyvtára sorozatot.

Kiírtam néhány veszekedő feleselést egy székelyföldi vallatásból, pár jó mondást s végül azt az érdekes, és csodálatos látványt, melynek a régi unitárius kollégium sarkáról Gyallay Domokossal együtt voltunk tanúi.

A nagy templom keresztjéről egy óriási függőleges sötét sáv meredt az égnek. Mintha száz drótszállal a tornyot akarta volna valaki fölhúzni az égbe. Ettől jobbra violaszínű, balra szennyes sárga volt az ég. Egyszerre aztán a nagy torony mögött egy hatalmas, óriás méretű, a kölni dóm tornyához hasonló, de fiókos torony árnyéka jelent meg az égen. Megdöbbenve néztük a furcsa látványt. Mind többen állottak meg és senki se tudta, hogy mi. A nagy árnyéktorony pár perc alatt elhomályosult és eltűnt, de az égből meredő drótkötél-forma sötét ibolyaszín sokáig látszott azután is.

Az emberek nézték. Mellettünk egy pék azt mondta: – Még 1913-ban láttam ilyenféle dolgokat az égen s akkor is háború lett.

Érdekes, hogy a sötét sávot a keresztől az ég felé a főtér nyugati soráról is többen látták. Egy tűzoltókocsi rohant el előttünk s előbb azt hittük egy percig, hogy füst lehet, de mozdulatlan egyenes vonala teljességgel más jellegű volt. Lassan, csendesen eltűnt.”

Móricz annyira jelentősnek ítélte a leírt látomásszerű jelenséget, hogy *Erdély* trilógiája második részét ezzel indította, és néhány oldallal később Bethlennel újra elmeséltette. Kelemen Lajos mondatait összevethetjük regénybeli felhasználásával, vajon milyen írói metamorfózison, háromszáz éves visszavetítésen ment keresztül egy légköri jelenség megfigyelésének egyszerű megörökítése Móricz Zsigmond átiratában. Érdekességként megjegyzem, hogy nem regényében közölte először a jelenség leírását, hanem az Erdélyi Helikon 1929-es Bethlen-számában, *A nagy fejedelem* címmel megjelent munkájában adta közre, melynek nem minden mondata egyezik meg a regény kezdőfejezetében olvasható végleges szöveggel, ezért korábbi változatnak tekinthető.³³ A jelenség regénybeli leírása:³⁴

„A tiszta hideg napban csodálatos látomás volt.

A templom tornya felett valami violaszínű köd, amelyet, hogy jobban néztek, olyan volt, mintha fonalak ereszkedtek volna alá a nagy magasságokból. Nyílegyenesen szöktek fel ezek a szálak a mennyboltozatig, mintha isteni jel kötötte volna a tornyot az éghez.

A fejedelem nagy fekete szemeit merően függesztette a természeti csodára s amint ott állott s nézett, lassan, mintha a torony mögött egy másik torony nőtt volna roppant magasságba. Különös volt ez a második torony, gótikus óriási építmény formáját mutatta, ezer csipkével s apró tornyocskákkal, tisztára kivethetetlen volt, olyan volt, mint a Szent István-tornya Bécsben, vagy olyan volt, mint a János Jelenéseinek tornya, mely néz keletre, nyugatra, északra és délre...

Sokáig állottak ott s nézték a rendkívüli jelenséget. [...]

Egyszerre csak, mintha újabb csoda történt volna, az egész látás ellobbant, eltűnt szemeik elől.

³³ Vö. Erdélyi Helikon, 1929, 10. sz., 779–792.

³⁴ MÓRICZ Zsigmond, *A nagy fejedelem*, Bp., 1939, 3–4.

Körülnéztek a piacon s íme, az emberek ott álltak, ahogy munkájukban mentek, jöttek, vagy a fejedelmi urakat kíváncsian lesték s valamennyien oly álmétkodó és ijedt mozdulattal kövültek meg.

Mindenki látta a látományt.

Egy sütőember állott a Koós-ház lába alatt, megszólalt:

– Ilyfélét láttunk most tizenöt esztendője s meghala Boldizsár s háború leve.”

Móricz úgy örvendett „szerzőtársa” segítségének, hogy frissen megjelent könyve egyik példányát hálája jeléül azon melegében elküldötte Kolozsvárra. A könyv sajnos nincs meg vagy lappang – mint Kelemen Lajos egész hagyatéka –, csak Szabó T. Attila leírásában van nyoma egykori létezésének: „*A nagy fejedelem* megjelenése után olyan saját kezű ajánlósorokkal és aláírásával hitelesítve juttatta el Kelemen Lajosnak műve egy példányát, amelyben köszönetet mond a látomásért Kelemen Lajosnak.”³⁵

Kelemen Lajos századok ismeretanyagát őrizte, tárolta végtelennek tartott memóriájában. Már-már azzal gyanúsították, hogy mint szemtanú beszél Bethlenről és koráról. „A legfrissebb pletykákat tudja a tizenhetedik századból” – idézte apja feljegyzéseiből Móricz Virág.³⁶ Gyallay Pap Domokos mellett Nyírő József is járt fel hozzá történelmi tárgyú munkáik témájáért.³⁷

Szabó T. Attila véleménye szerint Móricz Zsigmond nagyon sikeresnek ítéltette kolozsvári útját, hiszen Kelemen Lajos segítségével olyan biztonsággal mozoghatott Bethlen korának hétköznapjaiban, mintha kortársa lett volna: „az anekdotikus történetek pazar ismerőjétől Móricz bizonytalannal nem egy olyan dévaj-tréfás vagy tragikus történetet hallhatott, amely minden egykorú elbeszélőforrásnál jobban rávilágított a korra és benne az egykori társadalom alakjaira”.³⁸

Mindezek ismeretében szinte természetes, hogy az *Erdély* történelmi regénytrilógia harmadik részében – *A nap árnyéka* című kötetben – feltűnik a 20. századi kolozsvári levéltáros jellegzetes alakja. Kelemenben – nomen est omen –, a mindenről tájékozott deák alakjában örökítette meg történelmi nesztora emlékét: „S Kelemen deáknak olyan feje volt, hogy abban minden megmaradt és semmi össze nem zilálódott.”³⁹

Móricz Zsigmond zseniális íráskészségén, gazdag kifejezőeszközein, élettapasztalataiból leszűrte bölcsességén túl a levéltáros-történész Kelemen Lajos tudása, az erdélyi história-kincs áttanulmányozásából merített ismeretanyaga is hozzájárult ahhoz, hogy megszülethessen a magyar történelmi regényirodalom egyik legnagyobb remeke, az *Erdély* trilógia. Együttműködésük eredményeként tarthatjuk számon Szerb Antal értékítéletét, melyben remekműről beszél. Olyan remekműről, mely „a magyar nyelvnek előtte ismeretlen nagyszerű lehetőségeit” ismeri fel, „archaizáló prózájának pompájában”.⁴⁰

³⁵ SZABÓ T. Attila, *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai*, i. m., 211.

³⁶ MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, i. m., 302.

³⁷ MIKÓ Imre, *Kelemen Lajos közöttünk = Uő., Akik előttem jártak*, Bukarest, 1977, 252.

³⁸ SZABÓ T. Attila, *Móricz Zsigmond és Kelemen Lajos találkozásai*, i. m., 214.

³⁹ MÓRICZ Zsigmond, *A nap árnyéka*, Bp., 1939, 36.

⁴⁰ SERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Cluj-Kolozsvár, 1934, II, 211.

LÁZS SÁNDOR

SZENT ÁGOSTON REGULÁJÁNAK 15. SZÁZADI MAGYAR FORDÍTÓJA
Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban

Szent Ágoston regulájának két késő középkori magyar fordítását ismerjük.

Az egyik az, amelyet az irodalomtörténet-írást Váci Pál domonkos szerzetes munkájának tart. A fordítás – a rendi emlékezet szerint – a margitszigeti domonkos apácák számára készült.¹ Az összesen kétlevélnyi töredék 1474-ből maradt fenn.² A másik fordítás bő fél évszázaddal később, 1537-ben Velencében hagyta el a sajtót, és Gregorius Coelius Pannonius műve.³ Ez utóbbit a pálos laikus testvéreknek szánta fordítójuk.

A *Birk-kódex* Ágoston-regulájának és konstitúciójának fordítójáról⁴ eddig is viszonylag sokat tudott az irodalom- és egyháztörténet. Váci Pál életrajzát Iványi Bélának a domonkos rend római központi levéltárában végzett kutatásaiból és már ismert adatokból Pusztai István állította össze.⁵ A biográfia pontos, de néhány újabb adattal ki kell egészíteni. A felbukkant életrajzi tények segítségével meg lehet rajzolni azt a szellemi és spirituális környezetet, amelyben Váci Pál nevelkedett, tanulmányait végezte és pályáját befutotta, hiszen rajta kívül egyetlen középkori kódexfordító, -író tevékenységét és műveltségét sem ismerjük részletesen.

¹ „Fr. Paulus Ungarus Vatiensis, M. Artium, et Sac. Th. Lector scripsit et transtulit Regulam, et constitutiones Sororum Ord. Praed. In Hungaricam linguam de verbo ad verbum, et alicubi majoris claritatis, ac Hungarici sermonis leporis gratia, ad sensum, anno 1474. absolutique die S. Remigij, in Conventu Sighetij pro insula leporum.” Sigismundus FERRARIUS, *De rebus Hungaricae ordinis praedicatorum*, Viennae, 1637, 449.

² Az OSZK kéziratárában; jelzete MNy 71. A *Birk-kódex* összesen négy levél, ebből kettő az, amelyen a regula töredéke van. Kiadásai közül a legújabb és legalaposabb: *Birk-kódex 1474: Az emlék hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője*, kiad. PUSZTAI István, Bp., Akadémiai, 1960 (Codices Hungarici, 5) (a továbbiakban: PUSZTAI). – Az *Ágoston-regula* fordítása a pálosok számára 1475-ben glagolita nyelven szintén elkészült. „Frater Stanislaus Polonius, qui ... fratribus Glagolitis in eorum vulgari exponens Regulam, Constitutiones et sermones beati Augustini ad eremitas conscripsit.” Idézi MEZEY László, *A „Báthory-biblia” körül: A mű és szerzője*, MTA I. OK, 1956, VIII, 198 (a továbbiakban: *A „Báthory-biblia” körül*); GYÖNGYÖSI Gergely szövege magyarul: *I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek élete*, ford. ÁRVA Vince, CSANÁD Béla, CSONKA Ferenc, h. n., Frater György Alapítvány, 1998 (Varia Paulina, 3), 113 (a továbbiakban: *Varia Paulina*, 3).

³ RMNy 20 (RMKT III, 320); DÉZSI Lajos, *Szent Ágoston regulájának magyar fordítása Coelius Bánffy Gergelytől*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, Bp., 1900; hasonmás kiadás: *Annotationes in Regulam Divi Augustini*, szerk., bev. SARBÁK Gábor, Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 2001.

⁴ A szerzőségről szóló irodalomtörténeti hagyományt összefoglalja PUSZTAI 13–14.

⁵ PUSZTAI 13–20.

A Váci Pállal való ismerkedés során mindenekelőtt neve kell hogy foglalkoztasson. A bécsi egyetem anyakönyvében⁶ a következő bemutatással jön elénk: „Paulus de Bachia”⁷ 1445. október 13-án⁸ négy groschent fizetett, amikor beiratkozott Thomas Eben-dorfernek, a bölcsészettudomány és a teológia magiszterének előadásaira. A következő, már korábban is ismert feljegyzés három évvel későbbi. Itt a név már Paulus de Wacia. A bejegyzés a *Birk-kódex* kiadója szerint az 1448-as baccalaureatusi vizsga kapcsán kerülhetett az egyetemi jegyzőkönyvbe.⁹

Fejtörést okozott Pusztai Istvánnak és elődeinek, hogy Váci Pál honnan vette vezetéknevét. Feltételezték, hogy arról a konventről, ahol belépett a domonkosok közé. Annak nyomát viszont, hogy Vácott domonkos rendház lett volna, nem találták.¹⁰ Nevének eredetéről és Váci Pál ismeretlen tanulóveiről, belépéséről a bécsi domonkos konventbe a Pusztai által még nem ismert iratai nyújtanak eligazítást.

Váci Pált 1448-ban az artes-fakultás aktái *baccalaureatus in artibus*ként említik.¹¹ A bécsi domonkos konventnek az általam most bemutatandó feljegyzései szerint Paulus, *natione Hungarus* még ugyanebben az évben, azaz 1448. április 28-án rendházuk novíciusa lett,¹² így tehát megdőlt a korábbi feltételezés, miszerint Pál a szerzetbe lépésének helyéről nyerte vezetéknevét. Beöltözésekor a novícius megtartotta a keresztségben kapott Pál nevet is.¹³ Egy évvel később, 1449-ben, „in die sti. Petri mart.” (április 29-én), azaz a domonkos rendi Szent Péter mártír napján, Paulus név alatt fogadalmat tett.¹⁴

Pál – miként az újabb adatok segítségével kikövetkeztethető – 1427 körül, Zsigmond uralkodása idején született.¹⁵ Neve alapján Vácott látta meg a napvilágot egyszerű, polgári családban. A családnév általában a nemesi származás jelölője, hiánya polgári eredetre utal,¹⁶ Pál esetében a Váci vezetéknev – mint megkülönböztető eszköz – éppen azt jelenti, hogy egyszerű család sarja.

⁶ SCHRAUF Károly, *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*, Bp., 1892, 98: „1445. Octob. 13. Rectoria III. venerabilis et egregij viri magistri Thome Ebendorfer de Haselspach, artium et sacre pagine professoris” (a továbbiakban: SCHRAUF).

⁷ A hangváltozásról PUSZTAI 13.

⁸ A tanév a középkorban október 16-án, Szent Gál napján kezdődött.

⁹ PUSZTAI 13.

¹⁰ PUSZTAI 17 skk. – A domonkos rendházakat forráskutatásai nyomán IVÁNYI Béla, *A Szent Domonkos-rend római központi levéltára*, LK, 1929, 1–30 (a továbbiakban: IVÁNYI) sorolja föl. Vácön nem tud domonkos konventről.

¹¹ Isnard Wilhelm FRANK, *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*, Archiv für österreichische Geschichte, Wien, 1968, 231 (a továbbiakban: FRANK).

¹² FRANK 231. Másik bejegyzést idéz SCHRAUF 193, 203. Lásd még FRAKNÓI Vilmos, *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*, Bp., 1874, 49.

¹³ A névhasználatról vö. IMPLÓM Lajos, *Adatok a Szent Domonkos Rend magyarországi tartományának középkori történetéhez*, 1–3, kiad. ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, sajtó alatt. – Zágorhidi Czigány Balázs volt olyan szíves és rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot, amely a Domonkos Rendtörténeti Gyűjteményben, Vasváron található (a továbbiakban: IMPLÓM).

¹⁴ FRANK 231.

¹⁵ Pál születésének időpontjáról PUSZTAI 17.

¹⁶ A „Báthory-biblia” körül, 207 skk; NAGY Iván, *Magyarország családai*, 12, Pest, 1865, 4. nem ismer a 15. századból ilyen néven nemesi családot. Váci néven több 15. századi szerzetesről van tudomásunk. Váci

Kisiskolás fiúként Pál Vác Szent László által alapított székesegyházi iskoláját látogathatta,¹⁷ *in scola et in choro* nevelődött. Ha – mint feltételezhető – szülővárosában végezte az alapfokú iskoláit, akkor az ebben az időben ott tevékenykedő Miklós olvasókanonok és Hosszúaszai István éneklőkanonok vezetésével sajátította el a trivium és a quadrivium ismereteit, a *primitivae scientiae* tárgyait.¹⁸ Hasonló mennyiségű és minőségű tananyag lehetett ez, mint az, amit az esztergomi székesegyház melletti iskolában tanítottak és tanultak ugyanebben az időszakban.¹⁹ Pál 17–18 évesen már megbízható latin tudással rendelkező literátus volt.²⁰ Ekkor még – lehet – nem szánta el magát a szerzetesség mellett, egyházi pályára készülve ugyanis megkezdhetette volna tanulmányait a budai Szent Miklós kolostor mellett működő *studium generalis* is.²¹

Pál 1445-ben érkezett Bécsbe és jegyeztette be magát a bölcsészeti kar diákjai közé. Ez volt az az év, amikor Aeneas Silvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa nyilvános disputát tartott a bécsi univerzitás aulájában.²² Paulus de Wacia tanára Thomas Eben-dorfer lett, akiről Aeneas Silvius gúnyosan emlékezett meg: „...nem középszerű teológus; azt mondják, haszonnal forgatható történeti műveket ír. Én is szívesen dicsérem tudományát, ha nem rágódna [előadásain] már huszonkettedik éve Ézsaiás első fejezetén, és még mindig nem jutott a végére.”²³

Aeneas Silvius ítélete nem volt alaptalan. Mint minden egyetemen, így a bécsin is az exegézis képezte az előadások anyagát. E skolasztikus gyakorlat számtalan expositionest és quaestionest szült, amelyek gyakorlatilag elszakadtak az értelmezett szövegtől. Ez a

Jánosról a pálos krónika az 1473-as és az 1475-ös esztendőknél tesz említést. Gyöngyösi Gergely nem utal rendtársának nemesi származására (Varia Paulina, 3, 110–111). IVÁNYI Béla, *A szegedi dominikánus rendház története*, Credo, 1935, 76–77 (a továbbiakban: *A szegedi dominikánus rendház*) említ egy Váci Lukács budai domonkos perjelt 1477-ből és egy Váci Tamás nevű domonkos szerzetest 1491-ből. Iványi munkájában számos domonkost sorol föl, akik valószínűleg a rendbe lépésük helyéről nyerték *Szegedi* vezetéknevüket.

¹⁷ MEZEY László, *A váci püspökség kialakulása = Váci egyházmegyei almanach*, Vác, 1970, 26; CHOBOT Ferenc, *A váci egyházmegye történeti névtára*, I–II, Vác, 1915–1917, I, 96.

¹⁸ BÉKEFI Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*, Bp., 1910, 139 skk. Az oktatásról *uo.*, 240 skk.; valamint MEZEY László, *Deákság és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Bp., Akadémiai, 1979, 184–185, 190 skk. (a továbbiakban: *Deákság*); JAKÓ Zsigmond, *A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben = J. Zs., Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976, 29 skk.

¹⁹ A tananyagról: MADAS Edit, *Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. FÜGEDI Erik, Bp., 1986, 159–173.

²⁰ *Deákság* 181–182.

²¹ Igaz ugyan az is, hogy nem lett volna feltétlenül oka ezt a rendi iskolát választani, hiszen az 1304 óta működő budai *studium generale* 1470-ig igazából nem volt jelentős. KLANICZAY Tibor, *Egyetem Magyarországon Mátyás király korában*, ItK, 1990, 597 (a továbbiakban: KLANICZAY).

²² A disputa szövege: ALFONZ LHOTSKY, *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1479*, Wien, 1965, 263–276 (a továbbiakban: LHOTSKY).

²³ „...non incelebratus theologus, quem scribere historias non inutiles aiunt; cuius ego doctrinam laudarem, nisi duos et viginti annos Esaie primum capitulum legisset neque adhuc ad calcem venisset”. *Der Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini*, Wien, 1908–1918 (Fontes rerum Austriacarum, I–IV) (a továbbiakban: *Briefwechsel*). Magyarul: *Pápa vagy zsinat?: Aeneas Silvius PICCOLOMINI, Válogatott levelek*, szerk. BORONKAI Iván, ford. BORONKAI Iván, KAPITÁNYFÉNY István, Bp., Magyar Helikon, 1980, 24 (a továbbiakban: *Pápa vagy zsinat?*). – A [ ]-ben lévő szó az én betoldásom.

humanista Aeneas Silvius számára csupán spekulatív teológia volt.²⁴ Maga az egyetem – ahova *magnus studentium numerus eo perfluit ex Ungaria et Alemannie partibus superioribus*²⁵ – sem felelt meg a humanista ízlésnek. A későbbi pápa szerint Bécsben túl sok időt fecsérelnek el dialektikára és más haszontalanságokra. Így aztán azok, akik tanulmányaik végén elnyerik a *magister artium* címet, járatlanok a zenében, a retorikában és a számtanban; azaz „magisztert csinálnak abból is, aki ügyetlenül magyaráz mások írta verseket vagy leveleket”.²⁶

Aeneas Silvius másfajta műveltséget kért a Váci Pál látogatta egyetemen számon, mint amilyet az univerzitás nyújtani kívánt. A bécsi artes-fakultás ebben az időben megelégedett a régi, megbízhatónak tartott tananyaggal,²⁷ s Pál deák ennek alapján adott számot tudásáról és nyerte el a *baccalaureus* címet 1448-ban.

Az ekkor mintegy 21 éves borostyánkoszorús²⁸ ausztriai tanulmányainak első éve alatt juthatott arra az elhatározásra, hogy belép az akkor igen népes, közel hetvenfős bécsi domonkos konventbe.²⁹ Döntését segíthette, hogy a domonkos *studium generale* gyakorlatilag egybeolvadt az egyetem teológiai fakultásával.³⁰ Fontos mozzanat lehetett az is, hogy Váci Pál hitélete a Sancta Maria Rotundában, a domonkosok templomában zajlott. Az egyetemi statútumok szerint az univerzitás hallgatóinak itt kellett misét hallgatniuk. Az egyetemi magyar *natio* szintén a domonkos templomban ülte meg védőszentjének, Szent Lászlónak ünnepét és emlékezett meg elhunyt tagjairól.³¹

Frater Paulus novíciusi évét a bécsi konventben töltötte, fogadalmat 1449. április 29-én, a domonkos rendi Szent Péter mártír ünnepén tett. Ebből az alkalomból rövid *collatiót* tartott a konvent előtt.³² A rendi emlékezet számára fontos lehetett a beszéd. A rendi évkönyvek a fogadalmasoktól még vázlatos prédikációt is csak elvéve őriztek meg, ezek egyike Váci Pálé volt.³³ A friss fogadalmas a themát Szent Pál egyik leveléből választja: *Labora sicut bonus miles* (2 Timoth. 2, 3). Jóllehet a beszéd explicitje tartalmazza, hogy a *collatiót* frater Paulus milyen alkalomból mondta, egy későbbi kéz fontosnak tartotta ezt megismételni és kiegészíteni. Itt már Pál testvér vezetékneve és nemzetisége is szerepel: *Per hanc collacionem fr. Paulus, nacione ungarus, baciensis in [...]*

²⁴ FRANK 181 skk.; LHOTSKY 137–144.

²⁵ *Briefwechsel*, i. h.; FRANK 88.

²⁶ „Maximum autem huius gymnasii vitium est, quod nimis diutiam operam in dialectica nimiumque temporis in re non magni fructus terunt. Qui magisterii artium titulo decorantur, hac una in arte maxime examinantur, ceterum neque musice neque rhetorice neque arithmetice curam gerunt, quamvis metra quedam et epistolae ab aliis editas imperite exhibentem magistrandum compellant.” *Briefwechsel*, i. h.; *Pápa vagy zsinat?*, i. h.

²⁷ A tananyagról LHOTSKY 35 skk.

²⁸ A stúdium lefolyásáról és a licenciátus megfelelő életkorhoz kötéséről LHOTSKY 59.

²⁹ Richard PERGER, Walter BRAUNEIS, *Die mittelalterlichen Kirchen und Klöster Wiens*, Wien–Hamburg, Paul Zsolnay Verlag, 1977 (Wiener Geschichtsbücher, 19/20), 150.

³⁰ FRANK 81–151; KLANICZAY 597.

³¹ SCHRAUF 73–74.

³² Váci Pál *collatióját* Madas Edit olvasatában a függelékben közlöm.

³³ Kézirat, a bécsi domonkos rendház könyvtárában, Cod. 237/294, 130v–131v.

*ad professionem receptus fuit. Anno ab incarnatione Domini 1449 in die beati petri martiris de ordine predicatorum.*³⁴

Váci Pál rövid sermója sem stílusában, sem tartalmában nem különbözik a 15. század megszokott egyházi beszédeitől.³⁵ A collatiót – amelynek központi gondolata a szerzetesnek, a hű katonának a harca – a megszokott skolasztikus módon osztja föl. Idézteit a Szentírásból veszi, egy-egy alkalommal hivatkozik Aquinói Szent Tamásra, Szent Bernátra, illetve háromszor Szent Ágostonra.³⁶ A collatio a megszokott formában divisiókra és distinctiókra osztott, ezeket csak articulusszerűen sorolja föl az írás. A beszéd valóban kibontott részében a szerzetes két példázatot kifejti, a harmadikat csak említi; itt találhatóak a már említett Ágoston-, illetve Bernát-idézetek.

A beszéd a korabeli – a már vázolt és alább még bővebben emlegetendő – bécsi egyetemi műveltségről tesz tanúságot.³⁷ Latinjában még súlyos hiba is előfordul, de ez akár az ügyetlen másoló számlájára is írható.

Kérdés, hogy akkor miért volt fontos a beszéd megőrzése. A collatio kifejtett része a szerzetesi erényekről, a szegénységről, a tisztaságról és az engedelmisségről szól.³⁸ Mindezen erények hangsúlyozása, annak taglalása, hogy *bonus miles*ként kell értük harcolni, beleillett a rend megújulási mozgalmába, az obszervanciáért folytatott küzdelembe. Pál testvér nemcsak fogadalmával, hanem ezzel a prédikációval is csatlakozott a reformerekhez.

A rendi fogadalom után egy évvel, 1450-ben Váci Pál testvért frater Christian Herbrunner társaságában a konvent Heidelbergbe küldte, hogy tanulmányaikat az ottani egyetem artium-fakultásán fejezzék be.³⁹ Az eset érthetetlennek tetszik, hiszen Heidelbergben ekkor még dominikánus konvent sincs.⁴⁰ Még jelentősebbé teszi a dolgot, hogy ez a két szerzetes volt az első, akiket a bécsi konvent a német városba helyezett.⁴¹

³⁴ *Uo.*, 130v.

³⁵ MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből: A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 25), 127 skk. (a továbbiakban: MADAS); valamint TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdi”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 257 skk.

³⁶ A helyek a függelék jegyzeteiben találhatóak.

³⁷ Az egyetemi képzés és a prédikációs irodalom összefüggéséről MADAS, *i. m.* Az ott elmondottak a 15. századi prédikációs irodalomra is érvényesek; jó példát szolgált erre a magyar kódexekben lévő fordítás-irodalom.

³⁸ „Pugna vero contra tres hostes insurgere debemus: in mundum scilicet, carnem et demonem.” 131r.

³⁹ FRANK 231.

⁴⁰ FRANK 89, 132; Johann Friedrich HAUTZ, *Geschichte der Universität Heidelberg*, I, Mannheim, 1862, 207 skk. (a továbbiakban: HAUTZ).

⁴¹ FRANK 132. – Későbbi kapcsolatok a két város között: Paulus Niederhammer 1479 (FRANK 264), Andreas Peuger von Laa 1477, utóbbi tanulmányairól nem tudunk, ő lett a frissen alapított heidelbergi domonkos konvent priorja (FRANK 275). Pancratius Haugot 1479-ben helyezik át Bécsből *pro forma et gradu magisterii* (FRANK 279), rajta kívül még egy bécsi domonkosról tudunk: Ulrich Zehenter 1477 (FRANK 280). Vö. még Gabriel LÖHR, *Die Dominikaner an der Universität Heidelberg*, Archivum Fratrum Praedicatorum, 1951 (a továbbiakban: LÖHR).

Az assignatiót még fontosabbnak tünteti föl, hogy frater Christianus közel állt az 1450–1475-ig a regens studii tisztségét betöltő Leonhard Huntzpichlerhez.⁴² A tanulmányokat irányító szerzetes szimpátiájának nem elhanyagolható oka lehetett, hogy földik voltak; mindketten a tiroli Brixenthalban születtek. Ennél persze sokkal fontosabb, hogy a két kiválasztott az obszervancia elkötelezett híve volt.⁴³

Váci Pált és Christian Herbrunnert 1450. június 23-án jegyezték be a heidelbergi egyetem anyakönyvébe.⁴⁴ Frater Paulus öt nappal később a baccalaureusok kollégiumának tagja lett. Tanulmányaik a megszokott rendben, ha nem is a megszokott ütemben haladtak. Herbrunner ugyanis egy szemeszter elvégzése után, 1451. január 23-án megszerezte a baccalaureatust,⁴⁵ majd két évvel később, 1453 márciusában a magister in artibus címet.⁴⁶ Váci Pál ekkor már nem volt Heidelbergben, ő egy évvel korábban, 1452. május 22-én szintén mint magister in artibus fejezte be egyetemi tanulmányait.⁴⁷

Ezt megelőzően még egyszer közösen említettnek. 1451 nyarán a bécsi perjel, Johannes Temer és a regens studii, Leonhard Huntzpichler levelét kapják kézhez.⁴⁸ A rövid epistola homályos utalást tesz egy levél elvesztére, illetőleg a helyreállt békére. Itt minden bizonnyal az Alsó-Ausztriát fosztogató Szentmiklósi Pongrác elleni harcokról van szó. III. Frigyes német király utasítására Cillei Ulrik ugyanis ebben az évben sereget vezetett a támadó ellen; a levél érkezésekor Cillei már a nyitrai Szokolcát ostromolja. A levél egyébként tanulmányaik alapos végzésére, előljáróik iránti engedelmességre buzdítja őket, s nem árul el semmi közelebbit assignatiójukról „in almifico gimnasio Heidelbergiensi”.

Mi volt a bécsi domonkos konvent célja azzal, hogy a két student Heidelbergbe küldték?

A felvilágosítást Huntzpichler egy későbbi, Vitéz Jánoshoz írott leveléből nyerjük.⁴⁹ A pozsonyi egyetem alapításának gondolatával foglalkozó érsek 1467-ben tanácsért

⁴² Névváltozat: Brixenthali Lénárd mester.

⁴³ A regens studii rokonszenvét az is jelzi, hogy frater Christianus életrajzát saját kezűleg jegyezte le. „...de manu venerandi patris fratris Christiani Herbrunner de valle Brixinensi, conventus Wiennensis ord. Pred. In Austria, in s. thelogia baccalarii formati ac arcium liberalium magistri felicissime recordationis, qui quidem propter suam multiformem probitatem exstitit successive trium conventum, scilicet Nove civitatis, Cassoviensis et Wiennensis. Idem in prefato conventu Wiennensi cum omnium ingenti gaudio professus est in festo s. Mathie apostoli anno Domini 1439. Et sicut laudabiliter vixit, ita devote et sancte cum rationis clarissimo usu die 9. Maii anno Domini 1459 mortuus est.” FRANK 232. – Huntzpichler magyarországi tevékenységéről: SARBÁK Gábor, *Über die Tätigkeit des Ordenreformers Leonhard Huntzpichler OP in Ungarn* = „*swer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich*”: *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*, Piliscsaba–Bp., 2001, 151–156.

⁴⁴ Gustav TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386–1662*, I, Heidelberg, 1884, 263 (a továbbiakban: TOEPKE).

⁴⁵ FRANK 232. – A cím ilyen gyors elnyerése előtanulmányokat feltételez. Vö. PUSZTAI 13; LHOTSKY 59.

⁴⁶ FRANK 232.

⁴⁷ FRANK 231.

⁴⁸ Kézirat, a bécsi domonkos konvent könyvtárában, Cod. 16/16, 129v–130v. A levelet a függelékben közlöm.

⁴⁹ Isnard Wilhelm FRANK, *Das Gutachten eines Wiener Dominikaners für die Universität Presburg aus dem Jahre 1467*, *Zeitschrift für Ostforschung*, 1967, 418–439 (a továbbiakban: FRANK, *Gutachten*).

fordul a bécsi szerzeteshez.⁵⁰ Az érsek korábban azt tudakolta Huntpichlertől, vajon a nominalista vagy a realista filozófiai irányzatot kövesse-e az alapítandó universitas. A bécsi domonkos válaszában azt javasolja, hogy mindkét módszert (*modi loquendi*), azaz a *via modernát* és a *via antiquát* célszerű bevezetni, mert így elkerülhetők azok a viszályok, amelyek más egyetemeknek, például a baselinek a légkörét megmérgezték: „Kövesse Pozsony a heidelbergi példát, ahol mindkét irány szabadon érvényesülhet a gyümölcsöző versenyben.”⁵¹

Huntpichler válasza több mint meglepő. Ebben az időben a bécsi egyetem ugyanis még mereven ragaszkodik a *via modernához*,⁵² amely létrehozta a humanisták rosszallását kiváltó quaestio-teológiát.⁵³ A bölcs megértés a *via modernával* szemben bizonyára Huntpichler egyetemi tiszttségének volt köszönhető, hiszen a domonkosok – már csak rendi okokból is – a realizmushoz húztak: az irányzat egyik legjelentősebb képviselője Aquinói Szent Tamás volt,⁵⁴ a realizmust ezért gyakran *via Thomisticának* is nevezték. A regens studii érdeklődése a bécsi egyetemen elutasított *via antiqua* iránt részben innen eredeztethető.⁵⁵ És ez magyarázza azt is, hogy az oktatást szervező Huntpichler figyelme Heidelberg felé fordult, ahol ebben az időszakban a tiltások ellenére már a *via Thomistica* szellemében is tanítottak.

A nyugtalan szellemű prágai Jeromos volt az első jelentős tanáregyéniség, aki Heidelbergben a nominalizmust támadta.⁵⁶ A cseh teológust tanai miatt kizárták az egyetemről, később a baseli zsinat máglyahalálra is ítélte. Jeromos eltávolítása után Heidelbergben továbbra is folytatódott a nominalisták és a realisták vitája, de ez nem vezetett olyan súlyos zavargásokhoz, mint más univerzításokon.⁵⁷ A realisták állandó jelenlétét a folyamatos tiltások bizonyítják.⁵⁸ A tettlegességig fajuló vitákat 1452-ben az egyetemet megreformálni akaró I. Frigyes pfalzi fejedelem statútuma zárja le. Ez kimondja, hogy a heidelbergi egyetem artes-fakultásán meg kell engedni mind a *via moderna*, mind a *via antiqua* tanítását.⁵⁹

⁵⁰ KLANICZAY 597.

⁵¹ Idézi KLANICZAY 597.

⁵² FRANK 134 skk.

⁵³ FRANK 141.

⁵⁴ KLANICZAY 597.

⁵⁵ A domonkosok előljárói állandóan figyelmeztettek a tomista filozófia betartására: *Acta Capitulum Generalium*, II, 64, 83, 191, 280, 297, 303, 308, 313, 341, 350, 359, 367, 372, 391.

⁵⁶ HAUTZ 231 skk.; Malcolm D. LAMBERT, *Medieval Heres: Popular Movements from Bogomil to Hus*, London, 1977, 419.

⁵⁷ Astrik L. GABRIEL, „Via antiqua” and „via moderna” and the Migration of Paris Students and Masters to the German Universities in the Fifteenth Century, Berlin–New York, 1974, 439–483.

⁵⁸ HAUTZ 306; FRANK 140.

⁵⁹ „Den Artisten soll Elaubt sein zu lehren viam modernorum et antiquorum, was nicht von der heiligen Kirche verboten ist”, közli HAUTZ 300. A két filozófiai irány közötti ellentét ezzel még nem zárult le végképpen; HAUTZ 307 skk.; Gerhard RITTER, *Via anticqua und via moderna auf den deutschen Universitäten des 15. Jahrhunderts = Studien zur Spätscholastik*, II, 1963, 47–68.

A bécsi egyetemen a *via antiqua* oktatását csak 1499-ben,⁶⁰ a humanizmus győzelme után engedélyezték.⁶¹ A realisták és a nominalisták megismerés-elméleti vitájának nemcsak filozófiai és teológiai következményei voltak,⁶² hanem nagyon is gyakorlati folyományai is. A két tábor különböző szövegértelmezési módszerekkel dolgozott. Thomas Ebendorfer, aki a *via moderna* követője volt, szövegmagyarázataiban a *modus quaestionis* híve volt. Az oktatás alapját képező szövegeket propositióival, dubiumaival, quaestióival, argumentum oppositumaival teljesen elfedte.⁶³ A nominalisták szövegeiben gyakori a rokon értelmű szavak halmozása is.⁶⁴ Ez stilisztikai alakzatnak is fölfogható volna, de legtöbb esetben a filozófiai irány kifejeződése. Az így létrehozott szöveg legalábbis nehezen követhető.

A *via Thomisticát* követők szövegmagyarázási eljárása a *modus expositionis*. Az így megírt sermo szorosan kapcsolódott a magyarázni kívánt textushoz, épületes traktátusok, prédikációk jöttek létre a módszer segítségével.⁶⁵ A *modus expositionis* híve volt Hüntpichler is, még akkor is, ha egyetemi előadásaiban a megkövetelt gyakorlat, a *modus quaestionis* is megtalálható.⁶⁶ Fontos megjegyezni, hogy a szövegek kifejtésének Hüntpichler támogatta módszere alkalmasabb volt a pasztorációt, a misztikus mozgalmakat és az egyházi reformokat szolgáló írások számára, mint a *modus quaestionis*.⁶⁷

A feltett kérdéstől, hogy miért küldte a bécsi konvent a két ifjú diákot Heidelbergbe, látszólag messze kanyarodtunk. A fentebb vázoltak azonban megadták a választ. A reformokra áttért bécsi dominikánus konvent – és benne Hüntpichler – az obszervancia biztos alapjait iparkodott megeremteni. Ehhez a megfelelő iskoláztatás és műveltség adta a biztos fundamentumot. Mivel ebben az időszakban a bécsi egyetemi oktatás nyújtotta szellemiség és műveltség nem volt alkalmas az obszervancia megszilárdításához, a reformerek másfelé tájékoztak.⁶⁸ Azokat a tehetséges fiatal szerzeteseket, akiket az

⁶⁰ FRANK, *Gutachten* 425–427; FRANK 130.

⁶¹ KLANICZAY 597.

⁶² A *via moderna* és a *via antiqua* filozófiai és teológiai értelmezése máig nem zárult le: Walter FREUND, *Modernus und andere Zeitbegriffe des Mittelalters*, Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, Köln, 1957; Fernand van STEENBERGHEN, *Le mouvement doctrinal du XIe au XIVe siècle*, Histoire d'église depuis les origines, jusqu'à nos jours, Paris, 1956, 13; Franz EHRLE, *Der Sentenzenkommentar Peters von Candia, des Pisaner Papstes Alexander V*, Franziskanischer Studien, Münster, 1925; Fritz HOFFMAN, *Die Schriften des Oxforder Kanzlers Johannes Lutterel*, Erfurter theologische Studien, Leipzig, 1959.

⁶³ Anton Gerhard WEILER, *Heinrich von Gorkum*, Hilversum–Köln, 1964, 72–73; Sophronius CLARSEN, *Wolfram von Siegburg OFM und seine Doktorpromotion an der Kölner Universität 1430–1435*, Archivum Franciscanum Historicum, 1951, 257–317; 1952, 72–126, 326–396; 1952, 120 skk.

⁶⁴ Hans EGGERS, *Deutsche Sprachgeschichte: Das Frühneuhochdeutsche*, 3, Reinbek bei Hamburg, Rowolt, 1969, 103–107.

⁶⁵ Az igehirdető teológiáról (Verkündigungstheologie) és Jean Gerson törekvéseiről FRANK 140 skk.

⁶⁶ FRANK 143, 74. jegyzet.

⁶⁷ Klaniczay Tibor a *via antiqua* és a humanizmus összefüggéseire hívja föl a figyelmet: KLANICZAY 597. – A *Könyvecse a szent apostolok méltóságáról* elnevezést viselő kódexünk prédikációja is ezt sugallja. Az utolsó fejezet a *modus expositionis* szellemében megírt homília, a megelőző fejezetek viszont a tudós skolasztikus hagyomány szerint építkeztek.

⁶⁸ A tájékozódásban bizonyára segített az is, hogy Aeneas Silvius, aki korábban a heidelbergi egyetem kancellárja volt, tanácsaival segíthette a bécsi reformereket. HAUTZ 308 skk.

obszervancia végrehajtására kiszemeltek, olyan egyetemre küldték, ahol feladatuknak megfelelő képzettséget szerezhettek.

A bécsi konventnek nem kellett a két ifjú rendtársba vetett bizalmában csalódnia.

Frater Christian heidelbergi stúdiumainak befejezése után, már mint a hittudomány baccalaureusa és a művészetek mestere, előbb a bécsújhelyi, majd 1454-től a kassai domonkos konvent perjele lett. Tevékenysége összefüggött a rendi obszervanciával, akárcsak Leonhard Huntpichleré, akinek a domonkos rendi reformok bevezetése és megszilárdítása volt a feladata.⁶⁹ 1454 júliusa Huntpichlert Kassán találta. A domonkos reform vikáriusaként egészen 1457-ig Magyarországon maradt.

Úgy látszik, Christian Herbrunnerre Bécsben nagyobb szükség volt, mint Kassán. 1456 márciusában visszatért anyakonventjébe, ahol rendtársai perjellé választották. Itt is halt meg 1459. május 9-én.⁷⁰

Amíg Christian Herbrunner életének állomásait jól ismerjük, addig szerzetestársának, Váci Pálnak életútja 1452-től több mint húsz évig a homályba vész. 1474-ből hallunk ismét róla, amikor a szigeti domonkos apácák számára lefordítja Szent Ágoston reguláit és a domonkosok konstitúcióit. Pusztai István a regulafordítás okát a generale capitulum 1468-as utasításában találja meg.⁷¹ A rendelkezés a szigeti domonkos nővérek életét óhajtotta szabályozni.⁷² A regula és a konstitúciók fordítása hat évvel későbbi. Kéznefekvő, hogy az obszervancia végrehajtásához előbb megfelelő embereket kellett találni. Egyikük lehetett az ekkor még a bécsi konvent kötelékébe tartozó Váci Pál. Hogy munkáját végezhesse, a szerzetesnek a szigeten álló szerzetesházban kellett tartózkodnia.⁷³ Erről az assignatióról adatokat a rendi levéltár azonban nem őrzött meg.⁷⁴

Pál testvér szigeti működését Ferrarius feljegyzése alapján mégis biztosra vehetjük. A rendi történetíró adatai meglepően pontosak. Az Ágoston-regula fordítóját a következőképpen nevezi meg: *Fr. Paulus Ungarus Vatiensis, M. Artium, et Sac. Th. Lector*. Feltűnő, hogy nem a később elért hittudományi magiszteri fokozatot említi, hanem csak azt, amivel a szerzetes 1474-ben rendelkezett. Ez azt bizonyítja, hogy Ferrariusnak olyan korabeli forrás állt a rendelkezésére, amely pontosan ismertette Pál testvér 1474-ben éppen viselt címeit és tisztségét.⁷⁵ Ezért adhatunk hitelt közlése másik részének, amelyben azt állítja, hogy Váci Pál ebben az időben *in Conventu Sigetij* fordította a regulát. Az

⁶⁹ 1450-ben Hunyadi János kormányzó és Vitéz János váradi püspök sürgette az egyházi reformok megkezdését. 1452-ben Hunyadi János kormányzó a főpapokkal és a bárókkal együtt arra kérte V. Miklós pápát, hogy a Domonkos-rend generálisával küldessen vikáriust a magyar obszervancia felügyeletére. Elérték, hogy Huntpichler legyen a vikárius. KLANICZAY 578; IMPLOM 3, 90 skk.

⁷⁰ IMPLOM 3, 96.

⁷¹ *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum historica*, 8, 1900, 311 – részben közli PUSZTAI 19.

⁷² A szigeti dominikánák II. Pius pápai bullájával 1459-ben kivették magukat a domonkosok fennhatósága alól. A domonkos rend csak a helyzet rendeződése után, 1474-től gondoskodik az apácák lelki gondozásáról.

⁷³ BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc, *Példák könyve 1510*, Bp., Akadémiai, 1960 (Codices Hungarici, 4), 291. tényként közli, hogy Váci Pál 1478–1480 körül a Margitszigeten tartózkodott. Tényekkel alá nem támasztott feltételezésüket Ferrariusnak az 1. jegyzetben idézett megjegyzése erősíti. Vö. PUSZTAI 15.

⁷⁴ RUPP Jakab, *Budapest és környékének helyrajzi története*, Pest, 1868, 83 – 1464-ig felsorolja a szigeten működő domonkos perjeleket, valamint egy klerikust, aki az apácák ügyviselője volt.

⁷⁵ Feltételezhető, hogy a szokásoknak megfelelően Váci Pál kézírata végén megörökítette nevét és titulusait.

biztos, hogy Pál testvér 1470 előtt még nem lehetett a domonkos apácák mellett, a viszályok az apácák és a domonkosok között a fennhatóság kérdésében ugyanis csak ekkor ültek el.⁷⁶ Pál a rendi szövegek fordításával és az apácák gondozásával – mint egy feljegyzés bizonyítja – legfeljebb 1476-ig foglalkozhatott.

Váci Pál lektori tisztségéről egy későbbi engedély is tudósít. Ennek alapján arra kell következtetnünk, hogy Pál még 1474 előtt hittudományi tanulmányaiban is előrehaladt. A domonkos rend központi levéltárának regesztái szerint ugyanis Firenzében 1476. június 3-án a generális jóváhagyja, hogy „frater Paulus de Wacia artium magister et theologie lector habuit licentiam procurandi elemosinas et pecunias pro subsidio studii usque ad magisterium et potest dare servientibus sibi mercedem, potest praedicare in provincia Vngarie cum uno socio et dum est in itinere confiteri omnibus fratribus ordinis et bis in anno plenarie. Nullus inferior etc.”⁷⁷

A dátum alapján Veress Endre azt feltételezte, hogy Váci Pál a firenzei egyetem hallgatója volt. A *Regesta magistrorum generalium, eorumque vicariorum* azonban úgy épül fel, hogy mindig azt a helyet adja meg dátumként, ahol az éppen ott tartózkodó generális az intézkedéseket engedélyezte. A datálásból tehát nem következik, hogy frater Paulus Firenzében folytatta tanulmányait.⁷⁸

Váci Pált a följegyzés lectornak nevezi. Eszerint az ötven felé járó szerzetes ugyan még nem fejezte be a teológiai karon tanulmányait, de legalább három évet hallgatott már teológiát és vizsgát is tett.⁷⁹ Ez feljogosította, hogy valamely konventben hittudományi ismereteket oktasson.⁸⁰ Pál testvér végzettsége ekkor már legalábbis baccalaureatus biblicus vagy sententarius kellett hogy legyen.⁸¹ Tudományos előrehaladását, stúdiumainak befejezését egyéb feladatok gátolhatták.⁸²

Arról, hogy hol tevékenykedett Váci Pál 1452 és 1470 vagy 1474 között – az utóbbi a Margitszigetre kerülésének a legkésőbbi időpontja –, nincs adat, assignatiójáról nem tudunk. Több domonkos kolostor rendelkezett házi stúdiumokkal, bármelyik reformált ház szoba jöhet. A kassai, pécsi, esztergomi, győri, szegedi konventek működtettek alsóbb stúdiumokat, ahol a fiatal rendtársakat képezték, hogy akár magasabb tanulmányok befejezése nélkül is pappá szentelhessek őket.⁸³

Az 1476. évi feljegyzésből az is kitűnik, hogy a domonkos frater – aki ekkor még a német rendtartomány bécsi konventjének fia volt – sociusának kíséretében elhagyhatta

⁷⁶ Vö. 72. jegyzet.

⁷⁷ PUSZTAI 15.

⁷⁸ VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, Bp., 1941, 327. Vö. PUSZTAI 15, 2. jegyzet.

⁷⁹ A lector szükséges képzettségéről és feladatáról a 15. századi domonkos rendben: IMPLM 3, 85 skk.

⁸⁰ „... officium boni lectoris est conformari se capacitati auditorum; et utilia et expedientia eis utiliter et intelligibiliter legere” – az *Instructio officialium ordinis fratrum praedicatorum* rendelkezéseit idézi és a lector feladatait ismerteti: *Deákság* 152. Vö. még MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 280. A lektori feladatokat eltérően értelmezve Iványi Béla feltételezte, hogy a szegedi domonkos konventben magasabb teológiai oktatás folyt: *A szegedi dominikánus rendház* 80.

⁸¹ Vö. IMPLM 3, 34.

⁸² Gyakori, hogy valóban jelentős hittudósok is csak későn szerzik meg a magisteri fokozatot. *Deákság* 162.

⁸³ IMPLM 3, 50 skk.

állomáshelyét és prédikálhatott is. Az adományok mellett ennek a tevékenységnek kellett volna biztosítania megélhetését és a pénzt teológiai tanulmányai folytatására. A prédikálásért az idegen konventek ugyanis fizettek, ha nem is mindig szívesen és önként.⁸⁴

Hogy Pál testvér miként használta föl az engedély kiadása után az időt, nem ismert, de nem valószínű, hogy egyetemi tanulmányai befejezésével foglalkozott. Két évvel később, 1478. július 10-én rendi előjáróinak ugyan bemutatta a teológiai magisterségét bizonyító iratot,⁸⁵ ám a hittudomány mestere címet nem egyetemi tanulmányok lezárásaként szerezte meg, hanem IV. Sixtus pápai bullájával, *auctoritate apostolica factus magister in theologia*. A domonkos rend az ilyen eljárást nem kedvelte, ezért a generálisnak vagy a nagykaptalannak kellett elfogadnia és jóváhagynia a *per saltum* elért eredményt.⁸⁶ Pál testvér a generális jóváhagyásával megkapta a licenciátust, azaz viselhetette a magisteri jelvényeket.

Váci Pál még ugyanezen a napon egy engedélyt is kap. „Magister Paulus potest tenere et mutare socium clericum vel conversum in obsequium et potest recipere elemosinas et pecunias pro libris et socii necessitatibus et suis et potest confiteri ipse et socius plenarie tocians quotiens.”⁸⁷

Mozgalmas és fontos időszak volt ez Váci Pál életében. Egy nappal később ugyanis az összes korábbi kedvezményében megerősítették, bizonyára azért, hogy új konventjében ne vitathassák a neki adományozott jogokat.⁸⁸ Hogy melyek voltak ezek a *gratiák*, nem közli az irat. Implom Lajos azonban számos hasonló engedélyt felsorol; feltehető, hogy – egyebek mellett – abba egyeztek bele, hogy Váci Pál megtarthassa a munkájához szükséges könyveket.⁸⁹ A megadott kedvezmények mind arra mutatnak, hogy frater Paulus rendjében kétségtelen köztiszteletnek örvendett. Tudományos tevékenységét azzal is elismerik, hogy könyvekre is gyűjthet alamizsnát.

Az adományokból egyik társáról is gondoskodnia kellett. Főként a magisterek kaptak socius tartására engedélyt, ezek a testvérek segítették őket munkájukban. A sociusok tartása a 15. század közepe után annyira elharapódzott, hogy Episcopi János tartományperjel 1475-ben felhatalmazást kért az ilyen kedvezmények módosítására vagy eltörlésére. A rend generálisa engedett a kérésnek.⁹⁰ Váci Pál kiválóságát bizonyítja, hogy ezek ellenére megkapta ezt az engedélyt is. Feltehető, hogy rendi feladatainak végzéséhez volt szüksége egy társra, aki lehetett klerikus, de akár conversus testvér is. Pálnak azt is belátására bízták, hogy sociusát, ha azzal elégedetlen, szükség szerint másikra cserélhesse.

⁸⁴ IMPLOM 3, 50. idéz egy esetet, amikor a rendmester megparancsolja a kassai perjelnek, hogy fizessen tíz forintot a nürnbergi konventhez tartozó János testvérnek a prédikációkért és előadásokért.

⁸⁵ „1478 iulii 10. Romae. Magister frater Paulus de Wacia fuit auctoritate apostolica factus magister in theologia, ut apparet in copia signata”. VERESS 249; PUSZTAI 15.

⁸⁶ IMPLOM 3, 35.

⁸⁷ PUSZTAI 15.

⁸⁸ „Magister Paulus de Wacia habuit confirmationem omnium gratiarum sibi concessarum et nunquam possunt revocari, nec de verbo ad verbum”. Idézi PUSZTAI 15.

⁸⁹ A kedvezményekről IMPLOM 3, 122 skk.

⁹⁰ IMPLOM 3, 125–130.

A magisteri licenciátus elnyerése a már látottakon felül Váci Pál életében sok változást hozott.

Még ezen a napon – 1478. július 11-én – a rend vezetése kivette őt a német provinciából, és a magyarba helyezte át. Frater Paulus szabadon választhatott a pesti Szent Antal vagy a szegedi Szent Miklós kolostor között, de mehetett egyéb konventbe is, oda, ahol befogadják.⁹¹ Az engedélyből az tűnik ki, hogy ebben az időben a pesti és a szegedi konventek már az obszervanciát követték.⁹² A nagykáptalanok ugyanis a békesség megőrzése érdekében megtiltották, hogy „az obszerváns konventek tagjait nem reformált konventbe – vagy fordítva – befogadják”.⁹³ Váci Pálnak így valamelyik megreformált rendházat kellett választania.

Bizonyosan a nagyszombatot.

1480-ban ugyanis Váci Pál egy 1477-es velencei nyomtatvány illuminálását fejezte be a nagyszombati domonkos konventben.⁹⁴ Aquinói Szent Tamás *Summája* a possessor-bejegyzés szerint⁹⁵ Nagyszombatból került az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárba. A bejegyzés minden bizonnyal nem csak a könyv útját mutatja.

Paulus de Wacia – ahogy önmagát az illuminált könyvben nevezi – 1482. április 10-én a rendi regesta szerint *prior conventus Ternaviensis*,⁹⁶ azaz a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett nagyszombati konvent⁹⁷ előjárója. A rend generálisa priorságának idején arra utasítja Váci Pált, hogy Győri Paulin mester tartományperjellel, Episcopi János mester erdélyi helynökkel, Bernát kassai prédikátorral és a győri Kálmáncsehi Péter testvérrel egyetemben a budai és a pesti konventek vizitátora legyen.⁹⁸ Feladatuk a két konvent obszervanciájának megerősítése volt.

⁹¹ „Magister Paulus de Wacia conventus Wiennensis, provincie Theutonie fuit translatus ad provinciam Hungarie et ad conventum Pestiensem vel Zegedinensem, vel alium, ubi recipi poterit a maiori parte fratrum.” Idézi PUSZTAI 15.

⁹² A pesti konvent obszervanciájáról IMPLÓM 3, 97; a szegediéről IMPLÓM 3, 98.

⁹³ IMPLÓM 3, 99 és 93.

⁹⁴ „Illuminavi anno domini 1480, et finivi librum illuminando sexta feria in die octava Thome Cantuarenensis infra octavas nativitatis verbi dei incarnati, filii dei altissimi beatissime Christifere Marie in divina et humana natura unius suppositi, cui laus et gloria. Ego frater Paulus de Wacia magister in artibus et theologie. Amen.” A bejegyzés hasonmása: *A szent Domonkos-rend multjából és jelenéből*, szerk. HORVÁTH Sándor, Bp., 1916, 233 – idézi PUSZTAI 15 skk.

⁹⁵ „Iste liber est conventus sancti Johannis baptiste.”

⁹⁶ FRANK 232; PUSZTAI 16.

⁹⁷ A nagyszombati domonkos konvent történetéről keveset tudunk. 1305-ben már biztosan állt, később néhány adománylevélben említetik. 1567 táján a margitszigeti domonkos apácák menekülnek ide a török elől. Ekkor a kolostor már romos volt és csak négy idős domonkos szerzetes lakta. Az épület csekély létszámú lakót tudott befogadni, a 18 apáca szűkösen élt, míg végre fél évszázad múlva a pozsonyi klarisszákhöz költöztek. 1615-ben Pázmány Péter a jezsuitáknak adta az épületet, amelyet később átépítettek és a nagyszombati egyetem része lett.

⁹⁸ „Provinciali et patribus infrascriptis fuit facta commissio super conventus s. Budensis et Pestiensis, videlicet magistris Johanni Episcopi vicario Transsilvanie et Paulo de Uacia priori conventus Ternaviensis et fratribus s. Bernardo predicatori de conventu Cassoviensi et fratri Petro de Kalmanczehi superiori conventus Jauriensis, ut simul visitent dictos conventus et provideant in omnibus ac si reverendissimus magister ibidem adesset et quod conventus stent mea [sic! recte: in ea?] dispositione, ut nunc stant, quo usque dicti commissarii

A testvérek késlekedhettek, mert a generális augusztusban kiközösítés terhe mellett ismét megparancsolta nekik, hogy „egy héten belül menjenek az említett konventekbe és hajtsák végre utasítását.”⁹⁹ Váci Pál ezek szerint az obszervancia kiváló védelmezőjének számított a magyar rendtartományban, hasonló feladatot egyébként nem kaphatott volna rendi előjárótól.

Igazságtétellel korábban is megbízták magister Paulus Bachiensist.¹⁰⁰ Az utasítás szerint Balázs budai alperjel és Kálmáncsehi Péter társaságában a pesti konvent javára kell ítélkeznie a székesfehérvári Márton perjel ellen. Valószínű, hogy a regista írója olyan névelhallást rögzített, mint amilyennel már Váci Pál pályájának kezdetén találkoztunk. A feltevést, hogy Pál testvéréről van szó – akinek magisteri titulását is megadják –, nyomatékositja, hogy akárcsak korábban, ebben az esetben is Kálmáncsehi Péterrel együtt kellett eljárnia, mégpedig a pesti konvent ügyében.

Frater Paulusról jelenlegi ismereteink szerint nem szól több rendi feljegyzés. Többen úgy vélekednek, hogy Váci Pál kevéssel ezután argyasi püspök lett, de megbízható adattal erről nem rendelkezünk.¹⁰¹

Életútja alapján elmondhatjuk, Váci Pál beváltotta bécsi előjáróinak hozzá fűzött reményeit. Váci Pál egyetemjárása és élete éppen úgy szétforgácsolódott a rendi reformok szolgálatában, mint társáé, Christian Herbrunneré, aki rendhárról rendházra járt prior-ként, hogy a szerzetesi életszabályokat, erényeket megszilárdítsa és megtartassa. Frater Paulust az egyetemi éve alatt megszerzett, kétségkívül középkorias, ám nagyon is gyakorlati műveltsége alkalmassá tette a rendi reformok megvalósítására, aminek fontos része irodalmi tevékenysége is.

Függelék

1. Váci Pál beszéde fogadalomtételkor (1449. április 29-én)¹⁰²

[130v] *Labora sicut bonus miles* 2 Timoth. 2,(3)

Sanctus et egregius doctor Thomas de Aquino verbum illud *Homo ad laborem nascitur sicut avis ad volandum* Iob quinto (7) scriptum exponens ad litteram manifestam huius auctoritatis asserit sententiam, quod cum proprius motus, quem natura avis

ibidem erunt congregati simul pro totali reformatione dictorum conventuum et mandatur omnibus etc. et semper annulate omnes litere vicariorum et dictus conventus fuit positus immediate cure provincialis pro tempore existenti, priusquam per dictos commissarios fuerit de eo dispositus. In contrarium etc.” Idézi PUSZTAI 16–17.

⁹⁹ IMPLM 3, 97, 1443. j.

¹⁰⁰ 1481. június 25. AGOP IV, 6, 141r. „Magistro Paulo Bachiensis, fratri Blasio de Boroh suppriori Budansi et fratri Petro de Kalmanchehi committitur, quod iudicent contra fratrem Martinum priorem Albe Regalis pro conventu Pestiensi a quo dicta [dicitur?] abstulisse breviarum et libros et faciant iustitiam.” *A domonkos generálisok regisztratúrákonyveinek magyar bejegyzései a 15–16. századból*, IVÁNYI Béla forrásgyűjtését kiadás alá rendezte SZÖNYI Tamás és ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, sajtó alatt. Szőnyi Tamás szíves közlése. A kézirat jelenleg a Domonkos Rendtörténeti Gyűjteményben, Vasváron található.

¹⁰¹ Összefoglalja PUSZTAI 16.

¹⁰² Kézirat, a bécsi domonkos konvent könyvtárában, Cod. 237/294.

requirebat, est volatus, oportuit eam habere instrumenta debita ad volandum, scilicet alas et pennas. Homo vero, quia rationem habebat, per quam proprio labore omnia necessaria adiumenta acquirere poterat, productus est absque omnibus adiumentis, que natura ceteris dedit animalibus, scilicet absque tegumento, absque armis et aliis huiusmodi, que sibi proprio labore homo parare poterat ex industria rationis. Sed cum sic laborare sub sole omni homini sit commune, apostolus signanter nos hortatur ad laborandum quemadmodum boni milites. Cui sentencie Glossa marginalis super prefatum verbum Iob consonans dicit: *Impossibile est in hac peregrinatione sine labore esse*, ut scilicet dum mens effugitur, mens ad petenda alta levetur, unde apte in collacionis exordio dixi vel dictum relinquo *labora sicut bonus miles*, quod fuit verbum preassumptum et introductum utcumque.

Labora sicut bonus miles 2 Timoth. 2,(3) loco et cetera vide supra. In hiis quidem verbis doctor gencium et predicator ferventissimus, beatus Paulus unumquemque nostrum ad laborandum hortatur, non qualibetcumque, sed qualiter quumque bonus miles Christi.

In sacro autem eloquio duplex reperitur milicia. Bona scilicet et mala. Mala quidem est triplex: Infidelitatis, carnalitatis et mundane sollicitudinis.

De prima Deutron. VII,(2–3). Unde: *Vir aut mulier, qui faciunt malum in conspectu Domini Dei tui, et transgrediuntur pactum illius, vadantque et serviant diis alienis, et adorent solem et lunam, et omnem miliciam celi etc.*

De 2a I Petr. 2,(11): *Obsecro tamquam advenas et peregrinos abstinere vos a carnalibus desideriiis, que militant adversus animam.*

De 3a Iob X,(17): *Instauras testes tuos contra me, et multiplicas iram tuam adversum me, et pene militant in me.*

Milicia vero bona bipartita est. Nam sunt nonnulli, qui contra hostes militant alienos, ut predicatores, confessores et doctores. Nonnulli vero, qui contra proprios certant, ut omnes iusti. Dimissis omnibus aliis miliciis et malis et bonis inpresencium de milicia, que contra proprios est hostes, aliquod existimavi dicendum. Que quidem milicia duo in se complectitur, toleranciam scilicet et punnam.

Tolerancia autem tria equanimiter tolerare debemus, dolores scilicet pro peccatis preteritis, terrores pro penis sustinendis, et penas ex parte corporis, de quibus Iob sexto (4): *Sagitte Domini sunt in me, quarum indignacio ebibit spiritum meum, et terrores Domini militant in me.* Sagitte Domini dicuntur dolores, quos influxit Dominus cordi hominis pro peccatis commissis, et harum indignatio *ebibit spiritum meum* in mentis elacionem. Terrores sunt timores, quos infligit Dominus de penis sustinendis, et ipsi in penitente militant contra seipsum, id est contra eius corporem [!], ne scilicet torpeat in penitencia agenda.¹⁰³

[131r] Pungna vero contra tres hostes insurgere debemus: in mundum scilicet, carnem et demonem.

¹⁰³ A levél alján egy másik kéz megjegyzése: „Per hanc collacionem frater Paulus nacione ungarus bacien-sis in [...] ad professionem receptus fuit Anno ab incarnatione Domini 1449 in die beati petri martiris de ordine predicatorum”.

Primum fit per spiritus paupertatem, 2 Timoth. 2,(4): *Nemo militans Deo implicet se negociis secularibus, ut placeat ei, cui se probavit.*

2-um fit per castitatem 1 Petr. 2,(11) *Obsecro vos tamquam advenas et peregrinos abstinere vos a carnalibus desideriis, que militant adversus animam.*

Tercium fit per gratiam ad virtutem contra dyabolum. Scilicet unde 1 Petr. 5,(8–9) *Fratres, sobrii estote etc., cui resistite fortes in fide.*

Mundus enim minatur de paupertate. Potest enim mundus auferre, quod suum est, quia ista terre bona sunt bona fortune. Sed *confidendum*, quod Christus maximus paupertatis amator *vicit mundum*, Iohannes XVI,(33). Celorum eciam regnum pauperum spiritu Matth. V,(3) describens: *Beati pauperes spiritu quoniam ipsorum est regnum celorum.* Propter quod eciam Augustinus dicit: *Non ergo tibi displiceat paupertas tua, nichil enim ea dicitur potest inveniri. Vis scire quam locuplex sit? Celorum regnum emit.*¹⁰⁴ Cuius enim supereminentem utilitatem beatus Gregorius demonstrans dicit: *Cum deest terrena substantia, de qua eterno iudici rationem ponemus, liberius ad patriam tendimus, qua quasi in via pondere caremus.*¹⁰⁵ Quantum eciam paupertas ad corporalem valeat quietem per exemplum phisicum. Legitur enim de Dyogene philosopho, quod cum illi fur in nocte sacculum cum nummis sub capite repositum subtrahere conaretur, et ille sentiret, „Tolle, inquit, infelix, ut faciat dormire scilicet te et me”. Volens innuere, quod nummi dormicionem et quietem impediunt tam possidentis eciam rapientis.

Contra fortem preterea tironem preliatur eciam caro. Cuius punna tanto periculosior, quanto propinquior, et frustra nempe satis agit bellum, qui intus habet periculum. Ad fortiter autem laborandum in hoc prelio hortatur beatus Bernardus ita inquirens: *O, anima, Dei insignata ymagine, decorata similitudine, desponsata fide, dotata spiritu, redempta sanguine, deputata cum angelis, capax beatitudinis, heres bonitatis, et particeps rationis. Quid tibi cum carne*¹⁰⁶ *si diligenter attendas, quid per os et nares ceterosque meatus corporis egrediatur, vilius sterquilinum nunquam vidisti.*¹⁰⁷ Quod cuiusdam senis discipulus animadvertens cum graviter hac temptacione longo tempore erat attractus, viriliter et animose resistebat et graviter se affligebat. Quod senex cernens ait: „Vis fili, ut rogam Dominum, quod auferat a te hanc temptacionem?” „Non, pater, inquit, quia sencio ex ea in anima mea profectum, quia occasione illius amplius virgo et oro [...] pro me, ut Deus det mihi fortitudinem.” Quod audiens senex commendans eum gavisus est.

[131v] Ceterum viriliter certandum est contra dyabolum. Cuius astuciam inpugnando beatus Augustinus advertens dixit: *Quis effugiet laqueos dyaboli? Laqueos posuit in divitiis, laqueos in paupertate, laqueos tetendit in cibo et potu, in voluptate, in sompniis, in vigiliis, laqueos posuit in verbo, in opere in omni vita nostra.* Sed nequaquam difidendum, quia ut idem Augustinus dicit: *Non facile a temptatore rapitur, qui bono vacat exercicio.*¹⁰⁸ Hic hostis callidi spiritus non facilius, nisi per veram obedienciam,

¹⁰⁴ Ps. Augustinus, *Sermones suppositi de Scripturis*, PL 39, 1936.

¹⁰⁵ Gregorius I, *Homil. In Ezechielem*, PL 76, 1024D.

¹⁰⁶ Ps. Bernardus, *Meditationes de humana conditione*, PL 184, 489C.

¹⁰⁷ PL 184, 498D.

¹⁰⁸ Petrus Lombardus, *Sententiae*, PL 192, 840.

que non fictam sed veram sibi adiunctam habet humilitatem, sternitur. Exemplum de humilitate beati Antonii, si placet, introduci potest.

Quamvis itaque quotidie contra predictos tres hostes pungnare durum et difficile videatur, tamen non ab re nostrum decet solari animum dictum beati Augustini, ubi sic inquit: *In eo quod amatur, aut non laboratur, aut et labor amatur.*¹⁰⁹ Amemus ergo et nos Christum properus queramus amplexus, et facile videbitur omne difficile. Quod nobis is, qui tocius perfeccionis speculum est et exemplar prestare dignetur, Iesus Christus, in secula benedictus. Amen Factum est hec collaciuncula in solemni recepcione fratris Pauli ad professionem Anno etc. 49 In die sancti Petri martiris de ordine predicatorum.

2. *Leonhard Huntpichler levele Christian Herbrunnerhez és Váci Pálhoz*¹¹⁰

[129v] Precordialissimis in Christo fratribus patri Christiano Herbrunner parisiensi et fratri Paulo de Wacia Baccalaureato conventus Wiennensis in Austria ordinis predicatorum in alma universitate Heidelbergensi constitutis

Imitationem domini Iesu. Instituto unanimi consensu atque in studio resindere et portare sapientie pocula electiora Dilectissimi ab hora recessus vestri nil penitus certius de vobis habuimus qualique impedimento interveniente presentacionis litterarum vestrarum si quas scripsistis. Sed nunc pace dei gracia instaurata facilius invicem nos ipsos visitare poterimus ad minus scriptis Reuerendum Patrem provincialem cottidie spectamus de conventibus Stirie venturum ad nos, ubi quod cepimus aput provinciam suam causa studii nostri totis viribus prosequemur altissimo dirigente cicius autem ut poteritis nos informare non pretermittite de successoribus et necessitatibus vestris et que alia possentenus observate dilectissimi mei que corde et animo vobis suggesti observanda pene [?] quantum ad mutuam dulcem fiduciam et voluntatum conformitatem que post divinam inspirationem precipuissime fit et durat per fidelitatum et obsequiorum benevolam exhibicionem. Sic nobis facientibus bona cetera cuncta divina liberalitate in veritate non deeruvit vestreque conversationes erunt angelorum sanctorum custodium vestrorum gratissime delicie unde Augustinus in quadam epistola ad Io[annem] ubi inquit caritas est quid est quod possit deesse, ubi autem non est quid est quod possit prodesse. Deus eternus alfa et o[mega], qui finis sine fine et primus sine primordio nominatur qui pro redimenda humani generis fragilitate voluit corpori virgineo incarnari, qui dat escam omni carni qui tribuit omnibus affluctus et non improperat, qui lingwas infancium facit sibi promere laudes qui terram palmo [?] concludit. Cui celestia et terrestria ac inferi

[130r] famulantur. Hic adjuvet protegat et salvificet vos et vestros fideles directores et benefactores, qui pariter vobiscum amore scire virtutum et sapientie in almifico gimnasio Heidelbergensi commorantur detque vobis verum studendi propositum formam addiscendi compendiosam copiosam proficiendi veniam et retinendi memoriam, ut de

¹⁰⁹ Augustinus, *De bono viduat*, PL 40, 448.

¹¹⁰ Kézirat, a bécsi domonkos konvent könyvtárában, Cod. 16/16.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

multis pauca de paucis meliora exquiratis quatenus poculis sapientie in novos tirones veritatum defensores solidos renati ad vitam devotam Deo et hominibus gratam congregacionem valeatis tempore suo feliciter remeare. Peto confidenter mei in vestris orationibus non oblivisci aput Deum, cui sit benedictio et gloria sempiterna nobisque clara gaudia ipse Iesus rex perennis tribuat, Amen. Ex Vienna die penultima Julii Rogavi patrem Johannem Temer quatenus vobis copiosius scribat et suppleat, que obmissa sunt per me.

Vester integer frater Leonardus de Valle Brixinensi ordinis et conventus eorundem.

ÁCS PÁL

„EGY ÚT KÉSZÍTETIK”

Balassi Bálint apoteózisa Rimay János *Epicédiumában*

A Balassi testvérek – Bálint és Ferenc – 1594-ben történt hősi halála után szinte azonnal megindult az események mítosszá válásának folyamata. Az egyre terebélyesedő Balassi-mitológiát azonban többféleképpen lehetett értelmezni. A művészet sajátos eszközeivel bemutatott szimbolikus jelenetekben a legtöbben – a kortársak és kései utódok egyaránt – a történeti valóság kódolt üzenetét vélték felismerni. A modern irodalomtörténet-írás is a mítoszokból kiindulva igyekezett felvázolni a fivérek utolsó óráinak hiteles történetét. Kevesen próbálkoztak meg azzal, hogy a Balassi-mitológiát saját kontextusában, a késő reneszánsz allegóriák világában helyezték el. Erre teszünk most kísérletet.

Az 1596-ban megjelent *Balassi-epicédium* Darholcz Kristófhhoz intézett ajánlásában Rimay János azt állítja, hogy a Balassi fivérek haláláról szóló gyászkölteményének szövevényes utalásai „egyeseknek közönséges elméjekre a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogóképességüket”.¹ Ez az elvont, allegorikus gondolkodásmód meglehetősen szokatlan volt a 16. század végi magyar költészetben.

A hét részre tagolt, latin és magyar kísérszövegekkel ellátott versfüzér valóban olyan bonyolult műalkotás, amely egykorú olvasóit és modern értelmezőit egyaránt zavarba ejtette, nem véletlen, hogy a régi másolók, szerkesztők és tipográfusok rendre félreértelmezték az *Epicédiumot*.² A legtöbb gondot a költemény irodalmi karaktere, a fiktív és

¹ „Si vero tale quid lucubrationes istae nostrae tibi continere videbuntur, quovulgaria quorundam ingenia minime vulgari modo afficiant parumque captui illorum alibi respondeant: secutos eum nos scito, qui et talibus delectabatur, dum viveret, nosque is idem instituebat, et cuius etiam memoriae ac genio talia conveniebant.” „Ha pedig úgy látod majd, hogy ezek az írásaim tartalmazzanak valami olyat, amivel egyeseknek közönséges elméjekre a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogóképességüket, tudd meg, hogy ebben őt (értsd: Balassi Bálintot) követtük, akinek az ilyen dolgok tetszettek életében, és minket is ő tanított erre, s az ő emlékéhez és szelleméhez az ilyen dolgok illettek.” RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, Vizsoly, 1596; faksimile kiadás, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1994, 13, 59 (PIRNÁT Antal fordítása).

² Köztudomású, hogy az *Epicédium* csonkán, címlap és kísérszövegek nélkül jelent meg Vizsolyban (RMNy 787). A versfüzér némelyik régi olvasója kétségbe vonta a Rimay-mű szövegébe illesztett Balassi-vers hitelességét (RMKT XVII/2, 455). Balassi és Rimay költeményeinek bécsi kiadásában (BALASSI Bálint, *Istemes énekek*, Bécs, 1633; faksimile kiadás, szerk. KŐSZEGHY Péter, kísérső tanulmány Armando NUZZO, Bp., Balassi, 1994 [Bibliotheca Hungarica Antiqua, 29], 83–106) az is előfordult, hogy tendenciózusan megbontot-

valós elemek különösnek ható keveredése okozta.³ A reneszánsz irodalom-felfogás költői elvonatkoztatásokat látott az antik istenekben és hősökben, és határozottan megkülönböztette őket a történelmi valóság tényeitől. Így a mű befogadói természetesen felismerték a verseket mitológiai allegóriáit. Mindenki tudta, hogy Balassi Bálint, Rafael arkangyal és Mars hadisten a létezés különböző szféráihoz tartoznak⁴ – a szöveg egészét mégis történelmi hitelű kordokumentumként fogták fel, és a homályos, figuratív megfogalmazásokban is Balassi halálának valós epizódjait keresték.⁵ Ily módon máig ható irodalomtörténeti konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy 1594 májusában Rimay János Balassi oldalán harcolt az Esztergomot ostromló seregben, és „halála előtt való betegségébe”⁶ a mester maga adta át tanítványának utolsó versét, az 51. zsoldár parafrázisát, egyúttal megbízta őt irodalmi örökségének gondozásával.⁷ A 17. század eleji közfelfogás szerint „halála óráján” Balassi arra kérte ifjabb költőtársát, hogy „az ő halálát verseivel ékesítse meg”.⁸ Következésképpen a Balassi- és Rimay-kutatók is Balassi Bálint gondolatait, életfilozófiáját és politikai nézeteit⁹ vélték felfedezni Rimay gyász-költemény-ciklusában, amiből azt is kiolvasták, hogy Balassi „Esztergom alatt kereste a halált”.¹⁰ Nem került el az elemzők figyelmét, hogy Balassinak, az „életöröm költőjének” hőstettei és szellemi törekvései Rimay *Epicédium*ának sajátosan „pesszimista” világában „eltorzítva” mutatkoznak meg. Am szokás volt ebben a deformációban a „valóság” ábrázolás hiányát, egyszersmind a reneszánsz eszmények kiüresedését és pusztulását látni.¹¹

ták és átrendezték az *Epicédium* szerkezetét: HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvnyomató a 17. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980, 122.

³ PIRNÁT Antal, *Rimay Balassi-epicédiumának kísérvő iratai* = RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 69–71.

⁴ ABY WARBURG, *La rinascita del paganesimo antico: Contributi alla storia della cultura*, a cura di Gertrud BING, Firenze, La Nuova Italia, 1980 (Strumenti: Ristampe anastatiche, 61); Peter G. BIETENHOLZ, *Historia and fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, Brill, 1994 (Brill's Studies in Intellectual History, 59), 154–155; vö. BÁN Imre, *A magyar manierista irodalom* = B. I., *Eszméék és stílusok*, Bp., Akadémiai, 1976, 179; Ann MOSS, *Poetry and Fable: Studies in Mythological Narrative in Sixteenth-century France*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984 (Cambridge Studies in French, 6).

⁵ „Rimay költeménye nehézkes stílusán keresztül is jól elemzi Balassi hangulatát”; ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., Franklin Társulat, é. n. [1941] (Magyar Írók), 210.

⁶ Rimay lapszéli megjegyzése. RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), B4r.

⁷ FERENCZI Zoltán, *Rimay János*, Bp., Athenaeum, 1911 (Magyar Történelmi Életrajzok), 18; ÁCS Pál, *A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben* = Á. P., „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 32.

⁸ Ez az idézet a *Balassa-kódex* Rimay-részének előszavából való. *Balassa-kódex*, faksimile kiadás, kiad. KÖSZEGHY Péter, betűhív átirat, kiad. VADAI István, Bp., Balassi, 1994, 148.

⁹ RIMAY János *Összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 175.

¹⁰ „Rimay egész költeményének Balassi tragikus keserűségérzése, életuntsága a vezérmotívuma... Így hát komolyan kell vennünk, hogy az esztergomi Víziváros lőrésén a vértanúhalált kereste.” ECKHARDT, *Balassi*, i. m. (5. j.), 211–214; vö. BALASSI Bálint *Összes művei*, I, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 416; RIMAY János *Írásai*, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1), 286. – Eckhardt elgondolását a legújabb Balassi-életrajz határozottan elutasítja: KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint élete = Balassi Bálint és kora*, Bp., Balassi, é. n. [2004], 41–42.

¹¹ KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszansz problémái: Stoicizmus és manierizmus* = K. T., *Reneszánsz és barokk*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 327–328.

Ez a történeti jellegű szövegértelmezés egyáltalán nem idegen a reneszánsz sírköltészet műfaji hagyományaitól.¹² Rimay újszerű irodalmi törekvései azonban széttörték és újraformálták ezeket a tradíciókat. Nem meglepő, hogy a sablonos irodalmi gondolkodás a rendhagyó alkotást is igyekezett saját szokványos keretei közé szorítani. Mindazok, akik a *Balassi-epicédiumot* fiktív sírfeliratok gyűjteményeként olvasták, műfajérzéküktől vezetettve értelemszerűen kitapintották benne a Balassi fivérek dicső tetteiből szőtt elbeszélés laza szárait.¹³ Hiszen az antik temetési rítusokhoz kapcsolódó elégia- és epitáfiumköltészet alapvetően retrospektív: a holtak evilági pályáivének vázlata, magasztaló visszapillantás az éretnes cselekedetekben gazdag múltba, mely a halállal végleg lezárul, mégis magában hordozza a túlvilági boldogság ígérését.¹⁴

Ehhez az ókori tradícióhoz térnek vissza a 16. századi elégiaköltők is.¹⁵ Rimay gyász-költeményéhez Káthay Mihály írt latin nyelvű üdvözlő elégiát.¹⁶ Ez a költemény tekinthető az *Epicédium* legkorábbi értelmezésének. Káthayt az elhunytak hadi tetteinek krónikája ragadta meg leginkább Rimay versciklusában: „Életükben nevezetesek voltak tehetségükről, ékesszólásukról, okosságukról, vitézségükről, mindketten a török fegyvereknek estek áldozatul” – írja Káthay, akinek szemében Rimay magyar versei nemigen különböznek a megszokott latin epitáfiumoktól. A humanista műveltségű katona, Balassi Ferenc jó barátja¹⁷ nem tudta, s talán nem is akarta megérteni Rimay verseinek igazi tartalmát.

Darholcz Kristóf már 1595-ben (tehát egy évvel Rimay *Epicédiumának* megjelenése előtt) megszerkesztett egy Balassiakat sirató, konvencionális emlékkersekből (elogiumokból) álló latin antológiát.¹⁸ Az egymást követő két versciklusban – Darholczéban és Rimayéban – figyelemreméltó érintkezések és még jelentősebb eltérések mutatkoznak. Tudjuk, hogy Rimay a Darholcz-féle kiadvány egyik epigrammájának ötlete alapján szerkesztette meg saját művének mitológiai apparátusát, és nagyra becsülte az irodalom-pártoló sárosi nemes úr buzgalmát. Viszont az is nyilvánvaló, hogy – Darholczsal szemben, aki főként Balassi Ferencet dicsőítette – Rimay János Balassi Bálint alakját állította a középpontba. Darholcz kötete tehát egyfelől inspirálta, másfelől irodalmi vitára kész-

¹² Morton W. BLOOMFIELD, *The Elegy and the Elegiac Mode: Praise and Alienation = Renaissance Genres: Essays on Theory, History and Interpretation*, ed. Barbara Kiefer LEWALSKI, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1986 (Harvard English Studies, 14), 152.

¹³ „Minerva azért ragadja őt magához az égbe, mert a föld nem becsülte meg. [...] S hogy ez nem csupán utólag kiagyalt költői lelemény, hogy Balassit valóban ezek a szándékok és gondolatok töltötték el, az kiderül az ostrom alatti viselkedéséből és halálos ágyán elejtett szavaiból is.” ECKHARDT, *Balassi, i. m.* (5. j.), 211.

¹⁴ BLOOMFIELD, *The Elegy, i. m.* (12. j.), 149, további irodalommal.

¹⁵ SZILASI László, *Hibbe(csf): Rimay János Balassi-elogiuma* = HARS Endre, SZILASI László, *Lassú olvasás: Történetek és trópusok*, Szeged, Ictus-JATE Irodalomelméleti Csoport, 1996 (deKON-KÖNYVek, 7), 193–205.

¹⁶ PIRNÁT Antal, *Rimay Epicédiumának latin kísérő szövegei*, ItK, 70 (1966), 203; RIMAY, *Epicédium, i. m.* (1. j.), 19, 64.

¹⁷ Káthayról lásd ÁCS Pál, „Ha kérde Isten, Káthay, tetőled”: *Pázmány vitairata Bocskai haláláról* = Á. P., „Az idő ósága”, *i. m.* (7. j.), 287–303.

¹⁸ *Epithaphia generosum et magnificorum dominorum Valentini et Francisci Balassa de Gyarmath*, szerk. DARHOLCZ Kristóf, Bártfa, 1595 (RMNY 759).

tette Rimayt, aki nyelvében, stílusában és tartalmában is a Darholczétól eltérő kompozíciót alkotott.¹⁹

A sírköltészet hagyományos, „historizáló” szemlélete kevésbé felelt meg Rimay írói szándékainak – legalábbis ami az *Epicédium*ot illeti. A Balassiak hősi halálának hiteles történetét ugyanis egy másik művében, egy ma már ismeretlen „krónikában” beszélte el: „Ír krónikám másutt ez hadnak módjáról, / Abban emlékezem bévebb haláláról, / és sokakkal együtt érdemlett dolgáról”²⁰ – mondja a költő, s ez az utalás nem vonatkozhat magára a gyászkölteményre, sokkal inkább egy ahhoz kapcsolódó, egészen más jellegű alkotásra.

A történeti értelmezés tehát aligha segít feltárni az *Epicédium* bonyolult allegorikus szerkezetének belső logikáját. Ez a logika ugyanis fordított irányú: A versciklusban nagyobb hangsúlyt kapnak a történelemből kibomló allegóriák, mint az allegóriákban megmutatkozó történeti valóság. Nem költői eszközökkel megformált krónikát, hanem történeti elemekből (is) építkező költeményt olvasunk.

Ha szeretnénk felfedezni a mű saját világát, be kell lépünk abba a térbe, melynek dimenzióit a versszöveg írja körül. Ez a hely nem az esztergomi tábor, nem is a Debrecen környéki csatater, ahol a hősök meghaltak,²¹ hanem olyan terület, ahol a múlt és a jövő összeér, ahol a valóság és a képzelet egybeforr, ahol emberek, angyalok és antik istenségek gondtalanul társalkodhatnak. Nem más ez, mint maga a sír és a köré képzelt síremlék, a Balassi testvérek fiktív mauzóleuma,²² ahol a hősök: „Mint fogantak egy méhben, / Nyugosznak egy sérben, / Hasonló történetben, / Véres sebben, / Örök reménységben.” Rimay mély értelmű rim-metaforájában a *sír az anyaméh*hel – a halál az újjászületéssel – azonosul.²³

A költemény számos ponton felkínálja a vizuális értelmezés lehetőségét. Az *Epicédium*nak az irigyek gáncsoskodását kivédő záró versében, annak is a legutolsó sorában

¹⁹ IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata: Az 1595-ös bártfai antológia*, StudLitt, 41 (2003), 41–82.

²⁰ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), C4r. A Balassi Ferenc haláláról szóló Rimay-krónikáról semmit sem tudunk. Eckhardt Sándor támpont nélküli feltételezése szerint magyar nyelvű vers lehetett. RIMAY János *Összes művei*, i. m. (9. j.), 180. Ugyanilyen erővel latin vagy magyar nyelvű prózaműnek is gondolhatjuk, miként azt Ipolyi Arnold véleményezte (RIMAY János *Államiratai és levelezése*, szerk. IPOLYI Arnold, bev. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1887, VII–VIII), vagy Tinódi modorában írt verses históriának, ahogyan azt Ferenczi Zoltán sejtette (FERENCZI, *Rimay*, i. m. [7. j.], 29), s az is elképzelhető, hogy ez a szöveg részét képezte az *Epicédium* eredeti, bővebb, ám megalószulatlan tervének.

²¹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint halála* = RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 78–86.

²² Pirnát Antal elgondolása szerint a versciklus hatodik darabja (*Deploratio fratrum Balassiorum*) a két hős „elképzelt síremlékének a felirata”. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964 (A Magyar Irodalom Története, 2), 19. Nem tudjuk, járt-e Rimay kezében az ó- és újkori írók síremlékeit reprodukáló népszerű rézkarcalbum: Tobias FENDT, *Monumenta sepulcrorum cum epigraphis*, Breslau, 1574; vö. RÓZSA György, *Janus Pannonius síremléke* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria Saeculorum Hungariae, 2), 210–211. A kötetben olyan (fiktív és valós) síremlékek is láthatók, amelyek az intellektuális értelemben vett halhatatlanság allegóriái: fol. 11, 19, 20, 36, 51.

²³ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D4r. A Rimay-versek metaforikájáról lásd KOVÁCS Gábor, *Idő és metafora Rimay János „Az idő ósága...” kezdetű költeményében*, Huszonegy, 2/1 (2001), 16–21.

egy Apellészről és kontár bírálóról szóló antik anekdotára utal Rimay.²⁴ Az *Author in lividum* címet viselő versecske közhelyesnek tűnő hivatkozása²⁵ által az önmagát megszólaltató „szerző” mintegy kulcsot kínál saját művének értelmezéséhez: *Ut pictura poesis* – ezt sugallja az „author”, vagyis a szövegből kirajzolódó kép hordozza a mű legmélyebb, csakis az értő keveseknek hozzáférhető értelmét. Noha a versciklus nem *ekphrasis*,²⁶ vagyis nem tekinthető szabályos műtárgyleírásnak, mégis egyértelműen felismerhető benne az a vizuális természetű invenciós bázis, amelynek háttérében a Balassiak fiktív síremléke áll. A képzelt műtárgyleírások divatja már a hellénizmusban kialakult.²⁷ A megszemélyesítés – a *prosopopoeia*²⁸ – eszközeit felhasználó *Epicédium* „eposzi” cselekményében²⁹ e képzelt szobormű alakjai szólalnak meg.

Rimay János fejlett képi kultúrával rendelkező humanista volt. Lakószobáját festmények, szőnyegek és színes függönyök díszítették.³⁰ Saját arcmását is elkészíttette – sajátos a kép elveszett, de fennmaradt a portrét kísérő latin vers.³¹ Tudjuk, hogy a költő verstípusai, invenciófajtái között fontos szerepe van a különböző képi ábrázolások rejtett értelmét fejtegető *pictura*-verseknek.³² A reneszánsz emblémák kutatói szerint a verses

²⁴ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D4v, 67. – Az Apellész-anekdotáról (Plinius, 35, 85) lásd *A görög művészet világa*, szerk. SZILÁGYI János György, Bp., Gondolat, 1962, II, 131–132.

²⁵ Az Apellészre történő hivatkozás a humanista portrék kísérőverseinek toposza; lásd például John Fowler hatsorosát, melyet Morus Tamás képmására írt: MORUS Tamás, *Erősítő párbeszéd balsors idején*, ford. GERGELY Zsuzsa, Bp.–Köszvár, Szent István Társulat–A Dunánál, 2004, 460.

²⁶ A fogalomról lásd MIKÓ Árpád, *EKPHRASEIS: A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corvina*, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 69–75.

²⁷ SZILÁGYI, *A görög művészet világa*, i. m. (24. j.), II, 226–227.

²⁸ A *prosopopoeia* figurájának a sírköltészetben betöltött szerepéről lásd Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 93–107.

²⁹ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964² (Irodalomtörténeti Könyvtár, 14), 94–95.

³⁰ Rimay János a szécsényi református paphoz írt levelében (1624. december 10.) újszülött gyermekének szokásairól ír, és eközben kitér lakóházának berendezési tárgyaira is: „Naturae inflexionem totam ad contemplationem et imaginationem continuandam habet dispositam, cuius utriusque amplissimas cellulas in sincipite et occipitio suo praefert, imagines, picturae, tapetia et aulae coloribus tincta in deliciis ei sunt, quae sigula per membra et lineamenta sua curiose prospectat et intentissime lustrat.” „Egész természete a folytonos szemlélődésre és nézelődésre van beállítva, mindkettőre terjedelmes kamrácskák vannak fejének elülső és hátulsó részében; a festményeket, képeket, szőnyeget és a színes függönyöket különösen kedveli, kíváncsian nézi és figyelmesen szemléli egyes részeit és vonalaikat.” OL, P 72, Csáky cs., fasc. 113. Latin eredetije kiadatlan, magyarul lásd RIMAY János *Írásai*, i. m. (10. j.), 216 (CSONKA Ferenc fordítása).

³¹ Georgius HOFFMAN iunior, *In imaginem generosi ac egregii domini Johannis Rimay = RIMAY János Ál-lamiratai*, i. m. (20. j.), 89; vö. FERENCZI, *Rimay*, i. m. (7. j.), 184–185. Ez a vers is az Apellész-toposzt variálja: „Aemula naturae, quid non iam praestet Apellis / Ars, habitum sat pingere, fingere tentat, / Et cur non tentat tingere mentis opus?”

³² Több kutatónak is sikerült nagy valószínűséggel azonosítani Rimay allegorikus verseinek képi előzményeit, párhuzamait. KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 11 (1957), 265–338; KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna–Occasio-versében*, ItK, 101 (1997), 470–507; JANKOVICS József, „Akadtam egy picturára...”: *Rimay János és Madách Gáspár allegorikus versének képzőművészeti vonatkozásai* = J. J., *Ex occidente...: A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Bp., Balassi, 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 3), 38–47; ÁCS Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai* = „Az idő ósága”, i. m. (7. j.), 66–67; KOVÁCS Gábor, *Németalföldi párhuzam Rimay „Religio”-emblémájához*, Irodalomismeret, 11 (2000), fasc. 2–3.

képértelmezések részben valós, részben elképzelt *picturák* interpretációi. Gyakran megtörtént az is, hogy egyszerre, egyazon elgondolás szerint keletkezett a kép és a szöveg.³³ A kutatók már korábban is találgatták, hogy mi lehetett Rimay csonka formában nyomtatott *Epicédium*ának eredeti címe. Érdeemes azt is fontolóra venni, hogy ennek a végképp elveszettnek tűnő címnek – a szerző szándékai szerint – alighanem egy grafikai eszközzel megformált címlapon kellett volna megjelennie. Akár az is lehetséges, hogy Rimay *Epicédiuma* saját művének sárcsitectúrát ábrázoló – tervezett, de soha meg nem valósult – címlapjára reflektált.³⁴ Tervezett-e Rimay címlapot az *Epicédium*hoz? Adatok hiányában erre a kérdésre egyelőre nincs válasz. Rimay költeménye mindenesetre az antik és reneszánsz síremlékművészet allegorikus nyelvén szólal meg, ennek jelképeivel és figuráival népesíti be saját világát, egy szavakból formált sírépítmény terét.

Az egyetemes síremlékművészet formarendjének legrégebbi hagyományaiban gyökerzik az a közismert emlékmű-típus, amely két fő részből, a földi maradványokat őrző koporsóból – a szarkofágból –, valamint az elhunyt képmásából tevődik össze. Az emlékporthé és a szarkofág mellett, illetve magán a szarkofágon változatos megfogalmazású allegorikus mellékalakok, jelenetek, jelek és jelképek kaphattak helyet.³⁵ Pálffy Miklós kivételes műgonddal megtervezett – Rimay *Epicédium*ával közel egykorú – pozsonyi síremlékén a heroikus pózban ábrázolt főalak fölött domborművű csatajelenet is látható volt. A sírépítményt jelképes figurák díszítették, többek közt Rafael arkangyal és a hős tetteit lejegyző Clio múzsza szobrai.³⁶ Mindezek az alakzatok Rimay *Epicédium*ában is fontos szerephez jutnak. A síremlékművészet kutatói rámutattak, hogy az antik sírköveken feltűnő legapróbb dekórumoknak is a temetési rítusokhoz kapcsolódó konkrét vallási jelentésük volt. Az ókori síremlékeken gyakran látható küzdelmi jelenetek általában nem az elhunyt életének epizódjait, hanem a megdicsőülés fázisait: a jó és a gonosz princípium harcát, és a hős erkölcsi győzelmét példázzák.³⁷ Az *Epicédium* véres „történelmi” tablói is ebbe a szimbolikus hagyományba illeszkednek.

³³ Arnoud S. Q. VISSER, *Johannes Sambucus (1531–1584) and the Learned Image: Forms and Functions of a Humanist Emblem Book* (PhD Dissertation), Leiden, 2003, lásd a könyv *Word and Image: Relations between Epigram and Pictura* c. fejezetét, 189–217.

³⁴ Az *Epicédium* címéről: FERENCZI, *Rimay*, i. m. (7. j.), 19–20; RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 55. Analógiaként lásd például a Johann Sturm halálakor kiadott epicédiumok allegorizáló címlapját: *Manes Sturmiani, sive epicedia scripta in obitum... Joann. Sturmii*, Straßburg, 1590 = „*Igniculi sapientiae*”: János Baranyai Decsi *Festschrift*, redigiert von Gábor BARNÁ, Ágnes STEMLER, Vilmos VOIGT, Bp., OSZK–Osiris, 2004, 86 (15. kép).

³⁵ Erwin PANOFKY, *Tomb Sculpture: Four Lectures on Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*, ed. H. W. JANSON, New York, H. N. Abrams, 1964, passim.

³⁶ Az igényesen megkomponált síremlék a hős özvegyének, Maria Fuggernek a megrendelésére készült Augsburgban – tehát magyarországi igények, de külföldi minták alapján. Elpusztult, ma már csak három darabja létezik. Eredeti formáját és felépítését a mű fából készült modelljének fotómásolata örökítette meg: GALAVICS Géza, *A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, SZÉKELY Júlia, Bp., Gondolat, 1987, 247, 248, 375; G. G., „*Kössünk kardot az pogány ellen*”: *Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1986, 58–59; MIKÓ Árpád, PÁLFFY Géza, *A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század)*, *Művészettörténeti Értesítő*, 51 (2002), 139–140.

³⁷ PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 24, 32–33.

A *Balassi-epicédium* ilyenformán felfogható egy sírköszoborból, egy koporsóból és a körülöttük csoportosuló jelképes figurákból, mennybéli szcénákból, csatajelenetekből és más halotti jelképekből megkomponált reneszánsz mauzóleum bemutatásaként.

A gyászköltemény első két darabja a halál pillanataiban ábrázolja Balassi Bálintot. A szó szerinti értelmezés indokoltan bonthatja fel ezt a szövegrészt a következő, hitelesnek tűnő epizódokra: a hős táborba szállása, megsebesülése és méltóságteli halála. Ám a vers allegorikus szférájában ezek az idősíkok minduntalan egymásba csúsznak. Az Esztergom alá készülő Balassi a végzet határozott tudatában fohászcodik Istenhez. Az imádság zárata – a költő „nemzetéhez” intézett szózata – nem számvetés, nem is a pusztulás sejtelme, netán óhaja, hanem a halál bekövetkeztének és körülményeinek pontos meghatározása:

Azért bízván mégyek és buzgó örömmel,
Nem gondolván semmit *kedves veszedelm*emmel,
Ám váltsa bár magát, s nyerje szabadságát
Holtom hozó sebemmel.

Tartsa jelül magán érte *kifolt vére*met,
S azzal égbe vigye híre^met és neve^met,
Hogy mivel tartoztam, vígan ráosztottam,
Hívén szent Istenem^{et}.³⁸

Az ily módon megrajzolt Balassi-kép nem a haldoklót, hanem magát a *halottat* állítja elénk, a reneszánsz síremlékek megdicsőült főalakjaihoz hasonló formában. A sírszobrászat kutatóinak megállapítása szerint a 16–17. század fordulójától kezdve a halottként kiterített, merev síremlék-figurákat eleven embereket ábrázoló portrék váltották fel.³⁹ Persze a régebbi stílusú, gotizáló *tumbák* páncéltözetben szendergő alakjai sem voltak egészen holtak, és a reneszánsz síremlékek heroikus szoborportréi sem tekinthetők igazán élőknek.⁴⁰ Mindkét típus visszavezethető arra a római – eredendően etruszk – szarkofágformára, amelynek fedőlapján a túlvilági öröme^mök élvezetében elmerülő megboldogultak szoborképmásai mosolyognak.⁴¹ Rimay nem a halott földi érdemeit összegző

³⁸ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A4r.

³⁹ GALAVICS, „*Kössünk kardot az pogány ellen*”, i. m. (36. j.), 54.

⁴⁰ Például Michelangelo Medici-síremlékeinek (Firenze, San Lorenzo, Cappella de' Medici) főalakjai „nem élő személyek portréi, sem absztrakt ideák megszemélyesítései. Joggal mondták róluk, hogy inkább az elhunytak halhatatlanná vált lelkét, és nem empirikus személyiségüket ábrázolják.” Erwin PANOFKY, *A neoplatonikus irányzat és Michelangelo*, ford. RUTTKAI Veronika, Enigma, 9 (2002), fasc. 33, 120–121. Mind az „alvó” (*gisant*), mind az „élő” (*representacion au vif*) ábrázolás „elfedte a test halálának igazságát”. Hans BELTING, *A test képe mint emberkép* = H. B., *Kép-antropológia: Képtudományi vázlatok*, ford. KELEMEN Pál, Bp., 2003 (Spatium, 2), 114; vö. Philippe ARIÈS, *A halállal szembeni attitűdök*, ford. CSAKÓ Mihály = Ph. A., *Gyermek, család, halál: Tanulmányok*, szerk. ÁDÁM Péter, SZAPOR Judit, Bp., Gondolat, 1987, lásd a tanulmány *A „transi”* című fejezetét, 374–377.

⁴¹ Franz CUMONT, *Lux perpetua*, publié par la marquise de MAILLÉ et Louis CANET, Paris, P. Geuthner, 1949; Massimo PALLOTTINO, *Az etruszkok*, szerk. SZILÁGYI János György, ford. JÁSZAY Magda, Bp., Gondolat, 1980, 142–143.

„retrospektív” síremlékek kifejező eszközeinek tárából, hanem a lélek túlvilági sorsát megjelenítő „prospektív” emlékművek⁴² jelképrendszeréből merítve építi föl allegorikus Balassi-mauzóleumát.

Balassi elevenként megfogalmazott halotti portréján is az örökkévalóságban egyesült test és lélek, az „egész ember” (*totus homo*)⁴³ jelenik meg, aki már elindult a „halandók és halhatatlanok célja”⁴⁴ felé. Ez a felmagasztosult alak nem hátra néz, hanem előre tekint: „Már útra indulok” – mondja, de vajon hová, merre vezet az út, ami az „emberi célt” meghaladó hősnak „készítetik”⁴⁵

A dicsfénytől övezett főalak sorsáról az égiek intézkednek, túlvilági útját a figura hátterében kimunkált „égi szcénák” jelenítik meg. A büneiért, hazájáért, Krisztus sebeiért, az egész kereszténységért szenvedő vitéz katona „testi ruhából” kivetkező halhatatlan lelkét Isten szólítja magához, és az ő angyala, a lélekvezető Rafael kíséri a tűzfényben ragyogó mennyország felé. Ugyanekkor az antik istenek mennyei seregében is heves vita folyik arról, vajon melyikük érdemes arra, hogy magáénak mondhassa Balassi „tudós elméjét”, ingeniumát. Az olümposzi szópárbaj nyertese Minerva, aki magában egyesíti a költő bölcsességét, vitézségét és szerelmi szenvedélyét. Pallas istenség – aki Rimay elgondolása szerint nem azonos Minervával – Minerva követeként leszáll a földre, ő irányítja a halálos lövést Balassi felé, átadva a költőt a sorsistennők kezébe, akik gyengéden elmetszik élete fonalát.⁴⁶

A lélek (*ánima*) és a szellem (*mens*) párhuzamos, de mégis különböző utakon jutnak el végső céljukhoz, a halhatatlansághoz.⁴⁷ A reneszánsz szinkretizmus szokásrendje sze-

⁴² PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 23, 29. A prospektív szemléletű reneszánsz emlékmű a jövőnek szóló mítoszt és nem a jelen számára érvényes dokumentumot fogalmazta meg. Eugenio BATTISTI, *Hochrenaissance und Manierismus*, Baden-Baden, Holle, 1980, 128–132.

⁴³ Erasmus kifejezése. PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 27. – A neoplatonikus felfogás „nem feledkezik el az ember és a lélek, valamint a lélek és az intellektus közti reális különbségről. Ám amikor az ember vagy a lélek lényegének megfogalmazására kerül sor, akkor ezek a különbségek jelentőségüket veszítik.” Paul Oskar KRISTELLER, *Il pensiero filosofico di Marsilio Ficino*, Firenze, Casa Editrice Le Lettere, 1988, lásd a könyv *Immortalità dell'anima* című fejezetét, 355.

⁴⁴ „Mortalium immortales quoque terminos attingat.” RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A1r.

⁴⁵ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A3v, D2r. – A síremlék kapuján át vezető „út” természetesen a koporsóba, egyszersmind a túlvilágba vezet. Ez az elvont, szimbolikus értelmű kettősség az ókori ember számára még realitás volt: „Nem lehet azt állítani, hogy a sírban való továbbélés gondolata teljesen kizárná a lelkek »túlvilágba« költözésének hitét.” PALLOTTINO, *Az etruszkok*, i. m. (41. j.), 143. Az *Epicédium* szimbolikus „út”-ja alighanem kapcsolatba hozható a síremlékművészet „Janua mortis”-motívumával; vö. Jan BIAŁOSTOCKI, *A Halál kapuja: Egy klasszikus motívumnak a síremlékművészetben való továbbélése*, ford. SZÉPHELYI FRANKL György = J. B., *Régi és új a művészettörténetben*, szerk. MAROSI Ernő, Bp., Corvina, 1982 (Művészet és Elmélet), 183–205; MIKÓ Árpád, *Ianua mortis. Nicasius Ellebodius (1535–77) síremléke: Adalék a Radeczki kör műpártolásához = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár, 10), 419–430.

⁴⁶ Az allegorizálás hasonló technikái magyar vonatkozású képzőművészeti alkotásokon is megfigyelhetők. Vö. SZILÁGYI András, „Halál és megdicsőülés”: *Változatok a barokk hősi ideál képi megjelenítésére = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1993, 125–136.

⁴⁷ Brian P. COPENGAVER, Charles B. SCHMITT, *Renaissance Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 1992 (A History of Western Philosophy, 3), 150. A platonikus tanítás szerint a lélek nem más, mint az intellek-

rint a mitológiai apparátus a keresztény túlvilágképzetek antitézisének alkotója.⁴⁸ Az antik és keresztény szimbólumok az *Epicédium* világában mégsem kapcsolódnak össze egészen. A két eltérő jelrendszer elemei nem egymásra, hanem önmagukon túli tartalmakra vonatkoznak, jelentésük így módon bővül és kitágul.⁴⁹ Ezt a jelentésgyarapodást a két allegorikus jeltartomány közötti szimbolikus parallelizmusok hozzák létre.⁵⁰ Ezekre a párhuzamokra – melyek a síremlékművészetből is jól ismeretesek – épül a mű kompozíciója.

Az *Epicédium*ban két – részleteiben is kidolgozott – „tárgyleírás” olvashatunk: Balassi zászlójának és koporsódíszjeinek bemutatását. Ezek a tárgyak az elképzelt síremlék két fő részét, a főalakot, valamint az alépítményt, vagyis a szarkofágot reprezentálják. A zászló értelmezése a ciklus elején, a koporsóé a végén – a fiktív cselekményívet lezáró hatodik részben – kapott helyet. A zászló és a koporsó szimbolikájában figyelemre méltó párhuzamok mutatkoznak.

Balassi Bálint *Epicédium*-beli, fehér kockás damasztzászlójára Dávid király alakját hímezték, „térden telepedve, öszvefogott s felemelt két kezeivel”.⁵¹ Rámutattak már, hogy ez a zászló aligha lehetett csatajelvény, sokkal inkább a költő halotti zászlóját kell látnunk benne,⁵² jóllehet a temetési zászlókra általában a megfeszített Jézus vagy a térdelő halott képét hímezték.⁵³ A 16–17. századi apoteózis-ábrázolásokon az elhunyt Krisztus keresztfája előtt állnak vagy térdepelnek.⁵⁴ A költemény szimbolikája mindkét hagyományt Dávid figurájában egyesíti. Köztudomású, hogy az Ószövetség keresztény interpretációjában a messiási arculatú zsoldáros Krisztus előképe: *imago Christi*.⁵⁵ Rimay

tus (a „mens”) szemlélődésének tárgya: JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 27), 175.

⁴⁸ IMRE, *A Balassi-kánon első változata*, i. m. (19. j.), passim. – A kereszténység és az antikvitás – „Mózes és Platon” – közt egyensúlyozó reneszánsz szinkretizmus ellentmondásairól és kilátástalanságáról lásd PANOFSKY, *A neoplatonikus irányzat és Michelangelo*, i. m. (40. j.), 111.

⁴⁹ Ernst H. GOMBRICH, *Raffaello Stanza della Segnatura-ja: A Stanza szimbolikájának természete* = E. H. G., *Reneszánsz tanulmányok*, szerk. ZÁDOR Anna, ford. PAPP Mária, Bp., 1985 (Művészet és Elmélet), 53.

⁵⁰ VÖ. SZILÁGYI András, „Halál és megdicsőülés”, i. m. (46. j.), 131.

⁵¹ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A1v.

⁵² SZENTMÁRTONI SZABÓ, *Balassi Bálint halála*, i. m. (21. j.), 79.

⁵³ A kora újkori halotti zászlókból nagyon kevés maradt fenn. Ritkaságnak számít az 1665-ben elhunyt Georgius Zmeskal, árvai várkapitány vexilluma – ennek is csupán 1840-ben készült másolata van meg a lesztinei templomban. A zászló egyik oldalán a Feszület látható, Krisztus jobbjára felül a zöld fűvön térdel Georgius Zmeskal. (Mikó Árpád szóbeli közlése.) – A temetési zászlókról lásd SZABÓ Péter, *A végtisztesség: A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., Magvető, 1989, 76–81.

⁵⁴ KIRÁLY Erzsébet, KOVÁCS Sándor Iván, *A meghajló és beszélő feszület jelenete a „Szigeti veszedelem” II. énekében* = K. E., K. S. I., „Adria tengernek fönnforgó hajjai”: *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 140–141; GALAVICS, „Kössünk kardot az pogány ellen”, i. m. (36. j.), 24; BUZÁSI Enikő, *Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória: A szigetvári hős festett apoteózisa = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, i. m. (45. j.), 431–442; B. E., *Az egykori Zrínyi-epitáfium és a Zrínyi-kultusz mint a 16. század végi családi reprezentáció forrása = Történelem – kép: Szemlélyek múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin (A Magyar Nemzeti Galériában 2000. 3. 17–2000. 9. 24. rendezett kiállítás katalógusa), Bp., MNG, 2000, 399–402.

⁵⁵ Helmer RINGGERN, *Psalmen*, Stuttgart, Kohlhammer, 1971, lásd a könyv *Gezetzefrömmigkeit und Messiasglaube* című fejezetét, 113–117.

költeményében pedig a zsoldárfordító Balassi nem más, mint a magyar Dávid.⁵⁶ „Régi vitéz király, / Dávid méltán hadnagyom, / Mert ő életében / Részem sokképpen vagyom, / Számkivetettséggel, / Szántalan inséggel / *Illhetem hozzá nagyon*”⁵⁷ – éneklí a gyász-költemény Balassija, akinek felmagasztosult alakja krisztusi, egyszersmind dávidi vonásokat mutat. A meghaló és megdicsőülő hősök gyötrelmei mögött Krisztus áldozatvállalásának mintázata rajzolódik ki:⁵⁸ a Balassiak „Krisztusnak sebvérért seb- s vérrel áldoztak”.⁵⁹

A zászlón térdeplő Dávid bűnbánó testtartásban könyörög Istenhez.⁶⁰ A Dávid képében ábrázolt Balassit saját „utolsó” versszövege, az *Epicédium*ba beillesztett 51. bűnbánati zsoldár „eleveníti” meg leginkább. A „fene ötte sebé” Isten előtt kioldó költő szavai „álgúgolyóbis”⁶¹ gyanánt az egekig hatnak, s meghozzák számára az áhított „gyógyulást”,⁶² a halált.

A Rimay szövegébe beleszótt Balassi-zsoldár a keresztény bűnbánat alapmozzanata, egyszersmind elfogódott hódolat a költő géniusza előtt. Talán ezzel is magyarázható, hogy ebből a zsoldárparafrazisból kimaradnak a paráznaságra és gyilkosságra⁶³ utaló bibliai elemek. Dávid király égbe kiáltó vétkei az *Epicédium* Balassijának esetében a bujaság (*luxuria*) és a harag (*ira*) bocsánatosává finomult, antik jellemvonásaivá formálódnak át.⁶⁴ Ezek az apologetikus utalások azt sugallják, hogy Balassi nemcsak hősiessé-

⁵⁶ FERENCZI, *Rimay*, i. m. (7. j.), 19–21; ECKHARDT, *Balassi*, i. m. (5. j.), lásd a könyv *Dávid katonája* című fejezetét, 192–198. Dávid alakja a Darholcz Kristóf szerkesztette Balassi-epitáfiumokban is előtűnik, de ez a bibliai párhuzam ott kidolgozatlan marad. IMRE, *A Balassi-kánon első változata*, i. m. (19. j.), 52.

⁵⁷ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A3r.

⁵⁸ Vö. SZILÁGYI András, „Halál és megdicsőülés”, i. m. (46. j.), 130.

⁵⁹ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D2r.

⁶⁰ Az *Istenes énekek* bécsi kiadásában látható fametszetű Dávid-ábrázolás (BALASSI, *Istenes énekek*, i. m. [2. j.], 96. – ugyanezt a képet a címlap hátoldalán is kinyomtatták) nem az *Epicédium* zászló-leírása alapján készült, miként azt Eckhardt Sándor feltételezte. RIMAY János *Összes művei*, i. m. (9. j.), 175. Ferenczffy Lőrinc könyvnyomató egy olyan, korábban is használatos dűcot használt fel itt (HOLL, *Ferenczffy Lőrinc*, i. m. [2. j.], 124), amely az illuminált psalteriumok Dávid-miniatúráit utánozta.

⁶¹ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), C1v, C2r.

⁶² Érdemes megjegyezni, hogy az 51. zsoldárban az Isten büntetéseként elszenvedett betegségből való gyógyulásért könyörög a zsoldáros: Hans-Joachim KRAUS, *Psalmen*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1978 (Biblischer Kommentar: Altes Testament, XV/1), 541.

⁶³ A karmesternek szóló utasítás szerint „Dávid zsoldára, abból az időből, mikor nála járt Nátán próféta, mert bent volt Dávid Bethsabénál.” Balassi Theodor Beza parafrázisából elhagyta a vérontás bűnére – Uriás meggyilkolására – utaló részt. Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, szerk. KÖSZEGHY Péter, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986, 310. Paráznaság és gyilkosság egymásba kapcsolódó protestáns topikájáról lásd ÁCS Pál, „*Ne paráznalkodjál*”: *A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában* = „*Az idő ósága*”, i. m. (7. j.), 190–191; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Melanchthon Szophoklész-kollégiuma*, Lelkipásztor, 17 (2004), 262.

⁶⁴ A Valerius Maximus *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* című szónoklattani példagyűjteményéből való idézet (*De luxuria et libidine*, IX, 1, 1) az *Epicédium* Darholcz Kristófhöz címzett *Ajánlás*ában olvasható: „In quo videlicet praeter luxuriae atque irae culpam vix aliud intolerabile quidquam fuisse deprehendimus.” RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 15, 61. A hősök uralkodó szenvedélye mind az újplatonista filozófiában, mind a reneszánsz poétikákban a harag és a szerelem. Torquato Tasso és nyomában a Rimay-olvasó Zrínyi Miklós szerint is a hősök a harag és a szerelem szenvedélyeinek vannak alávetve: „A harag, az szerelem szokott emberben lenni” – írja Zrínyi a *Mátyás király életéről való elmélkedésekben*. ZRÍNYI Miklós *Próza*

ge, hanem – sokkal inkább – költői erényei révén is elérheti a halhatatlanságot. A hárfáját „nagy zöngés”-sel⁶⁵ pengető zsoldtáros az *Epicédium* „Múzsája”: „Musa christiana”. A Múzsaként megszólított Dávid nem ismeretlen a protestáns költészetben: Milton is hozzá, illetve az ő „mennyei Múzsájához” fordul az *Elveszett paradicsom* invokációjában.⁶⁶

Ebben az értelemben Balassi nem csupán Dávidot és Krisztust, hanem saját Múzsáját is zászlójára tűzte. Éppen a Dávid képében megjelenő Múzsza vonja meg a párhuzamot a vers első részében leírt zászló és a hatodikban bemutatott koporsó között. Az *Epicédium* mitológiai cselekménymenetének végén a hősokeket sirató istenségeket – Dianát és Marsot – Phoebus Apollo vigasztalja meg, hangoztatva, hogy a Balassiak elsősorban intellektuális erényeik révén léphetnek rá a „mennysors útjára”: „Minden köztünk való tudományon kaptak, / Azzal garádicsot ide felénk raktak”. Épp ezért ő, Apollo az, aki „húgai-val”, a Múzsákkal odasiet a fivérek koporsójához, mondván: „Elkészítem nekik, mi kell ez útokhoz”.⁶⁷ Az Apollo vezette múzsai kar tíz tagja állja körül a koporsót, melynek szimbólumait mindnyájuk nevében Clio, a történetírás múzsája magyarázza el „a koporsólátogató embereknek” – egy éppen tíz versszakból álló költeményben. A Múzsák „az Balassiak koporsójokat őrzik” – a síremlékművészet vizuális nyelvén ez azt jelenti, hogy ők a Balassi-szarkofág díszei. Az *Epicédiumban* megszólaló Múzsza szavai által maga a koporsó szól a látogatókhoz.⁶⁸

Apollo és a Múzsák említése egy költő halála kapcsán – közhelyes fogásnak tűnik; az lenne meglepő, ha ez a hivatkozás elmaradna.⁶⁹ Ám az a körülmény, hogy a Múzsák éppen a koporsó körül tűnnek fel, kitágítja egyezményes jelentésük határait. Apollo

munkái, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 2004 (Zrínyi Miklós Összes Művei), 198. A vonatkozó Tasso-párhuzamokat és a toposz elemzését lásd KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*, Bp., Akadémiai, 1989 (Humanizmus és Reformáció, 16), 119–120; LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek reprezentációja a 17. századi magyar epikus költészetben* (PhD értekezés), Bp., ELTE, 2004, 106.

⁶⁵ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A2v.

⁶⁶ „Sing Heav’nly Muse, that on the secret top / Of OREB, or of SINAI, didst inspire / That Shepherd, who first taught the chosen Seed, / In the Beginning how the Heav’ns and Earth / Rose out of CHAOS...”: JOHN MILTON, *Paradise Lost*, 1, 6–10; vö. ERNST ROBERT CURTIUS, *Letteratura europea e Medio Evo latino*, a cura di ROBERTO ANTONELLI, traduzione di ANNA LUZZATTO e MERCURIO CANDELA, Firenze, La Nuova Italia, 1995, 270.

⁶⁷ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D1r, D1v.

⁶⁸ *Uo.*, D1v–D2r. A „beszélő sírkő” reneszánsz hagyományáról lásd ERWIN PANOFSKY, 'Et in Arcadia Ego': *Poussin and the Elegiac Tradition* = E. P., *Meaning in the Visual Arts*, Chicago, The University of Chicago Press, 1982, 315. – A Múzsák irodalmi szimbolikája különösen foglalkoztatta Rimayt, és kedvét lelte abban is, hogy költői játékot folytasson a múzsai kar számával, a tizzel. Egyik szerelmes versét Ilona nevű hölgyéhez írta, akít – felidézve a Szapphóról szóló görög epigrammát – „tizedik bölcs Múzsának” nevezett. ÁCS PÁL, *Rimay János korai versciklusai* = „Az idő ósága”, i. m. (7. j.), 50. A Platónnak tulajdonított epigrammát (*Görög antológia*, 9, 506) lásd SZAPPHÓ *Fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul*, szerk. NÉMETH György, Bp., Helikon, 1990, 5.

⁶⁹ „Sokkal nehezebb lenne olyan könyvet találni ebből a korszakból, amelyben ezek a fogalmak és közhe-lyek nem fordulnak elő [...], az ikonográfiában éppúgy, mint az életben az a bölcsesség, hogy tudjuk, hol kell megállni.” GOMBRICH, *Raffaello Stanza della Segnatura*, i. m. (49. j.), 53. – Az antik poéta és a Múzsza kapcsolatáról lásd KERÉNYI Károly, *Az antik költő* = K. K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás: Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, szerk. KOMORÓCZY Géza, SZILÁGYI János György, Bp., Magvető, 1984, 173–180.

Musagetes allegorikus alakja fontos szerepet játszott a kiemelkedő szellemeket övező késő antik halottkultuszban.⁷⁰ „Non omnis moriar” – „Meg nem halhatok én teljesen” – írja Horatius Melpomené Múzsához címzett versében.⁷¹ A platonikus-püthagoreus szimbolikát alkalmazó ókori szarkofágokon figyelemre méltó gyakorisággal tűnnek fel Apollo és a Múzsák domborműfigurái. Az elevenként ábrázolt elhunytak túlvilági útjának kísérői ők. Az öröklétbe nyitnak kaput, és magukhoz vonják azt, aki szolgálatuknak szentelte életét: „Mi, mérthogy kertünknek voltak tisztelői, / S bölcsességvirágink szaga viselői, / Apollóval vagyunk testeknek őrzői. // Egy út készítették, mely vezérel mennyre, / Ki véghezvitetvén, vesszük fel kezünkre, / Helyheztetvén őket éltető örömré” – mondja Clio. Nagyon valószínű, hogy ezen a ponton a virtus és a halhatatlanság összefüggéseiről elmélkedő Horatiust idézi Rimay: „Virtus nyit annak mennybe utat, ki több, / mintsem halállal tűnjön el.”⁷² A síremlékeken megjelenő Múza a reálisan elgondolt intellektuális halhatatlanságot⁷³ reprezentálja, azt a tényt, hogy a szellemóriások halála nem pusztulás,

⁷⁰ Franz CUMONT, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, P. Geuthner, 1942 (Bibliothèque Archéologique et Historique, 35); CURTIUS, *Letteratura europea e Medio Evo latino*, i. m. (66. j.), 260–261; PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 27, 36–38. Mind Curtius, mind Panofsky Franz Cumont alapvető kutatásaira támaszkodva fogalmazták meg a halál-múzsák irodalmi és képzőművészeti szimbolikájával kapcsolatos észrevételeiket; vö. még: Franz CUMONT, *After Life in Roman Paganism: Lectures Delivered at Yale University on the Silliman Foundation*, New Haven, Yale University Press, 1922; újabban: Michael KOORTBOJAN, *Myth, Meaning, and Memory on Roman Sarcophagi*, Berkeley, University of California Press, 1995, <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4199n900>.

⁷¹ HORATIUS, *Carm.* III, 30, 6.

⁷² RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D2r; HORATIUS, *Carm.* III, 2, 21–22. *Ad amicos*. ILLYÉS Gyula ford. – A Darholcz Kristóf szerkesztésében megjelent Balassi-epitáfiumok között is akad olyan, amelyik Phoebus Apollót, a Múzsákat és Pallast a Léthe vizénél bolyongó Balassi Bálint „patrónusainak” nevezi: IMRE, *A Balassi-kánon első változata*, i. m. (19. j.), 64–65. Ám ez a latin költemény nem emeli be a Múzsákat a temetési reprezentációba, miként azt Rimay teszi. Az ötlet kidolgozásakor Rimay Jánosnak aligha voltak pontos ismeretei a Múzsák szimbolikájának „alvilági” aspektusáról, hiszen ez még az újkori vallástörténészek elől is rejtve maradt Franz Cumont publikációinak megjelenéséig. Antik szövegelemek imitációjára sem gyanakodhatunk, hiszen „a Múzsák kilétééről nemcsak Homérosz nem ad megfelelő felvilágosítást..., de még a modern tudomány sem jutott el egy ilyen válaszadás lehetőségéig”. MARÓT Károly, *A görög irodalom kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1956, lásd a könyv *A Múza, illetőleg a Múzsák* című fejezetét, 83. A Múzsák ábrázolása, ikonográfiájuk kidolgozása a reneszánsz képzőművészeknek is gondot okozott; vö. K. EÖRSI Anna, *Lo studiolo di Lionello d'Este e il programma di Guarino da Verona*, Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 21 (1975), 16–52; E. A., *Médeiatól a Szereteten át Terpszikhoréig: Újabb megjegyzések a Belfiore-villa studiójának múza-ábrázolásaihoz*, Művészettörténeti Értesítő, 53 (2004), 1–17; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Flava Thalia: Egy kép és egy Janus Pannonius-vers*, Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 97 (2002), 151–159.

⁷³ „Az ókori emberek hittek abban, hogy intellektuális eredmények révén elérhető a halhatatlanság, és ezt szó szerint, nem pedig átvitt értelemben gondolták. Homérosz »megistenülése« például általánosan elfogadott nézet volt. E hit gyenge visszhangjaként ma is beszélünk a nagy filozófusok, költők és művészek »halhatatlanságáról«. Ez a vélekedés áll a szarkofágok különösen gyakori múzaábrázolásai mögött. A múzsák hol magányosan, hol vezetőjük társaságában, hol összes attribútumukkal ellátva, kisebb csoportozatokban, olykor pedig magányosan mutatkoznak.” PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 36. – Megjegyzendő, hogy Platón és tanítványai különleges, kultikus tiszteletben részesítették a Múzsákat. Jon D. MIKALSON, *Religion in Hellenistic Athens*, Berkeley, University of California Press, 1998 (Hellenistic Culture and Society, 29), <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft267nb1f9/>, lásd a könyv *Twenty Years of the Divine Demetrios Poliorcetes* című fejezetét, további irodalommal.

hanem újjászületés:⁷⁴ visszatérés az istenek honába, ahonnan a lélek eredendően származik. – Nem véletlen, hogy az *Epicédium* zárzata „Plato áldását” ígéri a kegyes olvasónak.⁷⁵

A késő antik síremlékek halál-múzsái fontos szerephez jutottak a nagy személyiségek humanista kultuszában is.⁷⁶ A reneszánsz kor halotti panegyricusainak szerzői főként egymás halhatatlanságának felépítésén munkálkodtak.⁷⁷ „Így koporsó terjeszt hírnek, névnek magot, / Halál sötétjéből hozván rá világot” – írja Rimay *Az idő ósága* kezdetű versében.⁷⁸ Az elhunyt költőfejedelmek emlékművein Krisztus és a szentek társaságában a Múzsák is feltűnnek, jelképezve, hogy a halott szelleme főként könyvei révén léphet át a halhatatlanságba.⁷⁹

Vajon miféle közvetlen inspirációk hatása alatt építette be Rimay a Múzsák csoportozatát Balassi Bálint halotti reprezentációjába? Ismerhetett-e olyan képi ábrázolást, amelyen a „kilenc istenasszony” egy elhunyt „koporsóját őrzi”?

A költő alighanem egy antik vagy antikizáló síremléket mutató metszeten találkozott a Múzsákkal. Zsámboki János egyik emblémája éppen ebben a kontextusban jeleníti meg a Múzsákat.⁸⁰ A híres német költő-humanista, Petrus Lotichius Secundus⁸¹ epitaphiuma fölött látható kép a „Princeps poetarum”-ként emlegetett Lotichius⁸² fiktív kőkoporsóját

⁷⁴ Vö. Charles de TOLNAY, *Michelangelo: Mű és világgép*, ford. PÖDÖR László, SZILÁGYI Tibor, Bp., Corvina, 1977, 51–52; Erwin PANOFKY, *A neoplatonikus irányzat és Michelangelo*, i. m. (40. j.), 117–122.

⁷⁵ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D4v. A költő nemcsak itt, hanem az *Epicédium* Nádasdy Tamásnak ajánlott magyar nyelvű előszavában is hivatkozott Platónra: „Plato mondása szerint azért *virtutis sublato praemio nemo est qui virtutem sequatur*. Valahol az jószágos cselekedetnek az jutalma el vagyon vetetve, ritka, akik annak az rendit és tisztit követhesse.” RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 8. Érdemes megfigyelni, hogy Rimay platonizmusa mintegy feloldódik a neosztóikus erkölcsbölcséletben. Alighanem ebben a vonatkozásban is szellemi ideáljához, Justus Lipsiushoz igazodott. Vö. Julien Eymard d’ANGERS, *Recherches sur le stoïcisme aux XVIe et XVIIe siècles*, ed. L. ANTOINE, Hildesheim–New York, G. Olms, 1976 (Studien und Materialien zur Geschichte der Philosophie, 19); Gerhard OESTREICH, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547–1606): Der Neustozismus als politische Bewegung*, Hrsg. Nicolette MOUT, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989 (Schriftenreihe der historischen Kommission bei der bayerischen Akademie der Wissenschaften, 38), 72–74.

⁷⁶ A Múzsák szimbolikájára építő, antikizáló allegorizmus jellemzi a bécsi humanisták, Konrad Celtis és Johannes Cuspinianus halotti reprezentációját. PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 281, 283. kép; Celtis és Cuspinianus magyar kapcsolatairól lásd KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi, 1993 (Humanizmus és Reformáció, 20), passim.

⁷⁷ KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a 16. században* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 50.

⁷⁸ RIMAY János *Írásai*, i. m. (10. j.), 149. – Az antikvítás reálisan elgondolt intellektuális halhatatlanság-fogalma metaforikus értelemben tér vissza a reneszánsz korban. PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 36.

⁷⁹ „Opera eorum sequuntur illos” („Műveik túlélik őket”) – így szól Konrad Celtis fametszetű emlékképének felirata. Hans BELTING, *Címer és portré: A test két médiuma* = H. B., *Kép-antropológia*, i. m. (40. j.), 157, 163.

⁸⁰ Joannes SAMBUCUS, *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis*, Antverpiae, Plantin, 1564, 194–195; faksimile kiadás, szerk. VARIAS Béla, kísérő tanulmány August BUCK, Bp., 1982 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 11). – Érdemes megjegyezni, hogy a könyv címlapja is a Múzsákat ábrázolja, természetesen nem fenebrális kontextusban.

⁸¹ Stephen ZON, *Petrus Lotichius Secundus Neo-Latin Poet*, Bern–New York, P. Lang, 1983.

⁸² *Parnassus Palatinus: Humanistische Dichtung in Heidelberg und der alten Kurpfalz*, Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Hermann WIEGAND, Heidelberg, Manutius, 1989, 277.

ábrázolja.⁸³ A szarkofág fedelén lehajtott fejű hattyú látható, körülötte kilenc babérkoszorús nőalak – a Múzsák. A sír mellett üres amforákat tartó folyamistenek körében Aszklépiosz isten áll.⁸⁴ A platonikus halál-szimbólumokból szerkesztett epítáfium volta-képpen a német költőfejedelem végakarátát teljesíti be, Zsámboki és Lotichius ugyanis „egymásra bízták sírjuk gondozását és szellemi hagyatékuk sorsát”.⁸⁵ Nem tudjuk, hogy megvolt-e Rimay könyvtárában Zsámboki János *Emblematája* – a 16. századi emblémaköltészet eme „bestsellerét”⁸⁶ azonban nyilvánvalóan ismerte. Annál inkább így van ez, mivel Rimayt – Istvánffy Miklós révén⁸⁷ – baráti kapcsolatok fűzték Zsámboki humanista köréhez, a „Hortus Musarum”-hoz.⁸⁸ Lotichius – Zsámboki egyik legjobb barátját – maga Rimay is a század legkiválóbb költői közt emlegette.⁸⁹ Elképzelhető tehát, hogy Balassi Bálinttal való kapcsolatának irodalmi rituáléját egyebek közt a Lotichius–Zsámboki-barátság mintájára alakította ki.

A Múzsák „bölcseességvirágít” kedvelő Balassinak is az intellektuális öröklétbe nyit kaput az *Epicédium* fiktív mauzóleuma. Az allegóriák azt sugallják, hogy a költő nem halt meg, hanem tovább él, saját szövegeiben, valamint követőinek, tanítványainak, elsősorban magának Rimay Jánosnak az írásaiban. Amikor Rimay megemlékezett Balassi haláláról, úgy érezhette: egyedül ő hivatott arra, hogy egyengesse mestere útját a halhatatlanság felé – ezáltal önmagának is örök dicsőséget szerezhet. Az *Epicédium* Apellész alakjában megjelenő „authorára” is rá szabható a nagy görög festőről szóló epigramma: „Önképét festette e képre a híres Apellész”.⁹⁰

⁸³ Petrus Lotichius 1560-ban halt meg Heidelbergben. A Peterskirchében temették el, a sírkövet később eltávolították onnan. Felirata a költő életműkiadásában olvasható: Petri LOTICII Secundi *Opera omnia*, Leipzig, Voegelinus, 1609, 293; kiad. Renate NEUMÜLLERS-KLAUSER, *Die Inschriften der Stadt und des Landkreises Heidelberg*, Stuttgart, Alfred Druckenmüller, 1970, 169–170. – Zsámboki emblémája és a sírfelirat között nincs összefüggés.

⁸⁴ Egyértelmű utalás ez arra, hogy Lotichius orvos is volt: Melchior ADAM, *Vitae Germanorum medicorum*, Heidelberg, Rosa, 1620, 112–117. – Aszklépiosz alakja egyszersmind a kompozíció platonikus jelentésrétegeit gazdagítja, vö. KERÉNYI Károly, *Az isteni orvos: Tanulmányok Asklepiosról és kultuszhelyeiről*, ford. RÁKÓCZI Katalin, Bp., Európa, 1999.

⁸⁵ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantuncula = „Nympha super ripam Danubii”: Tanulmányok a 15–16. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 199. – Zsámboki és Lotichius barátságára vonatkozóan lásd még TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., Akadémiai, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15), 126, 132; VISSER, *Johannes Sambucus, i. m.* (33. j.), 25, 28.

⁸⁶ *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982, 1360.

⁸⁷ Istvánffy Miklós Zsámboki János felügyelete alatt tanult Padovában, később mindketten tagjai lettek Radéczy István pozsonyi irodalmi körének, Istvánffy egyszersmind részt vett a *proles palladius* (Pallas ivadékai) nevű, Rimay által vezetett humanista csoportosulás rendezvényein is: KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = K. T., *Pallas magyar ivadékai, i. m.* (77. j.), 30; ÁCS Pál, *A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben = „Az idő ósága”, i. m.* (7. j.), 35.

⁸⁸ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei = „Nympha super ripam Danubii”, i. m.* (85. j.), 219–222.

⁸⁹ RIMAY János, *Előszó egy tervezett Balassi-kiadáshoz* = RIMAY János *Írásai, i. m.* (10. j.), 52.

⁹⁰ *Görög antológia*, 9, 595; SZILÁGYI, *A görög művészet világa, i. m.* (24. j.), II, 176.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

1. Michelangelo: Giuliano de' Medici sírelméke
(Firenze, Cappella de' Medici)

2. Pálffy Miklós pozsonyi sírelmékének modellje
(archív fotó; az eredeti tárgy elveszett)

3. Clio múzsa Pálffy Miklós sírelmékén

4. Rafael arkangyal Pálffy Miklós sírelmékén

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

5. Keresztények és törökök küzdelme Pálffy Miklós síremlékének töredékén (Vöröskő)

6. Szigeti Zrínyi Miklós apoteózisa (Magyar Nemzeti Galéria)

7. Múzsák Petrus Lotichius képzelt szarkofágján (Zsámboki János, *Emblemata*, Antverpiae, 1564)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

8. Dávid király. Corvina-kódex miniatúrája
(Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana)

9. Dávid király. Balassi Bálint *Istenes énekeinek*
fametszetű illusztrációja (Bécs, 1633)

10. Múzsák egy római szarkofágon (Párizs, Louvre)

KECSKEMÉTI GÁBOR

RIMAY RETORIKAI NÉZETEINEK FORRÁSAI ÉS ÖSSZETEVŐI*

Rimay János nevezetes, 1629. május 25-én Rákóczi Györgyhöz írott levelében 18 latin nyelvű betét található, a néhány szavas szintagmától jelentős terjedelmű és fontos szemléleti elemeket hordozó körmondatokig. Ezeknek épp a feléhez, kilenchez tartozik Rimaytól származó attribúció, ami egyik esetben sem több az idézett szerző nevének megjelölésénél. Ugyan a levél hosszú ideje intenzív érdeklődés középpontjában áll és például a magyarországi manierista irodalomról megfogalmazott álláspontokat jelentős részben e szöveg kapcsán alakították ki, a latin idézeteket eddig alig-alig vizsgálta bárki is. A legutóbbi Rimay-kiadás, Ács Pál 1992. évi munkája¹ a 18 idézetből ötnek azonosította a leelőhelyét, nem is annyira összegezve, mint inkább megalapozva az ilyen tárgyú vizsgálatokat, hiszen a korábbi kiadásoknak – Eckhardt Sándor kritikai kiadását is beleértve² – nem volt ambíciója e feladat elvégzése. Egy hatodik idézet azonosítása is megtörtént már az 1992 előtti szakirodalomban,³ ez csak az 1992. évi sajtó alá rendező figyelmét kerülte el. Jelen tanulmányomban további hét idézet azonosítására kerül sor, de azt hiszem, ez a dolog kisebbik része. Ahol az érdemi gondolat sor kezdődik, az az a pont, ahol e forrásszövegek és Rimay gondolatmenetének egymásra vonatkozásáról állíthatunk valamit.

Lássuk először az Ács Pál által felkeresett öt idézetet. Az idézeteket a levélbeni előfordulásuk sorrendjében megszámoztam. A Rimay által közölt változatban adom őket a kritikai kiadás alapján, utánuk zárójelben a Rimaytól származó attribúció, majd gondolatjel után az azonosított szöveghely áll:

- (2) Equidem soleo etiam, quod uno verbo Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere (Cicero) – fin. 3,4,15.

* Készült az OTKA T 042564 sz. program támogatásával.

¹ RIMAY János *Írásai*, kiad., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1). A levél szövegközlése a 224–234., jegyzetei a 317–319. lapon.

² RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955. A levél szövegközlése a 434–440., jegyzetei a 441. lapon. A kritikai kiadás a levél egy 18. századi kézirat másolatából készült, ami az olvasat értékét néha elbizonytalanítja.

³ KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar késő-renaisszansz utazási irodalom* (a továbbiakban: KOVÁCS S. I. 1971/1975) = KOVÁCS Sándor Iván, *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Gondolat, 1975 (a továbbiakban: KOVÁCS S. I. 1975), 72–79, 77–78.

- (3) Aliud est esse artificem cuiusdam generis et artis, aliud in communi vita, et vulgari hominum consuetudine non hebetem et rudem (Cicero) – de orat. 1,58,248.
- (6) Probanda ea oratio, in qua nihil inane, nihil inconditum, nihil curtum, nihil claudicans, nihil redundans insit (Cicero) – orat. 51,173.
- (7) Etsi non plurimi sanguinis sit, habeat tamen succum aliquem oportet, ut etiamsi maximis illis viribus careat, sit, ut ita dicam, integra valetudine (Cicero) – orat. 23,76.
- (17) Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei. Misereatur autem illorum ille, que illius misericordia indigentes se sentiunt et agnoscunt, et pro illa impetranda supplices ad illum recurrunt – Ács Pál azonosítása itt csak a Rákóczi jelmondatául is szolgáló bibliai idézetre (Róm 9,16) vonatkozik, az azt értelmező mondat lelőhelyét nem ismerjük.

A levélben idézett Lipsius-helyet Kovács Sándor Iván azonosította:

- (8) Nulla tam felix regio, quae felicissima omnia ingenia includat, sua cuique terrae gemula,⁴ quae illustret (Lipsius) – epist. de peregrinatione Italica.

Az általam most feltárt lelőhelyek – mielőtt bővebb kifejtésükre sor kerülne – a következőkben összegezhetők:

- (1) Amens temerariusque iudicetur merito is, qui detrahere ausit tantam tamque decentem capiti suo haerentem cum laude coronam – Horatius sat. 2,3,107–108. és 1,10,48–49.
- (4) Orationis praeclarae et artificiosae facultas stupidis negata prudentis animi peculiare signum est atque munus (Isocrates) – paneg. 48.
- (5) Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nihil sit, hominum est inconsiderate loquentium atque in maximis rebus errantium (Cicero) – off. 2,2,6.
- (9) Hoc opus hic labor inter aromata versantem amariticum evadere vires et odores aromatum redolere – Peraldus summa de vitiis 5,2,17. (A fejezetszám a különböző kiadásokban eltérő.)
- (15) Sedendo et quiescendo animus prudens fit (Plato) – Aristoteles phys. 7,4.
- (16) Sine ducta aliqua linea – Plinius nat. 35,84.
- (18) Praestat in magnis paulum excellere, quam in parvis esse praestantissimum (Isocrates) – Helena 5.

Ezek után a továbbra is azonosítás nélkül maradt helyek száma már jelentéktelen, s egy sincs közöttük, amelyhez Rimay attribúciót adna. Gondolati tartalmukat tekintve egyetlen jelentős van közöttük, az eddig mindenki által mindhiába keresett argumentum

⁴ Eckhardt és nyomában Ács kiadásában itt a „gemula” szó áll, ami nyilvánvaló olvasati vagy szedési hiba.

a rossz, feslett erkölcsről szóló vershez. A többi esetében legfeljebb gondolattörmelékekről beszélhetünk. A következők a megoldatlan idézetek:

- (10) *Morum malorum pestilens spiritus, sive afflat, affert, sive stringit, inficit, ne forte te ullis afficiat contagiis pruritus aliquis, namque si mores malos non oderimus, non ambimus bonos.*
- (11) *...interclusis naturae omnibus meatibus.*
- (12) *Quicquid nimium leve est, mobile est.*⁵
- (13) *Qui frequenter a se excurrit, rarerit ad se currit.*
- (14) *A bene sedentibus bona consilia manant.*

A felhasznált betétek különböző arányban és súllyal vannak jelen a levél egymást követő tematikai egységeiben. A bevezető, a címzett mecénási kiválóságát és annak örök emlékezetre méltó voltát dicsőítő részben egyetlen latin idézet sincs, a legelső ilyen betét Prágai András fordítói érdemének méltatásához kapcsolódik (1). Rimay nem ad attribúciót idézetéhez, s forrását nem is kereste még senki. Pedig igen érdekes és szerintem nagy fontosságú idézet ez. Két horatiusi szatíra egy-egy részletéből van összegyűrva. Rimaynak a klasszikus szövegen tett változtatásait aláhúzással jelöltem:

2,3,107–108: *amens temerariusque judicetur merito is, qui (az eredeti: ⁶ *amens undique dicatur merito, qui*) – eszteleznek, szemteleznek itilhessék méltán, aki*

1,10,48–49: *detrahere ausit tantam tamque decentem capiti suo haerentem cum laude coronam (az eredeti: *detrahere ausim haerentem capiti cum multa laude coronam*) – az ő Kglme neve dicséretivel kereste érdemes munkájából fejéhez ragadott ilyen nagy áru, s ilyen ékes Koronáját le merészlené fejről rántani és ragadni.*

A második könyv harmadik szatírja az egyik legbonyolultabb narrációjú Horatiusmű. A szerzővel társalgó Damasippus adja elő benne a sztoikus filozófustól, Stertiniustól tanultakat az emberek különféle bolondságairól: fukarságról, becsvágyról, szerelmi megszállottságról, babonáságról. A Rimaytól idézett rövid részlet az eredetiben a céltalanul felhalmozók eszelősnek nevezését ítéli jogosnak, tartalmilag tehát nem kapcsolódik a mű értékét megkérdőjelezőkhöz. Azért elgondolkodtató, hogy a szatíra végén maga Horatius

⁵ Hogy a felsorolt, azonosításra váró latin szállóigék dolgában magában a Johann Wanckel margójegyzeteivel és auktordézeteivel enciklopédikussá duzzadt fejedelmi tükörben is volna még mit keresni, azt jól mutatja a (12) idézet. Ugyan nem találtam meg a könyvben, de közeli rokonaira lehet bukkanni például Guevara *Prooemium generaléjában*: „*quae leviter admittuntur, facile etiam negliguntur; sic quae difficulter admissa sunt, admodum solícite custodiuntur*”, amit a margón még Cassiodorusnak attribúált idézet is alátámaszt: „*Solet facile labi, quod sine difficultate potuit inveniri*”. (Az utóbbit lásd MPL 69,544B. Az elsőnek a hibátlan Prágai-féle fordítása csak a kötet végi hibajegyzékben lelhető fel: „*az mellyec könnyen vetettetnec bé könnyen hátrais hagyattatnac*.”) Antonio de GUEVARA, *Horologium principum, seu De vita M. Aurelii imp. libri III*, ford. Johann WANCKEL, Krakkó, 1615; Antonio de GUEVARA, *Fejedelmeknek serkentő óraia, az az Marcvs Avrelivs csaszarnac eleteröl ... irattatot három könyvec*, ford. DRASKOVICH János, PRÁGAI András, Bártfa, 1628 (RMK I, 566 – RMNy 1400).

⁶ Az általam használt Horatius-kiadás: Quintus HORATIUS FLACCUS *Összes versei – Opera omnia*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, kiad., bev. BORZSÁK István, utószó DEVECSERI Gábor, jegyz. SZEPESSY Tibor, BORZSÁK István, Bp., Corvina, 1961 (Kétnyelvű Klasszikusok).

is felkerül az örültek lajstromára, az e megítélésre alapot adó tettei között pedig – költséges építkezései, dühösködése, viharos érzelmi élete mellett – nem kis szerepet kap maga a versírás, „*quae siquis sanus fecit, sanus facis et tu*”.⁷

Az első könyv tizedik szatírája viszont nem érthető és magyarázható ugyanannak a könyvnek a negyedik darabja nélkül, amelyben Horatius szatíraíró elődeiről mond véleményyt. Igaz, hogy a görögök nem ismerték a szatíra műfaját, Horatius szerint azonban műfajtipológiai rokonság áll fenn a görög ókomédia személyes bűnöket kipellengérező jellege és a szatíra között. Az ókomédia példája indította a műfaj felfedezőjét, Enniust, majd Horatius termékeny elődjét, Luciliust. A negyedik szatíra a könnyű kezű, gyorsan alkotó Lucilius bírálatával kezdődik, s a bíráló megjegyzések egy része Horatius saját szatíraira is érvényes. Ilyen például a köznapibb nyelven való írás értékének megkérdőjelezése: „*neque siqui scribat, uti nos, / sermoni propiora, putes hunc esse poetam. / Ingenium cui sit, cui mens diviniior atque os / magna sonaturum, des nominis huius honorem*”.⁸ Ugyanakkor a műfaj nemes indítatásból táplálkozik: édesapja is mindig személyes példákkel tanította rá, hogy meglássa a mások vétkeit és abból okuljon, de követésre érdemes személyeket és tulajdonságokat is éppígy megnevezett. Aki becsületes életet él, nincs félnivalója a szatíráktól, Horatius pedig nem is tartozik azok közé, „*In medio qui / scripta foro recitent*”,⁹ nem mindenkinek és mindenhol, csak barátai kérésére olvassa fel őket.

A tizedik szatíra ezt a korábbi negyediket veszi a védelmébe a Lucilius megtámadását méltatlannak tartóktól. Most világosabban fejt ki műfajszemélyét: nem elég megnevetetni a közönséget, tömörség, sokféle hangnem változtatása és nyelvi tisztaság egyaránt szükséges még. A szatíra műfajában Horatius egyértelműen önmagát tartja a legjobbnak: a többi próbálkozóénál „*melius quod scribere possem, / inventore minor*”,¹⁰ s itt következik Rimay idézete, vagyis az eredetiben Lucilius az, akinek a szerző nem meri letépni méltó koszorúját. De már a következő sor így folytatódik: „*At dixi fluere hunc lutulentum, saepe ferentem / plura quidem tollenda relinquendis*”.¹¹ És Lucilius iszapos áradata arra kell hogy tanítsa a költőt: „*neque te ut miretur turba, labores, / contentus paucis lectoribus. An tua demens / vilibus in ludis dictari carmina malis? / Non ego; nam satis est equitem mihi plaudere*”.¹² Horatius meg is nevezi itt műértő baráti körének figyelemre méltatott tagjait.

⁷ „...ha bárki ilyest ép ésszel tesz, te is úgy tész.” (322, KÁRPÁTY Csilla ford.)

⁸ „...sohse hidd, hogy a köznap / nyelvezetén írók, mint jómagam is, – csupa költő. / Ám akiben szellem van s isteni láng, kinek ajkán / nagy dolgok zengnek, neki add e nevet jutalomként.” (41–44, BEDE Anna ford.)

⁹ „...kik piacon recitálnak”. (74–75, BEDE Anna ford.)

¹⁰ „...én vagyok ebben a legjobbnak, / fölfedezőjét nem számítva”. (47–48, HORVÁTH István Károly ford.)

¹¹ „Ám mondtam: zavaros vízzel folyik, és kivetendőt / többet hömpölyget, mint mit benthagyna az ember.” (50–51, HORVÁTH István Károly ford.)

¹² „A tömeg tapsát ne kívánjad, / érd be kevés műértővel. Vagy az ostoba vágyad, / hogy versed diktálja az olcsó iskolamester? / Nem nekem! Én a lovagrend tapsával megelégszem...” (73–76, HORVÁTH István Károly ford.)

Eddig csak Rimay horatiusi óda-imitációját tartottuk számon,¹³ tudván azt is, hogy ebben a nemben legfeljebb a második lehetett, a szikszói Tasnádi Péter protestáns temetési énekként elterjedt Horatius-paródiája után.¹⁴ A szatírák Rimay általi felhasználásáról nem tudunk eddig, most viszont, hogy ez kiderült, ebben a tekintetben az első helyre került irodalmunkban. Igaz, elsősége csak néhány hónapnyi előnyt jelent. Eddig ugyanis azt a két intó verset tudtuk a legrégebbinek, amelyek a szatírák első könyvének első darabjából dolgoztak fel a fősvényről szóló néhány sort. Szerzőjük Szenci Molnár Albert, aki 1629 nyarán, a *Discursus de summo bono* betétverseiként fordította őket németből magyarra, s a hosszabbik, nyolcsoros fordítás Nyéki Vörös Máttyás *Tintinnabulum*a több 17. és 18. századi kiadásának végén is megjelent.¹⁵

A Rimay-idézet fontossága azonban nem az elsőségében van (ilyen szoros versenyben nem is különösebben méltányos dolog győztest hirdetni). Annál fontosabb észrevennünk: a klasszikus antik szatíra vezető tekintélyét, sőt annak műfajelméleti reflexióit egy olyan Rimay-mű háttérében találtuk meg, amelynek későbbi passzusai épp „egy satyrás dorgáló feddő írás” elkészítéséről tudósítanak!

Azt hiszem, az idézet horatiusi eredetének felismerése igen világossá teszi továbbá azt a sokat elemzett kérdést is: vajon mi lehetett Rimay véleménye pályatársa fordításáról. Ebből a szempontból véleményem szerint nem az árul el sokat, amit idézett, hanem inkább az, amit az átvett hely közvetlen kontextusából nem idézett a levelében, s ez az implikált jelentés nem túlságosan hízogó Prágai írásművészetére nézve. Hogy ezt a bírálatot milyen értékelő szempontokra alapozva érezte szükségesnek kimondani az ő Luciliusáról, az a levél következő, terjedelmes részéből derül ki, amelyben Rimay a retorikai, főként stilisztikai megformálás igényességéről beszél.

¹³ A *Laus mediocritatis* a 2,10. és a 2,16. óda alapján készült, s ezekhez talán az 1,11. is hozzáveendő: HAVAS László, *Költői időszemlélet a késő reneszánsz és a barokk határán*, ItK, 86(1982), 667–677, 675–676. Megemlítendő még, hogy egy Horatius-episztola részletét pedig az *Oh ki későn futok...* tartalmi argumentumában használta fel Rimay.

¹⁴ Kritikai kiadása és értékelése: *Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei*, XI, 1579–1588, kiad. ÁCS Pál, Bp., Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999, 359–360, 499–503. A korábbi irodalomból: SZILÁGYI Sándor, *A bécsi Theresianum könyvtárának XVI. századbeli magyar unicum-jai és az első magyar Horác-fordítás*, MKsz, 1877, 1–4, 3–4; KARDOS Albert, *Horatiusi ódából protestáns vallásos ének*, EPhK, 1888, 447; KOVÁCS Károly, *Horatius ódáinak fordítói Virágig és a műfordítás kérdésének fejlődése*, Bp., 1896, 11–16; CSIPAK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire*, Kolozsvár, Gombos F., 1912, 17–18; ALSZEGHY Zsolt, *A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei*, ItK, 1916, 1–21, 8; JIRKA [GYÖRKÖSY] Alajos, *Horatius és a magyar szellemi élet*, Bp., 1935, 5; JANOVSZKY Antal, *Horatius hatása a magyar költészetre és magyar fordítói*, Kispeszt, 1938, 6–7; BORZSÁK István, *A magyar Horatius* = FALUS Róbert, *Horatius*, Bp., Bibliotheca, 1958, 292–293. Arról, hogy az ódák hasonlóan pragmatikus felhasználása a 17. században is folytatódott: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (RMPE, 10), 686–687.

¹⁵ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *XVII. századi fordítás-töredék Horatiusból*, ItK, 44(1934), 402 (még nem tudva Szenci Molnár szerzőségéről); SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)* (1630), kiad., bev., jegyz. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 1975 (RMPE, 4), 213–214 (szöveg), 80–81 (tanulmány).

A legnagyobb szerepet ebben a részben kapják a latin betétek. Hat idézet tartozik ide (2–7), közülük öt Cicerótól, egy pedig Iszokratésztól származik. Ennek az okfejtésnek a nyitó tétele Cicero *De finibus*ának III. könyvéből való, ahol Marcus Porcius Cato Uticensis a fiatal Lucullus tusculumi könyvtárszobájában Zeno és a sztoikusok rendszerét fejti ki Cicerónak. Beszélgetésük elején kerül szóba, hogy a sztoikus filozófiai rendszert elmagyarázni nem egyszerű dolog, nehéz és homályos pontok kerülnek elő, a tárgyaláshoz szükséges új fogalmak megnevezései egykor még a görög nyelvben is szokatlanok voltak. Erre válaszolja azt Cicero, hogy ha Zenónak szabad volt az általa kidolgozott új fogalmaknak új neveket adnia, ezt ők is megtehetik. Nem is kell szóról szóra fordítani, mint az ügyetlen fordítók, ha van azonos jelentésű, használatosabb kifejezésünk; megtehetjük azt is, hogy ha másképp nem lehet, több szóval fejezzük ki azt, amit a görög egygel; sőt görög szót is használhatunk, ha nem találunk helyette latint. A tartalmi szabatoság nyelvi akadályait megvitató cicerói helyből azonban Rimaynál a nyelvi bőséget, a feldúsítást, a bővítést idealizáló stilisztikai kíváncsóság válik, amit jól érzékeltet már a cicerói hely fordítása is:

(2) ...quod uno **verbo** Graeci, akít a görögök egy **igível, szóval írnak** vagy *mondanak*,
si aliter non possum, nem lehetvén egyéb mód benne, s nem mondhatván is
idem pluribus verbis *exponere*¹⁶ több igével szoktam ugyanazont *kimondanom* és *tolmácsolnom*.

Amint látható, a *verbum* szó fordításaként az *ige* és a *szó* főnevek is előkerülnek, a feltételes közbevetés két teljes, alárendelő bővítményekkel ellátott tagmondattá többszöröződik a magyarban, az *exponere* pedig nem kevesebb, mint négy magyar megfelelőt kap: *írni, mondani, kimondani, tolmácsolni*. A fordításnak ez a bővelkedő módja a levél minden latin intarziája esetében jellemző marad, nyilván a helyes fordítói magatartást kívánván példákkal szemléltetni.

Érdemes felfigyelni rá, hogy a Rimay által idézettek olyan kitétel előzi meg Cicerónál – „nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent” –, amely teljesen egybehangzik a horatiusi *Ars poetica* jóval ismertebb követelményével (133–134): „nec verbo verbum curabis reddere fidus / interpres”. Ez utóbbit már Pesti Gábor felvette Aiszóposz-fordításának címlapjára.¹⁷ Azonban az a véleményem, hogy

¹⁶ A pontos latin eredeti: „Equidem soleo etiam, quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere.” M. Tullii CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia: Academica, De finibus bonorum et malorum libri, Tusculanae disputationes*, recogn. C. F. W. MUELLER, Leipzig, Teubner, 1904 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). „Én bizony azt is megteszem, hogy azt, amit a görög egy szóval mond, ha másképp nem lehet, több szóval fejezem ki.” Marcus Tullius CICERO, *A legfőbb jóról és rosszról (latinul és magyarul)*, kiad., ford., bev., jegyz. NÉMETHY Géza, Bp., Franklin, 1901 (Görög és Latin Remekírók), 189.

¹⁷ PESTI Gábor, *Esopus fabulái* (1536), vál., szerk., jegyz., utószó ÁCS Pál, Bp., Magvető, 1980 (Magyar Hírmondó) (a továbbiakban: PESTI 1536/1980), 5.

Pesti Gábor gondolataihoz inkább a cicerói szöveghely illenék, Rimay magatartását pedig a horatiusi hely kontextuális értelme fejezné ki a legpontosabban. Hiába látszik ugyanis közel azonosnak Cicero és Horatius kijelentése, műveik eredeti helyén megállapításaik egészen más gondolatmenetekbe illeszkednek. Cicero a tartalmi szabatosság megkívánta nyelvi változtatásokra gondol, olyanokra, amelyeket a teljes tárgyi hűséggel fordító, humanista szövegértelmező Pesti alkalmazott fordításában.¹⁸ A horatiusi hely kontextuális értelme viszont nem is a fordításról szól, hanem az elődökkel versenyre kelő, az ismert tárgyakat újszerű kifejezéssel megújító imitációról, olyasféle tevékenységről, amelyet Rimay elvben is szorgalmaz és gyakorlatban is követ.

Hogy mennyire nem a tartalmi szabatosság kifejezési kényszeréről, hanem az eredetivel versenyző, azt meghaladni vágyó stilisztikai eszményről, nem a magyar nyelv szégyenségének leküzdéséről, hanem éppen gazdagságának demonstrálásáról van szó nála, egészen rövid idő múlva világossá lesz akkor, amikor az efféle magas stilisztikai eszményeket akár csak megérteni is tudó kiváló elmék csekély számának panaszos említésével azoknak a megbélyegzése áll párban, akik elégségesnek vélik „a szerint irhatniok, a mint a mindennapi közönséges szókkal való beszélgetéseknek a szokása vezérli elméjeket”. A szabatos, tárgyyszerű, adekvát hétköznapi kifejezéstől való lehető legnagyobb mértékű deviációt eszményítő stílusideál ismét Cicero szavaival, a *De oratore*-ből vett idézettel (3) nyer igazolást.¹⁹ Itt azonban megint van némi manipulativitás a felhasználásban: az idézett helyen a dialógus Antoniusa éppen a jogtudomány túlzottan szubtilis, mesterfokú ismeretének a gyakorlati törvénytudományi tevékenységben való korlátozott értékéről beszél, magának csupán szerény elméleti felkészültséget tulajdonítva, vagyis az idézetben foglalt ellentét párnak inkább a második felével azonosul. Rimay álláspontja viszont a cicerói dialógus Crassusának felel meg, aki a szónok általános kultúráját, széles körű műveltségét eszményíti. Rimay ezt az álláspontot növeszti tovább, amikor – mintegy ellenpróbaként – arról kezd írni, hogy épp a kifejezés árnyalt gazdagsága teszi az okos, éles elméjű, érett ítéletű embert egyedül felismerhetővé. Az Iszokratésztől vett idézet (4) ezt az állítást támasztja alá.

Ennek az idézetnek a forrását eddig komolyan senki sem kereste, most sikerült azt felhelyezni Iszokratész *Panegyricus*-ában, a perzsákkal szembeni összefogást és az abban való athéni vezető szerepet proponáló politikai szónoklatban. Az is megállapítható, hogy Hieronymus Wolf latin fordítása járt Rimay kezében.

Wolf (1516–1580), a nagy hírű későbbi augsburgi rektor maga mondja el a fordításához csatolt iratok között, hogy Iszokratész olvasására tizenkilenc éves korában, 1535-ben a fiatalon máris görögöt és latint tanító²⁰ Jakob Schegk (1511–1587) lelkesítette fel Tübingenben. 1545-ben ugyanott tanította is a görög rétor. Mind a huszonegy fennma-

¹⁸ ÁCS Pál, *Pesti Gábor fabulafordítása* = PESTI 1536/1980, *i. m.*, 201–232, 219.

¹⁹ A pontos latin eredeti: „aliud est enim esse artificem cuiusdam generis atque artis, aliud in communi vita et vulgari hominum consuetudine non hebetem nec rudem.” M. TULLI CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia: De oratore*, ed. Kazimierz F. KUMANIECKI, Leipzig, Teubner, 1969 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

²⁰ Melchior ADAM, *Vitae Germanorum philosophorum, qui seculo superiori, et quod excurrit, philosophicis ac humanioribus literis clari floruerunt*, Frankfurt am Main–Heidelberg, 1615, 291–292.

radt szónoklat és a kilenc levél teljes latin fordításának elkészítésére Johannes Oporinus biztatta, s ez Strassburgban, 1547-ben készült el, amikor Sebald Hauenreuter orvos házában lakott, s olyan lelkesedéssel tudott dolgozni, hogy egy nap tizenkét görög oldallal végzett. Fordítása első ízben Oporinus bázeli műhelyében jelent meg 1548-ban.²¹ Ezt követően a 16. század minden évtizedére esett legalább két újabb kiadás,²² de a fordítás még azt követően is, jó kétszáz éven át az athéni szónok európai hatásának legfontosabb közvetítője maradt. Megjegyzendő, hogy az első kiadást olyan részek is kísérték, amelyek a későbbiekből gyakran elmaradtak, így az 54 lapos *Gnomologia ex Isocrate*, a beszédekből „in gratiam adolescentulorum” kivonatolt kifejezés-gyűjtemény.

Iszokratész *Panegyricus*ában Athénnek a Spártával szembeni fölényét és kiválóságát többek között azoknak a találmányoknak, tudományoknak és művészeteknek a méltatása demonstrálja, amelyek Athénban jöttek létre. Vannak közöttük olyanok, amelyek az élet szükségleteinek betöltésére valók, mások gyönyörűséget szereznek. Mindjárt a pireuszi kikötő és az athéni ünnepek után a filozófia következik, amellyel Athén ajándékozta meg a világot. Ezt az ékesszólás athéni megbecsülésének a méltatása követi: az athéniak ismerték fel, hogy a beszéd az egyetlen képességünk, amely kiemel bennünket az élőlények közül, és hogy míg minden más emberi tevékenység olyan erősen alá van vetve a jó- és balszerencsének, hogy azokban gyakran a bölcsök bukhatnak el és az ostobák lesznek sikeresek, addig a szép és művészi beszéd sosem adatik meg a közembereknek, hanem az a bölcs lélek megkülönböztető jele.²³ A bölcs és a tudatlan emberek ebben a tekintetben mutatják a legnagyobb különbséget, és az, hogy az ember megfelelő nevelésben részesült-e, nem a bátorság, a gazdagság vagy más hasonlók alapján ítéltető meg, hanem mindenekelőtt a beszéd fedí fel azt, ez a kulturáltság legbiztosabb jele. Akik a beszédben képzettek, azok nemcsak saját hazájukban nagyhatalmú emberek, hanem másutt is tiszteletben részesülnek. Athén annyira meghaladta a többi városokat az ékesszólásban, hogy diákjai a világ többi részének tanárai lettek, s mindenekelőtt neki köszönhető, hogy a *hellén* megnevezés már nem vérségi összetartozást, hanem kulturális közösséget jelent. A beszéd ezután már az athéniak katonai dicsőségének méltatása irányába fordul.

A Cicero-idézetekkel szemben most azt regisztrálhatjuk, hogy a Rimaytól az Iszokratész-intarziára ruházott jelentés teljes összhangban van az eredeti szónoklatban elfoglalt kontextuális jelentéssel, noha természetesen Rimaynál nem nyer Athén-párti polemikus értelmet.

²¹ ISOCRATES [ISZOKRATÉSZ], *Ἰσοκράτης Graeco-Latinus, postremo recognitus*, Hieronymo WOLFIO interprete, cum eiusdem argumentis, marginum annotationibus, vita auctoris et indice accurato, Basileae, per Ioannem Oporinum, 1548; az 1567. évi bázeli kiadást használtam és idézem (a továbbiakban: ISZOKRATÉSZ 1548/1567), II, 1355–1356.

²² Révay Péter másod-unokatestvérének, a treboztói ágból származó Révay Márton turóci alispánnak példái az 1571. évi bázeli kiadás került a birtokába, mégpedig feleségétől, Esterházy Zsófiától (a Hunnius-fordító Tamás és Miklós nádor testvérhúgától), aki e példányt 1599. évi házasságuk előtt birtokolta. A könyv később fiuk, Révay László birtokában volt. Vö. SOLTÉSZ Zoltánné, *Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai*, MKsz, 111(1995), 131–141.

²³ Athén felismerte „orationis autem praeclarae artificiosaeque facultatem et stupidis negatam, et prudentis animi munus peculiare esse”. ISZOKRATÉSZ 1548/1567, *i. m.*, I, 149.

A következő Cicero-idézet (5) azokkal fordul szembe, akik tagadják az írás mester-ség-voltát, holott még a legjelentéktelenebb dolgoknak is megvan a maguk elmélete, tudománya. Eddig nem volt ismert, hogy az idézet a *De officiis*ből származik.²⁴ Pedig ennek is van némi jelentősége. A második könyv eleje ez, az a rész, ahol Cicero arról beszél, hogy a római állam állapotának változása miatt, megfosztva a tanácsadás lehetőségétől, amikor a törvényszéki és a tanácsadó beszédeknek („litterae forenses et senatoriae”) el kellett némulniuk, a közügyektől visszavonulva sem a fölemészítő bűbánatnak, sem a művelt emberhez nem méltó, nemtelen érzéki gyönyöröknek nem adta át magát, hanem visszatért a filozófia tanulmányozásához. Az emberhez legméltóbb dolog, a sapientia az isteni és az emberi dolgok és az ezeket magukban foglaló okok tudománya („rerum divinarum et humanarum causarumque, quibus ea res continentur, scientia”). Ha valaki becsmérli ezt, ugyan mit fog az dicséretre méltónak tartani? Hiszen ha szellemi mulatságot vagy a gondoktól való felüdülést kívánunk, vajon kiállja-e bármi az összehasonlítást azok tanulmányaival, akik olyat vizsgálnak, ami a jó és a boldog életre irányul és hatással van? Az állhatatosságot és az erényt vagy ezzel az arsszal lehet elérni, vagy semmivel sem. „Mondani, hogy a főfő dolgokra nézve nem létezik elmélet, holott a legkisebbek közül is egy sincs, melynek ne volna elmélete: csekély meggondolással bíró és a legfőbb dolgokban tévelygő emberek beszéde.”²⁵ Ha van tudománya az erénynek, hol másutt kell keresnünk azt, mint az erkölcsfilozófiában? De most nem célja, hogy a filozófia tanulmányozására buzdítson, ezt más helyütt (az elveszett *Hortensius*ban) megcselekedte. Ez alkalommal csak azt akarta elmondani, miért adta magát erre a stúdiumra, amikor az állami hivataloktól megfosztották.

Az eredeti szöveghelyen tehát az a legfőbb dolog, amelynek kell hogy legyen elméleti stúdiuma, nem az ékesszólás, hanem az erény, s noha Rimay levelének jó része erkölcsi útmutatásokkal szolgál majd, ezen a helyen ezt az erkölcsfilozófiai irányultságú érvelést mégis hallgatólagosan az ékes kifejezés nagy fontosságú mesterség-voltának alátámasztására futtatja ki.

Hasonló modifikáció kijut az elsőnek azon két további, az *Orator*ból származó Cicero-idézet közül is, amelyek már az ékes kifejezés stilisztikai jegyeinek leírását hivatottak

²⁴ A latin eredeti: „Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium.” M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia: De officiis*, recogn. C. ATZERT, *De virtutibus*, post O. PLASBERG iterum recogn. W. AX, Leipzig, Teubner, 1958 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

²⁵ Marcus Tullius CICERO, *A kötelességekről*, ford. SZALAY László, Pest, Hartleben, 1857, 69. Kissé modernebb nyelvű fordításban: „Ha azt állítaná valaki, hogy a legfontosabb tárgyakra nincs tudomány, holott a legjelentéktelenebbekre is van, csekély megfontoló tehetségről és a legjelentősebb dolgokban való hibás felfogásról tenne bizonyosságot.” Marcus Tullius CICERO, *A kötelességekről*, ford., bev., jegyz. CSENGERI János, Bp., MTA, 1885 (Görög és Latin Remekírók), 64. Úgy vélem, a latin eredeti alapján a Rimay-másolat romlott szövegét javítani kell: „A nagy földolgnak semmi mesterségét mondani, s vallani, holott a kicsiny dolgoknak sincsen egyike is magához illendő, s kívánandó mesterség nélkül, [nem] jó gondolattal szólólóké, s az nagy gondos dolgokban tévölygőké.”

megadni Rimaynál. Érdekes ismét egymás mellé állítani a Rimay által leírt (az eredetihez nem teljesen hű²⁶) latin szöveget és a magyar fordítást:

(6) Probanda ea oratio, in qua nihil inane, nihil inconditum, nihil curtum, nihil claudicans, nihil redundans insit.	Az a javallandó és magasztalendő, ép és egész irásfolyás, akiben semmi hiálló, hézagos üresség, semmi izetlen disztelenség, semmi farka vágott kurtaság, semmi sugorodott lábú sántaság, semmi szükségtelen partjai kívől folyamodott csacsogó csalcsapság sincsen.
---	--

Először is: az idézett szöveghely az *Orator*ban azokat marasztalja el, akik nem érzik biztos ösztönnel a szónoki beszéd tökéletes ritmusát, Rimay viszont nem az akusztikai sajátosságok, az eufónia jelentőségét példázza vele, hanem a mondatot kiterjesztő értelemben, mint a stilisztikai megformálás, az elokúció egészével kapcsolatos kritériumrendszeret állítja be. Hivatkozása a cicerói prózaeszménnyel való azonosulást sugallja. Meglehetősen különös azonosulás azonban ez! A megfelelő cicerói szavak fordításaként Rimaynál nem az szerepel, hogy „üresség”, hanem az, hogy „hiálló, hézagos üresség”; nem az, hogy „dísztelenség”, hanem az, hogy „izetlen dísztelenség”; nem az, hogy „csonkaság”, hanem az, hogy „farka vágott kurtaság”; nem az, hogy „sántítás”, hanem az, hogy „zsugorodott lábú sántaság”; és végül nem az, hogy „áradozás”, hanem az, hogy „szükségtelenül partjain kívül folyamodott csacsogó csalcsapság”.²⁷ A Rimay által megidézett gondolat – még ha itt kiterjesztett értelemben szerepel is – csakugyan Cicerótól való, Rimay magyar nyelvű szövegezése, a kifejezés módja azonban tökéletesen az ellenkezője a cicerói stíluseszmenynek. Hiszen a dagályosság szemléltetésére aligha lehetne megfelelőbb példát találni annál a szintagmasornál, amellyel azt Rimay megnevezi: a „szükségtelenül partjain kívül folyamodott csacsogó csalcsapság” kifejezés maga a tetet öltött dagályosság. Rimay Cicero szavaival kiáll a redundáns próza ellen, de már

²⁶ Az eredetiben, költői kérdés formájában: „nihilne iis inane videtur, nihil inconditum, nihil curtum, nihil claudicans, nihil redundans?” M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia: Orator*, ed. Rolf WESTMAN, Leipzig, Teubner, 1980 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). „Semmit sem látnak üresnek, csiszolatlanak, csonkának, dőcögősnek vagy éppen dagályosnak?” Marcus Tullius CICERO, *A szónok*, ford. KÁRPÁTY Csilla (a továbbiakban: CICERO orat. 1987) = Marcus Tullius CICERO *Válogatott művei*, vál., utószó HAVAS László, ford. BORONKAI Iván, BORZSÁK István, HAVAS László, KÁRPÁTY Csilla, KERÉNYI Károlyné, MARÓTI Egon, NÉMETH Béla, NÉMETHY Géza, SZEPESY Tibor, TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, jegyz. DEÁK Györgyi, Bp., Európa, 1987 (a továbbiakban: CICERO 1987), 203–286, 262.

²⁷ Szó sincs arról, hogy a 17. század elején ne lettek volna meg a magyar szavak ahhoz, hogy mindezt adekvát tömörséggel el lehessen mondani: Szenci Molnár Albert 1604. évi latin–magyar szótára pontosan ismeri az „üres” (*inanis*), az „éktelen, díztelen, izetlen” (*inconditus*), a „kurta, rövid” (*curtus*), a „sántikálás, sántítás” (*claudicatio*), a „bövség, bővség” (*redundantia*) ill. „bővelkedés, eláradás” (*redundatio*) szavakat. Rimay megfogalmazását nem nyelvi korlátok, hanem irodalmi eszmények formálták! Vö. SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinovngaricum, Dictionarium Vngaricolum*, Nürnberg, 1604 (RMK I, 392–393 – RMNy 919); hasonmás kiadása: kiad. KŐSZEGHY Péter, tan. IMRE Mihály, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Akadémiai Kiadó, 1990 (BHA, 25).

a cicerói idézet fordítását is redundáns prózába csavarja át – a tekintélyi hivatkozás a Cicero nézeteivel homlokegyenest ellenkező prózaeszmény oltalmazására és a különbség elfedésére szolgál.

A következő Cicero-idézet (7) Rimay általi alkalmazása áll a Cicero-intarziák közül a legközelebb az eredeti kontextuális értelemhez: az *Oratorban*²⁸ ez a szöveg hely az attikai szónoklat jellemzésére szolgál, olyan finom stilisztikai megfigyelések között, amelyek adekvát párjának tarthatjuk Rimay észrevételeit.

A stilisztikai eszmények megfogalmazása után ismét Prágai teljesítményének értékelésére tér vissza a gondolatmenet. Merényi Varga László figyelte meg,²⁹ hogy az írásművészetet a földműveléshez hasonlító metaforasor Prágaira való alkalmazásának hiányossága ismét negatív értékítélet jele: az irtogatást, szántogatást, ugarolást, kevergetést követően Prágaira vonatkoztatva már nem tér vissza a vetegetés, gyümölcsöző magokkal való hintegetés említése.

Azt, hogy Prágai a fordítás feladatának nem a Rimay által megálmodott stilisztikai színvonalon tett eleget, egy Lipsius-idézet beékelése is kifejezi (8). Forrását Kovács Sándor Iván tisztázta: az 1578-ban Philippus Lanoyusnak írt, nyomtatásban először 1586-ban megjelent, Forgách Mihály által is követett utazáselméleti levélből való,³⁰ s ott a felkeresésre érdemes tanítóknak Európa-szerzte szétszórta voltára tanít.³¹ Az idézet hiteles lipsiusi kontextusnak megfelelő helye így hát Rimay levelének azon a pontján volna, ahol Guevara könyvének más népeknél már korábban számon tartott jelentőségéről, földüktől távol termett, s ezért fordítással meghonosítandó voltáról esik szó. Itteni, más kontextusba ékelt felhasználása azonban azt sugallja: nemcsak Guevara az a „szerencsés tudós elme”, aki nem fordul elő ebben a nem eléggé „boldog szerencsés ország”-ban, hanem megfelelő minőségű fordító sem található. Azt hiszem tehát, hogy annak a saját drágakövecskének a szerepe, amely mégiscsak megékesít minden országot, Magyarország esetében nem Prágaira van szabva.

²⁸ „Etsi enim non plurimi sanguinis est, habeat tamen sucum aliquem oportet, ut, etiamsi illis maximis viribus careat, sit ut ita dicam integra valetudine.” „Mert ha nem is nagyon vérbő stílus ez, mégis van benne valami életerő, s ha nem is hatja át a legtüzesebb szónoki hév, mégis, hogy úgy mondjam, frissen viruló.” CICERO orat. 1987, i. m. = CICERO 1987, i. m., 226.

²⁹ MERÉNYI VARGA László, *A manierista stíluseszmény Rimay levelében*, ItK, 1970, 503–507 (a továbbiakban: MERÉNYI VARGA 1970), 506.

³⁰ KOVÁCS S. I. 1971/1975, i. m. = KOVÁCS S. I. 1975, i. m., 73–75, 77–78; KOVÁCS Sándor Iván, *Descartes magyarországi katonáskodása = Apáczai Csere János emlékezete. „Én gondolkodom, azért vagyok”*: Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából – A budapesti „Ego cogito ergo sum”-konferencia előadásai (2003. november 13.) Apáczai doktori értekezésének fordításával, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004 („Csak tiszta forrásból”: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság „Tanulmányok”-sorozata, 1) (a továbbiakban: KOVÁCS S. I. 2004), 196–201, 201.

³¹ MERÉNYI VARGA László fordításában: „Mert melyik az az annyira szerencsés vidék, kérlek, amely minden igen gazdag tehetséget magába foglalhat? Bizony, azok szét vannak szórva: az isten rendezte el így, minden földnek a sajátját, mintegy díszül, hogy ékesítse.” KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 229. A helyet Forgách Mihály 1588 novemberében Justus Lipsiuszhoz írott levele a címzetre applikálja: „O felices, quibus gemmulum illam, quae terram Batavorum illustrat, adire licet...” (*Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, I, *Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 758).

Ezután elkezdődik a levélnek az a része, amely a Guevara-könyv olvasóival szemben támaszt ugyanolyan magas igényeket, mint az előző rész a fordító munkájával kapcsolatban. A stilisztikai után most az etikai igényesség előírásai következnek. Ahogy a fordítót a magas színvonalú kifejezés kívánalma, éppúgy terheli a közönséget az igényes, rezonáló befogadás feladata. Ebben a részben mindössze két latin intarzia van (9–10). A másodikat, az *Az rossz, feslett erkölcs...* kezdetű vers argumentumát eddig mindenki mindhiába kereste, nekem sincs megoldásom rá. Az elsőre azonban kínálkozik egy megoldási javaslat, amelyet meg kell fontolnunk.

Első ránézésre is valószínűnek tűnik, hogy az idézet (9) ebben a formájában Rimay kontaminációja. A „hoc opus, hic labor” többször is előfordul a klasszikus irodalomban, de olyan helyen egyszer sem, amelyet kapcsolatba hozhatnánk az idézet második felével. Vergiliusnál az alvilágból való visszajutás nehézségére utal (Aen. 6,129), Ovidiusnál pedig arra a szép feladatra, amikor az ember pénz nélkül is boldogul egy hölgnél (ars 1,453). A legtöbb köze még annak a Quintilianus-helynek (inst. 6,2,7) van Rimayhoz, amely a szónok legfőbb feladataként az érzelmek felkeltését jelöli meg, ezzel vezetve be a pathosz és az éthosz tárgyalását. Az idézet második felét a benne kétszer is előforduló *aromata* szó segítségével próbáltam fellelni a rendelkezésre álló szöveges adatbázisokban, és ez sem a klasszikus latin irodalomban, sem a latin patrisztika irodalmában nem járt sikerrel.³² Sikerült azonban találni egy, egyetlenegy olyan helyet, amellyel Rimay szövege talán kapcsolatba hozható. A 13. századi francia domonkos, Guilielmus Peraldus *Summa de vitiis* című, prédikációs segédkönyvként írott latin traktátusa kilenc könyvből áll. Az elsőben általában a bűnökről van szó, a továbbiak tárgya rendre a torokosság, a paráználkodás, a fősvénység, a tunyaság, a kevélység, az irigység, a harag és a nyelv vétkei. E műben, az ötödik, a tunyaságról szóló értekezés második részének végén, a szerzetesek tunyaságát tárgyaló fejezetben (*De acedia claustralium et duodecim malis quae ex ea proveniunt*) Rimay idézett latinjához igen közeli eredetűt lehet találni. A szerzeteseknek a tunyaságból származó, első megemlített bűne, hogy „licet die et nocte in ore habeant cibum regium qui de ore Dei procedit, scilicet verbum Dei, tamen ex pigritia terendi eum famelici remanent, nec reficiuntur de cibo illo. Inter aromata nocte et die

³² Íme a részletek az érdeklődő olvasó tájékoztatására: az *aromat* töre a Packard Humanities Institute 5.3 CD-ROM (PHI disk 5.3) 16 találatot adott a klasszikus latin irodalomból, ezek egyike sem hozható kapcsolatba Rimay szövegével. Mivel a Patrologia Latina Database 5.0b változatában az *aromat** tő 42 alakváltozatban összesen 3387 helyen fordul elő, itt bonyolultabb keresőkérdést tettem fel: *aromat* within 10 words of versan**. Erre két találatot kaptam, ezek egyike sem Rimay forrása. Persze a negatív eredmény a megszövegezés Rimay által idézett formájára vonatkozik, nem a mondat tartalmára. Hiszen például Senecánál (epist. 108,4) elég pontos tartalmi megfelelőt lehet találni, mégpedig hasonló kontextusban: a filozófusokat hallgató emberben megragad valami a tanításaikból („qui in unguentaria taberna resederunt et paulo diutius commorati sunt, odorem secum loci ferunt. et qui ad philosophum fuerunt, traxerint aliquid necesse est, quod prodesset etiam neglegentibus”); Lucius Annaeus SENECA, *Erkölcsei levelek: Latinul és magyarul*, ford. BARCZA József, I–II, Bp., Franklin, 1906 [Görög és Latin Remekírók]). Azonban a közeli tartalmi megfelelés éppen arra a távolságra hívja fel a figyelmet, amely e megfogalmazás és Rimay latinja között van: a kenőcsüzletben való üldögélés legfeljebb távoli rokona a fűszerszámos kertben való forgolódásnak.

versantur, et tamen ex pigritia applicandi olfactum odore eorum non confortantur.”³³ Hasonló a megfogalmazás, egyező a metafora értelme, a lelki haszonvétel a forgatott olvasmányokból, s egyezik az is, hogy annak hasznából az olvasóknak magukat felüdíteni és másokat is részesíteni kellene. Az egyetlen adaptív elem, hogy míg Peraldusnál a Biblia olvasásáról és tanulmányozásáról van szó (a következő mondatban újra meg is nevezi azt mint a Szentlélek patikáját: „Sacra scriptura apotheca est Spiritus Sancti”), Rimaynál Guevara könyvéből származik a gyönyörködtető illatú kenet.

Rimaynak megvolt a módja, hogy Peraldus művét olvashassa. Már a 15. században több alkalommal kinyomtatták azt (az erényekről szóló summával együtt), s a kiadások folytatódtak a 16. században. Csak a század második felétől említve példákat: kiadták Antwerpenben 1571-ben, Lyonban 1571-ben, 1585-ben és 1608-ban, Kölnben 1614-ben és 1629-ben, Mainzban 1618-ban és 1629-ben, Párizsban 1629-ben. Egy fólió-kiadása megvolt a Rákóczi-könyvtárban is, ahonnan 1660 táján a sárospataki kollégiumba került.³⁴

Ha volna bármi más megoldás, nem merném Peraldust javasolni a Rimay-hely magyarozatául. Ez idő szerint azonban nem ismeretes közelebbi, sőt távolabbi szövegpárhuzam sem, s amíg ilyen elő nem kerül, érdemes a domonkos prédikátort mégis számításba venni.

A Rimay személyes életsorsát előadó levélrészben négy latin intarzia is (12–15) a megállapodottságnak a lélekre tett kedvező hatásáról szól, a vénség és a betegség előnyeit emelve ki a szatirikus humanista encomiumokat idéző elmeélel.³⁵ Arra már Ko-

³³ GUILIELMUS PERALDUS, *Summa virtutum ac vitiorum*, studio et opera Rodolphi CLUTII OP, I–II, Köln, 1629, II, 165.

³⁴ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptum Kft., 1996 (A Kárpát-medence Korajkori Könyvtárai, 1), 88, 258. tétel.

³⁵ A 16–17. század legtöbb humanista vonást megőrző tankönyveiben ezeknek a tárgyalása nem volt oly ritka és szokatlan, mint gondolhatnánk, sőt a rendszerezések olykor meglepően érdekes kapcsolatokat tesznek láthatóvá. Michael Neander retorikai kompendiuma a *genus demonstrativum* példái között, a *laudatio rerum*nál adja bőséges felsorolásukat: a bizánci Mikhaél Pszellosz görög és Celio Calcagnini latin *pulex-encomium*ának (erről: KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955, 269; a bolha-tárgyról: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, VIRÁGH László, *Megzenésített magyar szitkozódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettában*, ItK, 2001, 341–358) említése után közli, hogy „Picus Mirandula Barbariam, Erasmus stultitiam laudavit”, majd Bilibaldus Bircheimer (Wilibald Pirckheimer) nürnbergi patrícius podagra- (a műről és a tárgyról: TURÓCZI-TROSTLER József, *Az ironikus dicséret-forma [enkomiun] és a Laus podagrae* = TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1961, I–II, I, 139–145, 559), Simon Portius fejfájás- és Petrarca szegénység-dicsérete között (az utóbbi: ep. 3,41) felsorolja Are-tino „*laudatio artis meretriciae*”-jét is, utánuk pedig megemlíti, hogy „Cornelius Agrippa vituperationem omnium artium sive de vanitate omnium scientiarum librum edidit” (Michael NEANDER, *Compendium dialecticae ac rhetoricae Philippi Melanctonis. Accessit etiam epistola ad amicum de dialectica et rhetorica, nunc tertio recognitum*, Islebi, 1586, 48v–50v). Casparus Bartholinus oratoriájának dicsőítő példatára a „*Laudatio Dei vel hymnus*” műfajával kezdődik, majd az angyalok és az emberek dicséretén át a „*Laudatio minus laudabilium*”-ig jut el, megemlítve, hogy Erasmus a balgaságról, mások a kopaszágról vagy a podagráról írtak ilyet. Majd így folytatja: „*Et scribunt Jo. Brunum Italum publice Diabolum laudasse.*” (Casparus BARTHOLINUS, *Oratoria, mandato sereniss. Daniae, Norvegiae, etc. Regis edita pro Scholis Cathedralibus et Collegiis*, Hafniae, 1622, 84r.) Bartholinus szerint az efféle művek iskolai gyakorlás céljára tolerálhatók, kivéve, ha a pietas rombolására alkalmasak. Hogy tolerálták-e őket csakugyan, arról kiegyensúlyozott véleményt formált Marc G. M. van der

vács Sándor Iván felfigyelt, hogy ezek szikrázó ellentétben állnak a korábbi, a népek és szokások különbözőségéről szóló és helyszíni tanulmányozásukat szorgalmazó szövegkörnyezetből kivett Lipsius-idézettel.³⁶ Senkinek sem jutott azonban még eszébe, hogy megkeresse azt a Platón-idézetet, amely az itt állók közül az egyedüli attribuált betét (15).

Dacára annak, hogy ezt az idézetet még senki sem kereste, azért szép irodalma van. 1928-ban Thienemann Tivadar arra figyelmeztette a Balassi és a platonizmus viszonyáról érkező Zolnai Bélát, hogy ha már a Balassi-epicédium zárlatának Platón-említését felhozta, Rimay prózai műveit is átnézhetné volna, ahol két további Platón-említés található, ezek egyike kérdéses szövegünk.³⁷ Zolnai teljes egyetértéssel válaszolt, s azt emelte ki, hogy a Rimaynak mind prózájában, mind verseiben megtalálható Platón-idézetek megerősítik a platonizmus jelentőségét Balassi és köre gondolkodásában. Számukra a platóni idealizmus életforma, a lelki értékeknek állított oltár volt – fogalmazott.³⁸

Oltár vagy nem oltár, be kell jelentenem, hogy Rimay idézete nem Platón-tól való, hanem – Arisztotelésztől.³⁹ A *Fizika* hetedik könyvének harmadik fejezetében áll,⁴⁰ ahol arról van szó, hogy minden változást érzéki okok idéznek elő, és változás csak azokban a

POEL, *De declamatio bij de humanisten: Bijdrage tot de studie van de functies van de rhetorica in de renaissance*, Nieuwkoop, De Graaf Publishers, 1987 (Bibliotheca humanistica et reformatrica, 39).

³⁶ KOVÁCS S. I. 1971/1975, *i. m.* = KOVÁCS S. I. 1975, *i. m.*, 78.

³⁷ THIENEMANN Tivadar, *A platonista Rimay*, Széphalom, 2(1928), 449–450; vö. ZOLNAI Béla, *Balassi és a platonizmus*, Minerva, 7(1928), 153–214.

³⁸ ZOLNAI Béla, *Rimay platonizmusához*, Széphalom, 3(1929), 43–45.

³⁹ A Rimay által felhasznált latin fordítás pedig valószínűleg a Guillelmus de Moerbekéire megy vissza (bár az egyértelmű állásfoglalással jobb lesz megvárni annak az *Aristoteles Latinus* sorozatában való közzétételét), hiszen Aquinói Tamás *Summa theologicája* ugyanerre a fordításra utal: „in sedendo et quiescendo fit anima sciens et prudens” (prima secundae, q. 33. art. 3. arg. 1). Bizonyosan nem Joannes Argyropulos szövegét használta Rimay: „Acceptio autem a principio scientiae, non est generatio, nec alteratio: ex eo nanque quia perturbationes sedantur, atque tranquilla fit anima, sciens quispiam, atque prudens evadit.” ARISZTOTELESZ, *Physicorum libri*, ford. Ióánnés ARGYROPULOS (*Physica* és *De coelo*), François Vatable (a többi természettudományos írás), Lyon, 1559, 177. Az arisztotelészi szöveg hely felhasználásának példái közül megemlíthető Rabelais-é, aki a tétlen Bridoye bíró történetében, satirikus éllel idézi: *Tiers livre*, 42; François RABELAIS, *Oeuvres complètes*, texte établi et annoté par Jacques BOULENGER, édition revue et complétée par Lucien SCHELER, Paris, Gallimard, 1955 (Bibliothèque de la Pléiade), 482. Dante *De monarchiája* a következő változatot adja: „sedendo et quiescendo prudentia et sapientia ipse perficitur” (1,4,2). Danténak Samuel Beckettre tett hatása felkapott disszertációtéma lett (Mary BRYDEN, *No Stars without Stripes: Beckett and Dante*, *Romanic Review*, 87[1996]/4, 541–556), ennek ellenére nem egészen világos az értelmezők előtt, hogy Beckett fiatalkori novellájának, a *Sedendo et quiescendónak* (1932) a címe is dantei kölcsönzés. E novellában tűnik fel először Belacqua alakja, aki a *Purgatórium* negyedik énekében a megtisztulás kezdetére várakozó firenzei lant- és gitárkészítőtől kapta a nevét. Egy Beckett-biográfia erős bírálatot kapott többek között azon kijelentése miatt, amely szerint a novella címe a dantei szereplő kijelentéséből származnék, ezt azonban csak a *Nikomakhoszi etika* kontemplatív bölcsességezményére való hivatkozással sikerült felváltani: Joseph A. BUTTIGIEG, *Making Sense out of the “severeall instorments” of Samuel Beckett’s Work in Regress*, *Boundary 2*, 9(1980)/1, 259–273, 268.

⁴⁰ A hely értelmezéséhez: David ROSS, *Arisztotelész*, ford. STEIGER Kornél, Bp., Osiris Kiadó, 2001 (*Historia Philosophiae*), 118. Vö. még a *Problemata physica* átomelméletet kifejítő helyével is: 30,14; ARISTOTELES, *Problemata physica*, übersetzt von Hellmut FLASHAR, Berlin, Akademie-Verlag, 1962 (*Aristoteles Werke in deutscher Übersetzung*, 19), 260.

dolgokban megy végbe, amelyeket érzéki jelenségek alapvetően befolyásolnak. Az ember testi és lelki állapotai éppúgy szóba kerülnek, mint a lélek értelmi része. Az utóbbival kapcsolatban megtudjuk, hogy a megértés, a megismerés sem változás, hiszen e megnevezésekkel arra utalunk, hogy a gondolkodás nyugvópontra jutott, márpedig a változás mindig a mozgásban van. A megértés, a tudás birtoklását az idézi elő, hogy a lélek a természetének megfelelő nyugtalanságot megállapodottsággal váltja fel. Éppen azért előbbre valók a felnőttek tudásában és ítéletében a gyermekeknél, mert az utóbbiak lelkét nagyobb mérvű nyugtalanság és mozgás jellemzi. A megállapodottság természeti okoknál fogva jön létre, egy testi változáson keresztül, amiből is nyilvánvaló, hogy a változás az érzéki dolgokban és a lélek érző részében történik, sehol egyebütt.

Olyan természetfilozófiai megállapítások ezek, amelyek talán az arisztotelészi fizikának az erkölcsfilozófiához legközelebb álló pontját testesítik meg. Az érzéki világra korlátozódó változás és a teljes körű megértésnek a nyugalmi állapothoz kapcsolása szinte kínálja magát a sztoikus etikai applikáció számára, amelyben – ahogyan Amedeo di Francesco fogalmazott – a lelki békesség az egyetlen egzisztenciális feltételként jelentkezik.⁴¹ És ez a tanítás csakugyan jellegzetesen nem-platóni, különösen nem új-platonikus: hiszen a lélek tökéletesedése abban a rendszerben a jellegzetes gradáció, ascensio során, vagyis fizikai helyzetváltoztatásnak köszönhetően megy végbe. Viszont az újsztoicizmus álláspontját – talán meglepő módon – a sokunk által erkölcsfilozófiai-lag semlegesnek gondolt stúdium, az arisztotelianus természetbölcselet támogatja meg ezen a helyen.⁴²

Az attribúcióban egyébként minden valószínűség szerint nem Rimay tévedett. A régi magyar irodalomnak az az alkotása, amely a legvilágosabb példákat adja a természetfilozófia erkölcsfilozófiai alkalmazására, Csáky István moralizáló munkája ugyanis szintén tartalmazza e közhelyet, és azt szintén „Platonis axiomá”-nak tartja.⁴³ Az idézet Platónhoz kapcsolásának története tisztázatlan. Legfeljebb annyit lehet valószínűsíteni, hogy az attribúció cseréjében szerepe lehetett a *Timaios* egy helyének (43a–44c), amely szerint a lélek a mindig áramlásban lévő, anyagot befogadó és kibocsátó testben összezavarodik, s csak akkor válik értelmessé, ha felnőttkorban a növekedés és a táplálék folyama már

⁴¹ Amedeo DI FRANCESCO, *Rimay János kísérlete a magyar filozófiai líra megteremtésére*, ItK, 1983, 163–172 (a továbbiakban: DI FRANCESCO 1983), 172. A szenvedélynek a mozgásra való visszavezetése lényegében a skolasztikus gondolkodás örökségeként él a 17. században. Cartesius és Regius elgondolása hoz majd változást e tekintetben, akik szerint az indulat nem mozgás, hanem gondolat, amely persze összefügg az életszellemekek mozgásával; erről lásd LACZHÁZI Gyula, *A szenvedélyek elmélete Apáczai Csere János enciklopédiájában* = KOVÁCS S. I. 2004, *i. m.*, 189–195, 190, 193.

⁴² De ugyanez a természetfilozófiai nézet más etikai konzekvenciák felé is megnyitható. Nagyon jellegzetes például a helynek adott, egészen más célú dantei értelmezési irány: ő az emberi nem egyetemes békéjének mint legfőbb jónak az igazolására futtatja ki.

⁴³ „Az elme vagy lélek ülve leszen okos. Nyugodalomban, nem nyughatatlanságban. Szabad érzékségek fárasztják az elmét, mert rendetlen indulatokat Szereznek benne. [...] Ha bölcs akarsz lenni, [...] csak az érzékségek itéletire ne támaszkodgyál. Fuss önnön magatolis a' testtől, mert a' kívánságok táplálója, a tagok élete, indulatoknak oka; mennél kjsebb a' test, annal nagyobb az elmének éli”. CSÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája* (1664–1674), kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Argumentum, 1992, 100.

nem önti el olyan bőségben, s így a körforgások megnyugszanak és állandósulnak.⁴⁴ A *Kratülosz*ban pedig a tudomány (episztémé) főnévnek és állandó jelzőinek az etimológiáját is az áramlás megállításával, a nyugalmi állapottal hozza kapcsolatba Szókratész (437a–c).

Kevés figyelmet érdemel az a rövid intarzia, amely arról szól a levélben, hogy a kényeszerű megállapodottság közepette sem múlik el nap munka nélkül (16). Természetesen a Plinius Apellész-anekdotájából származó szállóige szavai ezek.

Még az utolsó, nagyon nyomatékos helyen, a levél befejezéseként álló idézetről (18) kell beszélnünk, amely szerint „Jobb és dicséretesebb a fő dolgokban valamennyire előhaladni s lépni, hogy nem a kicsiny köz dolgokban főnek és jelesnek lenni.” A levél felékesített stílusa és a levélíró stílusideálja efféle fő dolog volna, amelynek még tökéletlenség esetén is meg kell kapnia a pálmát a bármily problémátlanul gördülő nemdeviációs, köznapi kifejezésmóddal szemben. Az idézet ismét Iszokratésztól való, ám ezúttal egy demonstrativum-nembeli szónoklatból: Heléna panegyricusából.⁴⁵ Igen különös arányú oráció ez, nagyobbik része digresszió; ahogyan Wolf fogalmazott tartalmi összegzésében, többet foglal magába „praeter rem, quam ad rem”.⁴⁶ Magáról Helénáról csak a terjedelem valamivel több mint kétötödét kitevő záró része szól, a megelőző kétötöd rész Thészeusz kiválóságát magasztalja. Thészeusz azért kerül a képbe, mert ő volt az, aki a még hajdon ifjú Helénát először elrabolta, s az, hogy ilyen tekintélyes és nagy érdemű hősre már zsenge szüzlány korában ekkora hatással volt, a hősnő rendkívüli voltát bizonyítja. A beszéd kezdő egyötöde pedig az Iszokratész korában elszaporodott, hajmeresztően valószerűtlen tárgyú szónoki gyakorlatok bírálatát adja. Keresett tárgyaikról valótlán állításokat tesznek és hamis bizonyítékokat keresnek össze szónokiskolaikban a pénzhajhász tanárok, azzal hitegetve a tanítványokat, hogy az ezekben a szélsőséges helyzetekben elsajátított fogások gyerekjátékká teszik majd a valóságos ügyekben való szereplést, holott ennek épp az ellenkezője az igaz. A szónoki gyakorlatokban is az igazság felkutatására, a gyakorlati ügyek kezelésében való jártasság megszerzésére kellene törekedni, szem előtt tartva, hogy a hasznos dolgokról szóló valószínű feltevés előbbre való, mint a haszontalan dolgokról való egzakt tudás. Ezt a gondolatot folytatja a Rimay által átvett részlet is.⁴⁷ Iszokratész épp azért választotta Heléna dicséretét, hogy

⁴⁴ Azért a *Timaios* egy másik helyéből (89e–90d) az is világos, hogy ez nem nyugalmi állapotot teremt, hanem a léleknek a megfelelő nevelés általi táplálását és az őt megillető, kellő arányú mozgásokban, vagyis a halhatatlan és isteni dolgok megfontolásában mint a bennünk lakozó isteni elemmel rokon mozgásokban való állandó gyakorlását jelenti. Mindehhez vö. A. E. TAYLOR, *Platón*, ford. BÁRÁNY István, BETEGH Gábor, Bp., Osiris Kiadó, 1999 (Osiris Könyvtár: Filozófia), 629, 638.

⁴⁵ Hasonló gondolatok persze egyéb szónoklataiban sem ritkák: vö. pl. *Ad Nicoclem* 30; *Nicocles* 43. stb.

⁴⁶ ISZOKRATÉSZ 1548/1567, *i. m.*, II, 605.

⁴⁷ „... illud cogitantes, longe praestabilis esse, de rebus utilibus mediocres opiniones habere, quam supervacanearum exquisitam cognitionem: et aliis paulo superiorem esse in magnis, quam in parvis, praesertim iis quae vitam nihil adiuvant, multum excellere.” ISZOKRATÉSZ 1548/1567, *i. m.*, II, 609. Hasonló gondolat Rákóczi János 1613. július 17-én Rimayhoz intézett leveléből: „mindenkor tekintetesb az tudósoktól dicsértetni, hogy sem az tudatlanoktól”, s a tudós ember szerepe itt természetesen Rimayra van osztva. Alsó-sztrégovai és rimai RIMAY János *Államiratai és levelezése*, kiad. IPOLYI Arnold, bev. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1887, 196.

megmutassa, mennyivel nehezebb eredetinek lenni a szokásos, jól ismert tárgyakban, mint a légből kapott, képtelen kitalációkra épülő ügyeskedésekben.

Rimay és Iszokratész gondolatmenetét összevetve ismét azt állapíthatjuk meg: szemben a Cicerótól átvett, az eredetivel igencsak eltérő értelemben átterelt idézetekkel, a görög szónok reflexiója igen autentikus értelmezésben kerül alkalmazásra.

Kísérreljük meg az összegzést! Először arról kell beszélnünk, amit a „satyrás dorgáló feddő írás” felől tudtunk meg. Mindenekelőtt szögezzük le, hogy Rimay jelzőbokra ez esetben is csak a latin terminus megtöbbszöröződése, vagyis a kifejezés együttesen sem jelent többet, csak annyit: *szatíra*, a *dorgálás* és a *feddés* ennek parafrázáló megisméltése csupán, nem minősítő és esetleg jelentést szűkítő értelmű jelzője.⁴⁸

Jankovics József volt az, aki felhívta rá a figyelmet, hogy a 17. század eleji, udvarellenes tematikájú magyarországi megnyilvánulások mögött éppúgy kereshető a neosztoicizmus udvartól-tömegetől távolságot tartó tudós magatartása, mint a kezdődő puritanizmus morális támadása, és hogy a két tendencia fel is erősíthette egymás hatását.⁴⁹ Rimay levélét figyelmesebben megvizsgálva úgy látom, ennél még valamivel bonyolultabb a helyzet.

Rimay elvesztett szövegét és annak a levélbe foglalt tömörített kivonatát is formálhatták többek között olyan tényezők, amelyek prédikátori indíttatásból kifogásolták az udvari élet erkölcsstelenségét, és ezt csakugyan megkönnyíthette az a terminológiai egybeesés is, amely a szatíra mint feddő írás és a protestáns homiletikai műfajelmélet⁵⁰ *genus correctorium*ának állandósuló magyar megnevezése között fennállt. Ez az épületes célú, keresztényi erkölcsöktől való eltérést kifogásoló prédikátori feddőzés is lehet azonban a lelkipásztor szokásos, nevek említése nélkül véghezvitt erkölcsjavító intelme, de lehet – különösen a puritánoknál – prófétai hévvel személyeket megnevező és megszólító dörgelem is.⁵¹ Rimaynál az utóbbira következtetni nincs semmi alapunk, az előbbibe azonban problémátlanul belesimulhatott a középkori francia domonkos szerző erkölcsi rendszerezésének felhasználása. Bár ez nem nagyon erős feltételezés: a Guilielmus Peraldustól való mondat- és gondolatkölcsonzés filológiai bizonyossága is lehetne szilárdabb, meg aztán a szóba jöhető részlet éppenséggel a szerzetesek életmódját kifogásolja, nem az udvariakét. Ha azonban mint típusra tekintünk a prédikátori etikai segédkönyvre, nem zárhatjuk ki az ilyenek használatát és hatását. Amit viszont kizárhatunk, az

⁴⁸ Szenci Molnár szótárában a *satyra* jelentése: „Meg feddő versec, kikben soc fele vetkec ele szamlaltatnac, es keserü szidalommal szidalmatatnac”, vagyis a feddés és a szidalom minden szatíra műfajteremtő összetevői. Ezzel persze a régi Magyarország műfajelméleti gondolkodását lehet jellemezni, nem a műfaj klasszikus antik történetét.

⁴⁹ JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben* (a továbbiakban: JANKOVICS 1987c) = *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk., előszó R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987 (a továbbiakban: R. VÁRKONYI 1987a), 86–103.

⁵⁰ Erről: KECSKEMÉTI Gábor, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, ItK, 107(2003)/4–5, 367–398.

⁵¹ Az ortodox kálvinista és a puritánus lelkipásztori szerepértelmezés különbségéről a prófétálás dolgában: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 182.

az, hogy efféle munkák megfelelőnek tartották volna a Rimay-féle bővelkedő nyelv használatát.

Luther szemléletének azt az aspektusát, amely leszámol az elokvens nyelv igazság-megjelenítő lehetőségével, s amelyben az egyenes és érthető beszéd instrumentalizmusa győzedelmeskedik, nemrégiben az esztétikai térszeme pre-esztétikai temporalizálhatóságát kereső hazai kutatás világította meg.⁵² A puritánokkal kapcsolatban magam is többször hangsúlyoztam már, hogy a hatékony nyelvhasználatot nem a normától való minél nagyobb mérvű deviáció, hanem a norma minél szorosabb követése által vélték megvalósíthatónak.⁵³ A puritánok mellett azonban az anglikánokra is nagy hatása volt John Jewel (1522–1571) salisbury-i püspöknek, aki 1548-ban Oxfordban elmondott szónoklatában (*Oratio contra rhetoricam*) pontosan az ellen intézett támadást, hogy a szónoklatot szisztematikusan a hétköznapi kommunikációtól eltérő módon kellene megtartani,⁵⁴ vagyis a Rimay álláspontjával homlokegyenest ellenkező pozíciót foglalt el. Ami pedig a hazai ortodox kálvinistákat illeti, most elegendő lesz Geleji Katona Istvánra utalni, aki elvi igénnyel fejtette ki, hogy a magyar tolmácsolásban „kerülnünk kell a körülírásokat, s arra kell törekednünk, hogy amit a mintául szolgáló nyelv egy szóval mond ki, azt mi is ugyanilyen tömören fejezzük ki”, aminek a tükörfordítások is alkalmas eszközei lehetnek.⁵⁵ Rimay fordítói-stilisztikai eszménye, amely „a virtuozitás érdekében habozás nélkül feláldozza az érthetőséget”,⁵⁶ és az egyházi épületes próza gyakorlatiasságát és közérthetőségét szorgalmazó protestáns kívánalmak: összeférhetetlenek.⁵⁷

Szatírárt írni tehát minden bizonnyal nem efféle alkotást, hanem humanista tevékenységet jelenthetett Rimay számára, mondjuk az Aeneas Sylvius Piccolomini 1444. évi udvarbíráló levelének⁵⁸ megfelelő színvonalon. Az, hogy e tárgyú ténykedését bejelentő írásából most horatiusi satíratöredékek kerültek elő, jelentős súllyal nyomatékossítja ezt a feltevést. Már Jankovics jelezte, hogy a 17. század eleji udvarellenes tendenciáknak megvolt ez a Horatiusra, Juvenalisra és több más klasszikus és humanista szerzőre támaszkodó vonulata is, kimutatta a jelenlétüket például Henricus Petreus Herdesianus *Aulica vita* című antológiájában,⁵⁹ de mindezt közvetlenül Rimayhoz kapcsolni csak most sikerült.

Igaz, az erkölcsi tárgyú irodalom humanista hagyománya is többféle vonulatot ötvöz, s Rimay, azt hiszem, nem is a horatiusit aknáztá ki a legnagyobb mértékben ezek közül.

⁵² BAZSÁNYI Sándor, „Álnokul költött fabulák”: *Tanulmányok az esztétikai tudat formálódásának magyarországi előtörténetéhez*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001, 44–45.

⁵³ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 93.

⁵⁴ Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700*, Princeton N. J., Princeton University Press, 1956, 123–124.

⁵⁵ BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbölcsélet alapkérdései*, Bp., Magvető, 1987 (Elvek és Utak), 420–423.

⁵⁶ MERÉNYI VARGA 1970, i. m., 506.

⁵⁷ A lutheranizmus nyelvi eszményeit illetően lásd még az alább idézendő rózsashegyi disputációt.

⁵⁸ Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*, vál., utószó, jegyz. BORONKAI Iván, ford. BORONKAI Iván, KAPITÁNYFÉNY István, Bp., Magyar Helikon, 1980 (Bibliotheca Historica), 80–108.

⁵⁹ JANKOVICS 1987c, i. m. = R. VÁRKONYI 1987a, i. m., 87–89.

A Horatius által az ókomédiából levezetett, személyes bűnöket név szerint kipellengérező jelleg helyett két általánosabb etikai tárgyalásmód is kínálkozott, megfelelőbbek az élőködő, erkölcstelen, részeges, trágár, buja udvaroncok, e „nemzetközi ál- vagy fél-értelmiségi kalandorréteg”⁶⁰ elítélésére. Ezek egyike a sztoikus erkölcsfilozófiai hagyomány, amely, amint láttuk, az arisztotelianus természetfilozófiával is kiválóan kapcsolatba hozható volt. A másik a retorikaelméleti traktátusoknak a szónokot mint derék embert tárgyaló hagyománya. A levelet záró Iszokratész-idézetnek az etikus szónok eszményét a haszonleső szofistákkal szembeállító eredeti kontextusa végső soron ezeknek a retorikai reflexióknak a sorába tartozik.

E vonulatok már csak azért is erősebbek lehettek Rimay számára a horatiusi szatíra hagyományánál, mert Horatius, amint kiemeltem, szatíráit mindig is köznap, csevegő nyelven formálta meg, s emiatt azokat ő maga el is választotta költészete többi, irodalmi értékűnek tekintett műfajától. Vagyis, sarkítva a dolgot, azt mondhatjuk: Rimay eszménye olyan szatíra lehetett, amely mind általános érvényű, filozófiailag beágyazott tartalmában, mind igényesebb, irodalmibb kifejezési módjában magasabb rendű a horatiusi-nál. Mind fordítási megoldásaiban, mind egész írásának stilisztikai kidolgozásában nem annyira imitatív, mint inkább aemulatív jelleget figyeltünk meg.

Különböztethető, hogy ennek a stilisztikai, retorikai bravúroskodásnak is megadható az erkölcsfilozófiai interpretációja. Az arisztotelészi etika meghatározása szerint, amint ismert, az erény két szélsőség közötti harmonikus közép, két rossz közötti jó. Ez azonban csak az erkölcsi erények vonatkozásában van így. Az intellektuális erények nem közepet jelentenek a szélsőségek között, hanem bizonyos képességek legmagasabb rendű megléte a kívánatos. Vagyis az erény legtökéletesebb formája akkor jön létre, ha az erkölcsiek tekintetében az arányos középben járó ember képességek dolgában kiemelkedőt, szélsőségeset valósít meg. Vir bonus dicendi peritissimus – foglalhatnánk össze a dolog lényegét, egyben Rimay önértelmezését és erkölcsi kívánalmát.⁶¹

Rimay önértelmezésének éppúgy, mint valóságos élethelyzetének sok köze van ahhoz is, amit Cicero *De officiis*-ával kapcsolatban felidézünk. Ahogyan gyors és sikeres emelkedés után, i. e. 62. évi consulságát követően Cicero elszigetelődött, légüres térbe került s nem tudta többé befolyását visszaszerezni a politikai életben, úgy szorult ki Rimay, korábban Ecsedi Báthory István, Bocskai István, Illésházy István, Thurzó György és Imre országos dolgok viteléhez szokott, befolyásos főembere az 1620-as évek elejétől a nagypolitika világából. S ahogyan a Pompeius párthívéül szegődött Cicero a pharsziaszi vereség után, a negyvenes évek közepén a filozófiai stúdiumoknak, különösképpen az állhatatosságot igazoló erkölcsfilozófiának szentelte a figyelmét, úgy vált mind igényesebb és zártabb irodalmi és gondolkodói univerzum megteremtőjévé a sztegovai bölcs.

⁶⁰ JANKOVICS 1987c, i. m. = R. VÁRKONYI 1987a, i. m., 101.

⁶¹ Hogy az ebből a felfogásból következő nyelvi eszmény mennyire különbözik a Rimayval közel egykorú hazai lutheránusokétól is, azt a közeljövőben egy 1642. évi rózsahegy-i disputáció elemzésével szeretném bemutatni: ZOLNAY Péter, *Disputatio ethica de virtutibus homiliticis: comitate, veracitate et urbanitate, quam... in... Rosebergensi gymnasio sub praesidio... Iohannis Kuserae, ejusdem gymnasij directoris supremi publice ventilandam exhibet... ad diem 27. Augusti horis ante et pomeridianis*, Lócse, 1642 (RMK II, 600 – RMNy 1951).

Rimay elitista arisztokratizmusának több jelét láttuk levele forrásait elemezve is. Emlekeztetek Horatius megjegyzéseire arról, hogy nem a fórumon kíván szerepelni a műfajában a többiekénél jobbnak, a legkülönbnek tartott művével, és csak a válogatott, művelt kevesek tetszését tartja valamire. De még indokoltabbnak tartom visszatérni Iszokratész *Panegyricus*ára. Most került elő az első adat arról, hogy Rimay olvasta e művet, s ezért érdemes azt egészében szemügyre vennünk, hátha további kapcsolatokat sikerül találnunk annak gondolatmenete és Rimay gondolatvilága között.

Az antik szónoklatnak meglehetősen hosszú bevezető része van. Iszokratész megítélése szerint műve a szónoklat legmagasabb rangú fajába tartozik, abba, amely a legfontosabb ügyekről szólva a legnagyobb hasznot származtatja hallgatóira. Mivel ugyanarról a tárgyról sokféle módon lehet beszélni, felhagyni az igyekezettel csak akkor szabad, amikor a körülmények már okafogyottá teszik a beszédet, illetve amikor olyan teljes körűen kidolgozott már a tárgy diszkussziója, hogy azon nem lehet további megszólalással javítani. Gorgiasz és Lüsziasz hasonló tárgyú olimpiai beszédei után még nem ez a helyzet, ezért indokolt a pánhellén összefogás újbóli tárgyalása. Vannak ugyan olyanok, akik gáncsolják azokat az okfejtéseket, amelyek a közemberek kompetenciáján túl esnek és különleges gondossággal kidolgozottak, s a legmagasabb rendű szónoklatot is a törvényszéki beszéd szokásos fogásai szerint ítélnék meg. Nyilvánvaló, hogy e kritikusok a maguk szintjén álló dolgokat dicsérnek. Iszokratész viszont nem ezek ítéletének kíván megfelelni, hanem azokénak, akik a kifejezés semmiféle gondatlanságát nem tűrik el, és az ő szónoklataiban a mások műveiben fel nem lelhető minőséget keresnek. Más szónokok beszédet kezdő mentegetőzéseiről szoktak szólni, hogy milyen nehéz feladat, különösen a felkészüléshez rendelkezésre álló idő alatt, a tárgyuk nagyságához megfelelő szavakat találni. Iszokratész viszont biztosra veszi, hogy ha ő nem a tárgyához és a saját hírnevéhez, valamint a tárggyal eltöltött idő nagyságához méltó módon beszél, nem találhat mentséget hallgatóinál, hanem azok nevetségesnek fogják tartani. Az a benyomásom, hogy Rimay egész levelének gondolatmenetéhez nagyon közel eső előképet leltünk fel Iszokratész beszédében. Teljes pontossággal rezonálnak rá az utóirat szavai arról, hogy a levél tárgya néhány egyszerű tőmondatban is elmondható lett volna, de sem a címzett, sem a feladó személyéhez nem illett volna ez az előadásmód. Más kérdés, hogy tudomásunk szerint a Rákóczi-könyvtárnak nem volt Iszokratész-kötete, úgyhogy erősen kétséges, hogy a címzett minden tekintetben elérhette volna a célzásokat, amelyek a szerzőt a legmagasabb rendű görög szónok, a címezett pedig az igényes műkritikus magaslataiba stilizálták.

Viszonylag sokat és érdemit írtak már Rimay világszemléletének és filozófiájának alapelveiről, a köznépet megvető, a magányos életet, az egyéni függetlenséget mint az igazi szellemi szabadság eszközét magasztaló elit-humanizmusáról, amelyben „kifejezésre jut a művelt, a kiválasztott ember arisztokratikus magánya és felsőbbségérzete a világgal szemben.”⁶² Itt elemzett szövegével kapcsolatban is kiemelték „intellektuális exkluzivitás”-át, „szűk körnek szánt, vajt fülekre apelláló, dekadens elzárkózásról valló

⁶² DI FRANCESCO 1983, *i. m.*, 169.

törekvés”-ét.⁶³ Ehhez a portréhoz mégis hozzájárul néhány vonással legmarkánsabb, legegényibb írása szellemi háterszágának felvázolása. Egy-egy pillanatra jól láthatóvá válik, hogy a kor legnagyobb tekintélyű, minden gimnazista által kötelezően tanulmányozott, standard szerzőiből⁶⁴ és műveiből is készíthető olyan tendenciózus szortiment, amely a normától való deviáció igazolását szolgálhatja. Legalábbis a formaeszközök normatív használatától való deviációét az erkölcsi kívánalmak normatív megkövetelésének tartalmi célja érdekében.

Szerintem a manierizmus és a barokk között éppen ott húzódik a határvonal, ahol a nagy belső meggyőződéssel és küldetéstudattal a lehető legkiterjedtebb közönség számára átadni kívánt normatív tartalom a formaeszközöket is a legszélesebb körben hatni alkalmas, normatív irányokba állítja át. Nem egy irányba, hanem legalább kettőbe: a katolikus és a protestáns barokk irodalom felszíni, stilisztikai jegyeikben gyakran egészen különböző, invenciójukban, valamint voluntarista, manipulatív és reprezentatív intenciójukban azonban szoros megfeleléseket mutató rendszerei felé.⁶⁵ És szerintem Rimay ezen az úton sohasem indult el.

⁶³ MERÉNYI VARGA 1970, *i. m.*, 505.

⁶⁴ Ezek közé Cicero mellett Iszokratészt is bátran odaérthetjük. Az 1574-ben írásba foglalt besztecerbányai tananyagfelosztás szerint a görögre még nem oktatott harmadik tanulócsoporthoz már megismertkedett egyik latinra fordított beszédével, majd a legfelső csoportban ugyanazt görögül is átvették (MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981 [Humanizmus és Reformáció, 11], 84, 172). A lőcsei iskola 1589. évi szabályzata szerint a legidősebb diákok Cicero mellett Démoszthenész vagy Iszokratész beszédeit olvasták (*uo.*, 88, 97, 186). Természetesen a jezsuita tananyagának is része volt (*uo.*, 140, 179).

⁶⁵ Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, társszerk. BEZECZKY Gábor, VARGA László, Bp., Gondolat Kiadó, 2004, 161–168.

BARTÓK ISTVÁN**HISTÓRIA ÉS POÉZIS****Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről**

Ma már közhelynek számít annak emlegetése, hogy Gyöngyösi munkásságát igen nagymértékben befolyásolták retorikai-poétikai ismeretei. A kritikátörténetre tartozik Gyöngyösi poétikai nézeteinek, különösen elméleti fejtegetéseinek vizsgálata. Jankovics József hívta fel a figyelmet egy előadásában a legkorábbi retorikai-poétikai vonatkozású megállapításokra: Ráday Gedeon levelére Kovásznai Sándorhoz, 1788-ból.¹ Ugyancsak Jankovics érdeme, hogy nyomtatásban olvasható Kovásznai 1791-ben írt bevezetője Gyöngyösi-kiadásához, amelyben a szerző retorikai felkészültségét méltatja.² A kutatás számon tartja, hogy irodalomtörténészeink (Toldy Ferenc, Horváth János, Bán Imre stb.) mikor hogyan értékelték Gyöngyösi teoretikus ismereteit.

Döntő fordulat az 1980-as évek elején következett be. Tarnai Andor 1981-ben közzétette és jelentőségének megfelelően méltatta a kritikátörténeti szempontból talán legfontosabb Gyöngyösi-szöveget, a *Porábúl megéledett Főnixnek Az olvasóhoz* címzett utószavát.³ Két évvel később jelent meg Kibédi Varga Áron tanulmánya, amelyben határozottan leszögezi, hogy Gyöngyösi „művelt, az európai poétikát és retorikát jól ismerő közönség tudós költője volt, egy olyan közönségé, mely az irodalomtól egészen mást várt el, mint a mai.”⁴ Ennek tudatában láttak többen is a kritikátörténeti érdekű vizsgálódásokhoz, szembeesítve a költői szövegeket a teoretikus művekben megfogalmazott következményekkel.

Teória és praxis egymásra vetítése mellett érdekes lehet, ahogyan a szerző saját maga fogalmazza meg elképzeléseit. Gyöngyösi poétikai természetű megjegyzéseivel kapcsolatban többféle irányba indult el a kutatás. Jankovics József fontosnak tartja a forrásokat; hivatkozott előadásában megfontolandó javaslatokat tett a mintaként számításba vehető

¹ JANKOVICS József, *Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai forrásvidéke = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 330–337; 337.

² JANKOVICS József, „Gyöngyösi drága gyöngy versei”: *A Kemény János-eposz forrásvidéke és szöveg-szerveződése = GYÖNGYÖSI István, Porábúl megéledett Főnix*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta J. J., NYERGES Judit, Bp., 1999, 274–299; 289–290.

³ GYÖNGYÖSI István, *Kemény János emlékezete, Az olvasóhoz = A magyar kritika évszázadai*, I, *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981, 140, 151–154.

⁴ KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It, 65(1983), 545–591; 590.

elméleti munkák felderítésére. Ő maga és mások a feltételezhető forrásoktól függetlenül is vizsgálták a szövegek összefüggéseit a retorikai-poétikai elmélettel.

Gyöngyösi megjegyzései éppúgy érintik a költészet legáltalánosabb kérdéseit, mint egyes részterületeket. Az előbbiekhöz tartozik a poézis mibenlétének, legfontosabb jellemzőinek megragadása. A legrégebbi hagyományokra vezethető vissza, ami Gyöngyösinél is megjelenik: a költő feladatát más területek képviselőivel hasonlítják össze, így derül fény az azonosságokra és a különbségekre.

A költői tevékenység specifikumait keresve az összevetések során két szempont vetődik fel különös súllyal. Az egyik a valósághoz való viszony: valóság és fikció, azaz história és fabula; igazság, valószínűség és hihetőség kérdése. Mindezekhez megkerülhetetlen kiindulópont Pirnát Antal alapvető tanulmánya.⁵ A másik szempont az előadás módja, a nyelvi megformálás, a megfogalmazás. A költőre jellemző az eltérés a mindennapi beszédétől, a köznapi nyelvhasználattól. Ebből az aspektusból szemlélve műve a históriával szemben már nemcsak fabula, hanem poézis is. A három fogalom összefüggésével Kovács Sándor Iván foglalkozott behatóbban.⁶

Dolgozatomban megpróbálom az eddigi kutatási eredményekhez képest, ha lehet, tovább árnyalni Gyöngyösi sokat hangoztatott „poétikai tudatosságáról” alkotott képünket, különös tekintettel a költészet nyelvi sajátosságaira vonatkozó megállapításaira. Lemondok a konkrét források kereséséről, inkább egyes kijelentések tartalmát szeretném pontosítani. Úgy vélem, ehhez hasznos lehet az összevetés valamilyen mértékadónak tekinthető poétikai rendszerrel. Mivel a közvetlen mintákat egyelőre nem ismerjük, viszonyítási alapul olyan munkát kerestem, amelyik sok jellemző mozzanatot magába foglal az évezredes retorikai-poétikai hagyományokból, és Gyöngyösi korában is meghatározó erővel volt jelen az irodalmi gondolkodásban.

Ezen meggondolások alapján Julius Caesar Scaliger *Poetices libri septem* című monumentális összefoglalóját választottam, amely először Lyonban jelent meg, 1561-ben.⁷ A munka talán a legteljesebb összegzése mindannak, amivel az antikvitás és a reneszánsz irodalomelmélete gazdagította a költészetet. Hatott a barokk és a klasszicizmus elméletére és gyakorlatára is. Egyszerre mutat előre és hátra: ami Scaliger poétikájában benne van, az nagyon sok korábbi és nagyon sok későbbi kompendiumban is megtalálható. Mint látni fogjuk, számos párhuzamot fedezhetünk fel a Scaligerrel való összevetés során. Nem állíthatjuk persze, hogy Gyöngyösi Scaligert kivonatolta – igaz, ki sem zárhatjuk ennek lehetőségét. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a poétika hét könyvébe sűrített ismeretanyag nem véletlenül mutat egyezéseket Gyöngyösi elméleti igényű megjegyzéseivel.

⁵ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 88(1984), 137–149.

⁶ KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi István Kemény-eposának Zrínyi-imitációi* = K. S. I., „*Eleink tündöklősége*”, Bp., 1996, 19–50. „*Az olvasónak*” és „*Az olvasóhoz*” (*História és fabula, história és poesis*): 38–45.

⁷ Az első kiadásból megvan egy példány az Országos Széchényi Könyvtárban: *Iulii Caesari SCALIGERI, viri clarissimi, Poetices libri septem ...* Apud Antonium Vincentium, [Lyon,] M. D. LXI. Jelzete: Ant. 747. A továbbiakban ebből idézek.

Gyöngyösi poétikai vonatkozású prózai szövegeinek szerkezete néha legalább annyira bonyolult, mint verseinek kompozíciója. Könnyebben eligazodhatunk a tartalmi kapcsolódások szövevényes hálózatában, a jelölt vagy jelöletlen oda-vissza utalások között, ha kiemeljük és valamilyen logikus gondolatmenet szerint tekintjük át a legfontosabb motívumokat. Ehhez megbízható vezérfonalnak ígérkezik Scaliger következetes rendszere.

1. „*Solum res ipsae*” – „*csak a dolgok valósága*”

Mint már említettem, a költészet jellemzőit gyakran határozták meg más területekkel összevetve. Gyöngyösi legáltalánosabb érvényű megjegyzéseinek értelmezéséhez különösen fontos a történetíró és a költő tevékenységének az összehasonlítása. Ennek során merülnek fel história, fabula és poézis összefüggései, amelyekre Gyöngyösi többször is kitér. Az ide kapcsolódó fejtegetések egyik ősforrása Arisztotelész *Poétikájának* IX. könyve, amit különösen a reneszánsz idején magyaráztak sokféleképpen.⁸

Scaligernél is megjelenik a költői tevékenység két fontos meghatározója, a fabula és a poézis. A szerző a szükségszerűség, a hasznosság és a gyönyörködtetés szempontjai alapján vizsgálja a különböző szakterületeket. A filozófus és a szónok feladatainak tárgyalása után a történetíró és a költő tevékenységét hasonlítja össze. Megállapítja, hogy a poéta többet nyújt, mint a historikus. Az utóbbi ugyanis pusztán az eseményeket adja elő, a valóságnak megfelelően; míg az előbbi nemcsak magukat a megtörtént dolgokat beszéli el, hanem a tényeket kiegészítheti a saját fantáziájára támaszkodva, sőt akár soha meg nem történt eseményeket is elhitethet olvasóival. A másik lényeges különbség az előadásmódban van. A történetíró egyszerűbben fogalmaz, elsődleges feladata az események hiteles elbeszélése; a költő viszont emelkedettebb céljának megvalósításához gazdagabb eszköztárat (*apparatus*) használ.⁹

⁸ Bőséges válogatás a reneszánsz elméleti irodalmából: Bernard WEINBERG, *Trattati di poetica e retorica del Cinquecento*, I–IV, Bari, 1970–1974. Magyar fordításban is olvashatók a kérdéshez kapcsolódó szemelvények: Francesco ROBORTELLO, *A költő és a történetíró*, részlet az alábbi műből: *In librum Aristotelis de Arte Poetica explicationes*, Firenze, 1548, a fordítás alapja egy 1555-ös kiadás = *A barokk*, a bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta, fordította és magyarázta BÁN Imre, Bp., 1968³; Lodovico CASTELVETRO *Poetikájából: Poetica d'Aristotele volgarizzata e sposta*, Vienna, 1570, részletek a történetíró és a költő összehasonlításából, ford. BENEDEK Nándor = *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, válogatta és sajtó alá rendezte KOLTAY-KASTNER Jenő, Bp., 1970, 293–297.

⁹ „Differunt autem, quod alterius fides verum & profitetur & prodit, simpliciore filo texens orationem: altera aut addit ficta veris, aut fictis vera imitatur, maiore sane apparatu. At enimvero utraque, uti diximus, cum officio narrandi aequae fingeretur: factum est tamen ut illi soli nomen Historiae fuerit attributum: quippe cui satis esset solus ille tractus dictionis ad explicandum quae gesta essent. Hanc autem Poesim appellarunt, propterea quod non solum redderet vocibus res ipsas, quae essent, verumetiam quae non essent, quasi essent, & quo modo esse vel possent vel deberent, representarent.” SCALIGER, *i. m.*, I. Borzsák István fordításában: „Annyiban különböznek, hogy egyikük feltétlen megbízhatósága az igazat hirdeti, azt is adja elő, és a szónoklatot egyszerűbb szálakból szövi; míg a másik vagy koholmányokkal egészíti ki az igazat, vagy költött dolgokkal utánozza az igazságot, és külsőségeiben is igényesebb. De bár – mint mondtuk – mindkettőnek egyaránt tiszte az elbeszélés, mégis csak az előbbire alkalmazták a *historia* nevet, mivel beírta a megtörtént dolgok kifejtésére alkalmas előadással. Az utóbbit viszont *poézis*-nek nevezték el, mivel nem pusztá szavakkal adja

A historikus és a poéta viszonyát Gyöngyösi is ugyanígy látja. A szavahihetőség és a költői fantázia együttesét röviden már a *Murányi Vénus* ajánlásában is említi. Vállalnia kell a felelősséget az elbeszélés lényegének valóságáért, hiszen műve bizonyos mértékig históriának is tekinthető: Wesselényi Ferenc és Széchy Mária történetének megörökítésével azt szeretné elérni, hogy a murányi esemény „az következő üdőnek messze lévő határra repülve, ottan is híresüljön, ösmértessék, terjedjen s éljen örökké”. Ugyanakkor arra is utal, hogy írását „holmi poétai költeményekkel is” „szaporította”. Erre példaként Mars és Venus szerepeltetését hozza.¹⁰

A *Porábúl megéledett Főnix* ajánlásában Gyöngyösi már inkább a történetírás és a költészet különbségét emeli ki. Apor Istvánhoz szólva elmondja, hogy voltaképp családjának és neki magának dicsőséges tetteit illene elbeszélnie. Miközben elhárítja magától ezt a megtiszteltetést, leszögezi, hogy a történeti tények megörökítése a históriairó dolga. Néhány soron belül kétszer is hivatkozik az ide tartozó műfajra: említi az erre a feladatra hivatott „tanult históriairót” és az „egész históriákat”, amelyek az Apor család hősiességét hirdethetnék.¹¹

Gyöngyösi részletesebben szól a történeti valóság és a költői előadás viszonyáról leg többet idézett kritikátörténeti érdekű szövegében, a *Porábúl megéledett Főnixnek Az olvasóhoz* címzett utószavában. Ragaszkodik az alaptörténet valóságához, de nem éri be a pusztá események egyszerű elbeszélésével, hanem hozzáad valamit, amittől műve már költeménynek tekinthető. Miközben vigyáz „a feltett dolognak valóságára”, mégsem „csupán csak a dolgok valóságát” fejezi ki, hanem „a poésist is” követi. Enélkül „a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan”, Gyöngyösi mégis ragaszkodik a költői eszközökhöz.¹²

vissza magukat a megtörtént dolgokat, hanem a meg nem történeteket is valóságként mutatja be, mégpedig úgy, amint azok megtörténhettek volna, vagy amint meg kellett volna történniük.” Giulio Cesare SCALIGERO, *A Poetikából*, ford. BORZSÁK István = KOLTAY-KASTNER, i. m., 273–287; 274.

¹⁰ „Nagyságtok egymás kedvéért való cselekedete is az következő üdőnek messze lévő határra repülve, ottan is híresüljön, ösmértessék, terjedjen s éljen örökké [...] s mivelhogy az régi versek-csinálók írásábúl úgy tanultam, holmi poétai költeményekkel is szaporítottam írásimot: Vénusnak és Mársnak tulajdonítván az murányi dolgoknak szerencsés végbenmenetelét...” GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., 1998. Ajánlás Wesselényi Ferencnek és Széchy Máriának: 7–11; 10.

¹¹ „Mert akár régi nemzetének dicsőséges voltárúl, akár maga tekintetes állapotjárúl gondolkodjam, seregekkel győnek előmben azok az érdemes dolgok, akiknek leírása nemcsak az én együgyő és már fáradékony pennámnak, de akármely tanult históriairó gyors kezének is fáradságos munkát adhatnának. [...] Voltak pedig mások is dicsőséges antecessori közül akik [...] nagy dolgokat vittek végben, és méltóságos tiszteket viseltek hazájok szolgálóján, amelyekrül is, aki abban foglalná magát, egész históriákat írhatna érdemesen”. GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m. Ajánlás Apor Istvánnak: 7–10; 8.

¹² „Vegye eszében az Olvasó: hogy noha a feltett dolognak valóságára is vigyáztam ezen versekben, mindazonáltal nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyóírással való históriában, hanem a poésist is kévántam azokban követnem, és aszerint alkalmaztatni is ezen munkácskámát; kihez képest szükség tudni az Olvasónak, hogy amely szók nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáltnak némely helyeken a versekben, a' nem másképpen esett annyira, mint a versek kedviért tett alkalmaztatásbúl. [...] Ezek mellett, mivelhogy (amint fölyebb is említettem) a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével,

Scaliger poétikájában a továbbiakban megjelenik a költői univerzalitás jól ismert gondolata: a poéta birtokában van mindennek, aminek más területek képviselői, de messze túl is szárnyalja őket, hiszen a maga sajátos eszközeivel új, öntörvényű világot alkot.¹³ Ennek a teremtő gesztusnak az alapján lehet megkülönböztetni a fűzfapoétát a Múzsák kegyeltjétől. A prózódiai jellemzők a beszéd, a hangképzés fizikai tulajdonságaiból következnek, így nem nehéz a mondandót versekbe kalapálni. Az igazán lényeges dolgokat azonban csak a kiválasztottak képesek felfedezni és a megfelelő formában megfogalmazni.¹⁴

Gyöngyösi megjegyzéseiből is kirajzolódik minden poétika alapvető gondolata: a költészet más, mint a köznapi beszéd és írás. A „verseiben” szereplő megoldásokat folyamatosan szembeállítja „a verseken kívül” létező világgal. Többször is leszögezi, hogy amikor „a poésist” követi, „a versek kedviért” fogalmaz a szokásostól eltérően.¹⁵ Gyöngyösi afelől sem hagy kétséget, hogy „a versek rendiben” található költői eszközök a maguk módján „az dolognak teljes értelmét” hivatottak megvilágítani az olvasónak.¹⁶

akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek egygyűségével.” *Az Olvasóhoz* = GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, i. m., 197–200; 197, 199–200.

¹³ „Sola poesis haec omnia complexa est, tanto quam artes illae excellentius, quod caeterae (ut dicebamus) res ipsas, uti sunt, repraesentant, veluti aurium pictura quadam, at poeta & naturam alteram, & fortunas plures etiam: ac demum sese isthuc ipso perinde ac Deum alterum efficit. Nam quae omnium opifex condidit, eorum reliquae scientiae tanquam actores sunt: Poetica vero quum & speciosius quae sunt, & quae non sunt, eorum speciem ponit: videtur sane res ipsas, non ut aliae, quasi Histrio, narrare, sed velut alter deus condere.” SCALIGER, i. m., 3. BORZSÁK István fordításában: „A költészet az egyedüli, amely mindezeket magába foglalja, mégpedig a többi művészethez képest sokkal kiválóbban, mivel a többiek – amint mondtuk – a dolgokat úgy jelenítik meg, amint vannak, mintegy a fülek festészetével, a költő viszont másféle természetet, többféle lehetőséget alkot, sőt önmagát is éppen ezzel a képességével mintegy másik istenné teszi. Mert annak, amit mindeneknek alkotója teremtett, a többi tudomány csak mintegy színrevívője: a költészet viszont, mivel mind a létező, mind a nem létező dolgok látszatát tetszetősebben adja elő, magukat a dolgokat nem színész módjára mondja el, mint a többiek, hanem teremti őket, mintha második isten volna.” KOLTAY-KASTNER, i. m., 278–279.

¹⁴ „Postea quum maiore spiritu res novas veteribus inventis addidissent: illi, qui hac gloria inferiores numerose meditantur simplices narrationes, Versificatores tantum dicti sunt: hi autem Poetae, quare soli sibi Musarum tutelam vindicant atque patrocinium, quarum spiritu, quae alios lateant, ab ipsis inveniuntur.” SCALIGER, i. m., 3. BORZSÁK István fordításában: „Később, amikor nagyobb buzgalommal új dolgokkal gyarapították a régi találmányokat, azokat, akik e dicső művészetben a legkiválóbbak mögött maradvá verses formába öntötték egyszerű mondanivalóikat, csak verscsinálóknak (*versificatores*) nevezték, az előbbieket viszont költőknek (*poetae*), mivel a Múzsák oltalmára és védnökségére csakis ők tarthatnak igényt, mert tőlük ihletve rájönnek olyan dolgokra, amelyek mások előtt rejtve vannak.” KOLTAY-KASTNER, i. m., 279.

¹⁵ „Vannak azért ezen okból az én verseimben is oly szók, és azokban oly dispositiók, amelyek a verseken kívül nem volnának szintén illők a dolog igyenesen való kimagyarázására, de azok a verseket ékeséteni szokták inkább, hogysémmint valami dísztelenségére szolgálnának. [...] Minekokáért az Olvasó így értvén ezeket, ahol oly szókat és dispositiókat talál versemben, akik vagy a közönséges szólásban vagy a folyóírásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedviért lévő szükségese cselekedetnek”. GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, i. m., 200. Vö. 197.

¹⁶ „Amelyek megmutatásában, minthogy sok szép dolgok és példák fordulnak elő a versek rendiben, aki nem restelli azokat megolvasni, remélem, nem fog azzal is üdöt veszteni: addig mindazonáltal nehezen veheti

Mint majd látni fogjuk, Gyöngyösi szerint a hétköznapi valóság és a „versek”, azaz a költészet eltérése jelentős részben a nyelvhasználatból adódik.

A két világ közötti különbség érzékeltetésére Scaliger a költőt a komédiással és a tehetségtelen versfaragóval hasonlítja össze. A „histrío” a színpadon a pusztá eseményeket (*res ipsas*) csupán felmondja (*narrat*), a „versificatorok” kezdetleges versekbe öntik egyszerű mondandójukat (*numerosae meditentur simplices narrationes*) – a „poeták” viszont a maguk sajátos eszközeivel lényeges többletet hoznak létre: a Múzsák sugallatára megragadják a dolgok lényegét (*Musarum [...] spiritu, quae alios lateant, ab ipsis inveniuntur*).

Scaliger e sorait olvasva lehetetlen nem gondolni Gyöngyösire, aki Tinódiival állítja szembe magát: a históriás énekek szerzője „a versek együgyűségével” „csupán csak a dolgok valóságát” fejezi ki, míg a költő ennél többet nyújt.¹⁷

A műfaj szempontjából Scaliger poétikájában különös figyelmet érdemelnek az epikus költészetre vonatkozó fejtegetések. Itt is felmerül a história és a poézis már tárgyalt kérdése. Scaliger Lucanus és Homérosz példájával igazolja, hogy a költőre ebben a műfajban is igazak a korábban elmondottak: a megtörtént eseményeket versben adják elő, a maguk sajátos módján, így a pusztá valóságot átalakítva lényegesen többet nyújtanak az események felsorolásánál.¹⁸ Scaligernél is az évszázados hagyomány jelenik meg, amely az eposzok szerzőit elsősorban költőként tiszteli.

Gyöngyösinek az utókor által oly sokat boncolgatott műfaji kérdésekről nincs sok mondandója. Egyszerűen epikus költőnek tartja magát, amint erre több megjegyzéséből is következtetni lehet. A *Murányi Vénus* ajánlásában utal az elbeszélés történeti magvának és az előadás formájának együttesére: „együgyű históriájának” „magyar versekből fűzött tollaival” kíván „szárnyazni”.¹⁹ Kemény Jánosról szóló munkáját kifejezetten „verses históriácskának” nevezi.²⁰ Mint ahogy már utaltam rá, és a későbbiekben is bőven lesz szó róla, magát elsősorban *költőnek* tartja, aki a poézis kifinomult eszközeivel

fel az dolognak teljes értelmét, amíg végig nem olvassa azon verseket.” GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., 2003. *Az Olvasóhoz*: 9–10; 9–10.

¹⁷ GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, i. m., 200.

¹⁸ „An Lucanus sit Poeta. Sane est. Nugantur enim more suo Grammatici, quum obiciunt, illum historiam conscripsisse. Principio, fac historiam meram: oportet cum a Livio differre. Differt autem versu, hoc vero Poetae est. Deinde quis nescit omnibus Epicis Poetis historiam esse pro argumento? Quam illi aut adumbratam, aut illustratam, certe alia facie quum ostendunt, ex historia conficiunt Poema. Nam quid aliud Homerus? [...] Sic multa Lucano ficta: Patriae imago, quae sese offerat Caesari: excitam ab inferis animam, atque alia talia.” SCALIGER, i. m., 5. BORZSÁK István fordításában: „Költő-e Lucanus? De még mennyire! Csak fecsegnek – szokásuk szerint – a grammatikusok, amikor azzal hozakodnak elő, hogy csak történetet ír. Először is: vegyük az igazi történetírást. Különbözik Liviusától? Különbözik bizony, mégpedig a vers miatt. Ez tehát a költő sajátos ismertető jegye. Azután ki ne tudná, hogy minden epikus költő a történelemből meríti anyagát? Ezt színezik, ezt szemléltetik, mindenesetre mássá alakítják, amikor a történetből költeményt formálnak. Mert mi egyebet tesz Homérosz? [...] Meg aztán sok költött dolog van Lucanusban: a Hazának Caesar előtt megjelenő alakja, mint az alvilágból felidézett lélek, és még sok egyéb.” KOLTAY-KASTNER, i. m., 286.

¹⁹ „...igyekeztem az lassú elmémnek érkezése szerént ezen együgyű históriámnak magyar versekből fűzött tollaival úgy szárnyaznom, hogy...” GYÖNGYÖSI, *Márssal társolkodó...*, i. m., 10.

²⁰ GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, i. m., 199.

haladja meg a história egyszerű rimes elbeszélését. Miközben azon elmélkedünk, hogy vajon eposzként, esetleg regényként olvassuk-e Gyöngyösi műveit, nem árt azt sem téveszteni szem elől, ahogyan ő maga határozta meg műfaját és tevékenységének lényegét.

Gyöngyösi eddig érintett megjegyzései költészet és valóság legáltalánosabb összefüggéseire vonatkoznak. A kritikátörténet számára még érdekesebbek azok a megállapítások, amelyekben saját költői eszközeit poétikai fogalmakkal magyarázza. Bizonyos esetekben egyértelmű szakkifejezéseket használ, máskor azonban nem könnyű megfejteni, mire gondol. Ezek megvilágításához is hasznosnak tűnik az összevetés Scaliger poétikájával. Az eddigiekben az általános elveket összefoglaló első könyvből hoztam párhuzamokat. Érdeemes tovább haladni, és egy-egy pillantást vetni azokra a részekre, amelyekhez igen szorosan kapcsolódnak Gyöngyösi megjegyzései. A megfelelések sok esetben segíthetnek egy-egy Gyöngyösi-hely értelmezésében.

2. „*Alia ab usu communi*” – „nem a közönséges magyar beszéd szerint”

Scaliger további könyveiből bontakozik ki maga a poétikai rendszer. A konkrétumokból kiderül, hogy voltaképpen miben is áll az a többlet, ami a költői előadás lényege. Mielőtt azonban elmerülnénk az egyes részletekben, a nagyobb összefüggések megértéséhez legalább vázlatosan jelezni kell Scaliger poétikájának felépítését.

A rendszer az anyag (*materia*), a megfogalmazás (*forma*) és a díszítmények (*ornamenta*) hármasságára épül. Ezek részletes kifejtése Scaliger poétikájának gerince: a második, a harmadik és a negyedik könyv. A költő anyaga a nyelv, azaz annak alkotórészei: a betűk, a szótagok és a szavak. A forma a felhasználandó anyag megfelelő kiválasztását és művészi elrendezését jelenti. A mű díszje, színe a további költői eszközöknek köszönhető.²¹

Különösen érdekes a harmadik könyv, a forma mibenlétének kifejtése. A formát a szavak célszerű elrendezése (*dispositio verborum*) adja meg, azaz a nyelvi kifejezőesz-

²¹ „Orationis autem materia quid aliquid sit quam litera, syllaba & dictio? Id est aer, aut membrana, aut mens, in quibus ea sint tanquam in subiecto. Quare in Caesaris statua aes erit materia: in Poesis, dictio. In statua forma exprimens vigorem aut motum, aut statum, aut sessionem, aut eiusmodi: in Poesi eadem omnia in lineamentis ac dispositionibus dictionum. In statua, toga aut arma pro ornamentis atque accessionibus: in Poesi rhythmici, sive numeri, figurae, pigmenta dictionum. Quocirca de Poeseos materia in hoc libro scribendum erit, in tertio de forma, in quarto de ornamentis.” SCALIGER, *i. m.*, 55. (A továbbiakban a Scaliger-idézeteket magyarul a saját fordításomban közlöm – B. I.) „A beszéd anyaga pedig mi más lehet, mint a betű, a szótag és a szó? Ez olyan, mint az érc, vagy a szobor látható felszíne, vagy amit kifejez; ezek ugyanúgy hordozzák a maguk tartalmát, mint a beszéd. Ahogy tehát Caesar szobrában az érc lesz az anyag, úgy a költészetben a szavak. A szobor esetében a megformálás érzékelteti az alak elevenességét vagy a mozgását vagy éppen azt, hogy áll vagy ül vagy efféléket; a költészetben mindezt a szavak megválogatása és elrendezése fejezi ki. A szobor díszítményei és járulékos elemei a tóga vagy a fegyverzet; a költészetben a ritmus vagy a versmérték, a figurák, a szavak színező ereje. Ezért ebben a könyvben a költészet anyagáról lesz szó, a harmadikban a megfogalmazásról, a negyedikben a díszítményekről.”

közök eszköztárának (*apparatus*) alkalmazása. Ezek segítségével lehet megjeleníteni az alkotás végső célját, a kifejezni kívánt tartalmat (*res*).²²

A forma kialakítása során szem előtt kell tartani a költő négy fő erényét. Ezek: a józanság (*prudencia*), a változatosság (*varietas*), a hatékonyság (*efficacia*) és a kellemesség vagy kedvesség (*suavitas*). Különösen fontos az utóbbi, ami előkerül majd a díszítőművekről szóló negyedik könyvben is. Itt Scaliger a különféle beszédnemekhez kapcsolva veszi sorra a különböző követelményeket és lehetőségeket. A legdíszesebb beszéd természetesen a *grandiloquus*, Szenci Molnár Albert szótára szerint a „fönnnyen szolló”. A *suavitas* itt is a tetszetős nyelvi megformálást jelenti.²³ A fogalom jelentése Szenci szótára szerint „édesség, kedvesség”. A kifejezést poétikai műszóként használja Gyöngyösi, amikor a maga költői hozzáátételét az előadottak „nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve” tartja szükségesnek.²⁴

Egyáltalán nem véletlen, hogy az előadás „kedvesebb voltát” a „nagyobb ékességgel” együtt említi: a *suavitas*hoz szorosán kapcsolódik a másik retorikai-poétikai alapfogalom, az *ornatus*, amit a magyar elméleti szaknyelvben ékességnek hívtak. A kifejezést terminusként ebben az értelemben már jóval Gyöngyösi előtt, sőt jóval Szenci Molnár Albert előtt következetesen alkalmazták.²⁵

Visszatérve a Scaliger harmadik könyvében részletezett erényekhez: a szerző az erről szóló rész végén előlegzi a következő nagy egységet, a figurákról szóló fejezeteket. A megkívánt erényekkel a költő akkor rendelkezik, ha birtokában van a szükséges eszköztárnak. Scaliger szerint is ez a poétika legbonyolultabb része (*pars operosissima*). A nyelvi apparátus legátfogóbb kategóriája Scaligernél a figura. A formát taglaló harmadik könyvben lényegében a trópusokat tárgyalja, amelyek ebben a rendszerezésben a figurák egyik nagyobb csoportjaként jelennek meg. A másik nagy csoportról, a legelter-

²² „Igitur universum negotium nostrum in Res & Verba quum dividatur, verba ipsa & partes sunt & materia orationis, quae iam a nobis explicata est: verborum autem dispositio atque apparatus, quasi forma quaedam, de qua postea dicimus. Res autem ipsae finis sunt orationis, quarum verba notae sunt.” SCALIGER, *i. m.*, 80. „Egész tevékenységünk tehát a tartalomra (*res*) és a szavakra (*verba*) osztható fel. Maguk a szavak a beszédnek a részei is és az anyagát is alkotják, amit már kifejtettünk. Ezután a szavak elrendezéséről és a megfogalmazás eszközeiről szólnunk. A beszéd célja a tartalom kifejezése; amit a szavakról kell tudni, azt már ismerjük.”

²³ „Suavitas alia est a venustate. Addit enim decori et pulchritudini Suavitas: quoties venustum vultum delicata omnia commendant. Est igitur suavis oratio, quae allicit auditorem ad legendum vel invitum. Qualis illa Herodo. cuius libros mihi difficilium est deponere, quam cyathum. Venustus igitur est decor ipsius compositionis, quemadmodum supra dicebamus. Suavitas autem venustatis species delicata. Tota Aeneis venusta est: suavis non tota. Venustati adversatur turpitude: Suavitati Asperitas.” SCALIGER, *i. m.*, 186. „A kedvesség (*suavitas*) különbözik a kellemességtől (*venustas*). A kedvesség adja meg a díszet és a szépséget, a kellemesség jó benyomást kelt. Tehát az a beszéd kedves, amelyik még akkor is ráveszi a hallgatót az olvasásra, ha nincs kedve hozzá. Akárcsak Hérodotosz, akinek a könyveit igen nehéz letennem, mint a borospoharat. A kellemesség tehát a kompozíció dísz, ahogy fentebb már elmondtuk. A kedvesség viszont a kellemességnek a finom megjelenési formája. Az egész *Aeneis* kellemes, de nem az egész kedves. A kellemesség ellentéte az otrombaság (*turpitude*), a kedvességé a nehézkesség (*asperitas*).”

²⁴ GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, *i. m.*, 200.

²⁵ BARTÓK István, „Paraszt versek” és „ékesb versek”: *Poétikai fogalmak a XVI–XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban = A magyar költészet műfajai és formái 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 191–201.

jedtebb felosztások szerint is figurának nevezett kifejezőeszközökről Scaliger a díszítványeket tárgyaló negyedik könyvben ejt szót. A figura lényege, legáltalánosabb meghatározása: olyan megfogalmazás, ami eltér az általános, köznapi szóhasználatától: „a communi usu deflexa”.²⁶ Ezt Scaliger többször is hangsúlyozza: „alia ab usu communi”, „alia lineamenta, quam quae vulgo conspicimus”,²⁷ „decora facies orationis a vulgari diversa”.²⁸

A költői nyelvhasználat lényegét Gyöngyösi is pontosan abban látja, hogy az eltér a mindennapi beszédétől, a történések egyszerű elmondásától. Próza és vers, köznyelv és költészet szembeállítását rendszeresen ismétlődik. A *Porábúl megéledett Főnix* utószavában Gyöngyösi újra meg újra figyelmezteti az olvasót, hogy munkáiban a szavak némelykor „nem a közönséges magyar beszéd szerint tanálthatnak”.²⁹ A különbséget ugyanúgy határozza meg, mint Scaliger. Emlékezhetünk, hogy Scaliger a költői forma egyik lényeges összetevőjét a szavak művészi elrendezésében (*dispositio verborum*) látja. A *dispositio* jelentheti a célszerűen megválogatott szavaknak, de a szavak alkotóelemeinek a szokatlan elrendezését is. Gyöngyösi ugyanezt két helyen is a megfelelő latin szakkifejezéssel fogalmazza meg. „Vannak azért [...] az én verseimben is oly szók, és azokban oly dispositiók, amelyek a verseken kívül nem volnának szintén illők a dolog igyenesen való kimagyarázására”.³⁰ Máshol felhívja az olvasó figyelmét, hogy „ahol oly

²⁶ „Caeterum pars operosissima quae reliqua est, nunc sese pertractandam nobis offert, natura scilicet figurarum: sine quibus neque efficax, neque varium, neque suave potest esse quicquam. Ac tametsi videtur haec cognitio atque usus figurarum, tum prudentiam, tum efficaciam, suavitatem vel commendare vehementer, vel etiam maxima ex parte conficere atque idcirco post omnes describenda videbatur: ea tamen est eius cum varietate necessitudo, ut figurae pene essentia varietas sit. Sic enim laxione notione describi potest: Figura est varietas in re aut oratione, a communi usu deflexa.” SCALIGER, *i. m.*, 120. „Hátra van a legbonyolultabb rész, amit most tárgyalnunk kell, tudniillik a figurák természete. Ezek nélkül semmi nem lehet sem hatékony, sem változatos, sem kedves. És jóllehet úgy tűnik, a figurák ismerete és használata úgy a józanságot, mint a hatékonyságot és a kedvességet akár erőteljesen előmozdítja, akár a legnagyobb mértékben meg is valósítja, és ezért kell az eddigiek után írni róluk; mégis a legszorosabban a változatossághoz kapcsolódnak, mivel a figura lényege leginkább a változatosság. A legtágabban értelmezve ugyanis így lehet meghatározni: a figura olyan változatosság a tartalomban vagy a kifejezésben, amelyik eltér az általános gyakorlattól.”

²⁷ „Figura est notionum quae in mente sunt, tolerabilis delineatio, alia ab usu communi. Notiones voco rerum species externarum, quae per sensus delatae, in animo repraesentantur. Harum specierum lineamenta communia sunt, qualia in rebus ipsis. Igitur oculi cuiuspiam iracundi quum sint sanguinei, accipiam eos in meam cogitationem, atque a similitudine flammae dicam Inflammatos, & ignem ab ipsis micare. Ecce alia lineamenta, quam quae vulgo conspicimus.” SCALIGER, *i. m.*, 120. „A figura az eszünkben tartott fogalmaknak olyan meghatározása, amelyik sokféleképpen elképzelhető, és más, mint az általános gyakorlat. Fogalomnak nevezem a külső dolgoknak a képét, amelyekről az érzékeink segítségével szerzünk tudomást, és a tudatunkban megjelennek. Ezeknek a képeknek a meghatározása olyan, mint maguk a dolgok. Ha tehát egy haragos embernek vérben forog a szeme, azt felfogom, elkezdek gondolkozni rajta, és mivel hasonlít a lánghoz, azt mondom, hogy lángolnak a szemei és szikrákat vetnek. Íme egy másfajta meghatározás, mint amivel általában találkozhatunk.”

²⁸ „Figura loquutionis, quam superiore libro Tropon agnoscebamus, est decora facies orationis a vulgari diversa.” SCALIGER, *i. m.*, 198. „A beszédhez kapcsolódó figura, amelyet az előző könyvben trópusnak nevezünk, a beszéd díszes, az általánostól különböző megfogalmazása.”

²⁹ GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, *i. m.*, 197.

³⁰ GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, *i. m.*, 200.

szókat és dispositiókat talál versemben, akik vagy a közönséges szólásban vagy a folyóírásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedviért lévő szükséges cselekedetnek”.³¹

A *dispositio* kifejezésére magyar poétikai műszót is használ, a szavak rendjét, ugyan csak nem először a magyar elméleti szaknyelvben: „Nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyóírással való históriában” – mondja.³² Említ olyan eseteket, amikor megoldása „a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyon”, mert bizonyos elemeket a „szokott renden kívül más formában” rendezett el, így jött létre „az magyar szónak” a „nem közönséges folyás szerint való öszveférkeztetése”.³³

Sokszor a rímkényszer miatt „nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót vehessen a versíró, aki annak tulajdon kimagyarázására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kölletik azt kimondani”. A versben ugyanis „nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására a tulajdon szót, mint a tágasabb mezejű folyóírásban”.³⁴ Más helyen is leszögezi: a versek „szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóírásnak tágasabb mezeje”. A metaplasmusok magyarázatánál megemlíti, hogy egyes megoldások magyar szövegben még a versben sem engedhetők meg, mert „nem mindenik illik a magyar szó folyásához”.³⁵

Az eltérés a mindennapi nyelvtől megmutatkozhat különleges szavak használatában is. Gyöngyösi a „deák oratorok” újításaira hivatkozva említi, hogy ő is talált ki olyan kifejezéseket, „akik nem szokott közönséges szók”.³⁶ A nyelvjárási elemek alkalmazásával is kerültek verseibe „sok oly szók, amelyek nem mindenütt közönségesek”.³⁷

³¹ GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 200.

³² GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 197.

³³ „Kihez képest énnem is esett a versekben hasonlót cselekednem, és úgy construálnom némely szókat, hogy a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyon. [...] ezért cselekedtem, hogy szokott renden kívül más formában helyhez tettem azon constructiókat. Mindazonáltal, ha nem közönséges folyás szerint való öszveférkeztetése is az magyar szónak, de a versek kedveért megállhat az is olyan értelemmel...” GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 198–199.

³⁴ „Végre a magyar versek regulás rendi kiváltképpen a végső szóknak egyenlő kimenetele lévén, akit cadentiának szoktunk híni, azt pedig aki szorosán meg akarja tartani, nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót vehessen a versíró, aki annak tulajdon kimagyarázására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kölletik azt kimondani a cadentiának megtartása kedviért; noha egyébképpen is a versekben (akik bizonyos mértékű szókból szoktak állani) nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására a tulajdon szót, mint a tágasabb mezejű folyóírásban.” GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 200.

³⁵ „Mert azoknak [a verseknek] szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóírásnak tágasabb mezeje, hanem a szóknak mértékét a versekben beférkeztetésekre nézve az ő szokott természeteknél néha hosszabb, néha rövidebb mértékben kölletik venni: azokból hol elvévén, hol hozzáadván, hol egybenszorítván, néha pedig megváltoztatván és egy helyből másikba költöztetvén a bötüket, amely változtatásokat a deák poésisben metaplasmusnak, más formára vonásnak neveznek, s annak ednihány speciei vannak, de a` nem mindenik illik a magyar szó folyásához még a versekben is, nem is szoktak vele élni: hanem vannak olyak, akiket a magyar szóban is folytathatni, úgymint...” GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 197.

³⁶ „És valamint hogy a deák tropusokban még az oratorok is oly szókkal szoktak néha élni, melyek nincsenek másképpen usuban, és azokat verba novátáknak nevezik: találatnak az szerint olyanok az én verseimben is, akik nem szokott közönséges szók...” GYÖNGYÖSI, *Porábúl megéledett...*, i. m., 198.

³⁷ „Minthogy pedig másképpen is a magyar szó és beszéd nem minden helyeken egyaránt foly az országban, és a dolgok nem is mind egy módon neveztetnek, hanem sok különbség vagyon azokban [...] így találat-

3. „Colores vulgo exornationes” – „inkább tetszett megszínelnem”

Gyöngyösi többféle magyar kifejezéssel is jelöli a költői forma kialakításának folyamatát, eszközeit. Az alapul szolgáló anyagot „holmi poétai költeményekkel is” „szaporítja”.³⁸ Bizonyos „leleményes toldalékoknak közbenvetésével” ugyancsak „szaporítja” a történetet, más szóval „megszíneli” a pusztá tényeket.³⁹ Máshol „fabulás régiségekkel” és „poétai költeményes dolgokkal” „egyvelíti” anyagát.⁴⁰ A magyar kifejezések eredetét keresve talán nem járunk messze az igazságtól, ha a „szaporítás” és a „toldalékoknak közbenvetése” mögött az amplifikációt sejtjük. Mindezek eredménye a „megszínelés”.

Bitskey István a fogalmat metaforikusan értelmezve a következőképpen magyarázza: „Gyöngyösi a históriát úgy igyekezett »megszínelni«, a barokk ízléshez közelebb vinni, hogy a korabeli közköltészet legkülönbözőbb színárnyalataiból keverte ki azt az egyértelműen meg nem határozható színt, amit minta nélkül álló műfajai jelentenek. Sikerének épp az lehet a titka, hogy a köznemesi-deák költészetben rejlő értékeket tudta megragadni, átértelmezni, korszerű funkcióba emelni és csengő-bongó rímek és pompás képek révén tálalni.”⁴¹

Hivatkozott tanulmányában Kovács Sándor Iván a közbenvetést és a megszínelést lényegileg azonosnak tekinti: „a közbenvetés Gyöngyösi pontosabb terminológiájával a megszínelés – szemben a Tinódi-féle versek »edgyögyűségével«”.⁴² Később így fogalmaz: „A megszínelés: a megfestés, kiszínezés, a partikuláris valóság költészeti fikcióval való keverése.” A szerző a Szarvas–Simonyi-féle nyelvtörténeti szótárra hivatkozik.⁴³

A „megszínelés” eredetét keresve a magyar nyelvtörténet mellett vehetünk egy pillantást a görög–latin retorikai terminológiára is. Láthatjuk, hogy a magyar kifejezés nemcsak a köznapi jelentés átvitt értelmű alkalmazásaként fogható fel, hanem a nagyon is elterjedt műszó fordításaként is. A görög „khrómata” és a latin „colores” különböző ókori értelmezései után a középkori retorikai gondolkodás a színeket azonosította a figurákkal, vagy még általánosabban a retorika díszítő funkciójával, a beszéd vagy írásmű felékesítésével. Ebben az értelemben a magyar szaknyelvben már jóval Gyöngyösi előtt is használták. Scaliger, az igényes humanista elveti a „colores” leegyszerűsítő, középkorias értelmezését, és ismerteti a fogalom pontos jelentéskörét a különböző ókori szerzőknél.⁴⁴

nak az én írásomban is sok oly szók, amelyek nem mindenütt közönségesek.” GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, i. m., 199.

³⁸ GYÖNGYÖSI, *Márssal társolkodó...*, i. m., 10.

³⁹ GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, i. m., 199–200.

⁴⁰ „Míthogy ezen könyvecskébeli verseknek előljáró írásában, avagy a Rózsakoszorú-kötéshez való készületben sok fabulás régiségek és poétai költeményes dolgok s olyan nevezetek is egyvelítették...” GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, szövegét gondozta JANKOVICS József irányításával az ELTE Eötvös József Collégió-mának magyar irodalmi szakszemináriuma, Bp., 2002. *Az Olvasóhoz*: 21, 21.

⁴¹ BITSKEY István, *Gyöngyösi István és a magyar költői hagyomány*, StudLitt, 1981, 21–33, 31.

⁴² KOVÁCS, i. m., 41.

⁴³ KOVÁCS, i. m., 43.

⁴⁴ „Per initia studiorum meorum multi dati sunt nobis praeceptores a divo Maximiliano Caesare, quem honoris causa nomino, viri sancti, sed impolitoribus nati seculis. Illos docebant rhetoricos colores, eosdem esse quos etiam figuras vocarent. Idque Trapezuntius quoque ait in quinto, Colores vulgo exornationes dicit: verum

Gyöngyösi szerint tehát a költői alkotás lényege, így poétikájának kulcsfogalma a megszínélés. Jó volna tudni, melyek azok a költői sajátosságok, amely a legtömörebben ebbe a kifejezésbe sűrítve jelennek meg. A szerző elképzeléseiből annál többet ismerhetnénk meg, minél pontosabban sikerülne körülhatárolni a megszínélés tartalmát, az oly sokszor idézett kifejezések, a „poétai költemények”, „leleményes todalékok” és „fabulás régiségek” mibenlétét.

Idéztem már a *Murányi Vénus* ajánlásából azt a megjegyzést, amely szerint a költői hozzátétel, a „poétai költemény” lehet egyszerűen kitalált dolog, mint például mitológiai alakok bevonása a cselekménybe.⁴⁵ Jankovics József értelmezése szerint Gyöngyösi itt „közli, hogy nem egyszerű históriát kíván írni, hanem fiktív elemekkel díszítve teszi igazán szépirodalmi alkotássá művét”.⁴⁶ Az ilyen esetekben a bővítmény leginkább a retorikai invenciófogalom eredménye. Ide tartozik Kovács Sándor Iván magyarázata a *Rózsakoszorú* kapcsolódó kitételeihez: „A *fabulás régiség* itt a mitológiai példatár...”⁴⁷

A *Porábúl megéledett Főnix* utószavával kapcsolatban Jankovics megállapítja, hogy Gyöngyösi „a valósághoz való ragaszkodás helyett a holmi régi fabulás dolgok, hasonlatosságok, leleményes todalékok, vagyis a fikció, az igényes művészi megformálás tudatos programja szerint a nagyobb ékességre, a versek »kedvesebb voltára« teszi a nyomatékat.”⁴⁸ Más helyen így ír: „Tudatos költői programot fogalmaz meg: a valóság művészi újratertetésére tett kísérletről ad számot. Úgy törekszik azonban a történeti események hiteles rögzítésére, hogy a költészet, a gyönyörködtetés se szenvedjen csorbát. [...] Ami pedig a »feltett dolog valóságán«, a történeti eseményeken túl a »poésist«, a »holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak közbenvetés«-ét, vagyis a fikciót, a mitológiai apparátus használatát illeti, nos, éppen ez az a művészi többlet, amellyel Gyöngyösi a

in tertio, aliud intellegit χρῶμα ad causam & statum coniecturalem, quem sine illo consistere posse negat. Quintilianus in quarto, Colorem vocat conatum Oratoris, quo turpe factum tegit aut tollit, sic et Iuvenalis, aliter Cicero, Orationis colorem & suum dicit in libr. de Orat. & in libro de claris Oratoribus, Colorem venustatis: Nitorem enim hic intellegit & splendorem, totumque apparatus orationis. At Dionysius Halicarnasseus, iudicialis orationis genera tria dicit, quae χρῶματα nominat.” SCALIGER, *i. m.*, 121. „Tanulmányaim kezdetén sok tanár foglalkozott velem az isteni Miksa császár jóvoltából, akít a tisztesség kedvéért említék. Ezek bölcs férfiak voltak, de egy műveletlenebb században születtek. Azt tanították nekünk, hogy a retorikus színek ugyanazok, amiket figuráknak is neveznek. Trapezuntius is ugyanezt mondja az ötödik könyvében, az ékítményekről közönségesen mint színekről beszél; de a harmadik könyvben másképpen érti: a *khroma* (szín) a hozzávetőleges okhoz és ügyálláshoz (*causa et status coniecturalis*) tartozik, ami nélkül az nem állhat meg. Quintilianus a negyedik könyvében a szónoknak azt a törekvését nevezi színnek, amellyel a rossz cselekedetet leplezi vagy szépíti. Ugyanígy tudja Juvenalis, de másképpen Cicero, aki a szónokról írott művében a beszéd színéről és a szokásos eszközökről beszél; a híres szónokokról szóló munkájában pedig a kellemesség színét említi. Itt a beszéd fényét és ragyogását érti ezen, és a teljes eszköztárát. A Halikarnasszoszi Dionüsziosz pedig a törvényszéki beszéd három fajtáját sorolja fel, és ezeket nevezi *khromatának* (színeknek).”

⁴⁵ GYÖNGYÖSI, *Márssal társolkodó...*, *i. m.*, 10.

⁴⁶ JANKOVICS József, *Gyöngyösi redivivus avagy a porából megéledett főnix* = GYÖNGYÖSI, *Márssal társolkodó...*, *i. m.*, 189–203; 201.

⁴⁷ KOVÁCS, *i. m.*, 41.

⁴⁸ JANKOVICS, *Gyöngyösi redivivus...*, *i. m.*, 201.

»dolgok valóságát« a »versek egyögyűségével« kifejező Tinódi-féle versszerzés fölé emeli önmagát.⁴⁹

A fiktív elemek, a fikció, a mitológia mellett különösen fontosnak tartom a valóság művészi újratemetését, az igényes művészi megformálás említését. Ebbe az irányba mutatnak Kovács Sándor Iván gondolatébresztő kérdései és megoldási javaslatai: „Van-e külön-külön poétikai jelentése például a *hasonlatosság* és a *leleményes toldalék* kifejezéseknek, vagy csak a *fabulás dolgok* szinonimái? Ehhez további pontosító kutatás szükséges, kiterjesztve olyan részletkérdésekre is, mint a *nagyobb ékesség*, a *kedvesebb volta* stb. Nagyon is valószínű, hogy Gyöngyösi a fabula ékességeit jelentő különféle retorikai fogalmakra gondol. Maga a *fabulás dolog* lehet a mitológia (a fiktív történet, a csodás elem), a *hasonlatosság* lehet a hasonlat (vagy a metafora), a *leleményes toldalék* lehet az epizód, a kitérő.”⁵⁰

Az előadottak „nagyobb ékességéről” és „kedvesebb voltáról” már szóltam. Úgy tűnik, további kérdésekre is találhatunk választ a magyar szakirodalom felvetései és az európai poétikai hagyomány alapján. Bővítik az értelmezés lehetőségeit Király Erzsébet finom megfigyelései Zrínyi Miklós fogalomhasználatával kapcsolatban. Paolo Beni poétikai értekezése alapján a következőképpen magyarázza a szempontunkból is fontos kifejezéseket: „Zrínyi *historia* terminusa összekötő híd a korabeli történelemtudat és a szó költészetelméleti jelentése közt, ami nem más, mint a hősköltemény *történeti eseményen alapuló főcselekménye*. [...] Ha a *historia: történelmen alapuló főcselekmény* [...], akkor a Zrínyi-féle *fabula* egyaránt jelöli a *fikciót*, a *csodás elemet* és az *epizódot*, amelyek a költői megvalósítás során természetesen fedik is egymást. [...] Epizód mindaz, »ami nem tartozik a főcselekmény (attine) lényegéhez és summájához« – *sostanza e somma* – [...]. Célja kettős: a cselekmény bővítése a kellő nagyság elérése végett, valamint díszítése és változatossá tétele (*ornamento e varietà*).”⁵¹ Mindezt Gyöngyösire is vonatkoztathatjuk, mivel elméleti megjegyzéseinek tartalmába a fabula nemcsak mint kitalált dolog fér bele, hanem mint epizód is: a „leleményes toldalék” lehet *digressio*, kitérés is. Ebben az esetben szerkezeti elem, a kompozíció létrehozásának eszköze. Mint ilyen leginkább a retorikai *dispositio* szintjén értelmezhető.

4. „*Fabulae argumento simili declaramus*” – „*fabulás dolgoknak közbenvetésével*”

Rendkívül figyelemreméltó a fabula díszítő funkciójára vonatkozó megjegyzés. Ennek árnyaltabb értelmezéséhez érdemes még jobban elmerülni Scaliger nagy összefoglalójában. A harmadik könyvben tárgyalt figurák felosztása során Scaliger alapvetően két csoportot különböztet meg: egy bizonyos dolog figuratív megjelenítése vagy az adott dologgal azonos tartalmat fejez ki, vagy az ellenkezőjét. Azonosság esetén a figura al-

⁴⁹ JANKOVICS, „Gyöngyösi drága gyöngy versei”, i. m., 278, 281.

⁵⁰ KOVÁCS, i. m., 41.

⁵¹ KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi: A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei*, Bp., 1989 (Humanizmus és Reformáció, 16). *Fabula és história*: 96–103; 101–102.

kalmazásának eredménye a dolog eredeti tartalmához képest négyféle lehet: vagy megegyezik vele, vagy valamivel többet jelenít meg, vagy kevesebbet, vagy ugyanazt, de másképpen. Minden további fajta ezekre az alapesetekre vezethető vissza.⁵² Az azonos-ságot kifejező figurák csoportjának első alosztálya, a „significatio aequalis” kínálja a legtöbb lehetőséget. Scaliger az ide tartozó megoldásokat a figurákat bemutató 67 fejezetből (29–95.) éppen 41 fejezeten keresztül (33–73.) részletezi. Ezek közül Gyöngyösi értelmezéséhez különösen érdekes az 50. fejezet. Az itt tárgyalt figurák: *assimilatio*, *exemplum*, *imago*, *translatio*, *collatio*, *comparatio*.

Az első kifejezés, az *assimilatio* Scaliger által alkotott gyűjtőfogalom az *exemplum*, az *imago*, a *collatio* és a *comparatio* közös elnevezésére. Scaliger leszögezi: bár az *exemplum*ot sokan nem tartják figurának, aki alaposabban elgondolkozik rajta, rá fog jönni, hogy igenis az. A meghatározásból kiderül, hogy miért került egy fejezetbe a hasonlat különböző fajtáival: azt nevezzük *exemplumnak*, amikor a bemutatott tárgyat a hasonlóság okán párhuzamba állítjuk valamilyen valóságos vagy kitalált történettel, azaz históriával vagy fabulával.⁵³ A folytatásból kiderül, hogy az *imago* és a *translatio* nem tartozik szorosan ebbe a társaságba, a hasonlat két fajtája, a *collatio* és a *comparatio* viszont annál inkább. Utána még 55 fejezeten keresztül folytatódik a poétikai invencióból adódó további bővítmények tárgyalása.

Scaliger harmadik könyvének 50. fejezetében tehát szóba kerül az *exemplum* két lehetséges forrása, a história és a fabula, majd a hasonlat különböző fajtái. Ezek után még sok további figura következik. Gyöngyösi „holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével”⁵⁴ szaporította mondandóját. Talán nem véletlenül kerültek egymás mellé a költői eszköztárnak ezek a darabjai, hanem, akárcsak Scaligernél, a szoros tartalmi összefüggés miatt. Mint láthattuk, a konkrét példák, a „fabulás dolgok” és a „hasonlatosságok” a figurák legnépesebb csoportjá-

⁵² „Nos igitur, quae ad Poesim nostram faciunt, in species certas redigamus, ad quas caeteras quoque suas Oratores ipsi reducere poterunt. Significatur aut id quod est, aut contrarium. Si id quod est, aut aequae, aut plus, aut minus, aut aliter. [...] Caeterae omnes ad has reducentur.” SCALIGER, *i. m.*, 121–122. „Mi tehát bizonyos fajtákból származtatjuk azokat a figurákat, amelyek tárgyunkra, a költészetre tartoznak. A szónokok is ezekre vezethetik vissza az általuk használt többi figurát is. A megfogalmazás vagy magát a dolgot jelenti, vagy az ellenkezőjét. Ha azonos tartalmat fejez ki, az vagy megegyezik vele, vagy többet jelent, vagy kevesebbet, vagy ugyanazt másképpen. [...] Az összes többi ezekre lehet visszavezetni.”

⁵³ „Nomen quatuor speciebus commune veteres non posuerunt, nos Assimilationem vocamus, quae continet Exemplum, Imaginem, Collationem, Comparisonem. Ac quamquam multis videtur Exemplum non esse figura, est tamen acrius intuiti. Nihil sane minus quam ipsa ὑποτύπωσις. Quare a graecis παράδειγμα quoque dictum fuit, propterea quod rem ipsam iam positam etiamnum sua specie indicaret: [...] Haec enim sunt exempla, quoties historiae aut fabulae argumento simili declaramus materiam, aut iam positam, aut quae iam ponitur.” SCALIGER, *i. m.*, 127. „A régiek nem illették közös névvel a négy fajtát. Mi összefoglalóan hasonlításnak (*assimilatio*) nevezzük a példát (*exemplum*), a megjelenítést (*imago*), az összevetést (*collatio*) és a hasonlatot (*comparatio*). Bár sokan úgy vélik, hogy a példa nem figura, aki jobban megvizsgálja, rájön, hogy mégis az. Semmivel sem kevésbé, mint a *hipotüposzisz* (felvázolás, körvonalazás). Ezért a görögök *paradeigmának* (példa) is nevezték, mivel egy egyszer már említett dolgot még egyszer megvilágít valamelyik rá jellemző vonásával. [...] Minden esetben példáról beszélünk, ha valamilyen valóságos (*historia*) vagy kitalált dolog (*fabula*) tartalmához hasonlítjuk, amit már előadtunk vagy készülünk előadni.”

⁵⁴ GYÖNGYÖSI, *Porábül megéledett...*, *i. m.*, 199–200.

hoz kapcsolódnak. Gyöngyösi megfogalmazásából világosan kitűnik, hogy a két kiragadott lehetőség egy-egy példa a „leleményes toldalékokra”. Az utóbbiak ebben az összefüggésben a magasabb kategóriát jelentő gyűjtőfogalomként szerepelnek, a figurák csoportjaként. Azon sem kell csodálkoznunk, hogy az exemplum forrásai közül a költői alkotásról érkező Gyöngyösi nem a históriát, hanem inkább a fabulát emelte ki.

Gyöngyösi kevéske elméleti megjegyzéséből is kiviláglik, hogy az exemplumnak fontos szerepet tulajdonított. A *Csalárd Cupido* korábban idézett helyén a szükséges költői eszközök ugyancsak két szinten jelennek meg, de ezúttal fordított sorrendben. Itt előbb szerepel a magasabb kategóriát jelentő általánosabb fogalom, ezt illusztrálja egy pontosan megnevezett lehetőség, mégpedig magyar szakkifejezéssel: „sok szép dolgok és példák fordulnak elő a versek rendjében”.⁵⁵

Az utóbbi összefüggésekből kiviláglik, hogy a fabula lehet az exemplum forrása, és mint ilyen, a nyelvi apparátust alkotó figurák része. Ebben a megközelítésben tehát a fabula a poézis nyelvi szinten megragadható alkotóeleme. Retorikai értelemben az *elocutio* eszköztárához tartozik, és a poétikai értelemben vett *inventio* lehetséges megnyilvánulása.

Természetesen sok esetben bizonyára Gyöngyösinél is „fedhetik egymást” a különféle aspektusok, ahogyan azt Király Erzsébet Zrínyivel kapcsolatban állapította meg. Egy-egy szövegrészt lehet akár egyszerre is a retorikai *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio*, valamint a poétikai *inventio* szempontjából magyarázni. Egy adott fabula tartalmát tekintve a retorikai *inventio* eredménye, szerkezeti helyét a *dispositio* határozza meg, a megfogalmazásban betöltött szerepe, nyelvi kifejezőereje az *elocutio* eszköztárát gazdagítja. Különösen az utóbbi esetben tekinthetjük a poétikai *inventio* példájának.

Gyöngyösi poétikájának vizsgálatában korábban mintha költői fantázia és történeti hitelesség, azaz fikció és valóság, fabula és história összefüggései kerültek volna előtérbe a kifejezetten nyelvi kérdésekkel szemben, jóllehet maga a szerző elméleti megjegyzéseiben legnagyobbbrészt az *elocutio* körébe tartozó jelenségeket tárgyal. Minden okunk megvan feltételezni, hogy a „poésis” lényegét elsősorban ezek alkalmazásában látja. Ezt támasztja alá az általánosabb megállapítások mellett a *metaplasmus*, *syncopé*, *episyntaxis*, *syncretis*, *apocopé*, *metathesis*, *communis syllabák*, *verba novaták* magyarázata. Láthattuk, hogy a trópusok és figurák egyértelmű példái mellett a sokat emlegetett fabula is lehet a nyelvi apparátus eszköze.

Dolgozatomban igyekeztem kiemelni a „poésishez” mint nyelvi kifejezőmóddhoz kapcsolódó megállapításokat. Waldapfel Imre a megfelelő latin szakkifejezést alkalmazta, amikor Gyöngyösinek a poétikai összefüggésekben magyarázható leleményeit hangsúlyozta. „A »poetica inventio« érvényesülése [...] olyan lényegbe vágó ellentét, mely nem engedi meg, hogy Gyöngyösit, az *egykorú* eseményt megéneklő Gyöngyösit a históriás ének folytatójának tekintsük.”⁵⁶ Látnunk kell, hogy a „poétai költemények”, „leleményes toldalékok” ilyen értelmezése a hazai hagyományban is igen mélyen gyökerezik. Hiszen amikor másfél évszázaddal Gyöngyösi előtt Sylvester János méltatta „az magyar

⁵⁵ GYÖNGYÖSI, *Csalárd Cupido*, i. m., 9–10.

⁵⁶ WALDAPFEL Imre, *Gyöngyösi-dolgozatok*, Bp., 1932 (Irodalomtörténeti Füzetek, 42), 4.

nípnék elmíjének éles voltát az lelisben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis”, nem azért dicsérte a virágénekek szerzőit, mert nem létező dolgokat találnak ki, vagy mert meg nem történt eseményeket hitetnek el. Sylvester elismerő szavai a nyelvi megformálás költőiségére, a metaforikus kifejezőmódra vonatkoznak.⁵⁷ Meggyőződésem, hogy az *inventio poetica* fogalmát Balassi is hasonló értelemben használta – még ha ezt nem is mindenki látja így.⁵⁸

Összefoglalva mondandómat: megállapíthatjuk, hogy Gyöngyösi nemcsak költői műveiben, hanem elméleti megjegyzéseiben is „az elokúció alakzataira fekteti a hangsúlyt”, és az utóbbiak az „elokúcióközpontú retorikaszemlélet”⁵⁹ jellemző példái. Pontosan illeszkednek az európai hagyományba: Gyöngyösi magáévá tette és jelentős részben magyarul fogalmazta meg az antik-renaisszánsz-barokk retorikai-poétikai tradíció lényeges elemeit. A görög–latin terminusok mellett megjelennek a magyar műszavak is, értékes adalékokkal szolgálva a magyar irodalomelméleti szaknyelv fejlődéséhez. Többször utaltam rá, hogy egyes kifejezések következetesen kapcsolódnak a hazai előzményekhez. A fogalmak magyarázata és a szabályok alkalmazása során Gyöngyösi tekintettel volt a magyar nyelv sajátosságaira is. Mindezek fontos helyet biztosítanak számára irodalmi gondolkodásunk történetében.

⁵⁷ „Az ill'en bebiduel tele az Bent írás, mell'hez hozzá kell bokni annak az ki azt oluaffa. Kön'ü kediglenn hozzá bokni az mű nípnéknék, mert nem ideghen ennek ez ill'en bebidnek neme. Il ill'en bebidvel naponkid valo Bolásában. Il inekben, kiuáltkipenn az virág inekben, mell'ekben czudálhatt'a minden nip az Mag'ar nípnék elmíjének éles voltát az lelisben, mell' nem eg'éb hanem Mag'ar poéfis. Mikoronn ill'en fellighes dologban ill'en alá valo pildáual ilek, az ganeijban arant kerefek, nem azon vag'ok hog' az hitlágot dicziriem. Nem diczirem az mirül ez ill'en inek vadnak, diczirem az bebidnek nemellenn valo Berzisit.” SYLVESTER János ford., *Uy Testamentum Mag'ar n'elvenn, mell'et az Görög és Diák n'elwből uijonnan fordíjtánk, a Mag'ar nípnék Kereft'en hütben valo ippülfire*, Újsziget, 1541 (RMNy 49), hasonmás kiadásának szövegét gondozta és a kísérőtanulmányt írta VARJAS Béla, Bp., 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 1), Zziiijr.

⁵⁸ BARTÓK István, „...habet etiam suas inventiones rhetorica”: *Balassi inventio poetica*, Iskolakultúra, 6(1996), 58–67. A kérdéshez kapcsolódó nézeteket Tóth Tünde foglalta össze. „Véleményünk szerint *Balassinál az inventio poetica kifejezés szellemes, ötletes szerkesztésen alapuló humanista szellemiségű udvarló verset, bókverset jelent*. Felhívtuk a figyelmet arra, hogy Balassi követői már valószínűleg nem ezt, hanem a teoretikus hagyományokhoz visszakanyarodva, fiktív mitológiai apparátussal operáló verset, illetve költői eljárást értettek a poetica inventión. A teljes visszatérést a teoretikus értelmezéshez a Balassi-filológia szakírói szolgáltatták, akik többnyire inkább versszerző eljárást, mintsem műfajt vagy verstípust értettek a kifejezésen.” TÓTH Tünde, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*, PhD értekezés, [1998], <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tundind.htm>.

⁵⁹ KIBÉDI VARGA, *i. m.*, 567, 568.

HAJDU PÉTER

CLAUDIANUS ÉS GYÖNGYÖSI

Claudianus *De raptu Proserpinae* című munkájának mai ismerőjét meglepheti a Gyöngyösinek tulajdonított magyar fordítás *Előjáró beszédének* zárzata (13. vsz.), amely a rá következő költemény hangulatát így jellemzi:

Hagyd el tehát, Múzsám, a nagy bágyadtságot,
Kedvezvén magadnak, keress szabadságot,
Parnassus hegyérül szállj le s vigasságot
Indíts, vesd el tőled a szomorúságot!¹

Ahogy manapság, a 20. század utolsó évtizedeitől kezdődően olvassák (olvassuk) a késő ókori költeményt, az egyáltalán nem vidám tónusú, játékos vers, hanem inkább szorongató balsejtelmekkel terhes szöveg, amelynek még viszonylag súlyos világnézeti tartalmakat is szokás tulajdonítani.² Természetesen szó sincs arról, hogy ezt a legújabb kialakult olvasásmódot vagy értelmezési divatot tekinteném az érvényes olvasatnak, és a régebbieket mind elmarasztalnám, amiért nem ismerték fel, miről szól a szöveg igazából. Gyöngyösi azonban nyilvánvalóan másképpen olvasta Claudianus szövegét, mint ahogy manapság szokás, és egyáltalán nem érdektelen, ha tetten tudjuk érni, miképpen jön létre, és hogyan működtethető ez a másik értelmezés, amely könnyed, víg, szomorúságtól és bágyadtságtól egyaránt ment szabadidős játszadózásnak tekinti a költemény átírását.

¹ A szöveget a következő kiadás alapján idézem: GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido és más versek*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2003 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 13), 99–165.

² Néhány utalás a teljesség igénye nélkül: R. M. FRANSON, *Rubor: Nuptial and Chthonic Fore-shadowing in De raptu Proserpinae of Claudius Claudianus*, Utah, Dis Provo, 1980; Erich POTZ, *Kommentar zu De raptu Proserpinae Buch I*, Diss., Graz, 1984; Wolfgang FAUTH, *Concussio terrae: Das Thema der seismischen Erschütterungen und der vulkanischen Eruption in Claudians De raptu Proserpinae*, *Antike und Abendland*, 34 (1988), 63–78; Jean-Louis CHARLET, *Introduction = CLAUDIEN, Oeuvres, I, Le rapt de Proserpine*, ed. J.-L. CHARLET, Paris, Les belles lettres, 1991, IX–XLVII; Zsigmond RITOÓK, *Über Claudians De raptu Proserpinae*, *Acta Antiqua Hung.*, 35 (1994), 143–158; Thomas KELLNER, *Die Göttergestalten in Claudians De raptu Proserpinae: Polarität und Koinzidenz als anthropozentrische Dialektik mythologisch formulierter Weltvergewisserung*, Stuttgart–Leipzig, Teubner, 1997.

Amikor egy szöveget (különösen amikor nagyobb terjedelmű szöveget) értelmezünk, óhatatlanul válogatunk a különböző elemek között, és kiválasztjuk a számunkra fontosakat, de bőven lesznek olyanok is, amelyeket mint teljesen lényegteleneket figyelmen kívül hagyunk. Aligha van olyan értelmezés, amely az értelmezendő szöveg minden részletére tekintettel lenne. A kihagyást tehát legitim értelmező eljárásnak tekinthetjük, és egy költői fordítás elemzése szokatlan világossággal mutathatja meg, mit tekintett a fordító mellékesnek, lényegtelennek, elhagyhatónak. Az összevetés révén egészen élesen mutatkozik meg az olvasatnak ez a negatív aspektusa. A most vizsgált szöveggel kapcsolatban a következő fordított arányosságot állapíthatjuk meg: minél gyakrabban és minél nagyobb jelentőséggel hivatkoznak a modern értelmezések a *De raptu* valamely részletére, annál kevésbé valószínű, hogy az adott részlet megvan Gyöngyösi fordításában.³ Ha a vidám olvasat mást olvas *ki* a szövegből, az azt is jelenti, hogy más szöveget olvas, vagyis más az, amit a Gyöngyösi-féle és a modern olvasás a szövegből *kiemel* mint lényegeset, és más az, amit úgy olvas *ki*, hogy az olvasás során a szövegből mintegy *kitesékel*. A modern akadémiai diskurzus a lényeges kiemelésével operál, és a *ki* nem emelés révén törli el az említetlenül hagyott szövegelemek összességét. A fordítás működése is értelmezhető így: a lényeges megjelenik a fordításban, a lényegtelen csendben eltűnik. De ha a fordítás jelentésképzését eleve intertextuális működésnek tekintjük, feltételezve, hogy a Claudianus-szöveg nagyjából-egészéből a Gyöngyösi-szöveg olvasói számára is ismert, akkor a le nem fordított részek hiánya különösen feltűnő lesz, és az eltörlés válik tevéleges gesztussá.

Hát olyan sok mindent nem tartalmaz ez a fordítás a latinhoz képest? Igen. Egész cselekményelemek is hiányoznak, mint az istenek gyűlése a III. ének elején, amelyet jó pár értelmező a claudianusi költemény gondolati centrumának tekintett.⁴ (Szerintük kiemelt helyen, a négy könyvre tervezett műegész mértani közepén elhelyezkedve uralja a kompozíciót.) De a hosszú kihagyások ellenére az egyes latin, illetve magyar énekek összemérhető terjedelműek. A 20. században kanonizálódott magyar fordítói gyakorlat szerint úgy helyes, ha az eredeti egy sorának magyarul is egy sor felel meg. Ez az eljárás még a metrikailag hű fordítások esetében sem mentes bizonyos nehézségektől, de a 13–17 szótagos hexameter és a felező tizenkettes teljesen összemérhetetlennek látszik. Ennek ellenére a latin énekeknek a cselekmény szempontjából megfeleltethető részek közül a második nagyságrendileg hasonló számú sorból áll (372 és 400), bár az első rész másfél-szer annyiból (288 és 444). Ha a fordításra rengeteg kihagyás jellemző, és a terjedelem mégsem mutat jelentős deficitet (sőt), akkor nyilván többleteknek is kell lenniük valahol.

³ BEZECZKY Gábor egyik írásában a fordítás minőségi kritériumának tekinti, hogy az eredeti értelmezései alkalmazhatók legyenek a fordításra is; *Structural Metaphors in the English and Hungarian Versions of George Eliot's Middlemarch*, *Hungarian Studies*, 15 (2001), 113–119. A fentiekből világos lehet, hogy a modern Claudianus-értelmezések semmiképpen sem illenek Gyöngyösi szövegére. Ennek ellenére nem állítanám, hogy akkor a fordítás rossz, hanem inkább, hogy egy alapvetően eltérő olvasaton alapul vagy egészen másféle értelmezést kínál.

⁴ Főleg Wolfgang KIRSCH, *Die lateinische Versepiik des 4. Jahrhunderts*, Berlin, Akademie Verlag, 1989, 225–235.

Badics Ferenc, aki már elvégezte a két szöveg viszonylag részletes összevetését,⁵ gyakran jelzi, hogy valami „Gyöngyösi önálló betoldása” (470) vagy „Gyöngyösi leleménye” (473), vagy hogy a magyar szöveg „bővebb részletezéssel” ad elő valamit (473); másrészt Badics szereti kiemelni, ha pontos megfeleléseket talál, például ily módon: „sokszor a kifejezések is ugyanazok” (472). Bár állításai itt-ott pontosíthatók lennének, egészükben elfogadhatók. Eredményei alapján megállapítható hogy az önálló leleményből megalkotott strófák vagy részletek aránya igen csekély. Badics azt is megfigyelte, hogy „Gyöngyösi szokása szerint némely részletet mellőz, mást bővebben rajzol, néha pedig csaknem szó szerint lefordít” (472). Én a magam részletesebb összevetése alapján megérősíthetem, hogy a „bővebb részletezés” a magyar költemény egész textúrájának fő jellemzője. A fordításban talán két-három olyan strófa akad, amely nem tartalmaz bővítést. A bővítés pedig – és ezt az eredményt csak egy nagyon aprólékos összevetés mutathatta meg – úgy jelentkezik, hogy minden egyes strófát leírhatunk a fordított, átvett tartalmak és a bővítés dialektikája alapján. A domináns stratégia szerint a versszakok a claudianusi szöveg tartalmának pontos átvételével kezdődnek, majd általában másfél-két sor után ugyanezen tartalmak variációja, ismétlése vagy részletezése következik. Ez a leggyakoribb modell, de van másilyen is.⁶ Mindenesetre a strófákban majdnem mindig van többé-kevésbé pontosan fordított sor, és van olyasmi is, aminek a claudianusi költeményben nyoma sincs, és a pontosan visszaadott tartalmak többnyire a versszakok elején találhatóak. Ezt a működést egy, a teljes szövegre kiterjedő kommentárral lehetne bizonyító erővel bemutatni. Ugyanakkor azonban a jelen tanulmány keretei között is szükséges néhány – akár hosszabb – részlettel is szemléltetni, milyen módon jutottam a fenti megállapításra.

Először hosszabban idézem azt a jelenetet, amelyben Ceres hazatér a feldúlt házba. Az anya lélekállapotát érzékeltető epikus hasonlatot Gyöngyösi elhagyja, és egyenest a leírásra, illetve Ceres beszédére tér. Az egymásnak megfeleltethető részeket kurziváltam, álló betűvel következésképpen a latin szövegben a kihagyott, nem fordított részek, a magyarban a bővítések jelennek meg. A kommentár a lábjegyzetekbe kerül.

⁵ GYÖNGYÖSI István *Összes költeményei*, II, közléteszi BADICS Ferenc, Bp., MTA, 1921, 459–480.

⁶ Saját összehasonlításom aprólékosságát a II/12-es strófán szemléltetném, amelyről BADICS (*i. m.*, 470) azt írja: „Gyöngyösi önálló betoldása”. Szerintem azonban a versszak 3–4. sora fordításnak minősíthető, amelyet ezúttal – egy ritkábban követett eljárás szerint – az 1–2. sor bővítése készít elő.

Claudianus: *De raptu* II, 86–87.

*merear diuino pollice carpi
et nostris cupiant ornari numina sertis.*

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* II/12.

Hogy kedves virágim szépeknek vélhessük,
Isteni szaglásra jóknak ítélhessük,
Gyenge ujjainkkal kedvünkre szedhessük,
Szűz koszorúinkat azokból fűzhessük.

Az eltérések főleg abból adódnak, hogy Gyöngyösi mással mondatja a beszédet, így más lesz a nézőpont. De a két motívum (virágot tépő ujjak és koszorú) egymásutánja a beszéd legvégén nem önálló betoldásnak, hanem bővített fordításnak mutatja ezt a strófát is. Mindez azonban nem megkérdőjelezi, hanem inkább csak árnyalja, finomítja Badics Ferenc fontos eredményeit.

Claudianus: *De raptu* III, 170–185.
*Atque ibi secreta tectorum in parte iacentem
conspicit Electram, natae quae sedula nutrix
Oceani priscas inter notissima Nymphas.*

Par Cereri pietas: *haec post cunabula dulci
ferre sinu summoque Ioui deducere paruum
sueuerat et genibus ludentem aptare paternis;*

haec comes, haec custos, haec proxima mater haberi.

*Tum laceras effusa comas et puluere canos
sordida siderea raptus lugebat alumnae.*

*Hanc adgressa Ceres, postquam suspiria tandem
laxauit frenosque dolor:*

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* III/63–73.
*Tovább midőn menne végső rejtekében
Hát lyánya dajkája tűnik a szemében,
Electrának hívtak kit nevezetében,
Thetis asszony szülte eztet idejében.*⁷

Ez volt hú dajkája a Proserpinának,⁸
Szentelte volt éltét a szűz Dianának,
Viselte is gondját, miképpen magának,
Hűséggel követte hagyásit szavának.

Ölében gyakorta még kisdéd korában
Szoktatta volt őtet, s az hagyott órában
Vitte Jupiternek díszes udvarában,
Sokszor játszott véle a földnek porában.

Ez volt anyja helyett jó oltalmazója,
Társa, őrizője és vigasztalója,
Nagy esetinek is vala gyászolója,
És Proserpinának szíves fájlolója.

Bánatiban őszült haját kiszaggatta,
Gyásszal rejtekének falait raggatta,
Magát a leányért gondokkal faggatta,
Szörnyű eseteit keserven jajgatta.⁹

*Ezt látván a Ceres végre megszólítá,
Keserves lépéssel magát megállítá,*

⁷ Tulajdonképpen ezt a sort is tekinthetnénk az értelmet nagyjából visszaadó fordításnak, de ez némi magyarázatot igényel. Thetiszt, Akhilleusz anyját könnyű összekeverni Téthüsszel (ahogyan pl. BADICS, *i. m.*, 474. is összekeveri), egy másik tengeri istennővel, aki rengeteg tengeri nimfát szült Ókeanosznak, köztük Élektérét is. Más átírással lehet az istennő neve Téthys, ami már nagyon közel van a Thetishez. A hiányzó láncszem lehet a Jankovics József által használt, egyedi „Téthisz” forma (*Szövegmagyarázatok* az idézett kiadásban, 280). A két istenalak összekeverése az igen eltérő görög írásképek alapján (ΘETIS, illetve THOYΣ) nem lenne olyan könnyű, mint a latin átírás vagy annak magyaros kiejtése révén. Így a sor jelentheti pusztán azt, hogy Electra tengeri nimfa volt, és az „idejében” sugallhatja, hogy egy a régiek közül, mintegy a *priscas* fordításaképpen. Claudianus a nevet egyrészt a homéroszi Démétér-himnuszról vette, ahol fel van sorolva a virágszedésben részt vevő nimfák között (420), mint arra kommentárjában Claire GRUZELIER rámutatott (CLAUDIAN, *De raptu Proserpinae*, Oxford, Clarendon, 1993, 259–260), másrészt azonban az ötletet Hézsziadosz *Theogoniája* is adhatta, ahol a Téthusz szülte nimfákról – köztük Élektéréről – elhangzik, hogy a földön gyerekeket nevelnek – igaz, férfiakká (346–351). A mitológiai utalásokat (erről később még lesz szó) Gyöngyösi gyakran kihagyja, de az ilyen esetekben, amikor valami mással helyettesíti, nem könnyű eldönteni, hogy ezt még fordításnak vagy saját invenciónak tekintjük-e, hiszen ami például az én számomra invenciózus bővítésnek látszik (egy új származástörténet kitalálásának egy igen tág csoport megnevezése helyett), az, ha a mitológiát nagyvonalúbban kezeli valaki, akár egyszerűsítés is lehet.

⁸ Ez a sor felfogható a *natae quae sedula nutrix* kitétel fordításának is, és így a „Hát lyánya dajkája” kitétel variációjának. A bővítésnek erre a stratégiájára akadnak más példák is a költeményben: a kibővítő jellegű versszak egy korábban már lefordított mondat vagy kifejezés variációjából indul ki.

⁹ A „keserven jajgatta” esetleg tekinthető a *lugebat* szó fordításának, de az egész utolsó sor semmit nem tartalmaz abból, ami a latinban fontos, ezért inkább a bővítő képsorozat részének tartom.

		Ágyából Electrát a földre szállítá, ¹⁰ Ilyen beszédeit hozzája indítá:
„excidium?”	„ <i>Quod cernimus</i> ” inquit	<i>Micsoda nagy veszély, amelyet szemlélek,</i> Melyek miatt bennem alig van a lélek, Proserpinám nincsen, s nála nélkül élek, Melyért szörnyű halált már magamnak vélek?
	<i>Cui praeda feror?</i>	<i>Ez iszonyú nagy kárt fejemre ki hozta?</i> Nagy mértékben bűt és bánatot rám oszta, Kedves leányomtúl amidón megfoszta. Ah, szerencsétlenség, ki ezt így okozta.
	<i>Regnatne maritus</i> <i>an caelum Titanes habent? Quae talia uiuo</i> <i>ausa Tonante manus?</i>	<i>Vajon király-e az, ki ezt cselekedte,¹¹</i> Hírem nélkül kedves leányom elvette, <i>Az égben lakik-e, hogy ezt merészlette,</i> <i>És hogy Jupiternek tüzét nem érzette?</i>
	<i>Rupitne Typhoea ceruix</i> <i>Inarimen?</i>	<i>Talám inkább Typhon régi rabságából</i> <i>Inarime hegynek nehéz fogságából</i> <i>Kiszabadult, és ő balgatagságából</i> <i>Rontá leányomat nagy dühös voltából?</i>
	<i>Fractane iugi conpage Vesui</i> <i>Alcyoneus Tyrrhena pedes per stagna cucurrit?</i>	<i>Vagy égő bércei Vesevus hegyének</i> Olták el világát leányom éltének, S eddig fújja a szél hamvát tetemének? ¹² Ah gonosz szerencse, s ah, mit mívelének!

Ceres beszédét nem idéztem a végéig, hiszen a Claudianusnál 12 soros beszédnek Gyöngyösinél 11 strófa, vagyis 44 sor felel meg. Az ilyen mértékű bővítés egyrészt mutatja Gyöngyösi előszeretét a beszédek, vagy tágabban a cselekmény dramatizálása iránt; másrészt ha megfigyeljük, milyen anyagból dolgozik a beszéd első strófájának

¹⁰ A 170. sorban szerepelt Claudianusnál, hogy Ceres „fekve” (*iacentem*) találja Electrát. Ott Gyöngyösi nem jelezte a dajka testhelyzetét, itt viszont mintegy utólag beiktatja ezt a motívumot. Persze Claudianusnál nincs arra utalás, hogy Electra az ágyán feküdt volna, de úgy látszik, Gyöngyösi a fekvést így tudja értelmezni.

¹¹ Ezen a ponton jól látható, hogy Gyöngyösi félreérti a latin szöveget. A *maritus* szót a leány újdonsült „férjének” érti, és talán ebből következik a strófa második sorát záró „elvette” kifejezés is; Ceres ezzel házasságnak ismerné el a lányablást. A latin versben azonban Ceres a „férj” szóval Iuppiterre, saját gyermeke apjára utal (bár kapcsolatukat vitatható joggal nevezi házasságnak): ő uralkodik-e még, vagy a Titánok foglalták el az eget? A félreértésből adódóan az egész strófa gondolatilag meglehetősen zavaros lesz.

¹² Itt és a következő strófákban Gyöngyösi többnyire kiiktatja az elbeszélésből az ősidők mitikus óriásait. A gigászok, a titánok és a hekatonkheirek szerepe már a késő ókori költő számára sem volt teljesen világos, és itt-ott reménytelenül összekeverte őket (lásd GRUZELIER, *i. m.*, 96). Ez a mitikus utalásrendszer magyar kontextusban, úgy látszik, nem volt vagy nem lett volna érthető, ezért Gyöngyösi költeményéből nagyrészt kiiktatózott. A magyar vers nem említi meg Alcyoneus gigászt, aki a Vezúv alá volt bebörtönözve, és Ceres szerint esetleg kiszabadulhatott, hogy Szicíliába átkelve elrabolja Proserpinát. De ha már a Vezúv szóba került, egy vulkánkitörés lehetőségét vizionálja az aggódó anya, amely elhamvaszthatta leányát. De miért a Vezúv, és miért nem a jóval közelebbi és jóval aktívabb Etna? És milyen vulkánkitörés az, amely csak egyetlen személyt pusztít el, míg az egész környéket épségben hagyja? Az ötlet abszurditása illik az anya zaklatott lélekállapotához.

bővítő részeiben, azt látjuk, hogy szinte mindenütt ugyanaz a motívum variálódik: a leány elrablásának ténye. Ceres minden strófában elmondja, hogy a lányát elrabolták. A variációsor magában is tekinthető költői teljesítménynek, de a monomániás ismétlés akár úgy is értelmezhető, mint Ceres lelki folyamatainak kifejeződése. Claudianusnál Ceres nagyon rövid, szaggatott mondatokban beszélt, sok elliptikus szerkezettel, a mondattagolás pedig ritkán felelt meg a sorhatároknak. Természetesen nem is lehet elvárás, hogy ezt a virtuóz technikájú részletet valaki hasonló módon szólaltassa meg magyarul. De az elismerésre méltó lehet, ha valamilyen más, a saját narrációs és verselési technikához illő módszerrel sikerül az aggódó anya lélekállapotát valamiképpen érzékeltetni.¹³

Második példának Proserpina és Pluto alvilági menyegzőjének egy részletét választottam.

Claudianus: *De raptu* II, 326–353.
*Pallida laetatur regio gentesque sepulchrae
luxuriant
epulisque uacant genialibus umbrae:
grata coronati peragunt conuiuia Manes.
Rumpunt insoliti tenebrosa silentia cantus;
sedantur gemitus; Erebi se sponte relaxat
squalor et aeternam patitur rarecere noctem.
Urna nec incertae uersat Minoia sortes;
uerbera nulla sonant nulloque frementia luctu
inopia dilatis respirant Tartara poenis.¹⁴
non rota suspensum praecipit Ixionem torquet,*

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* II/82–89.
*Megsárgult tartomány vala nagy vígságban,
Az megholt nemzetség evésben, ivásban,
És az árnyéklelkek lakodalmazásban,
Valának szertelen nagy kiáltozásban.*

*A mély Erebusnak nyögési megszűntek,¹⁵
Önként az előbbi szennyek széppé tűntek,
És hogy az örökké úgy léssen, örültek,
Azért víg táncokra mindnyájan kerültek.*

*Ixiont kereke szapora forgással
Nem kínozza mostan keserves mozgással,*

¹³ BADICS (*i. m.*, 474–475) itt alacsonyra értékeli Gyöngyösi teljesítményét, mert szerinte a részletező kifejtés nem illik a helyzethez: „[A részlet] egészen megfelel Claud. III. 179–192. sorainak, csak hogy itt a kérdések rövid formája hívebben fejezi ki Ceres izgatott hangulatát és elkeseredett haragját, mint az a bőbeszédű s körülíró, magyarázó szóözön, melyet Gyöngyösi ad szájába, bár Claudianus szavait csaknem egészen átírja.”

¹⁴ Manapság elvárás a fordítással szemben, hogy a forrásszöveg különösen feltűnő nyelvi formáltságú helyeinek (mint amilyenek például a szóviccek) valamilyen feltűnő célnyelvi megfelelőt találjon. Claudianus meglehetősen gyakran használ fontos pontokon úgynevezett arany sorokat; ezeket Gyöngyösi semmiképpen nem emeli ki, sőt gyakran nem is fordítja őket, mint ahogyan ezt a sort sem (meg kicsit feljebb a 328-ast sem). A gondolati-érzelmi csúcspontok illetően kiemelése az ő olvasatában nem játszik szerepet. Érdeemes egy olyan példát is idézni, ahol a fontos sort nyomtatékosítás nélkül fordítja. A III, 79. különösen méltóságteljes, négy szóból álló hexameterének (*Dryades dixere gementes / Tartarea Furiis debellauisse bipenni*) magyarítása a strófát záró, meglehetősen bugyuta bővítés miatt lesz erőtlenné:

*Dryadesek erre zokogva mondták,
Hogy a pokolbeli Furiák rontották,
Kétélű bárdokkal ágátul fosztották,
Mivégre, minékünk tudunkra nem adták.*

A főszövegben idézett részlet négyszavas sorának (343) sincs megfelelője Gyöngyösinél.

¹⁵ Én J. B. HALL 1985-ös Teubner-kiadását idézem. Gyöngyösi szövegéből visszakövetkeztetve azonban láthatólag olyan latin adódik, amely másképpen tagolja a sort: *sedantur gemitus Erebi; se sponte relaxat*. Nehéz eldönteni, hogy ez csak ötletszerű átalakítás volt a részéről, vagy lehetett alapja abban a szövegkiadásban, amelyet használt (például a központosozás hiánya). Az általam idézett tagolás hagyományosnak mondható és kézenfekvő – már csak a latin hexameterben domináns metszet, a penthémimerész okán is.

non aqua Tantaleis subducitur inuida labris;

soluitur Ixion, inuenit Tantalus undas

*et Tityos tandem spatiosos erigit artus
squalentisque nouem detexit iugera campi
(tantus erat!) laterisque piger sulcator opaci
inuitus trahitur lasso de pectore uultur
abreptasque dolet iam non sibi crescere fibras.
Oblitae scelerum formidatique furoris
Eumenides cratera parant et uina feroci
crine bibunt flexisque minis iam lene canentes
extendunt socios ad pocula plena cerastas
et festas alio succedunt lumine taedas.
Tunc et pestiferi placatum flumen Auerni
innocuae transistis, aues, flatumque repressit
Amsanctus: fixo tacuit torrente uorago.
Tunc Acheronteos mutato gurgite fontes
lacte nouo tumuisse ferunt, hederisque uirentem
Coccyton dulci perhibent undasse Lyaeo.*

Nem is forog rajta nagy átkozódással,
Mert szünt mostan kinja, s van vigadozással.

*Fösvény Tantalus is nagy szomjúságában
Ajakáig érő víznek folyásában
Most bőven ihatik és kívánságában
Almáját kaphatja szép pirosságában.*

Forgó kerekéről megszabadították
Ixiont, kínjából most már kioldották,
Tantalust is innya szabadon hagyatták,
Almáját előle el is nem ragadták.¹⁶

*Titiusnak is most tagja megadatik,
Kilenc dülő földön feküdni hagyatik,
Szíve rágásárúl kányája vonatik,
A vigadók közé szaporán hivatik.*¹⁷

*Az Eumenisek poharokat tartják,
Kikkel Erebusnak lakóit itatják,
Égő fáklyájokat rendre gyűjtogatják,¹⁸
Kikkel setét lelkek magokat újítják.*

*A Cocytus vize téjjel habosodott,¹⁹
Úgy a Styx vize is csendességet adott,
Mások ártalmára meg nem habosodott,
Elapadt, lassan folyt és meg nem áradott.*

A kiválasztott részletek talán túlságosan szabályszerűnek mutatják azt az általános tendenciát, hogy a fordítás (ami természetesen itt sem valamiféle szó szerinti átültetést

¹⁶ Ez egy nagyon tanulságos strófa. A II, 337. sort már Heinsius 1650-es, leideni kiadása kirekesztette, és ez a döntés azóta is általánosan elfogadott, mivel az előző két sor motívumait jóval alacsonyabb stílárison tömörítve ismétli meg. Ebből nem az következik, hogy Gyöngyösi 1650 előtti vagy a Heinsius szövegjavítását elvető kiadást használt, hiszen a sort a szövegkiadók továbbra is hozzák, csak jelzik, hogy nem tartják eredetinek. Gyöngyösi számára azonban éppen a motívumismétlés lehetett stílárison vonzó, amit az is jelez, hogy ő még a korábban általa, bővítésként hozzáadott motívumokat is megismétli, mint amilyen a „kín” és az „alma”.

¹⁷ Úgy látszik, van némi ellentmondás a strófa 2. és 4. sora között, hiszen Titius vagy „feküdni hagyatik”, vagy „szaporán hivatik”. A latin szöveg tartalmának inkább az utóbbi állítás felel meg, hiszen ott a gigász éppen felkel, és ezáltal feltárja a sokáig parlagon tartott földet.

¹⁸ Gyöngyösi itt egyrészt az ókori társasági-rituális szokásokat iktatja ki szövegéből (borvegítés), másrészt Claudianus mitológiai képének meghökkentő részletét (hogy az Eumeniszek haja kígyónként külön iszik a poharakból).

¹⁹ Gyöngyösi itt összevonja a Cocytust és az Acheront, majd a bővítő részben a legtöbbet emlegetett alvilági folyóról beszél a legrészletesebben, noha az Claudianusnál nem nyert említést.

jelent, mintegy a 20. században kanonizálódott fordítói eljárásoknak megfelelően) a versszakoknak inkább az elején, a bővítés inkább a végén jelentkezik. Nyilván igyekeztem a saját állításomat különösen jól alátámasztó helyeket választani. Bár itt is volt másféle strófa, a mű egészében a tendencia valóban megfigyelhető, de nem ennyire szabályosan. Elvértve még olyan strófa is akad, amely bővítéssel kezdődik és fordítással zárul, valamint vannak tisztán bővítő és tisztán fordító versszakok is.

A fenti részlet folytatása is jellegzetes, bár bizonyos szempontból rendhagyó. Az alvilági menyegző idejére a földön szünetel a halál. Ezt a témát Claudianus hét sorban variálta, és két strófa, vagyis nyolc sor felel meg neki Gyöngyösinél is. Nézzük meg, hogyan!

Claudianus: *De raptu* II, 354–360.
Stamina nec rumpit Lachesis, nec turbida sacris
obstrepitant lamenta choris. Mors nulla uagatur
in terris, nullique rogam planxere parentes.

Nauita non moritur fluctu, non cuspide miles;
oppida funerei pollent immunia leti,
inpexamque senex uelauit harundine frontem
portitor et uacuos egit cum carmine remos.

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* II/90–91.
Az földön az halál ide s tova nem járt,
Senki halottjéért nem kiáltott volt kárt,
Charon is lelkeket rév partjánál nem várt.
Tiszta volt az idő, nem gázolt senki sárt.

A vizeken járók ekkor nem merültek,
A vitézek közül senkit meg nem öltek,
A terhes asszonyok bátorsággal szültek,
Kedves életéken mindenek örültek.

Rögtön szögezzük le, ez a részlet abból a szempontból nem tipikus, hogy a fordítás itt nem követi a motívumok sorrendjét. Kisebb ugrások, egyes motívumok előre vétele néha máshol is előfordul, de ritkán, és sehol sem ekkora szabadsággal. A 90. strófa a 355–356. sorok *Mors nulla uagatur in terris* kifejezésének ügyes és ugyanakkor szó szerinti fordításával kezdődik, majd következik az azt megelőző mondat szabadabb fordítása (igaz, tartalmába a *nullique²⁰ rogam planxere parentes* is beleérthető), majd rögtön a 360. sor következik, más képpel és a latinban csak körülírt mitológiai alak pontos megnevezésével. A negyedik sor az időjárásról önálló lelemény, egyáltalán nem illik a gondolati összefüggésbe, erőltetett és idéetlen.²¹ A következő versszak első két sora a 357. sor két motívumát veszi át, de aztán hozzáad egy harmadikat, hogy végül egy általánosí-

²⁰ BADICS itt olyan szöveget idéz, amely Michael Bentinus 1534-es szövegkritikai javaslatát fogadta el (*nullaeque*). Egy olyan sorból, amelyet Gyöngyösi nem fordított le, természetesen nem következtethetünk arra, milyen kiadást használt.

²¹ Úgy látszik, ez a sár mindig bajokat okozott a fiatal Gyöngyösinek. Figyeljük meg a *Cuma városában épített Dedalus temploma* I/6. strófáját:

Feljövén a király ideérkezett már,
Templom kerítésén szeme mindent eljár,
Nyitva van, bémeget, de még másokat vár,
Nehezen jöhettek, mert síkos volt a sár.

Bár a *Proserpina elragadtatása* Gyöngyösinek tulajdonítása konszenzusos, megemlíthetjük, hogy a hasonló rím sorozat és a sár, amelynek egyetlen funkciója, hogy kitöltse a helyet a versszak végéig, egyazon költő művének mutatja a *Dedalus* és a *Proserpinát*.

tó kijelentéssel zárja a részletet. A bővítés itt kétségtelenül sokkal jobban van megoldva, mint az előző versszakban.

A majdnem azonos számú sor tehát úgy jön létre, hogy a bővítés ellensúlyozza a kihagyásokat. Megfigyelhető azonban, hogy a négy rímelő sorból felépülő versszak ebben a költeményben meglehetősen abundáns formának bizonyul. Hangsúlyozom: ez a kijelentés nem értékelő jellegű. Egyrészt magyar epikus költeményt éppen ilyen formában lehetett akkor létrehozni; másrészt az abundancia a költészetben teljesen elfogadható forrása az artisztikumnak. Leíró jelleggel állítom tehát, hogy olyan narráció jön létre, amelyben általában a versszakok első sorai viszik tovább az elbeszélést, hozzák be az új motívumokat, míg a versszak második felére a tempó fékeződik, az utolsó sorok inkább csak variálják a strófa elején bevezetett motívumot.²² Ez a dinamika ugyanakkor együtt jár azzal, hogy a versszak elejére kerül a claudianusi szövegből átvett, fordításnak minősíthető részlet, és a végére ennek kibővítése.

Elemzett példánk azonban Gyöngyösi fordításának még egy további sajátosságát is alkalmas megmutatni. Claudianusnál a motívumvariáció egy mitológiai utalással kezdődik és egy másikkal zárul. A mitikus Alvilág képei keretezik az emberi világ hétköznapi jelenségeinek sorozatát. A magyar fordítás a nyitóképet teljesen elhagyja, a záróképet pedig jócskán összetömrítve valahová középre helyezi át. A mítosz szerepének ez a csökkentése a költemény egészére jellemző. A mitológiai személyek többsége eltűnik, mint példánkban Lachesis, vagy bonyolultabb, rafináltabb megnevezésük leegyszerűsödik, ahogyan itt a *senex portitor*ból egyszerűen Charon lesz. Erre a jelenségre számolatlanul hozhatnám fel a példákat, de legyen elég egyetlen olyan helyre utalnom, ahol a mitológémák sora közvetlenebbül adja át a helyét érthető megnevezéseknek. Az első részben, amikor Pluto úgy dönt, nem indít rögtön háborút, hanem üzenetet küld Iuppiternek, hivatja az istenek hírnökét: „*Maia genitum [...] imperat acciri*” (I, 76–77). Magyarul ez így hangzik (I/21):

*Mercuriust végre, ez parancsolatja,
Hívják, ki is röpül, menését logatja,
A levegőeget vágja és szaggatja,
Hogy hamar tudhassa, Pluto mért hivatja.*

Maia fiát tehát világosan nevezi meg a szöveg: Mercuriusnak hívják. (Jól látható itt is, amiről korábban beszéltem: az első sor és a második első szava pontos fordítás, a többi bővítés, egyben az első sor továbbviszi a cselekményt, a többi variáció.) A folytatás igen hasonlóan alakul; Claudianusnál: „*Cyllenius adstitit ales*”; Gyöngyösinél: „*Eljött Mercurius öltözve szárnyosan*”. Amikor aztán Pluto megszólal, „*latratum triplicem com-*

²² A strófánként továbblépegető narráció nem a négy felező tizenkettesből álló, bokorrímes versszak genuin sajátossága (hiszen például Zrínyi nem így építkezik), de Gyöngyösire általában is jellemző. Ezt azonban a recepció többnyire elítélő hangsúllyal állapította meg: „a négyesrím járszalagján sokszor csak henyé gondolatvariálással mozdította strófánként előre gondolatmenetét” – HORVÁTH János, *A magyar vers*, Bp., MTA, 1948, 269.

pescuit ingens / ianitor” (I, 85–86), magyarul: „*A Cerberusoknak szörnyű ugatása csendesült*” (I/25). Pluto szemére veti Iuppiternek, hogy olyan nagyra van azzal, a Küklópszok által kovácsolt lándzsákat (*Cyclopi tela*: I, 98) hajigál, magyarul: „*lövell mennyköveket*” (I/32). Még ebből a részletből, Mercurius és Pluto találkozásából sem emeltem ki az egyszerűsítő fogalmazások többségét. De a következtetések így is levonhatók. A latin költemény artisztikumának egyik fontos forrása a közismert mitológémák megnevezésének körmönfont ügyessége, ami a tudós költészet egyik bevett technikája. Ez a játék a magyar költeményben nyilvánvalóan nem keltene művészi hatást, ezért kiiktatódik. Ugyanakkor a mitológia mint kommunikációs rendszer bonyolult gondolati tartalmak közvetítésére is alkalmas; a mitológiai motívumháló a latin versben igen sűrű szövésű, és megfigyelése a modern értelmezésekben gyakran vezet izgalmas eredményekre. A rendszer a magyar kulturális közegben bizonyára nem rendelkezne ezzel összemérhető jelentésképző potenciállal, ezért elhagyását indokoltnak tekinthetjük. Csak olyasmi és olyan megfogalmazásban marad meg, ami a nem műveletlen olvasó számára könnyen felfogható.

A mitológiai utalások működésének lefékezése azonban még egy szempontból érdekes lehet. Akárhogy is, de az antik mitológiának van valamiféle vallásos tartalma. Még akkor is, ha történeti szempontból igaz, hogy a görög mitológia megtanulása idegen tudásanyag elsajátítását jelentette az egészen másfajta vallásossággal rendelkező rómaiak számára, és így a római költészetben már talán a kezdetektől fontosabb lehetett a mitológia mint kommunikációs kód funkciója; és hogy az i. sz. 4. század végén keletkezett claudianusi költemények egy keresztény költő alkotásai, amelyeket keresztény közönség számára írt, és a mitológia ezek szerint a tradicionális költészet elengedhetetlen eszközeként jutott bennük szerephez. És az éppen Proserpina elragadtatását tárgyozó magyar költemény semmiképpen sem alapozhat olyan stratégiára, amely a pogány vallásosság minden elemének kiiktatását célozná. Mindez igaz, a fordítás mégis elhagyja a mítoszok mélyebb vallásos tartalmait, és a pogány rítusok iránt – érthető módon – igen csekély érdeklődést mutat. A pogány vallásos háttér iránti érzéketlenségről árulkodik, amikor az alvilági lények hosszú életet kívánnak az (amúgy halhatatlan) újházásoknak (II/98), vagy amikor maga Ceres így sóhajt fel: „*Adná ugyan Isten*” (III/37). De idézzük fel ismét Charon alakját: amit Gyöngyösi végképp nem fordít le, az a nádkoszorú, amelyet a menyegző tiszteletére a révész a homlokára illeszt. A koszorú, a pogány kultuszok elengedhetetlen kelléke érthetetlen elemnek minősül a keresztény kontextusban, és kitörölődik. Hasonlóképpen hiányzik a kalászkoszorú véletlen lehullása a Cerest rémítő előjelek közül, helyette ez szerepel: „*Sokszor aranszáli gyenge szép hajamnak / Önként hullnak alá*” (III/38). Ez majdnem pontos fordítás, azzal a jelen szempontunkból egyáltalán nem elhanyagolható különbséggel, hogy a *serta comarum* (a hajamon viselt [kalász]koszorú) kifejezésből hajszálak lesznek. A fordításokkal kapcsolatos fejtegetések egyik méltán népszerű és hálás témája szokott lenni a félreértések, a félrefordítások, a leiterjakabok kipécézése – többnyire nem mentesen a kritikus magabiztos ironiájától. Ezt a helyet is értelmezhetnénk ebben az összefüggésben; feltételezhetjük, hogy Gyöngyösi félreértette a szöveget, mert félrevezette a magyar ’hajkoszorú’ kifejezés. Mivel a ’hajak koszorúja’

Claudianusnál ráadásul még szöke is volt (az érett búzakalász színére utalva), azt hitte, Ceresnek a haja hullik. Én ezúttal mégsem innen értelmezném az eltérést,²³ hanem mintegy célorientált megközelítést alkalmazva a pogány vallásos képzetek visszaszorításának összefüggésében. A római felfogás szerint rossz előjelnek számít, ha valami leesik, különösen ha ez a szakrális szférában következik be. Az ilyen jelenségek összefoglaló neve az *auspicia caduca*. Ezért aggasztja Cerest, hogy a fejről a koszorú lépten-nyomon leesik. Csakhogy ez a képzet mintha túlságosan idegenszerű volna a magyar kontextusban, és ezért valami egészen mással helyettesítődik: Ceres mintegy az öregezés tüneteit érzékeli magán, amit valamely megmagyarázhatatlan aggodalom vált ki:

*Sokszor aranyszáli gyenge szép hajamnak
Önként hullnak alá, s pirosa ajkamnak
Rózsája változik sárgára, s nyakamnak
Legörbedése van egyenes derkamnak.*

Az első másfél sor megfelel a claudianusi kifejezésnek (*quotiens flauentia serta comarum / sponte cadunt*), de mint láttuk, pontos fordításnak azért nem nevezhető; a versszak többi része bővítés, amely a hajhullás fizikai tünete mellé továbbiakat sorakoztat.²⁴ Új motívum, új összefüggés teremtődik tehát, mégpedig olyan, amely egyrészt független az antik vallásos háttértől, másrészt közvetlenül érthető a magyar közegben, és jól illik a női test sajátos szépségeit mindig kedvvel részletező költeménybe.²⁵

A koszorú csak a virágszedés (az *anthologia*) során bukkan fel egyszer Gyöngyösi versében, ott is profanizálva: „jobb, ti is koszorúkat fűztök, S ahhoz bokkrétákat öszvekötvé tűztök” – mondja Proserpina (II/19), akinek Gyöngyösi átadja a beszéd jogát, amellyel Claudianusnál Venus rendelkezett.²⁶ Csak ebben a beszédben szerepel a koszo-

²³ Már csak azért sem, mert a III/53-ban tudni látszik, amit itt nem tud: „Öszverontá s tépé kalászos szép haját” – bár a „kalászos” kifejezést esetleg itt is tekinthetjük metaforának ’szöke’ jelentésben.

²⁴ A fordítás-bővítés dinamikájának szemléltetésére a fizikai tüneteket leíró további két strófa is alkalmas:

Claudianus: *De raptu* III, 127–129.
Quotiens exundat ex ubere sanguis!
Larga uel inuito prorumpunt flumina uultu,

Gyöngyösi: *Pr. elragadtatása* III/39–40.
A vér gyakran foly ki mindkét csecseimből,
Akaratom ellen könny jó szemeimből,
Amelyek a magam ítéleteimből
Nem jónak jelei, tudom kezeimből.

iniussaeque manus mirantia pectora tundunt.

Amidőn kezeim gyakorta mellyemet
Akaratom nélkül ütök személyemet,
Azért illő mindjárt lássam meg helyemet,
Holott elrejtettem édes gyermekemet.

²⁵ Sőt költői korpuszba, vö. HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1980², 134–135.

²⁶ BADICS (*i. m.*, 470, ad loc.) úgy látta, a virágszedés „nem mint Claudianusnál Vénus, hanem sokkal megfelelőbb Proserpina buzdítására megy végbe”. Én azonban, bevallom, nem tudom belátni, miért volna megfelelőbb, hogy a tekintélyes istenek között a fiatal lány mondja meg, ki mit csináljon; ráadásul volt annak Claudianusnál belső logikai összefüggése, hogy Iuppiter Venust bízta meg a cselvetéssel, ő pedig kiviszi a

rú, és így nem fordítódik le az az előreutalás, amely a koszorúban Proserpina esküvőjének gyászos jóslatát ismerteti fel: „seseque ignara coronat, / augurium fatale tori” (II, 140–141). Megjegyzendő, hogy a fordítás az *omenek*nek az első két könyvet átszövő egész rendszerét figyelmen kívül hagyja.

Hiba lenne azonban úgy feltüntetni, hogy a mitológiai utalásrendszer átalakítása mindig a másfajta irodalmi kontextus vagy egy másfajta epikai koncepció követelményeiből adódik, és ezért mindig van valamiféle pozitív hozadéka is. Bizony előfordul, hogy az eredmény csak a teljes zűrzavar lesz. Ez főleg Diana²⁷ és Phaebus szerepében következik be. Gyöngyösi szövege néhol azonosítani látszik Proserpinát Dianával.

Te vagy-e magzatom, édes Proserpinám [...]?
Te vagy-e, kít látok, gyenge szűz Dianám? (III/17)

Ah, kétséges vagyok, hogy Proserpinámmal
Szóljak már valaha szép szűz Dianámmal (III/42)

Ez már önmagában is elég nagy baj, hát még ha tekintetbe vesszük, hogy a dajka elbeszélése szerint Venust Dianának nézték, mert annak ruházatában jelent meg. De ráadásul Diana más helyeken mint a szüzesség vagy a szűzi élet szimbóluma szerepel:

Ez volt hű dajkája a Proserpinának,
Szentelte volt éltét a szűz Dianának (III/64)

Ezen a helyen még a Proserpina–Diana azonosítás is kísérthet. De mit szóljunk, amikor Proserpina így sóhajt fel Ceres álmában:

De mi hasznát látom a szép szüzességnek,
Dianának szentelt tiszta kegyességnek? (IV/6)

Hogy Proserpina Dianának szentelné kegyességét, mitológiai szempontból teljesen értelmezhetetlennek látszik. A fenti idézetekből azonban világos lehet, hogy a „Diana” név

lányt a nyílt mezőre, és ott olyan szórakozást ajánl, amelybe mindenki belefeledkezik, és amely szétszóródással jár. Ez a cselekményszál Gyöngyösit nem érdekelte, hiszen a II/23-ból is kihagyta azt az elemet, hogy Pluto érkezésénél Venus egyedül tudja előre, mi következik. Nála nyilván más célok játszanak szerepet, és a beszéd a főszereplőt hivatott kiemelni, ahogyan az előző beszédet is ő intézi Zephyrushoz, nem pedig „Aetna, a virágok anyja” (II/6–12, Claudianus II, 70–87). Az összevetés során egyébként BADICS a II, 130. sorban (ott nyomdhiba folytán 230. áll) szereplő *ligustrumot* ’olajfá’-nak fordítja. Noha a növénynevek azonosítása általában igen nehéz kérdés, ezt a növényt inkább ’fagyal’-nak szokás fordítani. Gyöngyösi kétségtelenül több virágot sorol fel, mint Claudianus (ellensúlyozva ezzel Hyacinthus és Narcissus mítoszának kihagyását – Claudianus II, 133–136), de BADICS a hozzáadott virágok közt tévesen említi a majorannát, hiszen az amaracus szerepelt a latin szövegben (II, 129).

²⁷ Diana szerepéhez Gyöngyösi költészetében vö. KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It, 1983, 582–584.

Gyöngyösi szövegében elveszíti mitológiai referenciáját, és nem jelenti az erdőket járó, vadászó, állatokat védő, harcias szűz istennőt, hanem csak magát a szüzességet. Ez pedig azért okoz zavart, mert éppen egy mitológiai költemény fordításáról van szó, amelyben csak klasszikus pogány istenalakok szerepelnek. Ráadásul Claudianusnál Diana elkísérte Venust szicíliai útjára. A fentiek értelmében erről a magyar változatban nem lehet szó; nem mindegy azonban, kivel helyettesítjük Dianát. Elképzelni is nehéz rosszabb választást Phaebusnál. Nemcsak azért, mert egy férfi istenségnek semmi keresnivalója nincs a szűzlány rejtekében, részvétele a virágszedés női szórakozásában valószínűtlen, sőt jelenléte eleve gyanússá tenné a leány kicsalogatását a nyílt mezőre, de ráadásul Phaebus annak a két kérőnek az egyike, akik elől Proserpinát elrejtette az anyja (I/54). Ha ennek ellenére ő jelenik meg a lánynál Venus kíséretében, akkor az egész cselekménynek más irányt kellene vennie, hiszen a lányrablásnak csakis ő lehet a fő gyanúsítottja. Sajnos a problémát nem oldhatjuk meg azzal a kézenfekvő módszerrel, hogy a Phaebus nevet Phoebére változtatjuk, mert az I/87. Erebus–Phaebus–bűst–dűst rímei ezt kizárják. Marad a következtetés: a költemény mitológiai szövéteinek egyszerűsítése, lazítása, átalakítása helyenként nagyon ügyetlenül sikerül. Phaebus szerepeltetése Venus és Minerva társaságában nem pusztán a magyar olvasó mitológiai tájékozatlanságára számít, hanem arra is, hogy nagyon figyelmetlenül olvas.

A *Proserpina elragadtatása* című költemény eredményeim szerint egészen más típusú elbeszéléssel próbálkozik, mint amilyen a Claudianusé volt (vagy olyan Claudianus-olvasat magyar újjáalkotására vállalkozik, amely a mai olvasók számára nagyon idegen), és ezt a következtetést még két megfigyeléssel egészíthetjük ki végezetül. Gyöngyösi, ahol teheti, igyekszik dramatizálni az előadást, és beszédet, szereplői megszólalást iktat be ott is, ahol a latinban ilyen nem volt (I/4–5; II/37). Az elbeszélés élénkítésének másik könnyen megragadható eszköze a tempót jelentősen fékező epikus hasonlatok elhagyása vagy legalábbis megkurtítása. A homéroszi hangulatú, többsoros, részletező hasonlatok lefordítására csak elvétele kerül sor. Többségük egyszerűen kimarad, de az is jellegzetes, amint a Claudianus-szöveg négyesoros méh-hasonlatából (II, 124–127) ennyi marad: „Se-regből mint méhek” (II/20).

SZÁSZ FERENC

BUDAPEST ÉS BÉCS IRODALMI ÉLETE A SZÁZADFORDULÓN

Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó negyedszázada tele volt ellentmondásokkal. A társadalmi és nemzeti feszültségek előrevetítették a dualista állam felbomlását, ugyanakkor a két főváros modern világvárossá épült ki, és a birodalom minkét felében a kultúra korábban soha nem tapasztalt szintre emelkedett. Ízelítőül elég néhány nevet említeni, mint pl. Sigmund Freud, Ludwig Wittgenstein, Gustav Mahler, Arnold Schönberg, Gustav Klimt, Otto Wagner, Arthur Schnitzler, Hugo von Hofmannsthal, Rainer Maria Rilke, Franz Kafka, Jaroslav Hašek vagy a Lajtán innen Lechner Ödön, Rippl-Rónai József, Bartók Béla, Hubay Jenő, Kodály Zoltán, Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Balázs Béla, Lukács György nevét. A századforduló kultúrájáról, különösen a nagy művészek alkotásairól könyvtárnyi irodalom szól, kevés azonban az olyan tanulmány, amely egyben tekintené át a korszak és azon belül a Monarchia teljes szellemi teljesítményét,¹ olyan pedig, amely azt vizsgálná, milyen társadalmi és intézményes keretek között jött létre ez a kivételes gondolati és művészeti csúcspont, mennyiben hasonlított vagy tért el egymástól a két főváros, Bécs és Budapest irodalmi élete, egyáltalán nincs. Jelen tanulmány erre vállalkozik.

Az *irodalmi élet* fogalmának meghatározásával az irodalomtudomány viszonylag keveset foglalkozott. Az utolsó két évtizedben az irodalom kutatóinak attól való félelme, hogy tudományuk politikai vagy ideológiai befolyás alá kerül, elvetett minden olyan vizsgálati módszert, amely az irodalmi művön kívüli szempontokat is figyelembe vette volna. Ezért például a ma elterjedt és használatos német irodalomtudományi lexikonok és kézikönyvek az *irodalmi élet* fogalmával egyáltalán nem foglalkoznak. A nyolcvanas évek végén a berlini Humboldt Egyetem Germanisztikai Intézete több más egyetem (Budapest, Róma, Varsó stb.) közreműködésével elindított egy olyan kutatási programot, amelynek célja az lett volna, hogy 1750-től 1950-ig feltérképezze a földrajzilag mindig is

¹ Ilyen összefoglalók: William M. JOHNSTON, *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History 1848–1938*, Berkeley–Los Angeles–London, The University of California Press, 1972, németül: *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte: Gesellschaft und Ideen im Donauraum 1848 bis 1938*, aus dem Amerikanischen übertragen von Otto GROHMA, Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1974; VAJDA György Mihály, *Keletre nyílik Bécs kapuja*, Bp., 1994. – Gyűjteményes tanulmánykötet az osztrák és a magyar irodalomról a századfordulón: „Kakanién”: *Aufsätze zur österreichischen und ungarischen Literatur, Kunst und Kultur um die Jahrhundertwende*, Hrsg. Eugen THURNHER, Walter WEISS, János SZABÓ, Attila TAMÁS unter Mitarbeit von Hildemar HOLL, Bp.–Wien, Akadémiai–Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991.

széttagolt német irodalom koronként változó irodalmi központjait, Bécs, Berlin, München mellett Weimart, Innsbruckot, Pestet és Budát, Lemberget, Czernowitzot, Nagyszombat stb. E vállalkozás azonban a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján bekövetkezett politikai változások miatt abbamaradt, csak néhány elkészült tanulmány jelent meg folyóiratokban, köztük Klaus Hermsdorf elméleti alapvetése, amely az *irodalmi életről* a következőket írja: „az irodalom létrehozásában, terjesztésében és fogyasztásában résztvevők együtt- és egymásra hatása átfog és összeköt helységeket, országokat és földrészeket.”² Ez összecseng azzal a kitűnő meghatározással, amit a *Világirodalmi lexikon* 1977-ben megjelent ötödik kötetében Kárpáty Zoltán a következőképpen fogalmazott meg: „irodalmi élet: a társadalmi élet része, írók, írócsoportok és a közönség között történetileg létrejött és kulturális intézmények által közvetített kölcsönhatások területe.”³ Ez a definíció az összetett jelenség minden fontos tényezőjét felsorolja, és azokat a történelmi folyamatba állítja. Így jó alapul szolgálhat a Monarchia két fővárosa irodalmi életének összevetéséhez.

1. Társadalmi és történeti körülmények

Történeti vizsgálatokban hely és idő egymástól elválaszthatatlan összetevők. Először azt a hely és konkrét történeti korszak által meghatározott társadalmat kell megvizsgálnunk, amelynek tagjai az irodalmi élet szereplői.

1.1. A korszak

A századforduló mint kulturális korszak években meghatározott terjedelme országról országra változik, attól függően, mikor jelennek meg az adott ország kultúrájában az új századra előremutató jelenségek. A német irodalomtudomány a 19. és 20. század fordulóján ezt az újat a *Moderne* fogalmával szokta jelölni. Ennek magyar megfelelője a *modernség* szó lenne, ebben azonban, ellentétben a német szóval, nincs benne az, hogy a fogalom nemcsak a modernségre való törekvéseket, hanem a korszakot is jelöli, amelyben ezek jelentkeztek. Már maguk a kor írói is ezt a kifejezést használták saját és kortársaik céljainak megfogalmazására.

A magyar irodalom az elmúlt évszázadokban általában egy-két évtizedes késéssel vette át a nyugat-európai irodalmak új jelenségeit. Így történt ez a Ferenc József-i korban is.

² Klaus HERMSDORF, *Stätten deutscher Literatur*, Weimarer Beiträge, 35 (1989), 252. A többi megjelent tanulmány: Klaus HERMSDORF, *Regionen deutscher Literatur 1870–1945: Theoretische und typologische Fragen*; Ljubow KIRJUCHINA, *Deutsche Literatur und Kultur in St. Petersburg am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts*; Maria KLANSKA, *Lemberg: Die „Stadt der verwischten Grenzen“*; Stefan SINERTH, *Das literarische Kronstadt (Siebenbürgen) zu Beginn des 20. Jahrhunderts*; Klaus WERNER, *Czernowitz: Zur bukowinischen Dichtung im 20. Jahrhundert*; mindegyik: Zeitschrift für Germanistik, N. F. 2 (1993), 7–79.

³ *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, V, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 169.

Bécsben – néhány évvel később, mint Berlinben – elég pontosan meghatározható a modern irodalom születésének dátuma, ez az 1891-es év. Ennek az évnek az elejétől jelenik meg az Eduard Michael Kafka szerkesztette Die Moderne Rundschau című folyóirat, amely az új bécsi irodalom első orgánuma. Brünnben szerkesztik, Prágában nyomják, de a kiadó, Leopold Weiß Bécsben székel, s ugyanebben az évben megjelenteti azt a művet is, amely a modern osztrák irodalom első jelentős alkotásának tekinthető, az akkor még gimnazista csodagyerek Hugo von Hofmannsthal (1874–1929) lírai egyfelvonásos drámáját, a *Gesternt*, amely a reneszánszkori Olaszországban játszódik, és arról szól, hogy nem élhetünk csak a mának, mert a múlt meghatározza jelenünket. 1891 októberében a linzi születésű Hermann Bahr (1863–1934) is Bécsbe költözik Berlinből. Hamarosan ő lesz az új osztrák irodalom szervezője, propagátora, megalkotja az *Iffjú Ausztria* csoportelnevezést és *Die Überwindung des Naturalismus*⁴ címmel kiadja tanulmányait. A Friedrich Schiller szülővárosában, Marbach am Neckarban működő Német Irodalmi Archivum (Deutsches Literaturarchiv) 1974-ben a két jeles bécsi író, Hugo von Hofmannsthal és Karl Kraus születésének századik évfordulójára nagyszabású kiállítást rendezett *Jugend in Wien* címmel. Ennek a katalógusa a századforduló egyik legjelentősebb osztrák írójának, Arthur Schnitzlernek (1862–1931) a naplóira hivatkozva ugyancsak az 1891-es évet emeli ki mint az új korszak kezdetét: „Schnitzler naplói nemcsak írójuk önéletrajzi dokumentumai, hanem vázlatos képet nyújtanak a századfordulós Bécs irodalmi életéről is. 1891-ben a feljegyzésekben többször olvashatunk a »Fiatal Bécs«-ről vagy a »Fiatal Ausztriá«-ról. Ezek az elnevezések akkor jöttek divatba, és végül is Hermann Bahr volt az, aki tartósan érvényt szerzett nekik. Ez a »Fiatal Bécs« nemcsak a Bahr által támogatott Schnitzler–Beer–Hoffmann–Salten–Hofmannsthal-»klikk«-ból állt. Hosszú a sora azoknak a neveknek, akiket Schnitzler a »Fiatal Bécs« vagy a »Fiatal Ausztria« címszó alatt feljegyez: Ferry Bératon, Felix Dörmann, Leo Ebermann, Karl Federn, Friedrich Michael Fels, Paul Goldmann, Jacques Joachim, Eduard Michael Kafka, C. Karlweis, Heinrich von Korff, Julius Kulka, Rudolf Lothar, Friedrich Schik, Gustav Schwarzkopf, Falk Schupp, Richard Specht, Karl Ferdinand Freiherr von Torressani és Leo Vanjung (Schnitzler által gyakran tévesen Fanjung névalakban).”⁵

A magyar irodalomban a *modernség* kezdetét nem ilyen könnyű évszámhoz kötni. Irodalomtörténet-írásunk általában 1906-ot, Ady Endre *Új versek* című kötetének megjelenését szokta korszakhatárként feltüntetni. Az új irodalom és szervezeti kereteinek létrejötte azonban több évet vesz igénybe. A kritikus Osvát Ernő, aki később a Nyugat meghatározó egyénisége lesz, 1902-től próbálkozik irodalmi folyóiratok alapításával, 1902–1903-ban Magyar Génius, 1905-ben Figyelő, 1906-ban Szerda címmel ad ki tiszavirág-életű lapokat, és csak 1908-ban sikerül megindítani a Nyugatot, amely a modern magyar

⁴ Hermann BAHR, *Die Überwindung des Naturalismus: Als zweite Reihe von „Die Kritik der Moderne“*, Dresden, Pierson, 1891.

⁵ *Jugend in Wien: Literatur um 1900. Sonderausstellung des Schiller-Nationalmuseums*, Ausstellung und Katalog Ludwig GREVE, Werner VOLKE, unter Mitarbeit von Gudrun GERTSCHAT u. a., München, Kösel, 1974, 119. A magyar fordítás itt is, és a következő idézeteknél is, ha a fordító külön nincs megnevezve, Sz. F. munkája.

irodalom összefogója lesz. Visszatekintve több szempontból különös jelentőséget nyer az 1904-es esztendő. Ettől kezdve ír Ady elsősorban fővárosi lapoknak. Az év nagy részét még Párizsban tölti, de tudósításait a Budapesti Napló, a Budapesti Hírlap és a Pesti Napló közlik. A főváros a helyszíne annak a találkozásnak is, amely a szekszárdi Babits Mihály, a szegedi Juhász Gyula és a szabadkai Kosztolányi Dezső között jön létre Négyesy László professzor egyetemi szemináriumán. A három költő levelezése 1904 tavaszán kezdődik, Kosztolányi első levele Babitshoz azonban már mutatja érdeklődésüket, azért mentegetőzik, hogy a nála lévő Poe- és Verlaine-köteteket még nem tudta barátjának eljuttatni.⁶ 1904. január 29-én nyújtja be Bánóczi László a Magyar Kir. Belügyminisztériumba a Thália Társaság alapító okiratát.⁷ Ez a társaság, melynek alapítói Bánóczi mellett Benedek Marcell és Lukács György voltak, a párizsi Théâtre Libre és a berlini Freie Bühne mintájára olyan modern színdarabok bemutatására vállalkozik, amelyek nem kapnak helyet a nagy színházak műsorán. 1904 novembere és 1909 februárja között számos magyarországi ősbemutatót hoznak létre, többek között Ibsent, Hebbelt, Hauptmant, Schnitzlert, Gorkijt és Wedekindet játszanak.

Az újdonság nem jelenthet hosszú távon és folyamatosan újat. Egy rövid átmeneti időszak után vagy feledésbe merül, vagy természetessé válik. A századforduló bécsi és budapesti irodalmi életének vizsgálatakor érdemes azt is számba venni, mikor következik be a fordulat, és milyen irányban. E tekintetben Bécs okozza a nagyobb nehézséget, mert ott a modern irodalomnak nem teremtődtek meg az intézményes keretei. A 20. század első évtizedében azonban megfigyelhető egy irányváltás. A *modernség* fogalma ma az irodalomtudomány egyik legtöbbet vitatott kérdése.⁸ Számomra azonban a bécsi modern irodalomra is érvényesnek látszik az a meghatározás, ahogy Hugo Friedrich *Die Struktur der modernen Lyrik* című alapvető fontosságú könyvében Baudelaire költészetének modernségét megfogalmazta: „Baudelaire-nek a fantáziáról szóló fejtegetései jelentékenyen hozzájárultak a modern líra és művészet keletkezéséhez. [...] »A fantázia szétszedi (*décompose*) az egész teremtést, olyan törvények alapján, amelyek a lélek legmélyéről származnak; és az így keletkezett részeket összegyűjti, rendszerezi, és azokból egy új világot teremt.« [...] Baudelaire modernsége abban áll, hogy a művészi alkotás kezdetére a szétszedést, a romboló folyamatot állítja.»⁹

A teremtés szétszedése az osztrák irodalomban a 20. század első évtizedében elérkezik egy olyan ponthoz, amikor a részek annyira apró egységekké válnak, hogy azokból már nem lehet új világot teremteni. Ezt az állapotot Hugo von Hofmannsthal fogalmazza meg abban a fiktív levélben, amely *Ein Brief* címmel 1902 októberében a berlini *Der Tag* című napilapban jelent meg, s amelyet a fiktív szerző, Philipp Lord Chandos után általá-

⁶ Babits, Juhász, Kosztolányi levelezése, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta BELIA György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959, 7.

⁷ *A Thália Társaság 1904–1908: Levelek és dokumentumok*, szerk. GÁBOR Éva, Bp., Magyar Színházi Intézet–MTA Lukács Archívum és Könyvtár, 1988, 63.

⁸ Vö. Viktor ŽMEGAČ, *Moderne/Modernität = Moderne Literatur in Grundbegriffen*, Hrsg. Dieter BORCHMEYER, Viktor ŽMEGAČ, 2., neu bearb. Aufl., Tübingen, Niemeyer, 1994, 278–291.

⁹ Hugo FRIEDRICH, *Die Struktur der modernen Lyrik: Von der Mitte des neunzehnten bis zur Mitte des zwanzigsten Jahrhunderts*, (2. Aufl. der) erweiterten Neuauflage, Hamburg, Rowohlt, 1968, 55–56.

ban *Chandos-levél*ként szoktak emlegetni. Ebben a levél szerzője az alábbiakat írja: „Az esetem, röviden, a következő: Végleg elveszett az a képességem, hogy valami dolgról összetartozóan gondolkodni vagy beszélni tudjak. [...] Elmém kényszere alatt mindazon dolgokat, melyek e beszélgetések során szóba kerültek, bántóan közletről láttam: ahogyan egyszer nagyító üvegen keresztül láttam kisujjam bőrének darabját, mely barázdás, gidres-gödrös ugarföldhöz volt hasonló, úgy voltam most az emberekkel és tetteikkel. Nem sikerült többé a megszokottság egyszerűsítő tekintetével átfognom őket. Minden részeire bomlott előttem, a részek megint részeikre és semmi sem akart egy fogalom alatt megférni. A szavak egyenként úszkáltak körülöttem; szemekké folytak össze, rám bámultak és vissza kellett rájuk bámézkodnom. Örvények ezek, szédülők, ha beléjük nézek, megállás nélkül forognak és rajtuk keresztül az ürbe visz az út.”¹⁰

Ennek az állapotnak egyenes következménye az elhallgatás. A levél célja éppen az, hogy a címzettel, Francis Bacon Lorddal közölje, miszerint „sem jövőre, sem az után következő, sem az összes többi évemben, sem latin, sem angol könyvet nem fog többet írni.”¹¹ A *Chandos-levél* után Hofmannsthal pályája fordulatot vesz, a költő a mélypont-ról visszatér a klasszikus német irodalom és filozófia humanista eszményeihez, a világ-irodalom nagy drámai műveit, Élektra és Oidipusz király történetét, a halálról szóló középkori misztériumjátékot, Calderón barokk világszínházát fogalmazza újra, és szövegkönyveket ír Richard Strauss operái számára. A *Chandos-levél* a kortársak között alig lel visszhangra, csak a második világháború után fedezik fel, és válik a *modernség* alapidokumentumává. A bécsi irodalom többi jelentős alakja, Arthur Schnitzler, Richard Beer-Hoffmann, Leopold von Andrian vagy Peter Altenberg is megírja az új század első évtizedének kezdetéig azokat a műveket, amelyek újdonságot hoztak az irodalom történetébe.

Budapesten megint bonyolultabb a helyzet. Az új irodalom a Nyugat című folyóiratban, amely 1910 után könyvkiadásra is vállalkozik, hosszú távra megteremti a maga orgánumát. Útja ugyan még hosszú addig, hogy nagyságát mindenki elismerje, de létét külső erők már nem tudják veszélyeztetni. A felszínre kerülő nézetkülönbségek azonban szakadáshoz vezetnek. Hatvany Lajos, aki anyagilag is támogatta a folyóiratot, az 1911. évi augusztusi első számban közzétesz egy *Irodalompolitika* című tanulmányt, amelyben megállapítja, hogy „ma már nem fenyegeti az író a közönség közönyének gyilkos veszedelme”,¹² az „irodalompolitika a 19. század szülötte, s az arisztokrata-művészetnek a demokráciával, a tömeggel való szembekerüléséből származott. A modern művész majdnem egy századon át ijedten nézi a tömeget, és gőgjével csak rosszul leplezi tehetetlenségét.”¹³ Nyíltan kimondja azt is: „Aki folyton forrong, az lejáratja a forradalmat. A megmerevülés néha fejlődés jele, a hosszúra megnyúlt »Sturm und Drang« visszama-

¹⁰ Hugo von HOFMANNSTHAL, *A költő és a ma: Levél*, ford. LÁNYI Viktor, Bp., Athenaeum, é. n. [1914], 33, 40 (Modern Könyvtár, 340–341).

¹¹ *Uo.*, 46.

¹² HATVANY Lajos, *Ady: Cikkék, emlékezések, levelek*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1959, I, 86.

¹³ *Uo.*, 87–88.

radásé.”¹⁴ Ez a kritika elsősorban Osvát Ernő ellen irányul, aki Hermann Bahrhoz hasonlóan újabb és újabb tehetségeket akar felfedezni. Az e cikk nyomán keletkezett vita Hatvany és Osvát között még párbajhoz is vezet. 1911-ben Lukács György is kiválik a Nyugatból. A művészettörténész Fülep Lajossal közösen Szellem címmel új folyóiratot indít, és az egyik legjelentősebb pesti napilap, a német nyelvű Pester Lloyd 1911. karácsonyi számában *Die romanische Gefahr* címmel tanulmányt közöl, amelyben szembeáll azzal, hogy a modern magyar irodalom a francia dekadens költőket tekintse példaképül.¹⁵ Hatvany és Lukács Berlinbe költöznek, Ady pedig mindinkább magára marad. A magyar irodalomtörténet-írás nem látszik nagy jelentőséget tulajdonítani ennek az eseménynek, pedig ez több ágra szakítja a modern magyar irodalmat.

1.2. A társadalom

A bécsi és a pesti irodalmi élet társadalmi háttere részben hasonló, részben eltér egymástól. Mindkét főváros gyors tempóban vált modern nagyvárossá, és a birodalom mindkét felében – akárcsak Németországban – a feudális arisztokrácia osztozik a politikai hatalomban a nagypolgársággal, amely azonban életmódját hasonlítja az előbbiéhez. A nemesi cím mindkét társadalomban – Németországtól eltérően – jelentős szerepet játszik. Az az értelmiségi réteg, amely a modern irodalmat megteremti, kívül van a politikai hatalmon.

A vizsgált időszakban, Bécsben 1890 és 1900 között, Budapesten 1900 és 1910 között, viharos politikai események játszódnak le. Ausztriában 1893, az Eduard Taaffe-féle utolsó liberális kormány bukása után egymást követik a kormányok, 1898-ig Alfred Windischgrätz herceg, Kielmansegg gróf, Kasimir badeni gróf, Gautsch von Frankenthurn báró és gróf Franz Thun-Hohenstein váltják egymást a miniszterelnöki székben. A nyelvhasználat és a választójog körüli csatározások kiélezik a szociális és nemzetiségi ellentéteket. Növekszik az antiliberalis tömegpártok befolyása. 1897-ben a Keresztényszocialista Párt antiszemita vezére, Dr. Karl Lueger győz a bécsi választásokon, és Ferenc József többszöri vétője ellenére elnyeri a császárváros főpolgármesteri tisztjét.

A következő évtizedben Magyarországon a Függetlenségi Párt választási győzelme idéz elő hasonló viharos eseményeket. 1905-ben a király Fejérváry Géza tábornokot bízta meg kormányalakítással. Az úgynevezett darabontkormány be akarja vezetni az általános választójogot, de a konzervatív nemesi erők ellenállása kompromisszumokra kényszeríti.¹⁶ Mindezek a politikai események azonban alig találhatnak visszhangra a modern bécsi írók körében. A fiatal magyar írók között is Ady Endre az egyetlen, aki mint újságíró, a Budapesti Napló munkatársaként síkra száll a Fejérváry-kormány mellett. Az érdektelenség oka az a szakadék, amely az állam és az értelmiség között tátong. A 19.

¹⁴ Uo., 95.

¹⁵ Vö. SZÁSZ Ferenc, *Az induló Nyugat és az osztrák irodalom*, Helikon, 22 (1976), 257–258.

¹⁶ A politikatörténethez lásd Erich ZÖLLNER, *Geschichte Österreichs: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 6. Aufl., Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1979, 427–442.

században az európai állam egyre inkább nemzetállammá vált. Ausztria-Magyarország, elsősorban annak császári fele pedig nem tudott számos különböző nemzetiségének közös nemzeti és azonosságát adni. Különösen sújtotta a nemzeti identitás hiánya a Monarchia német nyelvű lakóit, akik 1871, a Német Császárság megalakulása után kívül rekedtek a német nemzetből, osztrák nemzeti tudat meg nem létezett. A két világháború közötti kor egyik legjelentősebb osztrák írója, Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regényében Ausztriát, azaz az ő szóhasználatában Kakaniát egyenesen olyan államnak nevezi, amely egy nyelvi hiányon, azaz azon, hogy alattvalói nem találtak megfelelő népet a maguk számára, ment tönkre.¹⁷ Eduard Castle bécsi irodalomtörténész az 1895-ben elindított, de csak 1937-ben befejezett nagyszabású *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte* negyedik kötetében erről a következőket írja: „Az egységes nagy német hazába vetett hit, amely az 1848-as fiataltságot – az apákat – lelkesítette, veszendőbe ment az 1866-os fiatalok – a fiúk – számára. A Német Birodalomból kitaszítva, államférfijaik által újra meg újra önmagukra, a saját államukra, a saját sorsukra utalva a német-osztrákok végre saját tulajdonságaik felismerésére ébredtek.”¹⁸

A helyzetet Bécsben még az is bonyolította, hogy a fiatal írók nagy része zsidó családból származott, és az erősödő antiszemitizmus elidegenítette őket az osztrák államtól. Erről Castle így vélekedik: „Érthető, hogy Schönerer és híveinek fenyegető antiszemitizmusa és a Keresztényszocialista Párt bécsi győzelme a Griensteindl Kávéház íróira, akik zsidó vagy félszidó családból származtak, de magukat társadalmilag és kulturálisan teljesen asszimilálnak érezték, nyugtalanítóan hatott, és a jogfosztottság meg hontalanság kísértetét idézte fel bennük. Ezek a fiatal emberek, akiknek nem engedték meg, hogy németeknek vagy osztrákoknak érezzék magukat, Schnitzlertől Stefan Zweigig kénytelenek voltak a fajok felett álló »europäer«-nek nevezni magukat, vagy hitet tenni fajuk mellett és a Herzl által propagált zionizmushoz csatlakozni.”¹⁹

Az általános választójog a német nyelvű osztrák polgárság számára kétélű fegyvernek látszott. Egyrészt kiszélesítette volna a demokratikus jogokat, másrészt azonban azt is jelentette volna, hogy a nemzetiségek, amelyek egyes csoportjaikban nem, együttesen azonban lényegesen többen voltak, mint a németül beszélők, a parlamentben kisebbségre szorították volna az eddig vezető német hivatalnoki és polgári réteget. Így az állam demokratikus átalakításának eszméje nem lelkesíti a bécsi polgárságot, s benne a művészeket sem. Budapesten nincs hiány nemzeti tudatban, de annak tartalma körül éles harc bontakozik ki a különböző nemzedékek között.

¹⁷ Az első könyv 98. fejezetének címe.

¹⁸ *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Dichtung in Österreich-Ungarn*, unter Mitwirkung hervorragender Fachgenossen nach dem Tode von Johann Willibald NAGL und Jakob ZEIDLER hrsg. von Eduard CASTLE, IV, Wien, Carl Fromme, o. J. [1937], 1651.

¹⁹ *Uo.*, 1730.

2. Nemzedékek (Írók és írócsoportok)

Egy ország vagy város irodalmi életét mindenkor különböző életkorú írók együttese alakítja. A német irodalomban a múlt század utolsó negyedétől kezdve kisebb-nagyobb időközökben kiadnak egy irodalmi kalendáriumot, amelyet alapító szerkesztője, Joseph Kürschner irodalomtörténész után ma is *Kürschners Deutscher Literatur Kalender*nek hívnak. Ez tartalmazza valamennyi akkor éppen németül alkotó író legfontosabb adatait: születési hely, dátum, lakáscím és az önállóan megjelent művek jegyzékét. Az 1899-es évfolyam lakcímmutatója szerint az adott évben 1286 író él Bécsben. A 90-es években, amikor a modern bécsi irodalom megszületik, még él és alkot az a nemzedék, amely 1848 előtt született. Ehhez olyan jelentős, főként prózairók tartoznak, mint Marie von Ebner-Eschenbach (1830–1916), Ferdinand Saar (1833–1906), Bertha von Suttner (1843–1914), Peter Rosegger (1843–1918). Ezek az írók azonban nem alkotnak csoportot, vagy nem is Bécsben élnek, mint a falusi tanító Rosegger, vagy csak az év egy részét, főként a telet töltik a császárvárosban, mint Marie von Ebner-Eschenbach vagy Saar. A fiatalok olvassák és szeretik ezeket az írókat, noha ők maguk másként írnak. A korabeli osztrák irodalomban nem létezik nemzedéki probléma. Erről 1899. augusztus 5-én a Wiener Tageszeitungban Hermann Bahr így ír: „Nincs nekünk Hamerlingünk és Anzengruberünk? Nincs nekünk Ebner-Eschenbachunk és Saarunk és Roseggerünk? [...] Erre azt lehetett és lehet válaszolni, hogy az irodalom többől áll, mint költők birtoklásából, bármily nagyok és tiszták legyenek is azok, hogy az irodalom valami, az egyes költők felett lebegő, önmagában és önmagából ható erő, egy csak az önmaga számára élő hatalom, amelynek az egyes költő csak az egyik része, a másik részét a számos fáradozó, és megint egy másik részét azok a nép körében élő emberek alkotják, akik befogadják, élvezik és élvezetük által beteljesítik a művészetet. Ebben az értelemben nekünk Ausztriában még nem volt irodalmunk, csak magányosan tevékenykedő íróink. A magányos költő, [...] ő volt Ausztriában a régi irodalom tipikus jelensége. Ezzel szembe mi állítottuk az élő és teljes irodalom fogalmát.”²⁰

Bahr már 1893-ban, *Das junge Österreich* című híres cikkében rámutat arra, hogy Ausztriában nincs ellentét a nemzedékek között: „Kérdezzen meg az ember egy fiatal berlini írótt Spielhagenről vagy Heyséről, akkor már jobban tenné, ha egyenesen a hóhért kérdezné meg áldozatáról. Kérdezzen meg az ember egy fiatal bécsit Eschenbachról vagy Saarról – és se vége, se hossza a szívélyes tiszteletnek, a gyengéd hűségnek.”²¹ Rögtön azt is hozzát teszi: „A »Fiatal Ausztria« nem forradalmár.” A kérdésre azonban, hogy mi teszi a fiatal nemzedéket csoporttá, csak csupa tagadással tud válaszolni: „A fiatalok nem tudják megmondani. Nincs képletük. Nincs programjuk. Nincs esztétikájuk. Csak azt ismétlik újra meg újra, hogy modernnek akarnak lenni. Ezt a szót nagyon szeretik, mint egy olyan misztikus erőt, amely csodát csinál és gyógyítani tud.”²²

²⁰ Hermann BAHR, *Zehn Jahre*. A cikket az alábbi kiadás alapján idézzük: *Das Junge Wien: Österreichische Literatur- und Kunstkritik 1887–1902*, Hrsg. Gotthart WUNBERG, Tübingen, Niemeyer, 1976, 1006.

²¹ *Uo.*, 364.

²² *Uo.*, 365.

Bahr szembeállítja a *fiatal Auszriát* a *fiatal Németországgal*, de ennek a bécsi irodalomnak osztrák voltát megint csak negatívumokban vagy olyan fogalmakkal tudja megmagyarázni, amelyek a polgári gondolkodásban értéknek tartott tulajdonságok hiányát jelölik, mint *lány, hanyag, kényelmes*: „Egészen mások a fiatal bécsiek. Itt nincs kínlódás és erőszak. Nem tűnik ki a tanulság. Nem látható a kész technika. Inkább az az ember érzése, hogy meg akarnak szabadulni a sablonoktól, és mindegyik a saját jellegzetességét akarja megtalálni. Szeretik a hazai, nem csupán bécsi tárgyakat, azt a lány, kissé hanyag és kényelmes módot, ahogy az ember itt kötetlenül gondolkozik és beszél...”²³

Néhány hónappal korábban, 1892 decemberében Ferdinand Saar *Schloss Kostenitz* című novellájáról írott kritikájában Hugo von Hofmannsthal hasonlóképpen jellemzi az osztrák sajátosságokat: „Ez a fiatalság utáni vágyakozás, ez az elvesztett naivitás iránti vágy, amely gyermekszemekből az életbe tekint, ez az egyszerűség, a rezignáció, a csendes, lassan síkló élet vágya nagyon is osztrák hangulat, talán ez valódi költőink alaphangulata. Ezt Adalbert Stifter érezte és mondta ki világosan. Ebből fakadt Grillparzer meg-rázó életírása és számos szomorú vers.”²⁴

Hogy ennek az irodalomnak hiányzik a pozitív magja, azt már a kortárs, és kezdetben a *Fiatal Bécs* íróival együtt haladó Karl Kraus is észrevette. *Die demolierte Literatur* című, 1896 végén közzétett pamfletjében, melynek apropója a Griensteindl Kávéház lebontása volt, a következőképpen bírálja kollégáit: „A modern irodalmi mozgalom, amely egy évtizeddel ezelőtt Északról indult, itt csak tisztán technikai változásokat idézett elő. Az az új stílusú belső hatás, amely a tárgyköröket szélesítette és a szociális problémákat mozgásba hozta, a mi fiatal művészetünket érintetlenül hagyta; az éppen a kor szellemi harcától való elfordulásban keresi üdvét.”²⁵

Ilyen körülmények között a fiatal írók Bécsben nem kovácsolódhatnak egységes csoporttá, még kevésbé mozgalommá. Joggal állapítja meg róluk a kanadai germanista Donald G. Daviau, Hermann Bahr monográfiája: „Amennyiben egyáltalán volt köztük összetartozás-érzés, az egy olyan baráti társaságé volt, melynek tagjait a hasonló származás, neveltetés és érdeklődési kör kötötte össze.”²⁶

Egészen más a helyzet Budapesten. Itt nagy csattanással ütköznek össze a nemzedékek. A harci kedv már Ady *Új versek* című kötetének bevezető versében, a *Góg és Magóg fia* vagyok énben megmutatkozik. Az új versek új időket hirdetnek. Az idős nemzedék azonban ezt élesen elutasítja. Világosan rajzolódnak ki az egymással szembenálló frontok a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-ik évi *almanachjában*. Ady már cikke címében hirdeti a forradalmat: *Magyar lelkek forradalma*, hangzik a cím. Bevezetőül Jeremiás prófétát idézi: „Vedd el az én kezemből e harag borának poharát és köszönd azt minden nemzetségekre, kikhez én téged küldlek. Hogy igyanak, részegüljenek meg és

²³ *Uo.*, 365.

²⁴ Hugo von HOFMANNSTHAL, *Reden und Aufsätze*, I, 1891–1913, Hrsg. Bernd SCHOELLER in Beratung mit Rudolf HIRSCH, Frankfurt a. M., Fischer Taschenbuch Verlag, 1979, 139.

²⁵ *Das junge Wien*, id. kiad., 653–654.

²⁶ Donald G. DAVIAU, *Der Mann von Übermorgen: Hermann Bahr 1863–1934*, übersetzt aus dem Amerikanischen von Helga ZOGLMANN, Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1984, 91–92.

bolondoskodjanak a fegyver miatt, melyet én közükbe bocsátok.” Majd így folytatja: „Én azokhoz tartozom, a kik a harag borának poharát ráköszöntötték egy hitvány generációra. Mert ez az ország, Magyarország, mindig a politikának, a nagy lármás együgyűségnek országa volt, itt bizony nagy dolog egy intellektuális forradalom. De megcsinálták, megvan, talán elbukik, talán ér el valami sikert s talán jómagam is csináltam ezt a forradalmat. // Bizonyos az, hogy ideák nélkül élő országra sikerült rábocsátanunk azokat a veszedelmes ideákat.”²⁷

Gúnyt szór ellenségeire, majd levonja a következtetést: „A politika ellenére és kedvetlenségére Magyarországon olyan intellektuális kultúra indult el, a mely méltó volna egy skandináv államhoz.”²⁸ Ellenfelei, Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő és Szabolcska Mihály minduntalan azt a vádat ismételték, hogy Ady és harcostársai megvetik a nemzeti hagyományokat és megrontják a nemzetet. Ady mellett Hatvany Lajos és a befolyásos újságíró Mikes Lajos érvelnek. Mikes az alábbi módon jellemzi Ady verseit: „A magyar viszonyok züllöttségén való elkeseredés rikolt ki Ady verseiből megdöbbentő közvetlenséggel és hatalmas költői erővel.”²⁹ A bécsi költőktől eltérően nálunk az idős és a fiatal nemzedék teljesen másként ítéli meg az ország helyzetét. Míg az öregek a haza ezeréves fennállását ünneplik és dicsőítik, a fiatalok észreveszik a széles néprétegek anyagi és lelki szegénységét, panaszkodnak a viszonyok fojtogatóan kicsinyes és szűkös voltáról. Leleplezik az ellentmondást a hazugság és igazság, az „álom és valóság”³⁰ között.

3. Az intézmények

A nemzedéki ellentét Magyarországon sem vezetett volna olyan kétségbeesett harcokhoz, ha ezek nem a közvetítő intézmények és a közönség megnyeréséért folytak volna.

3.1. Újságok és folyóiratok

Mindkét városban nagyszámú napilap jelenik meg különböző politikai színezettel.³¹ A bécsi írók ezeken túl a berlini lapokban is publikálnak.³² Az újságok tárcarovataiban nemcsak hagyományos tárcák, regények és elbeszélések, hanem versek is jelennek meg. De az itt közölt művek nagyon különböző esztétikai értékűek, és hamar feledésbe merül-

²⁷ ADY Endre, *Magyar lelkek forradalma = A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja*, szerk. SZERDAHELYI Sándor, Bp., Budapesti Újságírók Egyesülete, 1909, 101–102.

²⁸ *Uo.*, 103.

²⁹ *Uo.*, 148.

³⁰ 1985-ben Bécsben a századfordulás nagy kiállítás éppen ezeket a szavakat hordta a címében mint a bécsi kultúra jellemzőit.

³¹ Budapesten 1910-ben 27 politikai napilap volt.

³² Vö. HOFMANNSTHAL *Chandos-levelét*, amely a berlini *Der Tag* című napilapban jelent meg 1902. október 18-án és 19-én.

nek. A napilapok jelentősen hozzájárulnak az írók megélhetéséhez és ismertségéhez. Főként az ünnepi számok mellékleteiben látnak napvilágot olyan irodalmi alkotások, amelyek később irodalomtörténeti jelentőségűvé is válnak. A bécsi Neue Freie Presse 1898 karácsonyán Hofmannsthal *Reitergeschichte*, két évvel később pedig Schnitzler *Lieutenant Gustl* [sic!] című elbeszélését közli. Hogy ezek a közlemények hatottak is, bizonyítja Rainer Maria Rilkének a Bréma melletti Westerwedéből 1901. június 24-én Schnitzlernek írott levele, melyben megköszöni a novella kötetkiadását, és megemlíti, hogy a szöveget már ismeri a „N. Fr. Presse”-ből, de nagyon örül, hogy „ezt a különös novellát” mint könyvet is birtokolhatja.³³ Ez a történet egyben azt is mutatja, hogy ezek a művek hamarosan kötetben is megjelennek, mert különben feledésbe merülének. Tartósabb hatásuk csak a kötetkiadás után kezdődik. A kevésbé neves szerzőknek és nem belső munkatársaknak azonban nehéz volt bejutni a tekintélyes lapokhoz. Éppen a fent említett Neue Freie Presse vonatkozásában mutatja ezt a budapesti származású és a húszas években útleírásaival nagyon népszerűvé vált német író Arthur Holitscher esete. A gazdag zsidó ifjú, aki Ignotus osztálytársa volt a pesti evangélikus gimnáziumban, szakított a családi hagyománnyal, és író akart lenni. Németországban már megjelent egy elbeszéléskötete és egy regénye, de családja csak akkor volt hajlandó írói hajlamait elfogadni, amikor a bécsi újság is leköszölte egy írását, a dán regényíró Knut Hamsunról szóló tárcáját.³⁴ A cikk az 1896. június 10-i számban jelent meg, a szerző egyik hagyatéktörődékében fennmaradt azonban a lap akkori tárcaszerkesztőjének, Theodor Herzlnek 1896. január 22-én keltezett levele, melyben a tárcát dicséri és elfogadja, de előre bejelenti, hogy nem tudja, mikor kerülhet sor közlésére.³⁵ Hasonló nehézségekkel a fiatal Ady Endre is küzdött. A prózai művek kritikai kiadásának jegyzeteiben 1903 kapcsán az alábbiakat olvashatjuk: „Egy Brüll Bertának írt novemberi levele szerint (AEVL 64.) egy cikke A Hétnél, kettő a Jövendőnél, egy az Új Időknél fekszik. Nem tudjuk, milyen cikkekről lehet szó. A Hétnél és az Új Időknél 1903-ban nem jelent meg cikke. A Jövendőben egy névtelen karcolata jelent meg dec. 13-án *Csókok a Karszton* címmel.”³⁶ Ebben a tekintetben tehát alig van különbség Bécs és Budapest között. Az induló íróknak mindkét városban nagy nehézségekkel kell megküzdeniök.

Kevésbé hasonló a helyzet az irodalmi folyóiratok terén. A kilencvenes évek Bécsében egyetlen irodalmi folyóirat sem tudja hosszabban felszínen tartani magát. Több kísérlet is van (Moderne Dichtung 1890, a 2. évf. már Moderne Rundschau címmel 1891, Wiener Literaturzeitung 1890–1893, Neue Revue 1893–1898, Die Waage 1898–1902, Ver Sacrum 1898–1900, Liebelei 1896. január–március, Die Zeit 1894–1904, Österreichische Rundschau 1904-től), de egyik sem bizonyul életképesnek. Ezek a rövid életű vállalkozások sem egy állandó közönséget nem tudnak kinevelni, sem a költőknek

³³ Rainer Maria RILKE, *Briefe in zwei Bänden*, Hrsg. Horst NALEWSKI, Frankfurt am Main–Leipzig, Insel, 1991, I, 84.

³⁴ Vö. Arthur HOLITSCHER, *Lebensgeschichte eines Rebellen*, Berlin, S. Fischer, 1924, 142.

³⁵ Kézirat levél a Deutsches Literaturarchiv, Marbach am Neckar tulajdonában, jelzet: A. Holitscher / 87.7.263.

³⁶ ADY Endre *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, IV, sajtó alá rendezte VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 287.

nem tudnak folyamatos megjelenést biztosítani. Egy állandó orgánium hiánya Bécsben annál is fájóbban jelentkezik, mert a berlini Neue Deutsche Rundschau, ami bizonyos fókig a Nyugatnak is mintául szolgált, 1894 óta folyamatosan köti magához a bécsi írókat is.

Budapesten e tekintetben jobb a helyzet. Több igényes irodalmi folyóirat is van, mint például a Gyulai Pál szerkesztette Budapesti Szemle (1873–1944) vagy Herczeg Ferenc Új Időkje (1894–1949), de ezek konzervatív szellemet és stílust képviselnek. 1890-től a nagyvárosi polgári irodalom is rendelkezik saját orgánummal, a Kiss József szerkesztésében megjelenő A Hét (1890–1924) című kulturális és irodalmi folyóirattal, de egy hetilap már terjedelmi okokból sem tud hosszabb irodalmi műveket vagy igényesebb esszéket közölni. Eszmeisége is elsősorban az 1848 előtti klasszikus liberalizmusban, Heinrich Heine és Ludwig Börne kritikai szemléletében gyökerezik. Így A Hét a 20. században már nem elégítheti ki az akkor jelentkező fiatal nemzedéknek a komplikáltabb, gondolatilag mélyebb irodalom utáni igényét. Ilyen körülmények között a Nyugat megjelenése 1908-ban forradalmi tett a magyar irodalomban. Kár, hogy 1911 után profilja és munkatársi gárdája szűkebb lett.

3.2. A könyvkiadók

A Nyugatnak a könyvkiadás területén is nagy a jelentősége. Budapesten ugyan már a 19. század utolsó harmadában működik néhány nagy könyvkiadó, amelyek részvénytársasági alapon elég tőkével rendelkeznek, és szépirodalmi műveket is kiadnak, mint az Athenaeum (1868–1948), a Franklin-Társulat (1873–1949), a Révai Testvérek (1880–1948), a Pallas (1884–1945) meg a Singer és Wolfner (1885–1949), de a fiatal írók alig tudnak ezekkel tartós kapcsolatba lépni; Ady Endre első öt verseskötete öt különböző kiadónál jelent meg.³⁷ 1909-től a Nyugat könyveket is ad ki, mégpedig szép, korszerű szecessziós kiállításban. Ettől kezdve Ady versei, Móricz Zsigmond novellái a Nyugat Könyvkiadó gondozásában jelennek meg. A kiadó modern külföldi irodalmat is közvetít fordításokban, például Wedekind novelláit, Arthur Schnitzler *Der Ruf des Lebens* című drámáját, Nietzsche Wagnerről szóló tanulmányait, Maeterlinck *Kék madár* című mesejátékát. A fordítások honoráriumai a szerzőknek anyagi segítséget is jelentenek.

Budapesttel ellentétben a szépirodalmi könyvkiadásnak Bécsben nincs sikere. Az osztrák szerzők, ha nem akarnak ismeretlenségben maradni, műveiket német könyvkiadóknál jelentetik meg. Az idősebb nemzedék, mint Ebner-Eschenbach Paetelnél Berlinben, Ferdinand Saar Weißnél Heidelbergben, Peter Rosegger Staackmann-nál Lipcsében, a fiatalabbak pedig, mint Bahr, Schnitzler, Beer-Hoffmann, Felix Salten és részben Hofmannsthal a berlini S. Fischer könyvkiadóban találják meg támogatójukat. Samuel Fischer különben, aki a magyarországi Liptószentmiklóson született és Miskolcon tanul-

³⁷ ADY Endre, *Versek*, Debrecen, Hoffmann, 1899; *Még egyszer*, Nagyvárad, Láng József ny., 1903; *Új versek*, Bp., Pallas, 1906; *Vér és arany: Újabb versek*, Bp., Franklin, 1908; *Az Illés szekerén: Ady Endre legújabb versei*, Bp., Singer és Wolfner, 1909; *Szeretném, ha szeretném: Versek*, Bp., Nyugat, 1910.

ta a könyvkereskedést, a századforduló és a századelő német könyvkiadásának egyik legjelentősebb egyénisége. Hihetetlen érzéke volt, hogy a művekben és szerzőkben felfedezze a maradandó értéket. Az osztrák könyvkiadók szépirodalmi művekkel nem tudnak betörni a német könyvpiacra. 1910-ben az Osztrák Könyvkiadók Egyesületének folyóirata, az Österreichisch-Ungarische Buchhändler-Correspondenz fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából ünnepi számot jelentet meg, ebben Herman Gilhofer, az ünnepi tanulmány szerzője rezignáltan állapítja meg: „Látjuk, hogy tehetséges költőink útja éppúgy, mint korábban, külföldre vezet, és szellemi termékeik Lipcséből, Berlinből, Stuttgartból, Münchenből és más német városokból vándorolnak vissza hozzánk. Áldozatkész kísérletekből, hogy ezt a gyakran panaszkodott rossz helyzetet megszüntessük, nem volt hiány, mégis, éppen az újabb időkben, mindez csak kísérlet maradt. Ma is hiányzik nálunk az a tőkeerős és energikus vállalkozó, aki a számos és rendkívül tehetséges költői erőt az országban tudná tartani.”³⁸

3.3. A színház

A 19. és 20. század fordulóján az irodalmi élet egyik legfontosabb területe a színház. E kor polgári életformája a színházat a társadalmi élet majdnem olyan fontos színhelyévé teszi, mint amilyen a kávéház. A színházban üzletpartnerekkel lehet találkozni, a színi előadásokról kritikát lehet írni, s azt megfizetik; a színigazgatókat szidni lehet, és a színésznőbe bele lehet szerelmesedni. Bécs és Budapest közeli rokonsága, ami a városnegyedek elnevezésében is kifejezésre jut, a színházi életben is számos olyan párhuzamhoz vezet, mint ami a bécsi Burgtheater meg a pesti Nemzeti Színház, a Deutsches Volkstheater meg a pesti Vígszínház programja és közönsége között fennállt. Mégis a magyar drámairodalom messze lemarad az osztrák mögött. A budapesti drámaírók közül csak hárman, Bródy Sándor, Molnár Ferenc és Lengyel Menyhért tudtak ideig-óráig betörni a német színházak színpadaira. Igazán sikeres azonban csak Molnár volt. Az operettet leszámítva Budapesten is nagy az ellenállás a bécsi drámákkal szemben. Schnitzler és Hofmannsthal drámái inkább ellenérzést, mint tetszést váltanak ki mind a magyar írókban, mind a pesti közönségekben. A színházak repertoárjának hasonlósága inkább a harmadik országból származó szerzők, mint Ibsen, Strindberg, Csehov, G. B. Shaw darabjaiban vagy a divatos párizsi és berlini vígjátékok, mint Eugène Scribe, Victorien Sardou, Oscar Blumenthal, Gustav Kadelburg műveinek bemutatásában jelentkezik.

3.4. Társaságok

Költők, tudósok már a reneszánsz óta tömörültek társaságokba, hogy egymást kölcsönösen támogassák és az irodalom meg a tudomány színvonalát emeljék. Irodalmi társa-

³⁸ *Festnummer [der] Österreichisch-Ungarischen Buchhändler-Correspondenz anlässlich des 50-jährigen Bestehens*, Wien, 1910, 45.

ságokban a századfordulón sincs hiány. Bécsben az 1859-ben alapított Concordiának, a Bécsi Újságírók és Írók Egyesületének van a legtöbb tagja. Ez azonban, mint magyar testvérszervezete, a Budapesti Újságírók Egyesülete is, szervez ugyan, főként ünnepi alkalmakkor, évfordulókon, előadásokat, mégis inkább az újságírók gazdasági érdekszervezete, mintsem valódi irodalmi fórum. Az 1874-ben alapított Irodalombarátok Bécsi Egyesülete (Wiener Verein der Literaturfreunde), a Grillparzer-Egyesület (Grillparzerverein, alapítva 1874) és a bécsi Goethe-Egyesület (alapítva 1878) főként a múltba tekintenek, és alig van befolyásuk a jelenkori irodalomra.

Megint más a budapesti helyzet. A magyar állam nemzeti és központosított jellegének megfelelően a Magyar Tudományos Akadémia, amely akkoriban még szépírókat is sorába választott, nagy tekintélynek örvend. Ítélete mennyekbe emelhet vagy a pokolra küldhet. Ott a 20. század elején még a Petőfi-kortárs Gyulai Pál és a konzervatív egyetemi tanár Beöthy Zsolt szabják meg az irányt. Az Ady-nemzedék „hazafiatlannak” kikiáltott költészete nem számíthat elismerésre. Hasonló a helyzet az 1836-ban alapított Kisfaludy-Társaságban is. Így ezek a társaságok a fiatal írók szemében az elmaradott magyar társadalmi viszonyok jelképeinek látszanak, s ellenük a moderneknek meg kell vívniuk a maguk harcát.

4. Az olvasóközönség

Az olvasóközönség az irodalmi életnek az az összetevője, amelyről a legkevesebbet tudjuk. Knut Beck³⁹ és Heinz Sarkowski⁴⁰ kitűnő bibliográfiái alapján az S. Fischer és az Insel kiadónál megjelent művek kiadásainak számát és idejét még csak rekonstruálhatjuk, de a többi kiadóról és a folyóiratok példányszámáról nincsenek ismereteink. A magyar irodalomban még rosszabb a helyzet. Azt sem tudjuk például, hogy Ady *Új versek* című kötetének első kiadása milyen példányszámban jelent meg. A könyv iránti érdeklődésről csak közvetetten kapunk információkat, például abból, hogy Ady verseinek kritikai kiadása a jegyzetanyagban közli azt a Szilágyság című hetilapban 1908. december 3-án megjelent rövid hírt, miszerint hamarosan megjelenik a könyv második kiadása: „*Az Új Versek második kiadása*. Manapság az írók egyre arról panaszkodnak, hogy a közönség komoly, irodalmi nivójú könyveket egyáltalán nem vásárol, a kiadók pedig egyértelműen azt vallják, hogy ha a tankönyvek és a detektív-regények nem volnának, akkor nem tudnának megélni se. Ilyen viszonyok között valósággal irodalmi esemény, ha egy két és félével ezelőtt megjelent verseskötet teljesen elfogy, s még nagyobb dolog, ha új kiadás készítését érdemesnek tartja a kiadó. Ady Endre munka-társunknak egyik verseskötetét, az *Új Versek*-et érte ez az irodalmi viszonyaink között ritkaságszámba menő sors, melyből a Pallas irodalmi részvénytársaság most, a karácsonyi könyvpiacra új kiadást készített. Hisszük, hogy a verskedvelő magyar közönség ez új külső formájában

³⁹ Knut BECK, *100 Jahre S. Fischer Verlag 1886–1986: Eine Bibliographie*, Frankfurt a. M., S. Fischer, 1986.

⁴⁰ Heinz SARKOWSKI, *Der Insel-Verlag: Eine Bibliographie*, Frankfurt a. M., Insel, 1970.

is szívesen veszi a régi verseket, melyek Nagy Sándor művészi címlapjával 4 koronáért minden könyvkereskedésben kaphatók.”⁴¹

További forrást jelentenek a könyvismertetések. Az *Ady-bibliográfia*⁴² adatai szerint 1906-ban huszonnégy kritika és ismertetés jelent meg az *Új versekről*. Ezekből mindössze hét volt, ami nem Budapesten, hanem vidéken látott napvilágot, de azok is olyan városokban, mint Debrecen, Nagyvárad vagy Zilah, amelyek Ady korábbi életének színterei voltak, s ahol a költő személyes kapcsolatokkal rendelkezett. A modern magyar irodalom olvasóközönsége csaknem kizárólag a fővárosban élt és a bankárok vagy a gyárosok köréből került ki, a magyar vidék még túlságosan konzervatív volt ahhoz, hogy a nyugatról behozott témákat és formákat el tudja fogadni.

Bécsben a helyzet valószínűleg más volt. A modern bécsi irodalom sem az állami hivatalnokok és katonatisztek széles rétegében, sem az antiszemita kispolgári tömegekben nem talált olvasókra. Éppen ellenkezőleg, állandó támadásoknak volt kitéve. Ezt mutatják azok a perek és botrányok, amelyeket például Arthur Schnitzler művei, a *Gusztí hadnagy* című elbeszélése vagy a *Körtánc* és a *Professzor Bernhardi* című darabjai váltottak ki.

5. Összefoglalás

Miután a századfordulós Bécs és Budapest irodalmi életének legfontosabb összetevőit áttekintettük, megállapíthatjuk, hogy a modern budapesti íróknak elsősorban konkrét társadalmi akadályokat kellett leküzdeniük, és ebből következően határozott társadalmi célkitűzéseik voltak. Ezzel szemben a bécsi írók főként saját válságérzetüket juttatták kifejezésre. Ez a válságérzet azonban csak egy fél évszázaddal később vált más országokban is meghatározó jelenséggé, a 20. század elején az ausztriai németsegen kívül alig fogta fel más. Ezt a különbséget figyelembe véve megérthetjük, hogy a pesti modern írók bécsi kollégáik műveit túlságosan ezoterikusnak meg életidegennek tartották, és ezért élesen bírálták.⁴³ Más oldalról ugyanúgy érthető, hogy azt a Karl Kraus, aki Hermann Bahrt és körét kíméletlen gúnnyal támadta, Ady Endre lelkesen üdvözölte, és 1913 decemberében budapesti felolvasóestjét az alábbi szavakkal ajánlotta a Nyugat olvasóinak figyelmébe: „Túl szerények vagy túl keserűek vagyunk, ha azt hisszük, hogy ez a harcos, gazdag életű író nem miérettünk is viaskodik már. Bátorsága, nagyszerű stílusművészete, akár neveket is tudnék felsorolni, erősen hatott, tanított, biztatott nálunk. Úgy sejtem, hogy itt Budapesten különösen elemében és kedvében lesz Karl Kraus, aki mint fölolvadó is nagyon egyéni, izgató és érdekes.”

⁴¹ ADY Endre *Összes versei*, II, sajtó alá rendezte KOCZKÁS Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 278.

⁴² VITÁLYOS László, OROSZ László, *Ady-bibliográfia 1896–1970: Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom*, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1972, 4–5.

⁴³ Vö. SZÁSZ Ferenc, *Az induló Nyugat és az osztrák irodalom*, lásd a 15. lábjegyzetet.

DEDE FRANCISKA

„SZERZŐK A LÁMPA ELŐTT”
A Hét és az Új Idők szerzői 1895–1900

„Nyájas olvasó, aki az íróktól még mindig igen nevezetes bolondságokat képzelsz el, te épp úgy tévedsz, mint boldogult szépapád, aki szintén nagyon hiányos ismereteket ápol a kebelében a literátorok életéről.”¹

A 19. század utolsó éveiben két új irodalmi és közéleti hetilap tűnt fel Magyarországon: A Hét és az Új Idők. Hamarosan elhomályosították s némileg háttérbe szorították a középosztály népszerű családi lapját, a Vasárnapi Újságot.

A két lap jellemzése a szakirodalomban gyakorta egymáshoz viszonyítva történt, és olykor kimerült a különböző sztereotípiák elősorolásában.² A következő ellentétpárok:

¹ SZOMAHÁZY István, *Rokokó*, A Hét, 1898, I, 138.

² Az efféle – többnyire rövidebbre fogott – jellemzések sokszor önmagukban ellentmondásosak voltak. Mindig A Héttel foglalkoztak részletesebben, de ha kicsit hosszabban említették az Új Időket, kezdeti és későbbi arculatról beszéltek. Több-kevesebb részletességgel írnak a lapokról a következő kiadványokban: DERSI Tamás, *Sajtótörténet: A Pesti Naplótól A Hétig, 1867–1896*, Bp., Magyar Újságírók Országos Szövetsége Újságíró Iskola, kéziratos, 1965/66; DERSI Tamás, *Századvégi üzenet: Sajtótörténeti tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1973; DERZSÉNYI Béla, NEMES György, *A magyar sajtó 250 éve*, Bp., Művelt Nép Kiadó, 1954; FARKAS Gyula, *Író és olvasó a XIX. században = Magyar művelődéstörténet*, V, szerk. DOMANOVSKY Sándor, Bp., Magyar Történelmi Társulat, é. n., 360–390; HANÁK Péter, *Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról*, Budapesti Negyed, 1998/4, 205–242; HANÁK Péter, *Miért fin de siècle?*, Budapesti Negyed, 1998/4, 270–286; *Hírlapjaink: A magyarországi hírlapok monográfiája*, Bp., 1896, II; JUHÁSZ Ferencné, *Az irodalomszemlélet változásáról a századfordulón: A Hét 1890–1905*, ItK, 1969, 566–577; Kiss József és kerekasztala, bev. KÓBOR Tamás, Bp., 1934; KÓKAY György, BUZINKAY Géza, MURÁNYI Gábor, *A magyar sajtó története*, Bp., Magyar Újságírók Szövetsége Bálint György Újságíró-iskola, é. n.; KRÚDY Gyula, *Mese a varrógépről* = K. Gy., *Írói arcképek*, Bp., 1957, I, 482–495; LIPTÁK Dorottya, *A családi lapoktól a társasági lapokig: Újságok és újságolvasók a századfordulón*, Budapesti Negyed, 1997/2–3, 45–70; LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs–Budapest–Prága*, Bp., L'Harmattan, 2002; *Magyar irodalmi lexikon*, I–III, főszerk. BENEDEK Marcell, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963–1965; *A magyar irodalom története*, IV, 1849–1905, szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965; *A magyar sajtó (A Hét, Új Idők)*, Tolnai Világlapja, 1906. április 1., 574; *Magyarország története (1890–1918)*, VII/1–2, főszerk. HANÁK Péter, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978; PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története*, VII–VIII, Bp., 1934–1941; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A polgári társadalom korának művelődése I. (A XVIII. század végétől 1920-ig) = Magyar művelődéstörténet*, szerk. KÓSA László, Bp., Osiris Kiadó, 1998, 332–397; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Irodalom és művészetek a XVIII. század elejétől napjainkig = A magyarságtudomány kézikönyve*, szerk. KÓSA László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 541–725; *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, I–III; VOIT Krisztina, *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*, Bp., Argumentum Kiadó, 2000. A korszakról és a témáról lásd még: Philippe ARIÈS, Georges DUBY, *A History of Private Life: From the Fires of Revolution to the Great War*, London, 1990 (A History of Private Life, 4), 457–467; FABRI

vidéki és városi, illetve konzervatívabb és modernebb lap jól összegzik (természetesen egyszerűsítve) a főbb általánosításokat. Persze ettől függetlenül több szempontból is indokoltnak tűnik a lapok összehasonlító bemutatása, minthogy a két hetilap alig öt év különbséggel jelent meg először, mindkettő középosztálybeli olvasóközönséghez kívánt szólni és nagy népszerűsége tette szert a századfordulón (és részben később is). Mindkettő irodalmi, művészeti és társadalmi (1894-től A Hét politikai) hetilapként határozta meg magát, nyíltan értékformáló szerepre törekedett, érték-meghatározó feladatot vállalt fel. Munkatársaik, sőt, szerzőik többsége a századelő nagy irodalmi megújulását előkészítő generáció tagja volt. A Hét elsősorban a heti politikai és kulturális aktualitásokat kommentálta, s nemegyszer gondolatébresztő vitáknak, különböző véleményeknek adott teret hasábjain. Az Új Idők viszont széleskörű tájékoztatásra, ismeretterjesztésre és a művészi ízlés csiszolására törekedett, ideértve a mindennapi élet, környezet színtereinek alakításához nyújtott (életvezetési) tanácsokat is. Már az előző években nyilvánvalóvá lett, hogy mindkét lap nagy szerepet vállalt a kortárs irodalom közvetítésében. Teret adott szerzőinek, hogy a nyilvánosság előtt „írókként” szerepeljenek, olvasóiknak pedig, hogy olvasótáborra alakuljanak.

E tanulmány a két lap 1895 (az Új Idők indulása – természetesen ideértve az előző év végén megjelent két első számot) és a szimbolikus 1900 között megjelent számainak alapján a következő kérdéseket állítja középpontba: Hogyan valósította meg – részben egymástól eltérő – célkitűzéseit a két lap? Miben különböztek és miben hasonlítottak egymáshoz? Hogyan jelentek meg az írók – és hogyan jelenítették meg a kortárs irodalmat? Milyen volt a szerkesztők és olvasóközönségük viszonya?³

A Hétről

„Most tíz éve fohászoktam neki annak a vállalkozásnak, hogy heti lapot alapítok olyan közönségnek, amely még nincs, olyan írókkal, akik még csak lesznek.”⁴

Első előfizetési felhívásában a szerkesztő, Kiss József hiánypótló lapként határozta meg A Hetet, amely „érdekes, modern, eleven heti szemle [kíván lenni], melynek könyvnyedsége ne a komolyság rovására essék s mely szépirodalmi és kritikai tartalmán kívül élvezetes feldolgozásban adja elé mindazt, ami a lefolyt héten itthon és határainkon túl

Anna, *Közíró vagy szépíró? = Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997, 61–73; GYÁNI Gábor, *KÖVÉR György, Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris Kiadó, 1998; HALÁSZ Gábor, *Tiltakozó nemzedék*, Bp., 1981.

³ Az Új Idők 1894. december közepén indult, abban az évben két szám jelent meg. A Hét fénykora irodalomtörténeti és sajtótörténeti szempontból egyaránt indulása és a Nyugat megjelenése közé esik, jelentősége ezután csökken, így magától adódna az elemzett időszak lezárásaként 1908. A sok szempontú elemzéshez azonban kellőképp bő, de egyszersmind könnyen kezelhető anyagmennyiségre volt szükség, így végül az elemzett időszak befejezésének egy közelebbi dátumot, a szimbolikus 1900-as esztendőt vettem.

⁴ KISS József, *Egy lapról, egy évfordulóról és egy szerkesztőről = Kiss József és kerekasztala*, i. m., 19.

foglalkoztatta a szellemeket.”⁵ És valóban, a szerkesztőség elhatározottan és kitartóan törekedett az újdonságok megismertetésére és kommentálására.⁶ Feladatának tekintette azt is, hogy olvasóinak „életesztétikai” mércét kínáljon: ízlés- és véleményformáló igénnyel lépett fel. „...meglepett »A Hét«, mikor megindult s láttam az első számaiból, hogy ez olyan embereknek van szerkesztve, aminők majd ezután lesznek, ha lesznek.”⁷

Valóban, az új szellemű polgári irodalom központi lapjaként jelent meg, mely a művelt nagyvárosi értelmiséghez, valamint a városi – és vidéki⁸ – középosztály olyan tagjaihoz szólt, akik érdekeltek voltak a politikai és társadalmi, közéleti ügyekben, ideértve (többnyire) a nőket is.

Az Athenaeum nyomdájában – becslések szerint 3000–4000 példányban⁹ – előállított új lap tág teret adott az új írói törekvéseknek (egyszersmind a fiatal tehetségeknek), s nagy szerepet játszott a könnyed, szellemes próza kialakításában. „A Hét-be mindenki akármit írhatott, a mondanivalónak nem volt korlátja és megszabott iránya. De senki sem írhatott művészi formát. A mondanivalónak művészi forma kellett – művészetben a forma fontos, nem a tárgy.”¹⁰ Terjedelme – borítójával együtt – húsz oldal volt, illusztrációja pedig – főként kezdetben – mindössze a címlapon látható egyetlen kép, leggyakrabban fotó. S bár a későbbi évfolyamokban többször előfordultak szövegközi képek – némelyik

⁵ KISS József, *Előfizetési felhívás és gyűjtőív*, A Hét, Mutatványszám, 1889, 20.

⁶ „Kiss József megalapítja hetilapját, amely két évtizeden át újszerű, modern és sokszor érthetetlenül mérezt felfogást hirdet. [...] Mindig az élőknek, sőt az eljövendőknek szerkeszti lapját.” KRÚDY Gyula, *Kiss József estéje* = K. Gy., *Írói arcképek*, i. m., I, 478. – Ugyanez: KISS József, *Conférence: A Hét 25 éves jubileuma* = *Kiss József és kerekasztala*, i. m., 30–33.

⁷ MIKSZÁTH Kálmán, *A Hétről*, A Hét, 1899, II, 849.

⁸ „Olvasótábora elsősorban az akkulturáció-asszimiláció útját járó tőzsér, bankár és kereskedő családok hölgytagjaiból került ki, a nagyvárosi hivatalnokok, polgári értelmiségiek köréből. Az újdonságokra fogékony, modern nőknek íródik [...]. Előfizetői közé tartoznak a vidéki kaszinók, előkelő leánynevelő intézetek, úri családok tagjai...” LIPTÁK, *A családi...*, i. m., 58. Lásd még: *A Hét: Politikai és irodalmi szemle, Válogatás, 1890–1899*, szerk. FÁBRI Anna, STEINERT Ágota, Bp., Magvető, 1978, I, *Bevezetés*. – A Hétben több közvetlen utalást is találunk arra, hogy vidéken is olvasták: A Hét népszerű szerzője, Emma asszony 1901 júliusában receptpályázatot hirdetett a lapban, ez számos olvasót (egyébként nemcsak nőket) készítetett arra, hogy tollat ragadjon. A receptek közül – amelyeket nemcsak az 1902-ben megjelenő *A Hét szakácskönyvében* adtak közre, hanem folyamatosan megjelentettek a lap hasábjain is – meglepően kevés érkezett Budapestről, a többségét vidékről küldték be. További példa a szerkesztő egyik felhívása: „A mi hálás olvasóink, az ország minden vidékéről, megkeresésünk nélkül, önkényt küldözgetik nekünk azok czimét, akiről fölteszik, hogy *A Hét* nekik kedves olvasmány lehet.” KISS József, *Olvasóinkhoz!*, A Hét, 1897, II, 821.

⁹ LIPTÁK, *A családi...*, i. m., 63. – Érdemes itt idézni Dersi Tamás megállapítását A Hét és a Singer és Wolfner Kiadó (az Új Idők kiadója) kapcsolatáról: „Dokumentumok nem bizonyítják, de ellenséges támadások és barátian csipkedő anekdoták egyaránt valószínűsítik, hogy nemcsak előfizetőire támaszkodott. Érdekeltséget vállalt lapjában a Singer és Wolfner cég. Az indulásnál, majd később is támogatták a bank- és ipari tőke mecenás hajlandóságú képviselői.” DERSI, *Századvégi...*, i. m., 206–207.

¹⁰ KÓBOR Tamás, *Előszó* = *Kiss József és kerekasztala*, i. m., 5. – „A legkisebb híreket, recenziókat és glosszákat, de még a szerkesztői üzeneteket is írók, hozzáértők fogalmazzák, akik úgy mesterei a tetszetős, hajlékony, pontos és kifejező írásmódnak, hogy közben mindvégig az olvasók igényeire, figyelméhez és érdeklődéséhez is igazodnak.” FÁBRI–STEINERT, i. m., 5.

számban több is –, A Hét minden időben elsősorban írott anyagával kívánt hatni,¹¹ amely számos állandó (illetve az idők folyamán állandósult), valamint néhány időről időre visszatérő rovatban rendeződött el. A *Krónikák* írói mindig határozottan állást foglaltak a legfontosabb aktuális politikai vagy közéleti eseményekről, s ritkán foglalkoztak irodalmi kérdésekkel. A könnyedebb hangvételű írások kezdetben a *Saison*, utóbb a *Vegyes tárcacikkek* rovatba kerültek, amelyet általában a különböző évfordulókról, irodalmi társaságok felolvasásairól és üléseiről tudósító, a színházi előadásokról, frissen megjelent könyvekről szóló kritikákat közreadó *Színház* és *Irodalom* követett. Az írók munkásságát értékelő hosszabb lélegzetű bírálatok mellett itt kaptak helyet tipográfiailag elkülönülve (apró betűs szedéssel) a néhány soros ajánlások is. A komolyabb témákat érintő hosszabb írások sorát versekkel, magyar és külföldi írók maximáival és könnyed hangvételű, rövid glosszákkal szakították meg. Szellemessége és tematikai változatossága miatt vált hamar népszerűvé a több rövid cikkből álló, leggyakrabban politikai és közéleti eseményekről és szereplőkről könnyed, nemegyszer humoros, sőt gunyoros, szarkasztikus hangvétellel szóló *Innen-onnan*, amely valósággal mesteriskolája lett a miniatűr tárcáírásnak. Néha nehéz eldönteni, hogy vajon valóban megtörtént eseményről tájékoztattak-e, vagy a „híradás” csupán ügyes fikció volt, amely megfelelő keretet kínált a szerző álláspontjának kifejtéséhez. Néha e rovatban is szóba kerültek (főleg külföldi) írók, de általában nem műveik kapcsán: Zola szerepe a Dreyfus-ügyben, Mark Twain külföldi útjai stb., továbbá – egyértelmű véleménynyilvánítással – az irodalmi társaságok működéséről is többször beszámoltak. A *Heti postában* a szerkesztőség – mint más lapokban is – személyre szólóan válaszolt az olvasók kérdéseire, A Hét azonban ezen túlmenően is törekedett közvetlen kapcsolatot teremteni és fenntartani az olvasókkal. Így például időről időre szokatlan kérdésekkel, pályázatokkal fordult hozzájuk.¹²

A *Közgazdaság*, valamint az időről időre megjelenő *Divat* rovat után találták az olvasók a hirdetéseket, amelyek nem terhelték meg túlságosan a lapot: többnyire két-három oldalt foglaltak el. Gyakran fordultak a nőkhöz, főként kozmetikai szereket reklámoztak, de A Hét irányultságának megfelelően tájékoztattak az újdonságokról (írógépről, táviróról, távbeszélőről) is. A laphoz különleges alkalmakkor melléklet is kapcsolódott.

Az 1890-ben indult A Hét¹³ az Új Idők megjelenésekor (1895-ben) már letisztult, határozott profilú politikai és irodalmi szemlévé lett.¹⁴

¹¹ „Az utolsó évtizedben, mióta napi sajtónk oly örvendetes lendületet nyert, szépirodalmi heti lapjaink mind jobban-jobban leszorulnak a versenytérről. Egy részük jobbadán illusztrációk által kíván hatni a közönségre, mely a közkeletű, de föltétlenül hamis felfogás szerint olvasni úgy sem igen olvas, s egy kis látnivalóval tökéletesen beéri. [...] Olyan irodalmi heti lapunk, mely *egvedül* tartalmának előkelősége, ízlésének választékossága által kívánna és tudna hatni [...] ez idő szerint egyetlen egy sincsen.” KISS, *Előfizetői felhívás...*, i. m., 20.

¹² Megkérdezték az olvasók véleményét az írókról, a kártyás asszonyokról és arról is, hogy vajon mikor hagyhatja el az urát az asszony.

¹³ Mutatványszáma már 1889 decemberében megjelent.

¹⁴ Induláskor a fejlécen társadalmi, irodalmi és művészeti közlönyként határozta meg magát.

Az Új Időkről

„A magyar család is *új időket* él, a mióta arra a feladatra vállalkozott, hogy magyar társaséletet szervezzon. Ezt a feladatát csak úgy teljesítheti, ha a *régi időkből* öröklött nemzeti tőkét, faji sajátosságait, hagyományait, hajlamait és tehetségeit teljesen beleilleszti az *új idők* modern keretébe és alapjává teszi a speciális magyar műveltségnek. Az igazi, az élő irodalom és művészet részint vezeti, részint követi ezt az átalakulást.”¹⁵

A szerkesztő, a – többek közt A Hét hasábjairól is – már jól ismert Herczeg Ferenc így emlékezett vissza a lap elindítására: „Két program állott szemben egymással: Bródy Sándoré és az enyém. Bródy »szabad, modern és bátor hangú irodalmi lapot« kívánt, afféle szellemi kaviárt a felső ötszáz számára; én pedig olyan családi lapot, »amelyet 14 éves kislányok is olvashatnak«. Meg kell keresnünk a nemzeti gondolat társadalmi megnyilatkozásának formáit, mondtam. Bródy úgy vélekedett, ha ilyen lapot csinálunk, akkor az irodalom le fog minket sajnálni. Nem az irodalom, adtam vissza, csak az irodalmi kávéház, és hát annyi baj legyen. A mi utunk ellenkező irányban vezet.”¹⁶

A lap indulásakor *Az olvasóhoz* címzett beköszöntő azt hangsúlyozta, hogy az Új Idők a régi értékek új keretbe foglalására törekszik, a magyar családhoz fordul, társul ajánlkozik. Családi olvasmányt, közös élményt kínál, miközben figyelmét elsősorban a társaséletre összpontosítja, olyan témákkal foglalkozik, amelyek a családhoz, az otthonhoz, a társasághoz kapcsolódnak, amelyek széppé, értékessé, értelmessé és gazdaggá teszik az életet. S valóban, gyakorlati tanácsaival, igényes társalgási témáival kezdettől fogva következetesen izlés- és értékformáló igénnyel lépett fel.

A Singer és Wolfner Kiadó új hetilapja *Szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilapként* indult. Célkitűzéseiben – A Héttel ellentétben – nem szerepelt a politikai eseményekre való reflektálás, ellenben feladatául vállalta a társasági életéről való híradásokat. A nemzeti hagyományok folytatójaként tekintett magára és az olvasók is így tekintettek rá. A Hét – a szerkesztő bevallása szerint – az íróknak is íródott,¹⁷ az Új Idők inkább a nagyközönségnek szólt, a középosztály szélesebb rétegeihez íródott, vidéken és a fővárosban egyaránt olvasták.¹⁸

Az Új Idők terjedelmesebb volt, mint A Hét: először (borítóval együtt) huszonnégy, majd huszonnyolc, később harminckét oldalon jelent meg. Témái változatosak voltak: a

¹⁵ SZERKESZTŐ [HERCZEG Ferenc], *Az olvasóhoz*, Új Idők, 1894, I, 1.

¹⁶ HERCZEG Ferenc, *A gótikus ház: Herczeg Ferenc emlékezései*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1985, 286.

¹⁷ KISS, *Egy lapról...*, i. m., 19–22. – Hasonló mozzanatokat emel ki írásában Kárpáti Aurél és visszaemlékezésében Herczeg Ferenc. Kárpáti Aurél szerint „...Kiss József – akármilyen különösen hangzik – elsősorban a maga gyönyörűségére csinálta A Het-et.” KÁRPÁTI Aurél, *Kiss József, A Hét szerkesztője = Kiss József és kerekasztala*, i. m., 170.

¹⁸ „...a vidéki városok fiatalsága, a magyar családok, a falusi kúriák kultúrára szomjas emberei hétről hétre valóságos izgalommal várták az új folyóiratot.” SURÁNYI Miklós, *Herczeg Ferenc*, Bp., 1925, 38; idézi LIP-TÁK, *A családi...*, i. m., 59. – A Tolnai Világlapjából idézett cikk szerint pedig talán a legelterjedtebb szépirodalmi hetilap a fővárosban; *A magyar sajtó...*, 574. Az Új Idők kezdettől nagyobb példányszámban jelenik meg, 10 500 példányban nyomtatják. LIPTÁK, *Újságok...*, i. m., 123.

közéleti eseményektől az útleírásokon át a művészetekig terjedő széles körbe vonta be olvasóit. Különösen hangsúlyos szerephez juttatta a képzőművészeti és iparművészeti ismeretterjesztést és mintaállítást. Időről időre bemutatta a legújabb és legmodernebb művészeti iskolák és irányzatok követőinek: a nagybányaiaknak vagy a különféle szecessziósoknak (Csók István, Réti István, Ferenczy Károly, Thorma János, illetve Rippl-Rónai József vagy Walter Crane) törekvéseit és munkáit.¹⁹ A művészeti cikkek színvonalát az íráskor többségét papírra vető Lyka Károly emelte magasra. Bár A Hétben is többször jelent meg művészeti kritika, az Új Idők képzőművészeti anyaga nagyobb teret foglalt el, erőteljesebb és hangsúlyosabb volt. Sokat foglalkoztak a mindennapi élet különböző területeit érintő életvezetési tanácsadással és mintaállítással is. Az Új Idők „életvezetési tanácsait és ismeretterjesztő írásait tekintve – legalábbis fennállása első húsz esztendejében – következetesen a változtatás, az új eszmények szószólója és népszerűsítője volt”.²⁰

A szerkesztők a legkülönbözőbb témákhoz kapcsoltak illusztrációkat, sőt, nemegyszer önálló képmellékletekkel ajándékozták meg olvasóikat. A képi gazdagság éppannyira hozzájárulhatott az Új Idők népszerűségéhez, mint a széles olvasóközönséget megragadó tartalmi sokszínűség.

A lap – ellentétben A Héttel – mindig szépirodalmi művel indult, amelyet társadalmi és ismeretterjesztő cikkek, leírások követtek. A *Képeink* rovat a megjelent cikkekhez, hírekhez nem kapcsolódó, önállóan megjelent képekhez fűzött rövid történeteket, leírásokat, a *Színház* és *Irodalom* az új előadásokat, a megjelent köteteket, míg a *Művészet* az aktuális kiállításokat vagy egy-egy alkotó műveit elemezte és ismertette. A legváltozatosabb (színes) híryanagot, az újdonságokat – esetenként a valamilyen okból a pillanatnyi érdeklődés középpontjába került személyiséget – a *Mindenféle* rovat mutatta be. Olvashattak ebben az érdeklődők illatszerekről és régi pipákról, a divatról és a bicikliről, a különféle társasági eseményekről, bukott miniszterekről és új mágnásokról, a Park Klubról és a Belváros új orgonájáról, a nőemancipációról, sőt a női agyvelőről is, találhattak írást a 19. századi boszorkányégetésről éppúgy, mint a legújabb puska-revolverről vagy vasúti balesetekről. Később ebbe a rovatba kerültek egybe az irodalmi, színházi és művészeti hírek is.

A lap végére illesztett *Melléklet* általában egy-egy regényt közölt folytatásokban.

Akárcsak A Hét, az Új Idők is kitaratóan törekedett a *Szerkesztői üzenetekkel*, különféle pályázatokkal, felhívásokkal²¹ az olvasókkal való közvetlen kapcsolattartásra. A hirdetések itt is sokszínűek, egyszersmind mértéktartók voltak; a kozmetikumok mellett azonban technikai újdonságokat is kínáltak a nőknek: többször reklámoztak varrógépeket és konyhai eszközöket. Mindez (ha nem is bizonyítja, de) felveti annak lehetőségét, hogy az Új Idők nagyobb figyelmet fordított a női olvasókra.

¹⁹ Az egyik önálló kép: *Hollóssy Simon tanítványai a nagybányai gesztenyefák alatt*, Új Idők, 1899, II, 556–557.

²⁰ FÁBRI Anna, *Minta és kritika – A magyar család aranykönyve (1909–1911) = Hagyomány, közösség, művelődés: Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*, szerk. ABLONCZY Balázs, ifj. BERTÉNYI Iván, HATOS Pál, KISS Réka, Bp., BIP, 2002, 339. – „Igen tanulságos például összevetni az Új Idők lakással, lakberendezéssel foglalkozó írásait A Ház vagy a Magyar Iparművészet publikációival, mert meglepő egyezésekre bukkanhatunk, nemcsak a mintaállítás irányát és konkrétumait, hanem a szerzők személyét illetően is.” Uo.

²¹ Például fényképek beküldésére vagy Pósa Lajos balatoni verseinek megzenésítésére biztatták az olvasókat.

Írók képekben

„Rendesen valami capacitás díszíti címlapunkat, miniszter diplomata, fűzfapoéta, tánczosné, financier, arisztokrata hölgy, piktor, muzsikus, komédiás...”²²

Mind A Hét, mind az Új Idők rendszeresen közreadta munkatársai és más kortárs írók arcképét,²³ s így tudatosan is befolyásolhatta író és közönsége kapcsolatát.

A Hétben – főként kezdetben – az egyetlen kép a minden héten más portrét közlő címlap volt.²⁴ A lap fő célkitűzését: a hitelesség s korszerűség érvényre juttatását e téren a fényképek előnyben részesítése valósította meg a rajzos ábrázolással szemben. A lapot meghatározó személyesség, amely az írások hangvételt olyannyira jellemezte, a képeken csak az arcok kiemelésében nyilvánult meg (ritkább volt az ülő és álló alakábrázolás). A címlap fotóportréi általában évfordulókhoz, valamilyen eseményhez kapcsolódva (olykor azonban minden aktualitás nélkül is) a politikai, társadalmi, irodalmi és művészeti élet jeles szereplőit mutatták be az olvasóknak. A távolságtartó, szinte színpadi beállítású képek a fényképen megjelenő személyeket közéleti (foglalkozásuknak vagy társadalmi állásuknak megfelelő) szerepükben ábrázolták, így egyszerre érvényesítették a megmutatást (és megmutatkozást), illetve az elrejtést (és rejtőzködést). Bemutatták ugyan a nagyközönségnek az illető fényképét – kivonva ezzel őt magánéleti szférájából –, de legszemélyesebb környezetébe nem engedtek bepillantást.

A Hét címlapképeiről az olvasók nemcsak a kor neves íróit, színpadi szerzőit ismerhették meg, hanem lassanként a lap munkatársait is. A Hét tizedik évfordulója alkalmából, 1899. december 24-én megjelent jubileumi ajándékszámával a szerkesztőség szinte önmaga képes szerzői katalógusát nyújtotta át az olvasónak, kiegészítve a századvégi irodalmi élet számos jelentős képviselőjének portréjával.²⁵

Mindezzel szemben az Új Idők a maga korában gazdagon illusztrált hetilap volt (ahogy ezt alcíme is jelezte), s képi anyagában is tudatosan törekedett a változatosságra. Nemcsak a hiteles tájékoztatás, hanem a műélvezet felkeltésének szándékával is közölt képeket, sőt, több alkalommal külön műmelléklettel érkezett az olvasókhoz. A szövegillusztrációk mellett sokféle tematikájú és változatos műfajú „önálló képeket” tett közzé. Szép számmal akad köztük grafika és festményreprodukció, karikatúra és fénykép, az alkotók körében

²² N. N., *Névtelen capacitások*, A Hét, 1890, II, 408. – A témáról bővebben: DEDE Franciska, *Személyesség és tartózkodás: A Hét első tíz évfolyamának címlapképei = Hagyomány, közösség, művelődés, i. m.*, 312–322.

²³ Az Új Idők kezdetben Herczeg Ferenc népszerű alakjáról, az *Ellesett párbeszéd* Horkaynéjáról is közölt fiktív képet. Ez később elmaradt, talán azért, mert illusztráció nélkül mindenki saját Horkaynéját képzelhette el, s az ábrázolás nélküli Horkayné így egyszerre lehetett minden olvasó számára egyéni, más, de néhány közös vonást mégis őrző „személyes ismerős”, az író és az olvasó közös teremtménye.

²⁴ Kivételnek számítottak a millenniumi épületeket bemutató mellékletek, illetve az ünnepi számok festményreprodukciói.

²⁵ Ez nem egyszerűen az egyik szám ünnepi változata volt, hanem szinte önálló kiadvány. Ebben az évben – eltérően a szokásostól – ötvenháromszor jelent meg a lap, a megszokottnál sokkal nagyobb terjedelemben. A Hét 1899-es tartalomjegyzéke külön közölte a jubileumi szám képein szereplők nevét és felsorolta a szerzőket: tehát a szerkesztők is különálló egységként kezelték ezt a számot.

pedig dilettáns és amatőr,²⁶ és természetesen hivatásos művész is. A neves alkotók közül Hollósy Simon, Réti István, Ferenczy Károly, Csók István, Róna József, Thorma János, Kriesch Aladár, Munkácsy Mihály vagy Mednyánszky László szignója tűnt fel gyakran, de olykor Rippl-Rónai Józsefé, Kernstock Károlyé, Huszár Ilonáé, Zala Györgyé, a külföldiek közül Ruppert Bunnyé, Walter Crane-é vagy Rodiné is.²⁷ Rendszeresen jelentetett meg képet Neogrády Antaltól és Innocent Ferentől, s állandó illusztrátora volt Linek Lajos is.

Akár A Hét, az Új Idők is sokszor közölte neves férfiak és nők fotóit – természetesen írókét is –, amelyek azonban nemegyszer otthonukban készültek. Gyakran örökítették meg őket valamely esemény (például szüret) résztvevőjeként s gyakran közölték hozzájuk kapcsolódó személy vagy tárgy képét is. Külön érdemes kiemelni a karikatúrákat, amelyeknek nemegyszer az írók maguk voltak tárgyai.

A Hét mindenekelőtt az írók nyilvánosság számára „elkészített” arcát mutatta meg, azaz a közéleti embert, míg az Új Idők familiárisabb, természetesebb énjüket állította előtérbe: keresetlenséget és közvetlenséget igyekezett sugallni. A családiasság érzését hangsúlyozta azzal is, hogy az olvasók szinte „részt vehettek” azokon az eseményeken, amelyeken az írók, s hogy bemutatta őket magánkörben (is).

Szerzők és művek

„E kötet szerzője szigorúan szokott distingválni Rákosi Viktor ur és ama vidám Sipulusz között. Rákosi Viktor ur roppant komoly és előkelő gentleman, a ki történeti regényeket ír s megoldja a nemzetiségi kérdést. Sipulusz pedig – hogy Sipulusz kicsoda, azt fölösleges megmondani. Pedig kár így distingválni, s valójában Rákosi Viktor harmonikusan egyesíti magában ezt a két embert, a legbolondabb ötletei alján ott van az életismeret komolysága, s bármilyen rideg tárgyhoz nyúl is, a mozdulataiban mindig meg van a humorista gracziózus bája.”²⁸

Azon túl, hogy A Hét és az Új Idők minden száma közölt verseket, elbeszéléseket, sok írás foglalkozott magukkal az írókkal: mindkét lap figyelemmel kísérte évfordulói-

²⁶ Például az utazásain fényképező Mocsáry Béláné Fáy Mária vagy Mallerné Balthazár Lujza. A korabeli fényképezéssel foglalkozó írások kiemelik az amatőrök között a nők nagy számát. KREILISHEIM György, *100 éves a fényképezés*, Budapesti Negyed, 1997/1, 180; E. CSORBA Csilla, *A kísérletezéstől az önmegvalósításig: Magyar nő-fotográfusok a századfordulón = Szerep és alkotás, i. m.*, 103.

²⁷ A lap neves művészeti írója, Lyka Károly cikket szentelt többek között a nagybányaiaknak, Ruskinnak, Rodinnek.

²⁸ N. N., *Barnabás rabsága*, A Hét, 1896, II, 698. – Rákosi Viktor A Hétben Sipuluszként, az Új Időkben – szépirodalmi alkotást – saját nevén publikált. Az Új Idők közönsége tökéletesen tisztában volt azzal, kit rejt az álnév: „A párisi *Siècle* a napokban kezdte meg Rákosi Viktor *Az én falum* című regényének közlését. A nevezett lap bevezetésül behatóan méltatja Mr. Sipulusz írói működését és a *Mon village* szerzőjét (ez a regény francia címe) eredeti humortól duzzadó írónak nevezi. De Koppenhágában is figyelemmel kísérik a magyar irodalmat és az *Illustreret Tidende*, a legelőkelőbb dán képes lap külön kötetet ad ki a napokban azokból a tárcákból, melyeket Rákosi Viktor tollából közölt. A harmadik meglepetés, mely derék munkatársunkat érte,

kat, színpadi bemutatóikat, könyveik megjelenését, valamint közéleti, társasági szerepléseiket, sőt, olykor magánéletüket is.²⁹ Az irodalmi intézmények, társaságok működéséről, üléseiről, tagválasztásáról, felolvasásairól szintén tájékoztattak: nemegyszer hosszabb, önálló cikkben. Mindez elmondható a korszak nagy irodalmi vitáiról is: a szerkesztők és munkatársaik vélemény- és mentalitásformáló igénnyel léptek fel, állást foglaltak a vitás kérdésekben (így például a népiességgel, az epigonizmussal, a kozmopolitizmussal kapcsolatban), és rendszeresen közöltek bírálatokat a legújabb művekről.

Külföldi írók, költők

Mindkét lap a külföld íróitól kizárólag szépirodalmi műveket adott közre, s bár külföldi munkatársuk, tudósítójuk, levelezőjük nem volt, rendszeresen tájékoztatták olvasóikat a világirodalom újdonságairól, s híreket, méltatásokat, kritikákat jelentettek meg a neves alkotókról.

A Hét sokkal több külföldi szerző művét ismertette meg közönségével, mint az Új Idők,³⁰ s a szerzők névsora is eltér egymástól. Míg A Hétkben a francia és orosz írók és költők műveinek nagy száma tűnik fel – jóval megelőzve az olasz, angol, német és északi szerzőket³¹ –, az Új Idők sokkal szerényebb világirodalmi anyagát nagyrészt éppen az angol, francia és olasz írók művei adják.³²

Az Új Idők műfordításainak csekélyebb száma a szerkesztőjének programjával magyarázható. Első évfolyamában a magyar társadalom feladatait számba vevő írásában a magyar kultúra értékeinek terjesztésére szólított fel.

„A nemzet ma haladási útjának egy kritikus pontján áll. Új korszak köszöntött reá, a mióta arra a feladatra vállalkozott, hogy az állammá lett ország modern keretében modern társadalmat szervez. A kultur-államnak megtett Magyarország a modern fölszereléséhez szükséges kulturális inventáriumát onnan egészítette ki, a hol valami hasznavehetőt talált és mivel szűken kimért nemzeti tőkéjéből nem igen telt, nem egyszer fordult kölcsönért a jó szomszédokhoz. Ez helyes és természetes, az európai műveltség kincstára arra való, hogy szabadon merítsünk belőle. Külföldi eszközökkel lehet *európai* kulturát teremteni Magyarországon, *magyar* kulturát soha. A társadalom feladata ma a *magyar* kulturális élet szervezése; ezt a feladatát a társadalom csak úgy fogja sikerrel megoldani, ha őseitől öröklött nemzeti tőkéjét, nyelvét, szokásait, faji sajátosságait, hagyományait,

abban állott, hogy egy prágai lap, nem törődve a fiatal csehek magyarellenes kirohanásaival, kiadta Rákosi egyik regényét *Vesnický Hamlet* címen.” N. N., *Rákosi Viktor művei a külföldön*, Új Idők, 1895, II, 37.

²⁹ Megjegyzésre érdemes, hogy jeles évfordulók kivételével szinte kizárólag kortársak műveit jelentették meg.

³⁰ Míg A Hét a vizsgált időszakban külföldi szerzőktől összesen 258 művet közölt, addig az Új Idők 25-öt.

³¹ A megjelentetett francia művek száma több mint kétszerese az orosz és közel ötszöröse az olasz, illetve az angol műveknek.

³² Az Új Idők alig három versfordítást adott közre, s A Hétkhez képest sokkal kevesebb prózafordítást (Kiss József lapja közel ötször annyi külföldi író több mint nyolcszor annyi prózai művét jelentette meg). Ezek között azonban több hosszabb regény is szerepelt.

hajlamait és tehetségeit sértetlenül bele tudja illeszteni az új idők modern keretébe és alapjává tudja tenni a speciális magyar műveltségnek.

Magyar kultúra! A *magyar* jelzőt a kultúra szó előtt sokan csak exotikus dekorációnak tekintik, tulipántos motívumnak, a mely eredeti és pikáns ornamentumnál nem egyéb. Mások egyenesen tagadják a jelző jogosultságát. Mi az: magyar kultúra? Hát a kultúra nem nemzetközi kincs?

A kultúra nem nemzetközi kincs. Internacionális műveltség nincs, valamint hazátlan társadalom, nemzetközi művészet, irodalom, sőt, nemzetközi jó modor sincs. A legműveltebb, a legművésziesebb és legtudósabb országok azok, a melyekben erős nemzeti érzés lüktet: [...] Csak az a nemzet él, a mely egyéni, a többiétől különböző életet él. A nemzet egyénisége alapja minden kulturának. A hol a faji érzés hiányzik, ott nincs társadalmi élet és pusztá érdekszövetségekre alapított társulások – legyenek azok bármilyen hatalmasak – nem alapítottak még kulturát. [...] Ha nemzeti társadalmat akarunk szervezni, nem elég magyarul éreznünk: *magyarul kell élnünk*. Ime a mai Magyarország feladata [...]

A sajtó, az irodalom és a művészet kötelessége kijelölni az utat, a mely a kitűzött cél felé vezet, az ő feladatuk összegyűjteni, rekonstruálni és közkeletűvé tenni a nemzeti tőke elszórt kincseit. A feladat szerény, de célját ismerő munkása legyen az *Új Idők* is.”³³

A Hét erős orosz irányú érdeklődésére a nagy orosz írók elsöprő európai sikere lehet magyarázat, a francia irodalom túlsúlyát pedig mindenekelőtt a szerkesztő – és a munkatársak – francia kultúra iránti rajongása magyarázhatja. (A francia irodalom hatása ebben a korban másutt, például Németországban is jelentős volt.) Az 1894-ben elhunyt régi főmunkatárs, Justh Zsigmond hosszabb időt töltött Franciaországban, de az itthoniak is rendszeresen olvasták – vagy olvastatták – a külföldi lapokat és megjelent szépirodalmi műveket.³⁴ „Karácsonyra valami kiváló számot kellene kibocsátanom, de nem sok kilátásom van reá. Olvasson kérem helyettem olasz és francia novellákat és írja meg czimeiket. Apró, de érdekes novelláknak nagy hiányában vagyok.”³⁵

³³ N. N., *A magyar társadalom*, Új Idők, 1894, II, 31–32. – Egy évvel később ezt olvashatták az olvasók: „Az *Új Idők* kivételt tesz, a mikor az *Ohnet* regényét hú fordításban közreadja. Tervünk az volt és ma is az, hogy az *Új Idők* tartalma csaknem kizárólag eredeti munka legyen. De a külföldi irodalomnak van néhány híressége, a ki nem indigena a magyar közönség szemében sem. Ilyen *Ohnet*, a kinek nagy és talán nem ok nélkül való népszerűsége Magyarországon: kötelességünkké tette, hogy legújabb munkáját megszerezzük olvasóink számára.” N. N., *Olvasóinknak*, Új Idők, 1895, II, 505. Más írásokban az Új Idők írói erősebb kritikával – de népszerűségét mindig hangsúlyozva – említik *Ohnet* regényeit. Nem magyarázza egyértelműen a külföldi író művének közlését az, hogy a még újdonságnak számító Új Idők szerkesztősége így próbált még több előfizetőt gyűjteni a második évfolyamához, hiszen a későbbi években is közreadták népszerű – nem feltétlenül első vonalbeli – külföldi írók munkáit.

³⁴ „Ha tíz évvel fiatalabb volnék, keresnék künn, a nagyvilágban, idegen országban egy talpalatnyi földet ahol megélhetek. Csak egy okos nemzet van és az a francia!” Kiss József levele Justh Zsigmondhoz, [1890.] nov. 16., kézirat, OSZK, Kézirattár. „Maguk a németek pedig minden valamire való külföldi regényt sietnek átültetni, különösen a franciákat, mind jó nekik, ha francia.” N. N., *Meghalni!*, Új Idők, 1895, I, 276. „A mai német színműirodalom – franciáról való fordítás. Ha Páris nem termel – Berlin unatkozik...” N. N., *Hauptmann Gerhard*, Új Idők, 1895, II, 106.

³⁵ Kiss József levele Justh Zsigmondhoz, [1890.] nov. 16., kézirat, OSZK, Kézirattár. „Apró elbeszélések hiányában vagyunk, Ön bizonyára sok külföldi táplálékot fogyaszt, ha rá bukkan valami szép kisebb terjedelmű novellára és figyelmeztetne rá, igen lekötölné. Sokszor megcsik, hogy fordítóimnak nem tudok munkát adni.

Az Új Idők angol orientációja a lap erős képző- és iparművészeti beállítottságából fakadhatott. Hamar felfigyelt és átvette, megjelentette, terjesztette az Angliából induló szecesszió szellemiségét, művészeti jegyeit, sőt képzőművészeti alkotásainak reprodukcióit. Ezzel együtt hathattak az irodalmi művek, érvényesülhettek az irodalmi hatások is. Lényeges, hogy az Új Idők részletesen foglalkozott az angol életmintákkal.³⁶

Míg A Hét rendszeresen (sokszor a műfordítók saját verseivel együtt) jelentetett meg versfordításokat,³⁷ az Új Idők csupán az első hónapokban adott közre néhány költeményt.³⁸ Prózafordítást is kevesebbet közölt, mint A Hét, ezek nagy része azonban több folytatásban megjelenő regény volt.

A Hét írófávoritja Csehov³⁹ volt, őt követte Guy de Maupassant, Anatole France, Paul Bourget és Marcel Prévost, valamint Rudyard Kipling és (az olasz) Serrao Matilde. A költők közül a cseh Jaroslav Vrchliczkynek jelent meg legtöbb költeménye⁴⁰ Lermon-tovval és Tolsztojjal együtt.

Az Új Időkben ezzel szemben egyetlen külföldi író sem jutott jelentős szerephez, az angol Anthony Hope-on, illetve Turgenyevon és Giovanni Vergán kívül másoktól csak egy-egy művet adtak közre.

A Hétben leggyakrabban közölt külföldi írókat – és költőket – ma is jelentős szerzőként tartjuk számon, tehát a szerkesztőség nemcsak tájékozott volt a kortárs irodalomban, hanem jó érzékkel ítélte meg a teljesítményt is. Emellett persze – az Új Időkhöz hasonlóan – mára már kevésbé ismert, de akkoriban sikeres és népszerű szerzők munkáit is megjelentették, mint például a kortárs kritika által jelentősnek tartott Paul Bourget műveit.⁴¹

Az olvasást nem győzöm.” Kiss József levele Czöbel Minkának, [1892. január], kézirat, OSZK, Kézirattár. – Krúdy Ambrus Zoltánról írja le, hogy külföldi lapokat olvasott. KRÚDY Gyula, *Az éjszakázás atyamestere* = K. Gy., *i. m.*, 13, 16. A kávéházak (az írók törzshelyei) nemcsak hazai, hanem külföldi lapokat is jártattak, az írók tehát könnyen hozzájutottak. SZENTES Éva, HARGITTAY Emil, *Irodalmi kávéházak Pesten és Budán*, Bp., Universitas Kiadó, 1998, 23.

³⁶ A későbbiekben például Gineverné Győry Ilona írásaiban. FÁBRI Anna, *Mit tanulhattunk (volna) az angoloktól? Gineverné Győry Ilona londoni levelei, 1913*, Műhely, 1996/4, 28–35.

³⁷ Érdekes ellentmondásként Kiss József magánlevélben megfogalmazott hitvallásával: „Az amerikai költőnőről még nem igen hallottam. Ön lekötelezne, ha megírná, hogy hol lehet vele megismerkedni. Őszintén megvallva, én még mindig tamáskodom abban, hogy a poétákat le lehessen fordítani. És ezt szerencsének tartom; legyen a nemzetközinek induló kulturában és művészetben valami, amit elhódítani nem lehet, ami minden nemzetnek külön kisajátíthatlan tulajdona marad.” Kiss József levele Czöbel Minkának, [1892. január], kézirat, OSZK, Kézirattár.

³⁸ A francia François Coppée-tól és Armand Silvestre-től, valamint Mrs. Lacoste-tól. Közülük a két előbbi szerepelt A Hét lapjain is, igaz, hogy Coppée prózai alkotással. A Hét olvasói tizennégyszer több költő több mint hússzor annyi versét olvashatták, mint az Új Idők olvasóközönsége. (Minden állítást pontos számadatok támasztanak alá, amelyek táblázatszerű közlésétől azonban terjedelmi okokból eltekinttem.)

³⁹ Ugyanazt a nevet többféleképp írták a különböző számokban; az egyik legváltozatosabb írásmód épp Csehové volt.

⁴⁰ A többi szláv íróhoz és költőhöz képest kiugró a költeményei magas száma.

⁴¹ Az Új Idők nagyobb engedményt tett a közönségigénynek, például megjelentette Ohnet *A képviselő leánya* című regényét. „Igaz, hogy Ohnet nem üti meg a remekírók mértékét, de az is tagadhatatlan, hogy ez idő szerint a világ legnépszerűbb, legolvasottabb regényírója.” N. N., *Ohnet legújabb regénye [Régi harag]*, Új Idők, 1895, II, 316.

Ha erre éppen egy-egy magyarországi látogatás apropót kínált, magukkal az alkotókkal is foglalkoztak a lapok, sőt, mód nyílt arra is, hogy a magyarországi állapotokra, a javításra váró hiányosságokra, problémákra irányítsák a figyelmet.

Olvasóik rendszeresen értesültek a külföldi – elsősorban francia – irodalmi újdonságokról. A Hét rövid, apró betűs könyvajánlásai mellett általában hosszabb, színvonalas irodalmi kritikákat is közölt, olvasóközönsége ízlését az új kötetek és színházi előadások bírálatával is igyekezett alakítani. Az Új Idők – ezzel szemben – könyvismertetéseiben általában megelégedett egy rövid méltatással, esetleg a tartalom kivonatos közreadásával, s csak elvétve jelentetett meg nagyobb terjedelmű ismertetéseket.⁴² Az efféle cikkeket gyakran kísérték képek. Bármilyen alkalomból foglalkoztak is vele, megrajzolták az író személyiségét és bemutatták alkotói környezetét is; s nemcsak életművére vagy egyes munkáira irányították a figyelmet, nemcsak a munkásságát meghatározó irodalmi és eszmei áramlat(ok)ra, hanem egyéniségére és magánemberi mivoltára is.

Másfelől pedig mind A Hét, mind az Új Idők rendszeresen tájékoztatta olvasóit a magyar írók külföldi megjelenéséről, beszámoltak róla, ha egy-egy magyar írónak (s főként, ha a lap munkatársának) valamely munkáját idegen nyelvre fordították, ha valamely külföldi lap írt róla, foglalkozott vele. „Victor Basch, a cikk írója magyar irodalomra óhajtván terelni a francziák figyelmét, Kiss József költészetét jellemzi, azt a költészetet, melyet Magyarországon jártában először ajánlottak neki s melyet, miután megismerte, a legjelentősebb és legnagyobb poétai megnyilatkozások közé valónak ítél.”⁴³ „Mi magyarok, a kik kultura dolgában oly soká is nyögtünk német rabiga alatt, nagyon nehezen melegsünk föl mostanság germán eredetű munkákon. Alkalmunk is kevés van reá, mert a német költői művek átültetése csaknem teljesen kiment a divatból és a helyett, hogy mi importálnánk Németországból, a mi írónkat viszik ki oda. Ez jó szerencse és jó szokás...”⁴⁴

Fontosnak tartották ismertetni, hogy külföldi eseményeken (például újságíró-kongresszuson) ki és hogyan képviselte Magyarországot: nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy milyen képet kap a magyar írókról, Magyarországról a külföld. Miközben következetesen törekedtek a magyar irodalom külföldi meg- és elismertetésére, mindennek az önértékelésben játszott szerepére is ráirányították a figyelmet. „Az senkinek nem jut eszébe, hogy a falat kenyérnél szükségesebb volna egy franczia nyelvű folyóirat, amely a magyar irodalom és tudomány életéről jelet ad a külföldnek.”⁴⁵

Rámutattak, hogy „a külföld” olyan értékmérő és érték-meghatározó, amellyel szinte minden téren számolni kell. „Mert Vámbéry Ármint mi is nagyra tartjuk, de a külföld még nagyobbra; mi megdicsérijük, de a külföld el is olvassa; mi tudósnak valljuk, de a külföld tanul is tőle.”⁴⁶

⁴² Bemutatták a francia írónőt, Gypet (Sibylle Gabrielle Marie-Antoinette de Riqueti de Mirabeau, comtesse de Martel de Janville) – akitől regényt is közreadtak –, és érdekes kezdeményezés volt az 1900-ban indított *Idegen írók* című sorozat, amelynek keretében Marni, Gabrielle D'Annunzio, Csehov, Giovanni Verga és Graham Kenneth nevével ismerkedhetett meg a közönség.

⁴³ N. N., *Kiss Józsefről*, A Hét, 1899, II, 528.

⁴⁴ N. N., *Hauptmann Gerhard*, Új Idők, 1895, II, 106.

⁴⁵ JAÁKH, „Közlemények”, A Hét, 1895, II, 702.

⁴⁶ K. I., *Vámbéry könyve: A magyarság keletkezése és gvarapodása*, Új Idők, 1895, I, 339.

Emellett azonban óvtak sznobizmusba hajló értelmetlen csodálatától és ítéletének kritikátlan elfogadásától, átvételétől. Elhatározottan törekedtek saját irodalmuk értékeinek felismerésére és megbecsülésére is. „S mit tartunk mi, fiatalok, magunkról, a kik meglopjuk az álmok idejét, hogy a napi munka mellett legjobb hitünk szerint szolgáljuk kulturánkat, vágyva csüggünk a modern Magyarországon s látván, hogy a nagy német irodalom hogy táplálkozik a mi novellatermésünkből, olaszok, francziák, spanyolok nagy érdeklődéssel fordulnak a magyar irodalom felé s már-már azt hittük, hogy ott vagyunk, a hol a magyar nemzet géniusza örömmel lát bennünket egy sorban az európai kultúra munkásaival!”⁴⁷

Hazai szerzők

„Küzdök a vágyammal, mesélni róla. Elmondani azt, amire versei csak vonatkoznak. De élete az övé, csak annyihoz van joga a nyilvánosságnak, amennyit önként belőle ad.”⁴⁸

A Hét és az Új Idők szerkesztői mindenekelőtt a kortárs magyar irodalom alkotóit juttatták szóhoz. Természetesen hiányzott az a jótékony távolság(tartás), amellyel a külföldi irodalmát szemlélték, s a magyar írók műveit illetően – ellentétben a külföldiekkel – a válogatás minden terhe a szerkesztőkre hárult. Egyrészt bizonyára ebből is adódtak a színvonalbeli különbségek, főként azonban abból, hogy A Hétnek és az Új Időknek eltérő volt az olvasóközönséghez való viszonya. A Hét szerzői professzionalisták voltak (vagy annak igyekeztek látszani), s a közönséggel szemben kijelölő, irányító szerepet kívántak betölteni. Az Új Idők szélesebb olvasóközönséghez szólt, több amatőr, dilettáns művét közölte, s általában író és olvasó közvetlenebb, időnként már-már familiáris kapcsolatát hangsúlyozta.

Említésre méltó, hogy A Hét 1889-es előfizetési felhívásán szereplő szerzői névsorban nemcsak a lap későbbi munkatársait, hanem a majdani Új Idők vezető alakjait is ott találni. Ez nem is meglepő, figyelembe véve, hogy a korban az írók – egyszerre vagy felváltva – általában több lapnak is dolgoztak.⁴⁹ Igaza lehetett Kiss Józsefnek, amikor azt írta A Hét huszadik évfolyamának indulásakor: „Mi neveltük fel a mai publikumot és mi neveltük fel a mai írói generációt is legnagyobb részében. Hiszen alig van név, igazán értékes név a magyar irodalomban, amely ne *A Hét* hasábjairól indult volna neki a megismertségnek, megbecsülésnek, szeretetnek és sikernek.”⁵⁰ Az Új Idők megindulása után – még akkor is, ha számos író és költő itt is, ott is publikált – a belső munkatársak csoportja természetesen határozottabban elkülönült egymástól, a szerkesztőségek azonban figyelemmel kísérték egymás munkatársainak és íróinak munkásságát is.

⁴⁷ KÓBOR Tamás, „*A költő joga*”, A Hét, 1898, I, 327.

⁴⁸ -x., *Lys-Noir*, A Hét, 1900, II, 844.

⁴⁹ A Hét maga köré gyűjtött és elindított olyan szerzőket, akik máshol (is) publikáltak, elég csak az Új Idők esetében a szerkesztő Herczeg Ferencre vagy a főmunkatárs Bródy Sándorra, Tábori Róbertre gondolni.

⁵⁰ *Előfizetési felhívás A Hét huszadik évfolyamára*, A Hét, 1909, I, 1.

Általában elmondható, hogy a közlés kritériuma mindkét lapszerkesztő számára a szellemi-esztétikai minőség volt. „Programmunk nincs, de íróink vannak. Hiszünk az igazságban, de csak akkor mondjuk ki, amikor lehet. És ebben sokaktól különbözünk, akik csak akkor mondják ki, amikor hasznos. Önzetlenül és lelkesedéssel szolgáljuk azt, ami a legfőbb gyönyörűséget adja: a szépet minden formájában. Még politikai cikkeink sem unalmasak!”⁵¹ „Mint szerkesztő sohasem törődtem avval, miféle »irány« szolgálatában áll az író, az *Új Idők* munkatársától csak egyet kívántam meg, hogy tehetséges legyen.”⁵²

Miután azonban a tehetségek száma még az e tekintetben különösen gazdag századforduló idején is véges volt, felmerül a kérdés: mi magyarázhatja a szerzői gárdák közötti komolyabb eltéréseket. A Hét mentalitásújító célkitűzéséből adódott, hogy különösen nagy teret engedett a publicisztikának és a kritikának, vagyis olyan írásoknak, amelyek önálló, sőt konfrontatív szerzői vélemények kifejezését és átadását tették lehetővé. Az *Új Idők* ezzel szemben kezdettől fogva inkább ismeretterjesztő és ízlésformáló igénnyel jelentkezett, és a közéleti témákkal foglalkozó publicisztikai írások helyett inkább tájékoztató jellegű cikkeket közölt. A két lap irányultsága közötti különbség indokolhatja, hogy míg a Hét belső munkatársai között írók, publicisták és kritikusok (például Ignotus, majd Osvát Ernő) szerepeltek, az *Új Idők*nél a szépírók mellett egy művészeti író (Lyka Károly) is feltűnt. Az első években a Hét hasábjait nagyrészt a munkatársak írták tele,⁵³ az *Új Idők* azonban számos olyan ismeretterjesztő írást is közreadott, amelyet nem a szerkesztőség tagjai vetettek papírra.

A Hét állandó munkatársai közé tartozott az első időben Kóbor Tamás, Ignotus, Ambrus Zoltán, Tóth Béla, Papp Dániel, Heltai Jenő, Lovik Károly, Szöllösi Zsigmond, az *Új Idők* belső köréhez pedig Bródy Sándor, Mikszáth Kálmán, Tábori Róbert és Kálnoki Izidor, valamint Bársony István, Sebők Zsigmond, Pósa Lajos és Lyka Károly. Mindkét lap belső munkatársai nagyjából egyazon nemzedékhez tartoztak (kivéve Kiss Józsefet),⁵⁴ s míg a Hétben születésüknél s főként megszólaltatott témájuknál fogva többen a (fő)városhoz kötődtek, az *Új Idők* szerzői közül sokan kapcsolódtak a vidékhez.⁵⁵ Felkészültség, műveltség, írói presztízs tekintetében azonban nem volt különbség a két lap írói között az első években, s (összefoglalóan) a korszerűség vagy hagyományosság kritériumai felől közelítve sem beszélhetünk ilyesmiről; a Hét a szépirodalomban és irodalomkritikában volt korszerű, míg az *Új Idők* inkább az életmódra vonatkozó kérdésekben.

⁵¹ KISS József, *Olvasóinkhoz!*, A Hét, 1897, II, 821.

⁵² HERCZEG, *A gótikus ház...*, i. m., 288.

⁵³ Rajtuk kívül inkább csak szépírók művei jelentek meg.

⁵⁴ A Hét munkatársai átlag két évvel fiatalabbak, mint az *Új Idők*é.

⁵⁵ Külön érdekesség, hogy a Hét zsidó származású főmunkatársai szinte mindannyian pestiek (Kiss József kivételével), míg az *Új Idők*é vidéki eredetűek.

*Rejtőzködés és megmutatkozás (álnevek)*⁵⁶

„Annyi álnevet hirlap még nem fogyasztott, mint *A Hét*. Rövid idő alatt nem tudta senki, ki rejtőzik alattuk, nem még Kiss József sem. Sőt többet mondok, azok sem, a kik maguk viselték. Mert az óriás halmazban összekeverődtek s gyakran felcserélődtek, a hogy Hamlet a párbajban a mérgezett kardot ellenfelével fölcseréli.”⁵⁷

A *Hírlapjaink* című millenniumi kiadvány szerint A Hét „nem üzte soha a nevek kultuszát, ellenkezőleg rendes rovataiban a legkitünőbbek álnév alatt dolgoztak”.⁵⁸ Az olvasók kérésére azonban rendszerint feloldották az álneveket. Az álnévhasználat elterjedt gyakorlata a fellépés biztonságát adta meg a még ismeretlen, fiatal tehetségek számára, s a változatos álnevek mögé rejtőzve népeesebbnek és színesebbnek, egyszersmind (paradox módon) összetartozóbbnak is tűnhetett a szerzői gárda.

De amikor egy író rendszeresen több néven ír, akkor nemcsak „megsokszorozódik” a személye, hanem – játékosan ugyan, de – írói integritása is megkérdőjeleződik: az új név ugyan új szereplehetőségeket és életállapotokat kínál számára, másfelől azonban egy, identitásához és személyiségéhez fűződő fontos kérdést is felvet. Ha egyvalaki több személyiség lehet (egyszerre), akkor kicsoda ő valójában? A *Ki is vagyok én tulajdonképpen?* kérdéshez kapcsolhatók többek között az *Idem* (= ugyanaz, ugyanő), az ’ismeretlen’, ’idegen’ jelentésű *Ignotus*, talán az olasz *Anch’io* (= én is) álnevek.⁵⁹ A *Masque* név egyértelműen utalt arra, hogy viselője álarc mögé húzódik. Végignézve A Hétben használt álneveken, jelentésük sok esetben utal arra, hogy ki használja őket. Sok az idegen hangzású és a beszélő név, gyakran előfordulnak humoros, (ön)ironikus álnevek is. Érdemes néhány példát említeni. Gyakran választották szépirodalmi alak, szereplő nevét is, a hazai irodalomból például *Pató Pálét*, *Hübele Balázsét* vagy *Tiborcét*, a világirodalomból *Cidét*, *Yorickét*, *Calibanét* és *Little Johnét*, sőt egy Balzacról szóló írás például (egy magyar) *Rastignac* tollából született. Végül néhány jellegzetes beszélő név: *Ripporter*, *Újdondász*, *Politikus*, de található itt még *Bojtorján*, *Göncöl*, *Délibáb*, *Fakír*, *Sebaj* is. A több álnevet használó belső munkatársaknak⁶⁰ rengeteg szöveg- és szerepjátékra

⁵⁶ A témával foglalkozó áttekintő tanulmányom sajtó alatt van. Az álnévhasználatról lásd még: DÁVIDHÁZI Péter, „*Izonyodám enmagam előtt*”, *Holmi*, 1995/3, 350–366; GULYÁS Pál, *Írói álnév lexikon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, bevezetés.

⁵⁷ Délibáb = D–b = LOVIK Károly, *Álnevek*, *A Hét*, 1899, II, 866–867.

⁵⁸ *Hírlapjaink*, i. m., 5.

⁵⁹ Az *Anch’io* azonban mást is jelenthetett. Correggio mondatára is utalhatott, aki mikor meglátta Raffaello képét a bolognai San Giovanni templomban, így kiáltott fel: „*Anch’io sono pittore!*”, azaz „Én is festő vagyok!” TÓTH Béla, *Szájru szájra*, Bp., Athenaeum, 1895, 139.

⁶⁰ *Ignotust* rejtette többek között az *Anch’io*, a *Dixi*, a *Fakír*, a *Globetrotter*, a *Tar Lőrinc*, a *Pató Pál* és a *Yorick* név, Kóbor Tamás volt *Caliban*, *Simplex* és *Réveur*, Ambrus Zoltán pedig *Bojtorján*, *Csongor*, *Göncöl*, *Idem*, *Little John*, *Masque* és *Tiborc*. Előfordult, hogy ugyanazt a nevet többen használták, de általában más időszakban és más lapban. Erre lehet példa az *Igric* álnév, amely A Hét hasábjain *Ignotust* rejtette, de amely mögé Ambrus Zoltán is bújít, vagy a *Flaneur* és *Semper* nevek, amelyeket Kóbor Tamás és Ambrus Zoltán egyaránt használt (Kóbor Tamás A Hétben, bár a *Sempert*, két időszakban, Ambrus is viselte ugyanott).

nyílt lehetőségük (egymással, sőt, önmagukkal is „beszélgettek”⁶¹), másfelől pedig a nevek olykor tematikailag is előrevetíthették egy-egy cikk tartalmát (Ignotus például hasonló témájú írásaihoz általában ugyanazt az álnevet használta).

Az Új Idők írói – amikor nem teljes nevüket használták – inkább monogrammal vagy egy-egy betűvel, betűcsoporttal jegyezték írásait. Álnevek mögé főként a főmunkatársak bújtak, valószínűleg azért, hogy szélesebbnek tűnjék a lap szerzői köre. Az álnevéhasználat nyújtotta „játéklehetőséggel” azonban egyáltalán nem éltek, sőt, az első évfolyamok tartalomjegyzékei közölték a leggyakrabban használt álnevek feloldásait. Érdeemes megemlíteni, hogy míg az Új Idők írója, gróf Teleki Sándorné mindig Szikra néven lépett az olvasóközönség elé, hangsúlyosan szétválasztva ezzel írói és magánéleti énjét, A Hét munkatársai közül akadt olyan is, akinek (egyik) írói neve polgári névvé vált: Veigelsberg Hugóból Ignotus lett.

Nemi szerepcserét rejtő álneven lépett színre A Hét és az Új Idők egy-egy népszerű, emblematicussá vált író-„nő”-je. A Hétben Ignotus éveken át írta *Emma asszonyként* a közélet és a mindennapi élet kérdéseit tárgyaló leveleit, az Új Időkben pedig Herczeg Ferenc teremtette meg a társasági élet eseményeit éveken át csípős nyelvvél kommentáló *Horkayné*t. Az efféle szerepjáték szerzői természetesen csak írásaikban vettek fel új személyiséget, a mindennapi életben (és egyéb írásaikban) újra Ignotusként és Herczeg Ferencként szerepeltek. (Különlegesebb Vay Sarolta grófnő esete, aki nemcsak Vicomte Letorière néven írt a lapban, hanem Vay Sándorként a mindennapi életben is férfinevet használt.)

A Hét Emma asszonyának és az Új Idők Horkaynéjának szavaival a két férfiíró – elképzelt – női szemszögből mondhatott ítéletet és véleményt, s – elképzelt – női élethelyzet(ek)be kerülhetett. „Nőként” közvetlenebbül szólhattak női olvasóközönségükhöz, szabadabban (férfiúi felelősségvállalás nélkül) nyilváníthattak véleményt, bírálatot, hiszen mindketten tudatában voltak annak, hogy a férfi és női szerepek illetve beszédmódok eltéréseiből adódóan mást várnak az olvasók egy férfi és mást egy női szerzőtől. Ezt mindketten meg is fogalmazták. „Minden szó egy-egy *szezám*, amit ha kiejtesz, egy egész kincsház beláthatatlan perspektívája nyílik meg előtted. Nekünk, huszadik századbeli pesszimistáknak persze már ez is kevés; mint dróttal való telegrafálást, a szóval való beszélést is nyersnek, lassunak és fogyatékosnak találjuk, sőt még én is megértetem, egy kis gondolkodás után, mit értett azon Pikler Gyula, mikor egyszer őszinte irigységgel nézett rám: »Emma, Emma, de irigylem érte, hogy mindegy, akárhogy mondja, amit mond; lássa, mi abba kopaszodunk bele, hogy szavakkal kell eltompítanunk, ami éleset gondolunk.« A görög tudósok nem ilyenek voltak; ők, mint az én szakácsném, a

⁶¹ Ignotus például Emma asszony alakjában – aki nemcsak a közönség kedvence volt, hanem az írók is sokszor utaltak rá kritikáikban, cikkeikben – többször csipkedte íróársait, sőt, saját magát is. „Retourmons à la nature, térjünk vissza a főzőkanálhoz – én nem bánom, annál kevésbbé, mert a főztöm ellen még sohasem támadt reakció, s nevezetesen az én straszburgi pástétomom után még a maguk házi-mizoginje, Tar Lőrinc ur is megnyalná a száját.” EMMA, *Levél, igazságokról*, A Hét, 1901, I, 229. (Tar Lőrinc szintén Ignotus álneve volt.) Emma asszony leveleinek egy része kötetben is olvasható: IGNOTUS, *Emma asszony levelei (Egy nőimittátor a nőemancipációról)*, kiad., bev., vál. KARDOS Péter, Bp., Magvető Kiadó, 1985 (Magyar Hírmondó).

szavaik csengéséből merítettek új meg új gondolatokat.”⁶² „Nem ujság, hogy az igazság csak kiöltözött és kendőzött alakjában szalónképes; a meztelen igazság pedig bántó tapintatlanságnak hat. A polgári társaság tulajdonképpen csak *egy* alkalmat ismer, mikor a szólásszabadság korlátlan, olyankor szabad tapintatlannak lenni, sőt igazat is mondani: ez a kivételes alkalom az álarcos mulatság. Erre való tekintettel a szerző az *Ellesett párbeszéd* rovatában időközönként kis álarcoskomédiát rögtönzött, amikor is egy pergő nyelvű asszonyt léptetett föl a *diabolus rotae* szerepében. Az író úgy vélekedett, hogy olyan szerény maskarában is, amilyen a női köntös, könnyebben úszhatja meg a felelősséget.”⁶³

Az író és közönsége közötti viszony sajátossága, hogy az írószerep önmagában is a rejtőzködés és feltárulkozás egyidejű jelenlétét és paradoxonát feltételezi, hiszen a közönség tagjai általában nem ismerik személyesen azt, akinek művét olvassák, ilyen szempontból az író tehát továbbra is ismeretlen marad, egyúttal azonban a szöveg, néha a legszemélyesebb, intim vonatkozásaiban is megmutatja őt. Kétségtelen, hogy az álnévhasználat, sőt álnévcsere/letetés nagyobb távolság megtartását teszi lehetővé, egyszerűs mind azonban sajátos próbatételt jelent: vajon az újabb és újabb álnevek mögé rejtőző író képes-e újra és újra felkelteni az olvasó érdeklődését.

Közlések és bírálatok

„Az irodalomnak a közönséget vezetnie kell, de hajlamainál, kedvteléseinél fogva, föl kell emelnie az olvasót, de ezt csak úgy érheti el, ha azon egy talajon áll vele.”⁶⁴

Bár mind A Hét, mind az Új Idők tudatosan törekedett olvasóközönsége irodalmi ízlésének befolyásolására, kritikai megnyilvánulásaik erőteljesen különböztek. Míg A Hét magas színvonalú kritikái a véleményformálás nyílt szándékával íródtak, s közönségük tagjait tudatos olvasókká akarták nevelni, addig az Új Idők jóval kisebb teret nyitott a bírálatoknak, és az ízlésnevelés feladatát elsősorban magukkal a szépirodalmi szövegekkel kívánta ellátni.

Szépirodalmi műből A Hét szám szerint többet adott közre, mint az egyébként terjedelmesebb Új Idők, a magyar irodalmi alkotások vonatkozásában azonban ez az arány az Új Idők javára fordul.⁶⁵ Feltűnő, hogy A Hét jóval több verset közölt, s önmagában véve

⁶² EMMA, *Levél, esztétikai dolgokról*, A Hét, 1902, I, 69–70.

⁶³ HERCZEG Ferenc, *Ellesett párbeszéd*, Bp., 1941, 5.

⁶⁴ ALEXANDER Bernát, *Irodalmi bajok*, A Hét, 1889, Mutatványszám, 12.

⁶⁵ Közel 25%-kal több szépirodalmi művet ad közre A Hét, bár figyelembe kell venni, hogy az Új Idők prózai közléseinek jelentős része folytatásokban közölt regény. A magyar szerzők műveit tekintve az Új Idők 7%-kal többet ad közre.

is több költeményt jelentetett meg, mint prózai művet, míg Herczeg Ferenc lapját az elbeszélő művek túlsúlya jellemezte.⁶⁶

A Hétben többet publikáló szerzők közül csak egyikük tartozott a belső munkatársak közé, az Új Időkben szinte mindannyian.⁶⁷ A két lap programja közötti különbség lehet az oka, hogy az Új Idők belső munkatársai között több a gyakran megjelenő szépíró, A Hétben pedig az akár minden számban szereplő publicista. Ők írták – különböző álneveken – a glosszákat is: mindenekelőtt Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Ignotus, Kóbor Tamás, Papp Dániel és Tóth Béla. Az Új Idők ismeretterjesztő írásainak csak egy részét jegyezték a közvetlen munkatársak (elsősorban Bársony István, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Kálnoki Izidor, Lyka Károly, Sebők Zsigmond, Tábori Róbert), a témák gazdagságából fakadóan a cikkek nagy részét egy sokkal szélesebb szerzői gárda írta. Főként az Új Időkre jellemző a gyermek- és lányirodalom képviselőinek megjelenése, a lap

⁶⁶ A számadatokat az elemzett hat évfolyam tartalomjegyzékei alapján állítottam össze, átvéve a műfaji felosztást is (a prózai művek közé soroltam a rövid jeleneteket, drámai részleteket is). Hat művet nem tudtam sehova besorolni.

A Hét összes szépirodalmi mű: 1162	Új Idők	összes szépirodalmi mű: 998
líra: 636 (55%)		líra: 413 (41,5%)
próza: 526 (45%)		próza: 585 (58,5%)
összes magyar szépirodalmi mű: 902		összes magyar szépirodalmi mű: 969
líra: 568 (63%)		líra: 408 (42%)
próza: 334 (37%)		próza: 561 (58%)

⁶⁷ A Hét leggyakrabban közölt szerzői Makai Emil, Heltai Jenő, Telekes Béla, Vértesi Arnold és Szentessy Gyula voltak (Vértesi Arnold kivételével mindannyian kizárólag vagy nagyjából – mint Makai Emil és Heltai Jenő – versekkel jelentkeztek), az Új Időké Herczeg Ferenc, Pósa Lajos, Szabolcska Mihály, Tutsek Anna, Tábori Róbert és Bródy Sándor. (Mindannyian harmincnál, sőt, néhányan ötvennél több szépirodalmi művel jelentek meg a lapokban az adott időszakban.) Míg A Hétben a felsoroltak közül csak Heltai Jenő volt állandó munkatársa a lapnak, az Új Időkben Szabolcska Mihály kivételével mindannyian. A gyakran (legalább tíz szépirodalmi művel) szereplő írók közül azonban már sokkal többen tartoztak az állandó munkatársak közé mindkét lapban. A Hétben Abonyi Árpád, Ambrus Zoltán, Kóbor Tamás, Lovik Károly, Papp Dániel, Szomaházy István, Tóth Béla tűnt fel legsűrűbben, s a sor a prózával és lírai művel egyaránt jelentkező Kozma Andorral és Martos Ferencsel lett teljessé. A költők közül e helyen Apor László, Endrődi Sándor, Erdős Renée, Gáspár Kornél, a *Hetes* álnevű Kún József, Jákey Aladár, *Mezarthim* (Kempelen Farkas), Sajó Sándor, Szalay Fruzina, Veszelei Károly és Zempléni Árpád nevét említhetjük. Amíg A Hétnél sok költőtől adtak közre több verset, az Új Időknél több a sokközlésű prózaíró: a már említettek mellett Andor József (*Cyprián* álnéven írt műveivel együtt számítva), Bársony István, Benedek Elek, Lengyel Laura, Malonyay Dezső, Mikszáth Kálmán, Murai Károly, Papp Dániel, Sebők Zsigmond, Szabóné Nogáll Janka, *Szikra*, Thury Zoltán, és Tömörkény István. Lírával és prózával egyaránt jelentkezett Ambrozovics Dezső, Czöbel Minka, Farkas Imre, Gárdonyi Géza, Lőrinczy György és Sas Ede. Csak költőként tűnt fel Endrődi Sándor, Móra István, Nógrády Pap Gyula és Szalay Fruzina.

Érdekes azt is megnézni, hogy az adott időszakban kik azok az írók és költők, akik csak egyik vagy csak másik lapban jelentkeztek. Az 1895 és 1900 között legalább 5 közléssel megjelent írók és költők A Hétben: Abonyi Árpád, Gózdu Elek, Kóbor Tamás, Lovik Károly, Heltai Jenő (*Incubus* néven is), Ignotus, Erdős Renée, Gáspár Kornél, *Hetes* (Kún József), Szentessy Gyula, Veszelei Károly, Zempléni Árpád. Csak az Új Időkben jelentkezett ekkor Ambrozovics Dezső, *Anima Sola*, Bartóky Mariska, Békefi Antal, Benedek Elek, *Cyprián* (Andor József), Czöbel Minka, Lampérthy Géza, Lengyel Laura, Lőrinczy György, Lyka Károly, Móra István, Rákosi Viktor (de ő *Sipulusz* néven megjelent A Hétben is), Sebők Zsigmond (*Keve* álnéven is), *Szikra*, Tábori Róbert (*Igric* álnéven is) és Tutsek Anna.

egyébként is tág teret nyitott a didaktikus, nevelő célzatú irodalomnak, és sokkal több anekdotát, hagyományos csevegő hangvételű írást közölt.⁶⁸ A Hét ezzel szemben a „tisztá” szépirodalom legfontosabb lapja volt. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy az Új Idők nem mutatott fel jelentős alkotásokat (vagy hogy az írók gyengébb írásait adták ebbe a lapba), elég csak a szerkesztő itt közölt írásaira, Mikszáth *Szent Péter esernyőjére*, Jókai *Öreg ember nem vén ember* című regényére vagy Bródy novelláira gondolni (*A dada, Tündér Ilona*).

Ezzel együtt mind A Hétben, mind az Új Időkben jelentős (közel 40%) volt az egyetlen művel jelentkező szerzők száma, s ez egyrészt abból adódik, hogy számos később hírnevessé lett író akkor indult (Ady Endre, Krúdy Gyula), másrészt pedig azzal magyarázható, hogy a szerkesztők sokaknak (dilettánsoknak is) adtak megszólalási lehetőséget. Természetesen arra is van példa, hogy az egyik lapban sokszor publikáló író vagy költő a másik lapban az adott időszakban csak egy művet adott közre.

A Hét az irodalomkritika megújítására törekedett. Alexander Bernát az első számban megfogalmazta, hogy a kritikának a műből magából kell kiindulnia, nem pedig megcsontosodott szabályok üres alkalmazásából.⁶⁹ A munkatársak hosszabb kritikai írásaikban többször kiemelték az értő közönség hiányát, épp ezért feladatuknak tekintették olvasóik befolyásolását, ízlésformáló tájékoztatását. Irodalmi vagy művészeti utalásokkal, történelmi vagy nemzetközi kitekintéssel, összehasonlítással színesítették a bírálatot, s nem önmagában vizsgálták az adott írást, hanem nagyobb irodalmi kontextusban. Tevékenységük fő kritériuma az igényesség volt – mindenekelőtt önmagukkal szemben. „A Hamlet töprengései [...] közönséges zsurbeszélgetések voltak azokhoz a kétségekhez képest, amelyekkel Kiss József a munkatársai czikkeit megbírálta. Mit fog szólni a világ, ha a vers nem lesz olyan jó, mint a Musset költeményei? Ha a novella alul marad a Mikszáth vagy az Anatole France mértékén. Ha a párisi *Figaro* – Isten ments! – elméssbb krónikát közöl, mint *A Hét*? Sőt, Uram bocsáss, ha az *Innen – Onnan* egy jelzője mégse fejez ki minden elképzelhető árnyalatot, s az irodalmi hirbe egy banális frázis keveredik? A józsefköruti szőnyeges fészekben hányszor néztem őt, amint tünődve forgatta az idegen kézírásokat, közbe-közbe olyanokat sóhajtva, mintha az első kozák lovasezred épp most lépte volna át a budapesti vámsorompót.”⁷⁰

A Hét kritikáinak szempontrendszerében általában fontos helyet kapott a megfigyelés, a tárgy- és emberismeret és – mindenekfelett – a művészi kifejezőmód eredetisége és a stílusbeli jártasság. Bár a bírálatok szerzői a művet általában a korszerűsége tekintetében is értékelték, ugyanakkor mindig kiemelték, ha egy íróban megérezték az erőt, az egyéniséget és mindenekfelett a tehetséget. „...nem először fejtem ki kegyetek előtt azt a hitvallásomat, hogy a művészet nem egyéb, mint a dolgoknak szubjektív szempontokból

⁶⁸ A lap népszerű történeti tárcáinak írója Vay Sarolta, aki A Hétben is jelentkezett hasonló írásaival.

⁶⁹ „Minden esztétikai ítéletnek ép oly valóságosnak kell lennie, mint az ítélet tárgyának. Nem a holt szabály magaslatáról kell leszállnia a műhöz, hanem a műből kell fölemelkednie az eleven, a műhöz simuló, sajátosságait méltató általános ítélethez.” ALEXANDER, *i. m.*, 12.

⁷⁰ SZOMAHÁZY István, [cím nélkül], A Hét, 1899, II, 850. – Sok szempontból hasonlít ehhez Ignótyus visszaemlékezése: IGNÓTYUS, *Kiss József és kerekasztala = Kiss József és kerekasztala*, *i. m.*, 125–131.

való föltárása, s így voltaképpen az a legművészebb munka, mely akár objektív mezben, akár nyílt liraisággal a művésze egyéniségét a legteljesebben foglalja magában. Ezért nemcsak hogy nem tudom, de nem is akarom elválasztani a könyvet az írójától, idegen ember könyvéből megkonstruálom az írója képét, az ismerős író művészetét pedig avval mérem, mennyire találok meg az írásaiban őt magát.”⁷¹

Előfordult – s ez az Új Idők ismertetéseire is igaz –, hogy még sok szempontból gyenge műveket is elfogadtak, ha tehetségesnek érezték a szerzőt, nem utasították el a még kiforratlan próbálkozásokat.

Munkatársaikat bírálva néha feltűnően szigorú ítéletet alkottak, a szerző többi munkájának vagy mások alkotásainak színvonalához mérték, viszonyították az elemzett írást,⁷² s nemegyszer idézték más lapok bírálatait is. „A Budapesti Szemle most harmadéve az Ignotus első könyvéről írván, *elismerő* bírálatát ilyesféleképpen kezdte: »E könyvecskét a napilapok nem méltatták érdeme szerint. Ugy látszik, Ignotus csakugyan *ignotus*, vagyis nincs ismerőse az újságírók között.« A Szemle most kiadott áprilisi füzeté az Ignotus nemrég kiadott köteteiről szólván, *elítélő* bírálatát így kezdi: »E két csinos kötetkét napilapjaink csaknem egyhangú dicséretekkel fogadták. A szerző... hirlapíró s nyilván a kollegialitás révén jutott egy egész garmada nagyhangú dicsérethez.« Télen nagyon hideg van, nyáron nagyon meleg van, soha sincsen jó idő, mindig esik az eső.”⁷³

Arra is törekedtek, hogy egy-egy gondolattal jelzésszerűen érzékeltessék az író valamely jellemző vonását. Nemegyszer bírálatuk voltaképpen rejtett reklám volt, amelyben lényeges szerepet játszott az olvasóközönség szeretete is. „Hej de ki tudnám én most figurázni Kóbor urat, de van eszem, hogy ne tegyem, mert nem felejttem el, a multkor micsoda goromba leveleket kaptam, amiért bár csak lehellétszerű bátortalansággal, azt mertem állítani, hogy nem Kóbor Tamás volt az a bizonyos, aki megteremtette a világot hat nap alatt, hogy a hetediken inventáriumot csináljon róla. Nem is hinnék, hogy gyengéd női kezek milyen határozottan tudják leírni azt a szót, hogy: számár.”⁷⁴

⁷¹ PATÓ Pál, *Nőírók*, A Hét, 1896, I, 126.

⁷² „Először is nem tud drámát írni; sokkal kitűnőbb elbeszélő, hogysesem jó drámaíró volna; soha nem fog igazi drámát írni, mert csak annyit tud ehhez, amennyit meg lehet tanulni, ez pedig semmi. Ellenben az ő elbeszélő erényei szinpadai fogyatékoságok.” IGNOTUS, *Pinero és Herczeg*, A Hét, 1899, I, 126.

⁷³ N. N., *A Budapesti Szemle*, A Hét, 1895, I, 227. – Ugyanerre egy másik példa: „Szabó Endre kollegánk hetilapja *Ignotus* arczképét mutatja be legfrissebb számának címlapján. Irni pedig ezeket írja róla: [...] Az okos ember tehát ritka, a nagyon okos ember még ritkább, roppant okos pedig alig van egy-kettő. Hanem Ignotus roppant okos ember. [...] *A Hét*-nek aki tisztelője, az tulajdonképpen Ignotusnak a tisztelője és annak a kedvelt lapnak a nagy népszerűsége legnagyobbbrészt az ő népszerűsége. Pedig ha van nehéz kenyér, akkor a hetilap krónikásáé bizonyosan egyike a legnehezebbeknek. [...] No, hanem irni se igen tud úgy más, mint Ignotus. [...] Ha már az ilyen író ide születik közénk, olvasó publikum nélkül szükölködő szegények közé, legalább ne volna még olyan szerény is, mint aminő Ignotus. Hiszen már a rendes neve is álnév, de még ezt is eltakarja husz mindenféle másik jel mögé, hogy alig látná az ember, ha ugyan nem volna az ő munkája egy szempillantásra azonnal felismerhető. Mikor mi is az arczképét kértük tőle erre az alkalomra, hát úgy szabadkozott, mintha valami nagy bűnre csábitottok volna, utóvégre is úgy kellett megszerezelnünk másutt.” N. N., *Az Üstökös Ignotusról*, A Hét, 1898, II, 623–624. – Meg kell említeni, hogy *Szikra* regénye kapcsán az Új Idők is közölte más lapok bírálatát (1898, I, 569–570).

⁷⁴ i-s., *Ő akarta*, A Hét, 1898, I, 110. – Szintén burkolt reklám Emma asszony írása: „Kedves Tamás, ezt a levelet magának írom, akit szeretek, mert szomorú. Így távolról azt gondolom [...] magának van a legtöbb

A Hétben többször jelent meg bírálat az Új Idők szerzőiről, mint fordítva; Herczeg lapjában elsősorban saját szerzőikről írtak (ideértve a mindkét lapban jelentkezőket is).⁷⁵ Érdemes megemlíteni, hogy A Hét íróinak – az Új Időkben is ismertetett – kötetei gyakran a Singer és Wolfner cégnél, az Új Idők kiadójánál jelentek meg.

Herczeg lapjának bírálati valójában inkább könyvismertetések voltak. Bár a munkatársak méltatták – és olykor komolyan kritizálták is – a műveket, a tartalmi ismertetéseken és általános szempontokon túl mély elemzésekbe általában nem bocsátkoztak, de a stiláris kérdéseket, a megfogalmazás minőségét fontosnak tartották. Gyakran – dicsérőleg – kiemelték a tiszta, egyszerű témák választását és természetes, világos megfogalmazását. A vidéki írókat, költőket nemegyszer féltették a nagyváros vonzásától és (káros) befolyásától. „Bárony István tele van költészettel, ragyogó, tiszta, szívhez szóló poézissal. Pedig naturalista ő is, de a szó igazi, nemes értelmében. Nem keresi raffinált leleményességgel a vért ingerlő naturalizmust, hanem tiszta szemmel, tiszta kézzel rajzol, egyszerűen, őszintén, természetesen.”⁷⁶

A bírálatok egyik fontos szempontja volt az irányoktól, csoportosulásoktól való függetlenség kérdése. „[Bródy Sándor] semmiféle irodalmi szektába nem osztályozható, hanem, ha nagy szeretettel el-elkalandozik is az emberi szenvedés birodalmába, azért mindenkor megmarad szabad *poétának*, izzó fantáziájú és édes szavu mesemondónak.”⁷⁷

Mindemellett a lap fő célkitűzésének megfelelően a könyvismertetések és bírálatok során is alapvető értékek tekintették a nemzeti jelleget. „Aranyt nem hiába, nem véletlenül vagy szokásból idézzük, a mikor a Gárdonyi strófáiról szólunk. Csak azt akarjuk így megmondani, hogy Toldi költőjének, ha élne, bizonyára nagy öröme telnék ez új költőben, a ki igazán nemzeti verseket tud írni, idomban is, ritmusban is, felfogásban is.”⁷⁸

Gyakran felhívták a figyelmet arra, hogy mit érdemes elolvasni, s nemegyszer külön hangsúlyozták, hogy kiknek ajánlják az adott művet. Előfordult, hogy általánosságban ugyan dicsértek egy-egy alkotást vagy kötetet, de megjegyezték, hogy fiatal leányok számára nem ajánlják. Nemcsak szépirodalmi műveket propagáltak: hanem többek között útleírásokat (amelyekhez olykor a kötetből vett képekkel igyekeztek kedvet csinálni), esztétikai tanulmányokat, összegyűjtött színházi kritikákat, történelmi munkákat, és nemegyszer kitértek – külföldi és hazai – folyóiratok ismertetésére is.⁷⁹

Az írókról szóló hosszabb, anekdotákkal, érdekes történetekkel gazdagított írások főként aktualitásokhoz (jubileumhoz, születésnaphoz, kötet megjelenéséhez) kapcsolódtak.

szive; maga mosolyog a legtöbbször s nevet a legkevesebbszer. – A gonoszság tud kacagni és tud sírni, de mosolyogni nem tud, Maga pedig, Tamás, mosolyog – s mosolyog, ne tagadja, most is, mikor ezt az én vallo-másomat elolvassa.” EMMA, *Lyányok a bőrén – Kóbor Tamásnak*, A Hét, 1897, I, 251.

⁷⁵ A Hét leggyakrabban Kóborról, Tóth Béláról, Herczeg Ferencről és Bárony Istvánról közölt írásokat, de sokat foglalkozott Kiss Józseffel, Bródyval, Gárdonyival, Szomaházy Istvánnal és Papp Daniellel is. Az Új Időkben Herczeg, Bródy, Mikszáth, Gárdonyi, Benedek Elek, Bárony István, Pósa Lajos, Tutsek Anna műveiről írtak leggyakrabban, A Hét írói közül pedig Kiss Józsefről, Tóth Béláról, Kóbor Tamásról.

⁷⁶ -a, *Ecce homo – Bárony István legújabb kötete*, Új Idők, 1897, I, 233.

⁷⁷ N. N., *Bródy Sándor összegyűjtött munkái*, Új Idők, 1895, I, 15.

⁷⁸ N. N., *Igazság a földön [– Gárdonyi Géza verses legendája]*, Új Idők, 1897, I, 130.

⁷⁹ Példa erre a Szarajevóban kiadott Náda című lapról szóló tudósítás.

Az olvasó úgy érezhette, közelebb kerül az íróhoz, mintegy személyes ismerősévé vált, s nemcsak egyéniségéről tudott meg érdekességeket, hanem közvetlen környezetéről is.

Női jelenlét

Eltérő mértékben ugyan, de mind A Hétben, mind az Új Időkben jelen voltak a nő-írók. Ebben a korszakban már nem az volt a kérdés, hogy vajon írhat-e egyáltalán egy nő, hanem hogy milyen szerephez juthat az irodalomban. Mindkét lapban foglalkoztak például azzal a kérdéssel, hogy lehetnek-e női tagjai a Kisfaludy-Társaságnak.⁸⁰

A Hét és az Új Idők egyik legnépszerűbb női szerzője Kiss József felfedezettje: a költő Szalay Fruzina volt, aki A Hétben közel háromszor olyan gyakran jelent meg, mint Herczeg Ferenc lapjában.⁸¹ Érdekes, hogy a vizsgált években – bár ekkor már Kiss József is nagyra tartja – csak Herczeg Ferenc lapja közöl verset (és prózát is) a „századvég, sőt az egész század legkiválóbb nőköltőj[étől], s talán egyetlen par excellence nőművész[étől]”,⁸² Czóbel Minkától. Ezzel szemben csak A Hétben jelenik meg a 60-as évek népszerű költőnője, Kisfaludy Atala és az újszerű hangütéssel megszólaló Erdős Renée. Ahogy általában véve is, A Hét inkább a költőknek, az Új Idők pedig az elbeszélőknek adott teret.⁸³ A Hét hasábjain a női szépírók közül publicistaként is feltűnő szerző csupán a Vicomte Letorière álnéven író, férfi nevet viselő – és élet-, sőt elbeszélőmódjában is férfias – Vay Sándor-Sarolta grófnő, aki egyébként Vajk néven az Új Időkben is számos

⁸⁰ 1898 februárjában Ágai Adolf a Kisfaludy-Társaságban az „Íróknak lehet-e a Kisfaludy Társaság tagja?” kérdést vetette fel, amelyet azonban az elnök, Gyulai Pál még nyilvános vitára sem bocsátott. A Hét is és az Új Idők is foglalkozott a kérdéssel, például a következő két cikkben: G-s., *Herman Ottóné: Ember volt és egyéb elbeszélések*, A Hét, 1899, I, 93; [HERCZEG Ferenc], *A Kisfaludy-Társaság és a nők: Válasz egy levélre*, Új Idők, 1898, II, 414.

⁸¹ „Ezt a kis zengő fülemilét [Szalay Fruzinát] nagyon szeretem, talán azért, mert én vezetem be az irodalomba és tényleg népszerűségét A Hétnek köszönheti.” Kiss József levele Czóbel Minkához, [1892. január], kézirat, OSZK, Kézirattár.

⁸² FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs Kiadó, 1996, 162. – Érdeemes idézni Kiss József véleményét Czóbel Minkáról: „Ah, ha Ön tudná, milyen örömmel ütöm én a dobot azok mellett, akiknek értékéről meggyőződtem és mennyire utálok a stréberséget, mely tartalmatlanságának elismerést követel! – Önnel szemben talán elfogult voltam, ezért nem tudtam mindjárt felismerni. Igaz, hogy első kötete nem jobb a rendes első köteteknél. De erről másszor.” Kiss József levele Czóbel Minkához, [1891 vége vagy 1892 legeleje], kézirat, OSZK, Kézirattár.

⁸³ A Hét összes magyar lírai mű: 568	Új Idők összes magyar lírai mű: 408
nőírók lírai művei: 67 (11,7%)	nőírók lírai művei: 40 (9,8%)
összes magyar prózai mű: 334	összes magyar prózai mű: 561
nőírók prózai művei: 19 (5,7%)	nőírók prózai művei: 101 (18%)

Csak A Hétben jelentkezett a prózáíró Beniczky Bajza Lenke, Fehér Judit és a *Mariska* álnévű Jeszenszky Sándorné, valamint a költő Békássy Helén és a *Lys-Noir* álnévű Gutmann Irén. Az Új Időkben jelent meg Kemény Irén és Lengyel Laura mellett a költő Beck Blanka. Mindkét lapban egyaránt feltűnt Bartóky Mariska, Herman Ottóné (az Új Időkben verssel is jelentkezik), Szabóné Nogáll Janka és Molnárné Kornis Aranka neve is. (Az egyműves szerzőket – Beniczky kivételével – nem vettem figyelembe.)

publikációval volt jelen.⁸⁴ Herczeg Ferenc lapjában több női szerző tűnt fel tárcával, memoár jellegű írással (például a kor neves színésznői: Jászai Mari, Küry Klára, Pálmay Ilka, a feminista tanárnő, Geöcze Sarolta vagy a kalotaszegi varrottas irodalmi és nemzetközi megismertetője, az íróként is ismert, elbeszéléseivel A Hétben is jelentkező Gyarmathy Zsigáné). A lap állandó munkatársai között két nő is helyet kapott: a következő korszak egyik legnépszerűbb írója, a csak saját lapjában publikáló Tutsek Anna és a Szikra álnéven író Teleki Sándorné.

Ahogy már szó esett róla, mindkét lapban hosszabb időre kivívta magának az olvasók szeretetét egy-egy fiktív nőalak: Emma asszony és Horkayné. Míg az Ignotus által megteremtett művelt és érdeklődő, de egyben a hagyományos családi értékeket is megjelölt Emma asszony levelekben fejtette ki véleményét egy-egy kérdéstről, Herczeg Ferenc társasági dámája, Horkayné az éppen aktuális udvarlóval folytatott pergő párbeszédében szellemes ripsztopokkal reagált a friss közéleti és kulturális eseményekre. A Hét olvasói (és írói) partnerei lehettek Emma asszonynak, Herczeg jeleneteinél azonban kívülálló nézők maradtak.

Egyik lap kritikusa sem mellőzték az író- és költőnőket, s megítélésükkor többször is felvetették a nőies vagy férfias írásmód kérdését. „Mert bolondság asszonyt azzal dicsérni, hogy férfias; minden asszonynak az értéke az ő asszonyiségében foglaltatik, s a költői értéke abban, hogy olyasmit mond el, amit férfi elmondani nem tudna.”⁸⁵

A bírálatokban és könyvismertetésekben ugyan gyakran beszéltek női írásmódról, végső soron azonban a férfiak esetében megkövetelt igényességet, (ön)tudatosságot és tehetséget a női írásoktól is elvárták. „...a nők számára sincs az irodalomban más passepartment, csak a tehetség és az igazi hivatottság.”⁸⁶

A megnevezett sajátos női írói erények (női érzékenység, báj, józanság és tisztánlátás) hangsúlyozása mellett azonban sokszor éppen azzal a megjegyzéssel dicsérték egy-egy író munkáját, hogy a hagyományos „asszonyírói” hibákat nem követte el. „Nincs meg Herman Ottónéban az asszonyírók érzélgősége s nem affektációból festi az életet olyan-
nak aminő, számítva arra a hatásra, amelyet főkéntös kollegái elérnek, amikor megmerik írni azt, ami ellen a nőesség szemérmesen tiltakozik. Ez a merészség a legtöbb esetben sértő, asszony munkáját olvasva, de irodalmi erényé válik, ha őszinte.”⁸⁷

⁸⁴ Férfiszerepet játszott életében is, férfiruhában járt, a fáma szerint párbajozott és leányt is szöktetett. Krúdy Gyulára hivatkozik FÁBRI, „A szép tiltott...”, *i. m.*, 169.

⁸⁵ Pp., *Egy marék virág – Szalay Fruzsina*, A Hét, 1897, II, 786. – Egy másik példa az Új Időkből: „A *Derű* szerzőjével szemben a kritika sohasem alkalmazta azt az ironikus udvariasságot, a melylyel íróknak könyveiről rendszeren megemlékezni szokott, és ez a legnagyobb bók, a melylyel Szabóné tollának adózhatott. Szabóné öntudatos és ötletes író, a ki élesen figyel meg és graciózus, de izmos kézzel formálja anyagát. A nyelvet nyugodt szabatossággal kezeli, és ez oly tulajdonsága, a mely tollforgató nőknél szinte kivételes. Csak egy sajátossága van, a mely írásaiban arra emlékeztet, hogy nővel van dolgunk: a szívjóságból fakadt melegség, a mely könyveiből felénk sugárzik.” N. N., *Derű – írta Szabóné-Nogáll Janka*, Új Idők, 1895, I, 15.

⁸⁶ N. N., *Aktuális kérdések*, A Hét, 1898, I, 271.

⁸⁷ CID, *Kisvárosiak*, A Hét, 1897, II, 723.

Írószerep és írókép

„Két-három év előtt, amikor még én is közönség voltam [...], ha színház után betértem a Pannóniába, egy süldő lányka kipirult érdeklődésével lopva néztem át [Ambrus Zoltán] fülkéjébe: kikkel vacsorál, késsel-villával milyen európai mód bánik, az ételét milyen jó ízléssel válogatja meg, (mert, ó Budapesti Szemle, a közönséget ez is érdekli!) s egyik legbizalmasabb barátjával ha kezét fog, java evés közben, hogy kel föl a helyéről...”⁸⁸

A lapok nemcsak az írók műveivel ismertették meg olvasóikat, hanem – sokszor (ön)ironikusan – külső megjelenésével, életvitelével is.⁸⁹

A Hétben az írók rendkívüli lénynek fogták fel: érdekes híres embernek. Közéleti szerepét állították előtérbe, és sokszor közelítették hozzá úgy, ahogy manapság a sztárokhoz szokás. Miközben teljesen tudatában voltak a közönség kíváncsiságának – s apróbb személyes vonások bemutatásával (sokszor az írók műveinek elemzéséhez, értelmezéséhez kapcsolva) igyekeztek is kielégíteni –, többször és nyomatékkal hangsúlyozták a magánélet sérthetlenségének elvét. A személyes szféra tiszteletére nevelték őket, és olyan írókat, kritikusokat is megszólaltattak, akik az alkotó személyét (vagy saját személyüket) – részben vagy egészében – kivonták a műelemzés köréből. „[Thury Zoltán] Babonásan, fanatikusan borzadt vissza attól, hogy alanyi legyen, hogy saját magából csuszasson bele valamit az irott munkáiba...”⁹⁰

Az Új Idők következetesebben azonosította a művet és az alkotót, kevésbé volt tartózkodó, sokkal több életrajzi adatot, személyes jellemzőt elárult az írókról, s bár nemegyszer bevezette az olvasót az írók otthonába, nem vált bizalmaskodóvá. Arra törekedett, hogy köznapi, privát mivoltukban mutassa meg őket. Nem az író közéleti szerepét emelte ki, hanem épp ellenkezőleg: a magánembert, aki egy a társadalom hasznos tagjai közül. „Vallom, de unom már a Jókai istenítését és éppen ellenkezőleg, megkísértem, hogy »mementem« s ebben segítségemre van az Új Idők fotografusa, aki leábrázolta Jókait, amint a Svábhegyen a maga úri szőlőjében, lege artis, rendes módra szüretel.”⁹¹

Az „írószerep” ábrázolása azonban rendkívül összetett volt. Mindkét lap – általában parodisztikusan – megjelenített ugyan egyfajta, a közvéleményben élő íróképet, de egyben igyekezett módosítani is rajta.

Az általános elképzelés szerint ugyanis a magyar költő (író) sápadt, sovány, hektikás, aki „este reggeliz[ik], éjfélkor ebédel [...], hajnalban uzsonnál [...], reggel vacsoráz[i]k”.⁹² Éjszaka édes kávé mellett bölcsekedik, nappal pedig alszik. Amíg fiatal, mindig elegáns, még ha üres is a zsebe. Állandóan siet, de a színésznőkre mégis mindig van ideje, „feleségének gyakorta kell osztozkodnia – ma egy istennővel, holnap a szoba-

⁸⁸ IGNOTUS, *Ambrus Zoltán*, A Hét, 1895, I, 242.

⁸⁹ 1891 végén A Hét azzal a kérdéssel fordult olvasóihoz, hogy írják meg, kik a kedves íróik és miért, s ha nem ismerik, milyen külsejűnek és természetűnek képzelik el.

⁹⁰ N. N., *Thury Zoltán*, A Hét, 1906, II, 587.

⁹¹ N. N., *Jókai a hegyen*, Új Idők, 1898, II, 323.

⁹² [HERCZEG Ferenc], *Horkayné a kaszinóban*, Új Idők, 1899, I, 253.

lyánynyal. [...] Az oroszlánból csak a féltékenység van meg benn[e], de a hűség nincs meg”.⁹³ Némelykor megbotránkoztatja a környezetét és esetlen a társaságban, de ha bohém is, mindig komolyan dolgozik. „Huszonnyolcz esztendő alatt [...] magyar író minimum 1456 novellát ír meg, ugyanannyi ismertető, kritikai cikket s vagy két tuczat regényt, drámákról nem is szólva.”⁹⁴ Ekkor már rég szakadozottak a kabátja gombjai, ötven krajcáros nyakkendő-t visel s nem borotválkozik.

A parodisztikus, olykor (ön)ironikus kép megjelenítette az írók valós helyzetének, mindennapi életének néhány fontos jellemzőjét és problémáját is. Olyan kényes témákat is felvetett, mint például az írók szegénységének kérdése, s miközben leszögezte, hogy a „műzsák felkentjei” is küzdhetnek prózai gondokkal, az „irodalmi munka” becületének elismerését szorgalmazta. „A köztudatban is benne van, hogy az író nem élhet meg irodalmi munkájából, hanem csak szabad óráiban lehet író, holott ez a hivatás épen a legemésztőbb s túri meg legkevesébbé az egyebekkel való foglalkozást. [...] Az író szegénységéről szólni nem illik. Az író mindig elegáns kabátu ur, aki sohasem mutatja az üres zsebét.”⁹⁵

A két lap – eltérő célkitűzéseiből fakadóan – másként viszonyult az írói sikerhez, elismeréshez. Az Új Idők munkatársai szerint a siker nemcsak a közéleti érvényesülésben testesülhet meg, hanem a mindennapi nyugodt, kiegyensúlyozott magánéletben is. Arra törekedtek, hogy a beérkezett írókat így állítsák olvasóik elé: a róluk készített fényképeken sokszor családi körben, otthonukban, kertjükben mutatták be őket, Jókait például – többször is – házikabátban, házisapkában.

Ezzel szemben A Hét az írói sikerről úgy szólt, mint a közéleti (híres) ember sikeréről. Nem meglepő tehát, hogy a lap munkatársai sokat foglalkoztak azzal, hogy az íróknak miként kell íróként megjeleníteniük és viselkedniük. „Kényes dolog tehát arról beszélni, hogy viselkedjék a szerző a kitapsoláznál, hiszen a leghelyesebb szabályokat is pillanat alatt elfeledi az ember, mikor a lámpák bűvös körébe lép. Azért hát első sorban az írárt kérdeztük meg hazai szerzőinket, hogyan jelennek meg külsőleg a publikum előtt? milyen legyen a szerzői uniformis: frakk-e vagy redingot-e? fehér nyakkendő-e vagy fekete?”⁹⁶

Élénken foglalkoztatta azonban a munkatársakat az a kérdés is, hogy a közéleti (író) ember hogyan jelenik meg és hogyan viselkedik a magánéletben és a társaságban. Többször írtak – (ön)ironikusan is – erről. „Ide csillagot tettem, mint ahogy maguk szokták, mikor absolute nem tudják, hogy folytassanak egy gondolatmenetet, melynek már az elején sem gondoltak semmit. Lássá, a truc jeiket hamar eltanulom s ezen a réven befogadhatnának a czéhükbe. [...] De igazán a legritkább esetben találni [az íróemberek között] olyat, a ki könnyen, simán és természetesen forogna társaságban s az avatott szem ezeken is észreveszi, hogy ez az erényük nem a maguk lelkéből lelkezett, hanem az energiájuk eltökéléséből. Akarnak ilyenek lenni s az erősebbjének sikerül is. De a többi –

⁹³ IGNOTUS, *Írók asszonyai*, A Hét, 1897, II, 822.

⁹⁴ -x., *Anatole France*, A Hét, 1896, I, 76.

⁹⁵ SEMPER, *A Mikszáth Kálmán 3000 forintja*, A Hét, 1896, I, 2.

⁹⁶ N. N., *Szerzők a lámpa előtt*, A Hét, 1899, I, 237.

ó istenem. Mikor az Otthon megalakult, mi asszonyok törtük magunkat az első estéik után – szabad-e bevallanom, hogy egy kissé kiábrándultunk?”⁹⁷

Az írófotók is megfeleltek ennek a törekvésnek: az írók mindig kifogástalan öltözetben álltak A Hét fényképészei elé, megjelenésük, testtartásuk mindig „comme il faut” volt.

Az írók többsége – természetesen – a múlt század fordulóján is elsősorban irodalmi elismerésre vágyott. De mit is tartott A Hét erről az írói sikerről? „Sipulusz a multkor sirva panaszkolt nekem, hogy az ő írói karrierje is az első babékoszoronál végződött. Magyarországon – ugymond – az író első könyve után felfedezik és ünneplik, második könyvének osztályozzák s megkapja a »geniális«, a »kitűnő« vagy a »jeles« érdemrendet, a harmadiknál beválasztják a Kisfaludy-Társaságba s azontul írhat bármi bölcszet vagy bolondot, agyonhallgatják.”⁹⁸

A Hét és az Új Idők: két irodalmi hetilap – kétféle írói megjelenés. A századvég két meghatározó – és népszerű – irodalmi hetilapja részben eltérő módon közelített az irodalomhoz és – érthető módon – másként jelenítette meg magát az író is.

A Hét szerkesztői számára az irodalom az élet legteljesebb kifejlése, az író pedig kivételes személyiség, aki képes az élet mindennapjai fölé emelkedni.

Az Új Idők az irodalmat a mindennapi élet szerves és természetes részeként kezelte, az író pedig hétköznapi (hozzáférhető és *emberi*) lényként, akinek foglalkozása (és hivatása) az, hogy ír.

Míg Kiss József lapja szinte kizárólag írott anyagával kívánt hatni, ezzel is hangsúlyozva az irodalom kivételes szerepét és erősítve a kiválasztottság érzetét, Herczeg Ferencé nagy szerepet szánt a vizualitásnak: szó és kép sokszor kiegészítette egymást, sőt – A Héttel ellentétben, ahol ez elképzelhetetlen lett volna – a festmény, grafika vagy hétköznapi fotó sokszor önállóan is hatott.

A századfordulót követő korszakban azután sem A Hét, sem az Új Idők írókép-felfogása nem lett kizárólagos. Az író a vátesz-szerű hős és a hétköznapi ember közötti szerepet kapta: a „híres ember” rangján másokkal is osztoznia kellett – s a korábbi kitüntetett helyét elveszítette.

⁹⁷ EMMA, *Az írók ellen*, A Hét, 1897, I, 133. – Szintén Ignótus tollából való hasonló példa: „Az a kövér ur pedig, akinek a szomszéd asztalánál már tizedik esztendeje veszem el estéről-estére az étvágyát, mikor villával eszem a körtét és sört iszom a Kugler-süteményre...” IGNÓTUS, *Írók asszonyai*, i. m., 821.

⁹⁸ CID, *Polgárháború*, A Hét, 1897, II, 803.

MOLNÁR KRISZTINA

**„...MIT ÉR AZ, HOGY ÉN BÖLCSEBB VAGYOK?”
Élet, idő és irodalom problémája Csokonai *Tempefői*jében**

Noha *Az Álom* című vers mottójának szavait hiába keressük a Prédikátor könyvében megjelölt helyen, a *Tempefői*ben elhangzó bibliai mondat – „Semmi sints új a nap alatt” – valóban innét származik. Mivel pedig ez Tempefői első megnyilatkozása a műben, joggal feltételezhető összefüggés a Prédikátor könyvének szellemisége és a színmű problematikája között. S ha igaz, hogy egy új elemzés az eddigi eredmények kiegészítésének, talán fölülmúlásának igényével is születik, elsősorban ez az előfeltevés ad okot e tanulmány szerzőjének arra, hogy valószínűbbnek lássa saját értelmezését más megközelítésknél. Mindenekelőtt annál az elemzési hagyománynál, amely az elhíresült panasznak – „az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon” – a „Magyarországon” részére koncentrált, ily módon a korabeli magyar irodalom és költő (mostoha) sorsának értelmezési sávján belül marad.

A színmű bölcseleti dimenzióba helyezésének lehetősége – mert erről lesz szó – nem azért kérdőjelezi meg e szociológikus szempont érvényesíthetőségét, mert a *Tempefői* nem szól az irodalom, a művelődés és az értelmiség korabeli helyzetéről, hanem mert ez a sík alighanem csupán a mulattatás funkcióját tölti be, s a mű mélyebb kérdésfeltevését rejti el. Három olyan motívum – azaz vissza-visszatérő, az eseményeket mintegy hordozó elem – is tetten érhető a műben, mely arra enged következtetni, hogy a *Tempefői* jelentésszerkezete jóval gazdagabb és kiterjedtebb problémavilágot foglal magába. Az első a játékmotívum: ez az időprobléma jelentésrétegét jelzi, ily módon egy olyan bölcseleti kérdés jelenlétére utal, mely a Csokonai-életmű filozófiai folytonosságának részeként értelmezhető. A halhatatlanság problémájáról van szó. A második, mely szoros összefüggésben áll az előbbivel, az irodalom mibenlétére, az irodalom szerepére való rákérdezés motívuma, melyben egyfelől az irodalomfogalom korabeli „megterheltsége”, másfelől Csokonai poétikájának belső dinamikája mutatkozik meg. Saját költői önértelmezéséről van szó. Ez első két motívum explicit módon hatja át a művet – drámai szervező elvnek is tekinthetők –, a harmadik azonban implicit formában, tagolatlan, képlékeny szövegiségben, sőt többnyire elhallgatott módon jelentkezik. Tempefői monológjairól van szó, ezekről a töredékes textusokról, melyek valamennyire követik ugyan a darab cselekményét, mégis mintha valami más is, valami ezektől független, valami ezek mögött létező és rejtőző lelkület is megszólalna bennük. Olyan létélmény, mely Tempefőit

ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásra készíti: „...keményedj meg, szívem! Megtanultál te már szenvedni, hozzá törödtél mind ahhoz, a' mire a Világ rémül.”

Mindenekelőtt feltételezem tehát azt, hogy mivel Tempefői szövegei nem következnek kizárólagosan a színmű eseményeiből, létezik egy, a külső történések mögötti jelentéstartomány, mely nem a szereplők közötti, hanem a színpad mögötti síkon láttatja a dráma lényegi közegét. Azaz feltételezem, hogy aki folyton az „Isten! – Egek! – Örök végzések!” hatalmához intézi gondolatait (vagy éppen azok hatalmával szegezi szembe őket), annak kozmikusabb gondjai vannak a megélhetés nehézségeinél. Hogy az irodalomból nem lehet megélni, tehát a „tanultak éhen fáradoznak a' Nemzet ditsósége mellett”, hogy a „Lese Cabinétek néma tsendességgel veszteglenek”, minek következtében egyesek nem tudnak különbséget tenni a Lessing és a „lesz ing” szavak jelentése között, hogy a nemesség a kultúra támogatása helyett éjt nappallá téve kártyázik vagy más méltatlan módon mulatja az időt: (némi túlzással) szívet melengető tapasztalatok lehetnek azokhoz a gondolatokhoz képest, melyekkel Tempefői csatázik „kedvetlen magánosságának komor hajlékában”.

Tempefői. Ki ez a Tempefői voltaképpen? A darab többi szereplőjéhez viszonyítva kétségkívül ellentmondásosan ábrázolt figura. Komikus alak, de tragikus alkat. Megítélése is kettős: hol enyhe megvetéssel szemlélik, hol az ördöggel cimborálónak tartják (márpedig ez nagy kiváltság). Továbbá igen képlékeny karakter. Éva, Rozália, Szuszmir, Tsikorgó, Múzsai, Tökkolopy és a többi nemes úr: formás, körülhatárolt, ízes, következetesen megjelenített alakok, jellemük és szerepük egynemű, egysíkú, tipikus jellegű. Állandósult tevékenységeik, beszélő neveik is erre utalnak. Tempefői azonban folytonosan kisiklik meghatározását célzó szemléletünk szándékának erőteréből. Az öntudatos értelmiség képviselője? Némely esetben valóban akként jelenik meg, máskor azonban magában mereng, elmerülve a világfájdalomban, melyet csak maga él, s tán maga sem ért. Szélsőséges kedély: a hajdúkat majdhogynem megveri; az uraktól azonban eltűri a megvető hangot. A Betrieger kiszabta órácska terhe alatt az említett hatalmakkal társalog, ám e nagyszabású önértékelés ellenére esetlen, tétova, ügyetlen. „Társaságokban ritkán jelenik meg: magát kevéssel tudja kedveltetni”. A nemzet dicsőségén munkálkodó büszkeség mellett mi ez a szorongó-bizonytalan érzés, mely legalább annyira jellemzi őt, mit a „bársony bugyogóba” járókkal szembeni indulat? Méla, méla Tempefői, ki vagy te és miféle gondolatokkal csatázol „kedvetlen magánosságodnak komor hajlékában?” Miért írsz könyvet az öröklétnek, mely senkit sem érdekel, s miért veted meg a tartalmatlan élet hiábavaló nyájasságát, s Tsikorgó költőtársad mélységet nem áhító, magasságot nem ismerő tehetségét, mellyel a boldog tudatlanok olyan jól élnek? De legfőképpen mit keresnek ajkaidon, mikor először szemünk elé tűnsz kopott nadrágodban, szalmával tűzdelt csizmádban – a Prédikátor könyvének ígí?

Az a tény, hogy Csokonai mulattatásra szánta művét, vagyis mintegy eleve számolt az értő közönség befogadási módjával, mindenekelőtt Tempefői panaszának pesszimista előjelét fordítja, vagy inkább: forgatja meg, hogy körültekintőbb szemléletet kérjen ki magának – de nemcsak abban az értelemben, miszerint a műnek ezen a síkján nem a korabeli értelmiség keserve, hanem öntudata szólal meg. Mert a körkép valóban szatiri-

kus – s ezen belül nem kérdés, ki a bolond: a művelt és emelkedett kisebbség avagy a bárdolatlan, profán úri tömeg –, de a gúnyos szemléletből bőségesen jut a korabeli irodalomnak és a műbeni művelt közösségnek is. Feledhetetlen mozzanat, hogy a klostromban rendezett mulatságon tűzbe vetik majd' az egész korabeli magyar irodalmat, s bár ez a mozzanat első látásra a római egyház színvonalát hivatott bemutatni, mindenképpen ott van benne a pimasz zseni kétértelmű gesztusa. Kétértelmű, ironikus és cinkos gesztusa. Mert azt ugyebár mindannyian tudjuk – nem? –, hogy az irodalomnak az égvilágon semmi haszna sincsen, s a széptudományok művelői csak mértéktelen önérzetükben különböznek az egyéb ingenyelőktől, például az éjt nappallá téve kártyázó Tökkolopitól. És, ó, a kutyaftuttatás, Koppóházy hamisítatlan szenvedélye! A cigányzene, a naphosszat tartó, évődő csacsogás, a társasági élet súlytalan és öncélú bájolgása! Az otromba magabiztosság, mely legfőljebb arra tartja méltónak a nyomtatott papírt, hogy pipára gyűjtsen vele (míg csak ezt is meg nem bánja, mert rögvest megfájdul a feje a szöveg gyanús, egészségtelen szelleméből áradó füsttől)! Hát nem nemesebb és vonzóbb élet ez, mint Tempefői ernyedttellemvilága vagy éppen Múzsai kiszolgáltatottsága? S ha már itt tartunk, Serteperti bumfordi megjelenése, a „Nationalspiel” követelményeinek megfelelő intellektusa egyáltalán nem tesz túl Rozália finomkodó-kioktató kékharisnya-modorán: amaz csak nevenséges, emez ráadásul művelt is. Egyszóval Csokonai kétértelmű, ironikus és cinkos gesztusai nemcsak mulattató, szellemes és fölényes, hanem nagyon is baljós, kétségeket jelző gesztusok. Olyannyira, hogy a tudományok barátságatlanjainak táborán önfeledten nevető néző egyszer csak azon kapja magát, ha jól figyel: hangzik itt a háttérben egy másik, s korántsem önfeledt kacaj is, melynek azonban már ő a tárgya. S hirtelen fölviláglik a kérdés: lehetséges, hogy ő legalább annyira bolond, mint akiken nevet? Lehetséges, hogy Csokonai a poétaságnak sokkal mélyebb problematikáját rejtette el ebben a műben, mintsem a megélhetés mikéntje felől, illetve a művelt és a műveltségére-szerepére büszke értelmiség öntudata felől sejteni lehetne? Drámai pillanat, mondhatni, ez a drámának az a pillanata, melyben a megsejtett ismeretlen táj végképp rabul ejti a színmű rejtettebb jelentéseit kémlelő tekintetet.

Csokonai tehát játszik. Játszik tragikum és komikum motívumaival, játszik szereplőivel, amikor a műveletlen tábor tagjait sokkal rokonszenvesebb vonásokkal ruházza fel, mint a rokon lelkületűeket, játszik velünk, azáltal, hogy nem hagyja szemléletünket nyugvópontra érni. És játszik azzal is, hogy színműve legközvetlenebbül hozzáférhető dimenzióját a játékkal tölti ki. Mindenki játszik – theatrum mundi. Ám ennek a drámaszervező eljárásnak az értéke nem mérhető pusztán a dramaturgiai okokkal, miként a társadalom egészét megmutatni kívánó szándékkal sem. Az életnek eme teljességére éppenséggel a mű filozófiai problematikája miatt van szükség. Vagyis hogy érzékelhető legyen: az egész világot az a kérdés uralja, az egész életet az a kérdés teszi mérlegre, amely legalább annyira szervező elve a műnek, mint a reménytelen pénzszerzési kísérletek logikája vagy a játékmotívum. Az idő eltöltésének módjáról van szó. „Vig órakat kívánok a' Kis Asszonynak, mivel tölti idejét?” – kérdezi Tempefői Rozáliát. „...instálom alázatosan, bátorodom kérdeni, mivel tölti a' Kis Asszonyka unalmas óráit?” – kérdezi Serteperti a következő jelenetben. „Hát mivel mulatják magokat?” – szólítja meg

a társaságot Fegyverneki. Mint valami gondolatritmus hatja át a művet az időtöltésre vonatkozó kérdésfeltevés: a szereplőket felvonultató jelenetek mindegyikének ez a nyitánya, mindenkit a maga jellegzetes időtöltése határoz meg, s helyez abba a közegbe, amelyben a történések folyamán léteznek. A mű alakjai ennek révén típusok, zsáner-voltukat az időhöz való viszonyuk határozza meg. Az időhöz való viszony egyike tehát a játék. De mi a játék? Milyen választ ad az időre?

Mindenekelőtt hasznosnak látszik kitérni azon, nyilvánvalóan a szociologikus olvasat hatásából származó lehetőség elől, hogy olyasféle ítéletek felől minősítsük a játékformákat, mint a tartalmasság vagy a hasznosság. Mert a műveletlen tábor tagjai kétségkívül gyermeteg módon mulatják az időt, de feltehetően éppen ennek a mivoltnak van jelentősége a színmű bölcséleti dimenziójában. Az egyik oldalon a nemzeti irodalom művelésében megtestesülő felelősségteljes létezés, a másikon cigányzene, divatlap, vadászat és felelőtlen létezés? Könnyelmű következtetés. Annál is inkább, mert az időre való rákérdezés motívuma mellett s azzal szoros összefüggésben van egy másik motívum is a műben: egy újra és újra megfogalmazott vagy tetten ért létélményé, melynek mindenki – időtöltésének módjától és értékétől függetlenül – részese.

A színmű szereplői mindannyian egyazon rejtélyes betegségben szenvednek. Unatkozhatnak. Rozália a szegényséket unja, Serteperti – leírni is rettenetes – Pétzeli munkáit. Tökkolopi hajnalig kártyázik, mert „hát mit tudnék egyebet csinálni, hogy tölthetném el az unalmas időt?” Rozália „unalmas óráit” ezzel szemben Horváth Úr Múzsája teszi „édessé” – olyannyira, hogy a negyedik jelenetben, mikor is tetőzik a játékszenvedély, a társaságba is ezzel felfegyverkezve érkezik. Tempefői az unalom feloldását ugyancsak „néma barátaitól” reméli. Iroványi mulatságot javasol, mert a társaság különben „mind el alszik”. Az idő probléma, az idő teher. A mű szereplői más-más módon, de ugyanakkor az állapotnak a feloldását keresik tehát – vagyis a kérdés, hogy miért unatkozhatnak annyira, előbbre való, mint az, hogyan szabadulnak meg ennek terhétől, ha megszabadulnak egyáltalán. Az idő- és az unalommotívum összefüggése alighanem abban a tapasztalatban áll, miszerint van az idő élményében valami, ami elviselhetetlen, amit nem képes betölteni cselekvés, ami olyannyira hatalmas és terhes (miként az unalom szó eredeti jelentése jelzi), hogy tehetetlenné és passzívvá tesz. Az unalom az idő mondhatni közvetlen tapasztalata vagy inkább az abból származó következmény. Mert az idő közvetlen mondanivalója az elmúlás, amivel szemben senkinek és semminek nincsen igaza. Mit is mond Tempefői első megjelenésekor? „Semmi sints új a nap alatt. Ez a világ játszadozik a maga fiaival, s azok is a világgal. Az órák folyton folynak, s kevesen tudnak jól élni velek...” Tempefői elmékedéseit a Prédikátor könyvének szellemisége hatja át, s nem kell szoros bibliai és teológiai összehasonlításokat végezni, hiszen ez a könyv eszmetörténeti toposszá lett éppen ama gondolata révén, mely a színmű idő- és unalommotívumát is hordozza. A hiábavalósággal való szembesülés élménye ez. S ha valóban efelől nézzük a műbeni időtöltések skáláját vagy két alapvető típusát, furcsamód kiegyenlítődik vagy legalábbis más síkra helyeződik a megítélésük értéke. Mert ha a cél az időmulatás, a hiábavalóság-élmény feloldása, akkor nem azok időtöltése a „megfelelőbb”, akik – úgy tűnik – valóban megfelelkeznek arról, amihez Tempefői gondolatai folyvást visszatér-

nek? Vagyis ha a kártya ugyanúgy megszabadít az idő terhétől, mint Horváth Úr Múzsája, nem egyenlítődik-e ki értékük? Sőt, ha a kártya inkább... Nem illemtani megfontolásból befejezetlen ez a mondat, hanem mert ezen a ponton a színmű bölcséleti problémáját szükségképpen összefüggésbe kell állítani a másik – poétikai – kérdésfeltevessel. Az irodalom mibenlétére való reflexió elemzése ugyanis közelebb visz e furcsa kiegyenlítődés értelmezéséhez.

Rozália alélt lélekkel olvas, az urak könyvből tanulják az illemet, Múzsai imént vetette tűzbe műveit, Éva önfeledten hallgatja Szuszmir meséjét, Betrieger az erkölcsöt tápláló munkák eladhatatlanságáról panaszkodik, Tökkolopi a *Hunnias* lapjaiba csomagolja kártyáját, a ferences klostromban többek között Bessenyei és Faludi műveiből rendeznek tűzijátékot. A *Tempefői* olyannyira telítve van irodalommal, hogy nem központja, hanem inkább közege a műnek – a szereplők ugyanis nem ugyanannak tulajdonítanak más-más értéket, nem egy meghatározott irodalom vagy irodalmiság köré szerveződnek álláspontjaik. Azaz a mű jelentését túlságosan leszűkítő szempont lenne az az elképzelés, miszerint Tempefői alakja képviseli „az” irodalmat, a többiek pedig ennek viszonyában helyeződnek el sajátos irodalom-megközelítéseikkel. Szóbeliség és írásbeliség, komoly és szórakoztató irodalom, érzékenység és klasszicizmus, alkalmi és öröklétre szánt költészet – az irodalom jelenségének és megítélésének sokféleségéről van szó. Mivel pedig feltételezésem szerint ezen a szinten Csokonai poétikájának belső dinamikája érhető tetten, pusztán a drámai szerkesztés követelményéből származó vonásnak kell tartanom, hogy a műbeni irodalomfogalmak a Tempefői képviselte álláspont viszonyában vagy ellenében bontakoznak ki a történések folyamán. Annál is inkább, mert korántsem biztos, hogy e poétikai gazdagság és alakulás nyugvópontja az az irodalmiság, amely legközvetlenebbül kapcsolható Tempefői alakjához: a Fegyverneki Mártonról írott könyv. Vagyis korántsem biztos, hogy az ebben megtestesülő irodalom-felfogás jelzi Csokonai poétikájának – az említett bölcséleti orientáció próbáján formálódó – a pálya további szakaszában nyilvánvalóan kibontakozó irányultságát. És az sem biztos, hogy az irodalom mibenlétére vonatkozó kérdés síkja nem vezet majd vissza az időkérdéshez – immár egy mélyebb jelentésréteget vonva e lényegileg összefüggő bölcséleti-poétikai probléma köré.

„...nagyságos Uram! A’ legpompásabb alkotványok is tsak heteket ígérhetnek az ő általok meg tiszteltt virtusnak. A fényes Mausoleumok, a’ tsuda Piramisok, a’ Rostrádák az Időnek markában vagynak, a’ körülte repdeső veszedelmek rettentik őket a’ veszendőség birtokában. Le omlanak a’ kevély Monumentumok, s’ magokkal le rohantatván, szomorú düledékjeik közzé temetik a’ beléjük kapaszkodott Ditsőséget. De a’ tanultt ész tropaeumi nevetik az Idő viszontagságait.” Mi az irodalom? Vigyázni kell ezzel a kérdéssel, s amennyire lehet, következetesen kezelni a paradigmákat. Hogy az irodalmiságnak milyen értelmezése szólal meg ebben az álláspontban, s hogy az irodalomnak és művelőjének milyen szerep tulajdonítatik: noha kétségkívül összefüggő, de más kérdések. Tempefői Fegyvernekihez intézett szavaiban az irodalom – és csak az irodalom – az öröklét biztosítója, amely itt egyaránt jelenti a nemzet emlékezetét és a költői halhatatlanságot. Az irodalom értékét és művelőjének méltóságát az idő legyőzése adja – de ezen belül talán fontosabb vonás, hogy az irodalmiság mint olyan az öröklét síkjához van

kapcsolva. Vagyis az idői szempont megjelenése nem csak a halhatatlanságra áhító költő-szerepre utal, hanem magára az irodalomra vonatkozó álláspontra is. Mindenesetre éppen az idői szemponttal helyeződnek szembe többé-kevésbé azok a kritériumok, amelyek a többi felfogásban válnak az irodalom meghatározó minőségévé. Szuszmir meséje kapcsán a tiszta és öncélú esztétikai kritérium jelenik meg: „Szép a’ mi az embernek kedvét megnyerheti”; s ebben az álláspontban az irodalmiság hordozta létsíkváltás nem jut az öröklét igényéig, hanem úgymond az evilági létezésen belül teremti meg az élményt és a szórakoztatás státusából következő szerepet. A Rozália képviselte álláspontban kétféle kritérium is megjelenik. Az egyik az etikai elvárás: „Azok a nyomórultt mesék szépek, de semmit sem érnek... Vannak é benne abban az alaton Lélektől koholt mesébe példás történetek? A’ Nemes erköltsnek semmi nyomát nem találhatni...” A másik pedig a lélek emelkedettsége, a gyönyörködés magasabb rendű élménye: „Ez a Horváth Úr Múzsája olly hatalmas, ’s képzésemet képzése után ragadja: lehetetlen, hogy a’ világról el ne felejtkezsem, mikor az ő verseire függesztem elmélkedésemet (...) Az én szívem olly édességgel él, mellynek kóstollására megújjul...” Az irodalom eszerint a „valóságból” való kiemelkedés lehetőségét: a képzelet, a lélek belső világába való átlépés mozzanatát hordozza. Vagyis idői vonatkozású ez az álláspont is, hiszen az érzékeny lélek harmonikus-rajongó állapota ugyancsak más létsíkot teremt a léten belül – s ez a létsík más természetű, mint a szórakozás örömeinek léthelyzete. Végül a Tsikorgó kapcsán megjelenő alkalmi-szórakoztató költészet ugyancsak idői vonatkozású irodalom-szerep, hiszen a nem öröklétnek szánt, nem az annak igényében fogant költészetet jelzi, ily módon az irodalmiságot nem az örökléthez kapcsoló olvasat jelenik meg benne. Idő és irodalom – biztos, hogy nem hibás következtetés a műben megjelenő irodalomfogalmakat az idői szemponthoz kapcsolni? Annál is inkább fontos e kérdés, mert körvonalazódik egy másik szempont is, mely az irodalomfogalom tagoltságának és problematikájának egy másik függvényeként kér szót magának. A lét. A műben megjelenő irodalmiság-formák más-más kapcsolatban vannak az időiséggel, s ennek révén más természetű létet jelentenek. Ez a fölismerés – ha nem hibás – tehát magára a létre irányítja a figyelmet, ily módon az elemzés logikáját egy-két gondolat erejéig a bölcséleti síkra hívja vissza.

Az irodalom szereplehetőségei mögött húzódó idői kritérium arra enged következtetni, hogy a műben kibontakozó viták tárgya csak látszólag az irodalom mibenléte és rendeltetése – maga az irodalom is csak körülmény, melyben egy mélyebb konfliktus mutatkozik meg. Azaz nem az irodalmiság szintjén állnak szemben a különböző irodalom-formák, hanem azon létformák szintjén, melyeket az adott irodalmiság képvisel. Rozália elsősorban nem Szuszmir meséjét ítéli el, hanem az igényt, melynek ez a fajta irodalom felel meg; Fegyverneki nem poétikai megfontolásból utasítja el Tempefőit, hanem mert könyvének célja eleve értelmezhetetlen számára. Nem a szórakoztató költészet áll tehát szemben az erkölcsnemesítő példázattal, hanem a szórakozás az erkölcs nemesítésével – a kérdés pedig nem az, melyik inkább az irodalom hivatása, hanem hogy melyikkel érdemes inkább eltölteni az időt. A mű szereplői más-más funkciót tulajdonítanak az irodalomnak, de a létre vonatkozó nézeteik alapján teszik ezt. És a létre vonatkozó nézeteik tekintetében a művelt és a műveletlen tábor különbözősége eredendő: nincs átjárás, a két

tábor más nyelvet használ – vagyis más létet érzel, illetve másként érzékeli a létezés –, elbeszél egymás mellett, miként a Voltaire–Voltér, Lessing–„lesz ing”, Gellert–Gellért(hegy) tévesztések egyértelműen kifejezik ezt. Ennek tudatában pedig korántsem meglepő, hogy Fegyverneki az „Én Kegyelmedet mint Poétát fel sem veszem” magatartással viseltetik Tempefői iránt, és innét nézve éppenséggel az volna meglepő, ha Koppóházy a kutyákra szánt pénzét a nemzet csinosodására fordítaná. Mi sem természetesebb, hogy Serteperti megfeddi Rozáliát – „...kár volt Nagyságodnak a gyermeki játékot el hagyni, hogy az után még nagyobb gyermekségek között pazérolja betses esztenéit” –, noha a másik oldalról természetesen ő látszik gyermeknek, együgyű, infantilis viselkedésével. Fegyvernekiék a művelődést tekintik hiábavalóságnak, Tempefői szerint ők azok, akik „árnyék után kapkodnak”.

Kinek van igaza?

„...én abba tartom magamat legokosabbnak, hogy azokat nevetem” – mondja Tempefői Rozáliának a mű elején. S ezzel a mondattal meghatározza léthelyzetét, melynek révén nemcsak a műveletlenek táborától, hanem „minden ember” közösségéből („minden ember legokosabbnak láttatik a maga szemei előtt”) való különbözőségét nyilvánítja ki. *Theatrum mundi*? Igen, az. De egy ponton megszakad ez a teljesség. Tempefőiben, aki rálát e teljességre, és az időre vonatkozó problémát úgy képes látni, ahogy senki más a többiek közül. Vagyis a „kinek van igaza?” kérdés eleve nem vonatkozhatik Tempefőire, mert Tempefői maga mögötte van a mű egész világának. Mögötte van idegenségével és öntudatával. Ez az öntudat látja, hogy „árnyék után kapkodnak” az üres szórakozásba merültek – és a létezés magasabb szféráit ismerők is. Látja és szenved, hogy a „Mulandóság kebelében andalog” a „Kávé házakba tsoporttal tsirippolók” céltalan serege – és a tudós penna magasrendű céloktól ihletett embere is. „Rab vagyok, édesem!” De nem ám csak a *Betrieuer* kiszabta órácskáé, hanem az „Isten – egek – Örök Végzések” kiismerhetetlen hatalmáé, és önnön létérzékelésének módjáé, mely képes a hiábavalóság dilemmájának tudatával élni. „Úgy láttam, hogy hasznosabb a bölcsesség az oktalanságnál, ahogyan hasznosabb a világosság a sötétségnél. A bölcs ember nyitott szemmel jár, a bolond pedig sötétben botorkál. De arra is rájöttem, hogy ugyanaz lesz a sorsa mind egyiküknek. Azért ezt gondoltam magamban: Ha az én sorsom is az lesz, ami a bolondé, akkor mit ér az, hogy én bölcsőbb vagyok? És ezt mondtam magamban: Ez is hiábavalóság! Bizony a bölcs emberre sem emlékeznek örökké, meg a bolondra sem. Mert mindaz, ami megtörtént, feledésbe megy az eljövendő időben, és a bölcs is meghal, meg a bolond is.” Tempefői egyedül van e létélménnyel a műben – innét a magánya –, s miként a problémát ő látja igazán, ő az, akinek számára a probléma soha fel nem oldható. Az idő terhétől ugyanis rajta kívül mindenki megszabadul – a maga módján – a műben. Ami a játékos seregét illeti: játékaik állandósult, megrögzött tevékenységként jelennek meg, amelynek révén egyfajta örök-jelenbe lépnek át, s mindvégig ebben a dimenzióban léteznek. Rozália érzékenysége „bármikor” felolvadhat a magasabb gyönyörűség kifinomult lelkületében, számára ebben a szférában megszűnik az idő terhe – és nem jut el a gondolati, mely e lelkület értékét is a hiábavalóság mord mérlegére tehetné.

Ha a mulandóság törvénye bölcsre és balgára egyaránt vonatkozik, ha az üres szórákos és a felelősségteljes létezés egyaránt a hiábavalóság tudatának keresztjét hordja, s ha a kutyafuttató-komplimentező-szégyenszékező társaság éppoly bolond, mint az, aki poétává lesz Magyarországon – akkor az irodalom mibenlétének problémája valójában miben áll? Akkor az irodalom mibenlétének problémája a költői öröklét problémáját jelenti? Nos, akkor nem véletlen, hogy Tsikorgó Tempefői legérzékenyebb pontja: ez a lehetőség teszi próbára leginkább az öröklétre irányuló költői öntudatot. Tsikorgó mintegy Tempefői alakmása: a mindenkori közönség igényeit szolgálja, Múzsáját leszólítja a „Parnasszusról a Pesti utzába”, olcsó és hetyke szellemességgel szórakoztat, ám igen ügyesen, és az imént nyerte el Tökkolopi pénzét. Alkalmi költészet. Nincs köze az örökévalóságához, sem szerepét, sem poétikáját tekintve – és nincs köze Tempefőihez sem, kinek számára az irodalom vonzásköre a halhatatlanság, akár a szerep, akár a poétika szintjén. Ugyanez a helyzet a Szuszmir képviselte irodalmisággal: pillanatnyi ihletésű ez is, és pillanatnyi érvényű igényt szolgál, mely belül van a léten. A nemzet vagy a nemzeti múlt költőjének szerepe, mely együtt járhat a klasszicista etikai-didaktikai funkció gyakorlásával? Csakhogy éppen ezt utasítják vissza a tudományok barátságatlanjai, amely gesztus – talán megengedhető e következtetés – Tempefői mintegy kivetített kétségeinek feleltethető meg. Ez biztosíthatná a költői halhatatlanságot, de poétikai értelemben valami miatt mégsem Tempefői világából való irodalmiság. Mert álljon itt még egyszer: a műbeni problematika nem a költői öröklétre vonatkozik csupán, hanem az irodalomnak az idővel és a léttel való kapcsolatára. S ilyen szempontból az öröklét nem a költő (nevének) halhatatlanságát jelenti, hanem a pillanatot, amikor az irodalom révén az emberi létbe (mint „villám a setétes éjbe”) belecsap az öröklét. A színmű szövedékén ennek a lét- és időélménynek a vonzásköre és az ennek vonzáskörében foganó irodalmiság sejlik át. Melyik hát ez az irodalom, mely a mű bölcséleti hálóján keresztül Csokonai poétikai orientációjaként értelmezhető? Tempefői világának irodalom-felfogását leginkább a Rozália képviselte álláspont közelíti meg, amelyben az öröklét élménye és igénye a lélek belső világának végtelenjében valósul meg. „Áldott természetnek kies lakó helye / A' nyájas örömök legelső mezeje...”, hol a „Músák magok vezetnek / Nectárjaikból részeltetnek. / Apolló maga énekelget / Az Echo rá vissza felelget.” Az érzékenység világa és irodalma ez – de megszabadul-e ennek mennyei harmóniájában az idő terhétől az, aki ezzel a gondolattal csatázik, s enyhít-e a hiábavalóság rémítő kétségén ez a lágy tájék? Tempefői – és Csokonai – útja, úgy tűnik, máshová visz, és ide nem kísérik e nyájas kettős hangjai. Ez már más lét – és más költészet. Olyan költészet, melynek lét-élménye egyenesen következik az elemzett mű világából. S olyan lét, melyet immár a belőle fakadó költészet szólíthat meg csupán. „Áldott Magánosság, jövel!”

Addig is megállapítható azonban, hogy ha a *Tempefői*ben megmutatkozó problematika valóban a Csokonai-életmű filozófiai – és ennek jegyében alakuló poétikai – folytonosságának részeként értelmezhető, akkor az idő eltöltésének hasznos, mindenesetre az eddigiéknél nem haszontalanabb módja lesz e gondolati szerkezet további és az életmű egészére kiterjesztett vizsgálata.

MARGÓCSY ISTVÁN–SZALÓCZY PÉTER

D. P. VERSEI

Az itt következő, a 19. század folyamán (első felében) írott versek kézirata Dr. Szalóczy Péter főorvos, kéziratgyűjtő tulajdonában van.

A kézirat kis nyolcadrét fűzött kötet, papírkötésben, 76 számozatlan lap. A kötet az utolsó két lap híján sűrűn tele van írva, barna tintával, egyenletes, jól olvasható, művelt írásképpel, igen korrekt helyesírással; a versek soronkénti és strófékánti tördelése is pontosan és gondosan jelezve van; a szöveg feltehetően egy kéz írása mindvégig; bár a bejegyzések igen hosszú időszakaszt fognak át, a kézíráson legfeljebb az öregedés lassú elbizonytalanodása vehető ki (a kötet teljes szövegéből csupán egy-két szó vált olvashatatlaná). A kötetben csak versek találhatók (a legutolsó lap pársoros, ceruzás bejegyzése egy jóval későbbi possessor hivatalos ügyére utal).

A kötet szerzője az előlapra írott, az első nagyobb vershez tartozó bevezetésben, valamint más későbbi versek aláírásában D. P. monogrammal jelzi magát. Az első két vers Nagyigmánd községben van datálva. A versek tartalmából és datálásából kitűnik, hogy a szerző feltehetően 1777-ben született, a debreceni kollégiumban tanult, 1799-ben indult nagy legációra (erről írta a kötet nagy részét kitevő első versét). 1801-ben és 1802-ben nagyigmándi rektorként működött. 1802-ben nősült, s még ötvenéves házassági évfordulójára is írt verset. A kötet utolsó (verses) bejegyzése 1861-ből származik, a szerző ekkor 84 éves volt.

A kötet nagyobb részét a legációs út leírása teszi ki. Ezt a szokatlanul nagy utat, a vershez fűzött jegyzet tanúsága szerint Kiss György, később szalontai pappá választott, „gradusombeli” társával együtt tette meg, s az eseményeket két évvel később, 1801-ben írta meg (*1799dik Esztendőbe Julius és Augustus Hónapokba a Kis Kunságba Tolna és Baranya Vármegyékbe történt, Debretzeni Deák korombeli utazásomnak versekbe való foglalása, melynek le írásába még utamba belekezdettem; több közbe jött foglalatosságaim miatt félbe maradván, Rectorságom első heteibe elvégeztem 1801. Junius 19kén Nagy Igmádonn. Saját betűimmel. D. P.* – betűhív átirata megjelent a *Confessio* 1997/3. számában, 65–91). A kötet ezen kívül több későbbi, a szerző életének jelentős alkalmához kapcsolódó verset tartalmaz, melyek a házasságához, a különösen nagy ínséghez, öregkori bajaihoz stb. kötődnek. Figyelemre méltó, hogy a szerző házasságában megálapodván egyre ritkábban nyúl a tollhoz, s csak nagy időközök elteltével ír újabb verset;

a kötet egysége azonban azt sugallja, hogy a szerzőnek ezeken kívül nemigen lehetett más költői munkássága.

Sajnos a debreceni református kollégium tanulóinak névsora nyomtatásban csak az 1792-es évig jelent meg,¹ G. Szabó Botond, a kollégiumi könyvtár igazgatója szíves segítségével azonban D. P.-t most sikerült azonosítani: a fenti „személyleírás” az 1794-ben szubszkribált Dugár Péterre illik. Róla azonban nevén kívül egyéb nemigen tudható, az életrajz egyes részletei kéziratunk alapján mégis kikövetkeztethetőnek látszanak. Ennek az életrajz-megállapításnak a mérlegelhető feltevéseit Hegedűs Béla önzetlen segítségének köszönhetjük.

A 18. század végén már általános volt a gyakorlat, hogy a református kollégiumokból kikerülő diákok lelkésszé válásuk előtt két-három, legfeljebb négy évig az anyakollégium valamelyik ún. partikulájában rektori hivatalt töltöttek be. A nagyigmándi református iskola (Komárom vm.) a debreceni kollégium partikulája volt.² Az anyaintézet a rektori hivatást egyértelműen (ki)küldetésnek, a lelkésszé válás részeseményének tekintette, és pl. azt sem nézte jó szemmel, ha a rektor megházasodott. (Vö. D. P. rektorsága ideje alatt írt szerelmes verseivel.) Csak elvétve fordult elő, hogy a rektorság lejárta után a volt rektor tanítóskodásának települését kapja lelkészi szolgálathelyéül. Gyakran előfordult viszont, hogy a tanítók nem is egyházi pályát választottak, pl. sokukat jegyzőnek hívták más településre.

Habár D. P. kései versei közvetlenül nem utalnak hivatására, ezzel kapcsolatban a következők mégis kijelenthetőnek látszanak:

1. 1801-től 1802 utánig (de valószínűleg legfeljebb 1805-ig) D. P. Nagyigmádon – a debreceni kollégium partikulájában – rektor;

2. biztosan nem lett református lelkész (ezután Nagyigmádon; Nagyigmánd községben a református lelképásztor tisztségét a 18. század közepétől a 19. század közepéig a Hevesy (így is: Hevesi) család leszármazottai töltik be;³

3. több mint valószínű, hogy 1805 után nem rektor D. P. Nagyigmádon;

4. verseiben semmilyen utalás sincs arra, hogy D. P. ezután egyházi vagy pedagógusi pályára lépett volna.

Legációk versének egyértelmű utalásaiból megállapítható, hogy D. P. kecskeméti születésű volt, sőt a család háza még legációja idején is ott állott.⁴ Könnyen lehetséges, hogy D. P. későbbi lakhelyeként is az Alföldet, közelebről akár éppen Kecskemétet vagy környékét kell számításba vennünk, verseiből pedig lényegében egy kisbirtokos gazdálkodó képe rajzolódik ki. Az 1836-os, a gazda szemszögéből sanyarú év megver-

¹ *Iskolatörténeti adattár*, II, szerk. THURY Etele, Pápa, 1908.

² Vö. DANKÓ Imre, *A Kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 805.

³ A nagyigmándi református gyülekezet jegyzékeinek nagy része az 1980-as években elégett. Gyakorlatilag az egyetlen fennmaradt jegyzék a községben szolgálatot teljesített lelkészek névsora. Itt köszönjük meg Pánti László jelenlegi református lelképásztor úrnak szíves és önzetlen segítségét.

⁴ A családnak Katona József házi jegyzéke 1828. október 5-i bejegyzésében is nyoma van: „Dugár Leányok Inst. 6 H. 5f.” KATONA József, *Versék, tanulmányok, egyéb írások*, s. a. r., jegyz. OROSZ László, Bp., Balassi Kiadó, 2001, 147.

selt leírásában gyümölcsfákat, sok szőlőt, tág pusztát, lapályt emleget, a távoli Tolna vármegyébe komppal kel át, Bogyiszlóra pedig tíz mérföldet szekerezik. Bács-Kiskun megyében még ma is van Bogyiszló nevű terület (Külbogyiszló, Kis-Bogyiszlói és Nagy-Bogyiszlói erdő), éppen a szintén emlegetett Sárköz nevű terület közvetlen közelében.⁵ A térség aszályos időkben is alkalmas lehetett a legeltetésre, hiszen a Duna már egészen közel van hozzá. Az ettől a térségtől számított valamivel több mint tíz mérföldnyi (kb. 80–90 km) távolságra – a Dunán innen – található D. P. lakhelye. (Pl. Kecskemét éppen ennyire van.)

A kis kötet nem elsősorban egyedi költői becsével érdemli meg figyelmünket, hanem azzal, hogy bemutatja, mily szívósan élt – ezek szerint a 19. század első felének teljességében – az a költészeti, melynek még jelentősebb művelőit sem szokta az irodalomtörténeti hagyomány a 18. század vége után tudomásul venni. D. P. költészete, ha nem is nagyon magas színvonalon, azt az írott, alkalmisághoz és bölcselkedéshez egyszerre kötődő, magas szintű, de iskolás jellegű művelődést és poétikát közvetítő közköltészetet mutatja fel, mely elsősorban a református kollégiumok körében élt és működött, melynek igen jeles képviselőit tisztelhetjük például Háló Kovács József, Édes Gergely vagy Mátyási József személyében, s melynek hatása mindvégig ott érződik Csokonai Vitéz Mihály verseiben is. (D. P. nagy útleírása például közvetlenül is párhuzamba állítható Mátyásinak igen hosszú, ám a maga korában, kivált reformátusok között, széles körben ismert versével: *Pestre egy jóbarátomhoz írogatott levelem a Bécsi és Erdély országi utazásaimról, Erdélyből 1791-ben* = MÁTYÁSI József *Verseinek folytatása, II. darab*, Vác, 1798; néhány részletének új kiadása: *Mesterkedők: Antológia*, szerk., bev. KOVÁCS Sándor Iván, 1999, 282–289; vagy Édes Gergelynek a maga korában ismeretlen, kéziratban maradt verses önéletírásával: *Életének rövid kivonása 1826-ban, Vizöntő Havábann* – két változata is megjelent az *Édes Gergely emlékezete* című kötetben, Pápa, 1999.) E kötet, melynek termése időben messze túlnyúlik ama határokon, melyeket e költészeti jelenlétét illetően eddig az irodalomtörténet feltételezett, arra figyelmeztet: a „modern”, romantikus költészet mögött, ha regionális érvénnyel is, de folyamatosan, nem hatás nélkül s igen nagy terjedelemben élhetett egy már-már elfeledettnek hitt hagyomány.

Közlésünk a már megjelent útleírás híján a kis kötet valamennyi versét tartalmazza.

1802-ik Eszterdéből, Rectorságomba készített verseim maradványai	Teszem ha tsak tehetem Ha azt az időt érem Ugyan tsak el is kérem Nálam hadd illatozzon Bimbókat is hadd hozzon.
Egy kies kert van amott Oh! be sokszor voltam ott Egy szép Rózsa van benne Bártsak az enyim lenne Mínd magát, mínd szagát Igen nagyon szeretem, Keblembe, kezembe	A kertész jó emberem Talán hát el is nyerem Már nekem is ígérte Oh! be betsülöm érte Ha adjja, el tudja

⁵ *Magyarország földrajzinév-tára*, II, Bács-Kiskun megye, szerk. FÖLDI Ervin, Bp., Kartográfiai Vállalat, 1980.

Az a jó kertész hozni
Keblembe, kezembe
Fog osztán illatozni
De bezzeg egytől félek
Hát ha valami lélek
Mint én, előbb el kéri
Szándékát el is éri
De méltán is félek mert
Másnak is nyitva a kert
Hát ha más is rá pillant
Szép Rózsámmal el illant
Van hát ok, hogy tartok
Attól hogy Rózsám tőlem
Valaki, leszsz aki
El ragadja előlem
Kivált mikor láttomra
Más is tör virágomra
Mikor látom hogy szintén
Más is úgy vágy rá mint én.
De ámbár egy részt félek
Más részről meg reméllek
Magammal el hitetem
Hogy keblemre tehetem
Reménség, reménség
Oh! ne tsalj meg engemet
Mert éppen, másképpen
Nem szeretem éltetem
Oh! jertek vig esztendő!k!
Jertek boldog jövődök
Szép Rózsámat tegyétek
Enyémmé! neveljétek.

Más:

Hald meg hát rajtam mi esett
Amott vizitet tettem
A kis Amor ott repdesett
Én öt észre sem vettem
Azomba tündéres teste
Szívemet fel kereste
Megsebzette szívemet
Fel forralta véretem
Fel forralta véretem

D. P.

1802

Hozzád ragaszkodik szívem
Oh Kedves! légy holtig hivem.
Rólad soha le nem teszek
Valamig életbe leszek.
Állandó szivet ígérek
Tetőled is tsak azt kérek
Már ugy ha ezt megnyerhetem
Áldott lesz egész életem
Reád holtig lesz fő gondom
Igaz tiszta szivből mondom
Álnokság nintszen szívembe
Ne kételkedj beszédembe,
A mit most szivből fogadok
Kintsem! A mellett maradok.
Igérd Te is, hogy Hivem lesz
Ránk nézve az egység kész.
Tied vagyok! E szózatot
Adád, mely szívemig hatott.
Drága lélek! Birásodra
Uj remént nyujtott a szódra
Gondjaimtól mentté lettem,
Általad ujjá születtem
Rám virradt a rég várt reggel
Panaszom oszlik sereggel.
Élem már jó világomat
Tisztellek mint sajátomat
Ezer tsókkal illetem szád
Ragaszkodom holtig hozzád.

1802. július 13-án.

A boszszus tilalomnak
gyászos a ki menetele

Az igaz szeretet erős, mint a halál
Ha két egymást értő, igaz szivre talál
Be ront ez még a leg erősebb várba is
Mint az halál ellen, ez ellen sints pais.
A fényes paloták pompás lakossain
Triumfál, mint a nép legalatsonnjain.
Volt s van ebbe része tán minden élőnek
Míg a nem szeretem napok el nem jönnek.
Oly tűz ez, a mely ha egyszer felgerjedt

Minél jobban oltod, annál jobban terjed
Mikor már erőt vett, minden mesterséged
Vedd elől hogy eloltsd, el nem éred véged
Igaz hát, hogy olyan erős, mint a halál
Kivált, ha egyforma két hiv szivre talál
Az ilyen egyé lett szivet egymás elől
Zárd el tsak, meg lásd még nagyobb tűz lesz belől.
Próbálj gátot vetni a hiv szeretetnek
El takart hamvai nagyobb lángot vetnek
Ki töri a rekeszt, a gátot el rontja
Igy az erőszakos tilalmat fel bontja
Próbáld meg büntetni, fenyegezd halállal
Meglásd, halni is kész öszve vetett vállal.
Igaz hát, hogy olyan erős mint a halál
A szeretet, ha két igaz szivre talál
Hald meg egy példáját a hiv szeretetnek
Melyről egy régen élt hiv párt emlegetnek
Priamus és Tisbe hajdan Babilonba
Egyforma részt vévén a rangba, vagyonba
Egyforma erkölcsök, egyforma idejek
Lévén, meg szerették egymást szegény fejek.
Szomszédságba laktak, bizony hát nem tsuda
Ha ez a tsuda tűz itt gyujtani tuda
Annál is inkább, mikor tsupa remek
Volt, amint hirdetik, tán minden tetemek.
Égtek már, mikor még jól fel sem serdültek
Lassan lassan egybe több több szikrák gyültek.
Nevelvén a tüzet benne az esztendőök
Ketsegtették őket a boldog jövendők
Jó reménség alatt szivük egybe zárták
Már az egybe kelés boldog napját várták.
Azomba egy félleg megdördöl felettek
Melynek mind a ketten áldozati lettek
Mert a mord gyülölség, a melybe régolta
Éltek már a szülék, őket meg gátolta
Csak hogy bosszuszujoknak eleget tegyenek
Megnem engedték azt, hogy egybe keljenek
Sót hogy a szeretők ne is inditsanak
Valamit, egymástól, el is zárattanak
Ekképpen egymástól külön külön zárva
Sóhajtozott a két fogva tartott árva
Mít tsinál Priamus? Mít tselekszik Tisbe,
Látván hogy egymáshoz nem járhatnak ki s be
A háznak a melybe elzárattak vala
Szerentsére éppen egy volt a közfala
Ezt is le döntötték volna ám ök szászor [sic!]

Csak mehettek volna egymáshoz mint máskor.
Szerentsére egy kis nyílásra akadtak
A falon, amelyet nem tudva ugy hagytak.
De lám a szeretet ezt is észre vette
Mindjárt a beszédnek ösvényévé tette.
Ezen közlék esztán lassu susogással
Meggátolt szerelmek titkait egymással.
A sóhajtasók is ezen által mentek
De a tsókhöz szokott ajakak pihentek
Mert a küldött tsókok rajta át nem értek
Ám bár már a falon egymástól nem fértek
Ugyan is egymásnak ha valét mondanak
A falra száz meg száz tsókokat rakának.
De hiv szeretetek ezzel nem éré be
Égvén a sebes láz mindenik szivébe.
Ugy el terjedt volt már benne a szeretet
Hogy többé a falak közt meg nem férhetett
Bár látták is hát hogy őket meg gátolták
De azzal szerelmek tüztét el nem olták
Sót azzal, hogy őket fogságba rekeszték
Lángoló szerelmek tüztét fel éleszték
A szüléknek is hát gátvető tilalma
Nem tehet ott semmit, a hol nints hatalma.
Mert a sziven ugyan erőt nem vesz senki
Ugy, hogy a szeretők dolga jól menjen ki.
Ezeknek is, mit szült bosszus gyülölségek
A szüléknek! Azt, hogy legyen gyászos végek.
Mert im a fogságot vérekhez valónak
Nem látván, ki szökni itélték volt jónak
Hogy ha a gyülölség szült nekik rabságot
Kivülről leljék fel a várt szabadságot.
Azért is, hogy kedves tzéljokra jussanak
Az órát ki szabták, hogy el illantsanak.
A hejet [sic!] is a hol ezer tsokolások
Közt legyen ohajtott együvé jutások
Ki szabták, im itt is a forro szeretet
A kirendelt helyel [sic!] meszsze nem mehett.
Mert tsak egy nem meszsze fekvő ligetnek
Őket megfrissítő hüssibe sietnek
Ott is egy bizonyos fehér szeder fának
Terepéj ágai alá vágyódának
Amely kevéjkedett egy tiszta forrással
Melyből a viz fojt ki lassu mormolással.
Az időt, a helyet ekké ki pétézve
Várták az éttzakát örömmel tetézve
Eljö az éjj, Tisbe strázsáit meg tsalá,

Repül a nevezett reménség fa alá
Repül, mivel Venus szárnyat adott neki
Hogy szívét párjának hamar önthesse ki
Hát egy a prédára még akkor is tátott
Véres száju nyöstén oroszlánt meg látott
A mely éppen akkor ment a prédálásból
Hogy szomját enyhítse a mondott forrásból
Amelyet is látván, hogy életét mentse
Egy jukat mutatott neki a szerentse
Reszkető lépéssel magát ebbe rejté
Azomba futtába fátyolát el ejté
Azt meg a forrástól már tsak viszszafelé
Czammogó oroszlán uttyába meg lelé
Meglelé, sőt dühös fogaival szerte
Széjjel is szaggatta, vérrrel be keverte.
Az alatt míg Tisbe a barlangba remeg
Priamus a mondott hejet [sic!] keresi meg
Azomba láttya az oroszlán nyomait,
Meg láttya kedvese fátyol darabjait
Meg láttya, véresen szerte szét szaggatva
Kedvesét nem látván keresi jajgatva.
Nem leli s ez okon tetemi lankadnak
Vélvén hogy prédája lett a' fene vadnak.
Nem látván nyomorult feje mit tsinála
A szerelem benne dühösséggé vála
A midőn keresett kedvesét nem lelte
Magát fegyverével keresztül spékelte
Hogy ha már kedvese megholt a mint vélte
Neki se terjedjen tovább gyászos élte.
Az alatt, míg ez így fetrengett vérébe
Az eltűnt bátorság viszszatért Tisbébe
Azért a barlangba tovább nem rostokol
Fut a mondott helyre, hát ottan haldokol
Egy szánakozásra méltó szerentsétlen
Kit is látván Tisbe meg rémül ismétlen.
Viszsa vonnja magát, megáll meg réműlve
Minden tetemibe meg lón a vér hűlve.
Mint a kit a ménkő nem üt éppen agyon
Él még, de nem tudja, hogy életben vagyok
Végre feleszmélvén ezen vérbe forgott
Szegény haldoklóhoz közelebb tántorgott.
Ujra meg hül vére, borzad haja szála
Hogy a haldoklóba esmerőst találá.
Esmerőst, mert éppen, oh! szomoru eset
E gyászos történet szerelmesén esett.
Kedvese fetrengett a vérbe keverve

Tulajdon kezével át lón szive verve
Kedvese volt, kit is Tisbe látván, hogy ott
Haldokol, fél holtan ő is mellé rogyott
Melyéhez szoritá lankadt karjaival
Ébresztzni akarván sürü tsókjaival.
A köny tsepp szeméből a' már öszve állott
Ki omlott vér közzé zápor módra szállott
Rendre tsokolgatta kedvese tetemét
De az fel se veté többé el hunt szemét
A mint a bánattól izekre szaggatott
Sziv keserve miatt nyelve mozoghatott
Jajokkal elegyült, félbe félbe szakadt
Ily keserűséggel telyes szókra fakadt
Pirame! Kedvesem, mitsoda kegyetlen
Sors akar el venni tőlem ily véletlen.
Mitsoda kövé vált szívvél birhatott a'
Ki ártatlan véred ekkép ki ontotta
Miképp vetkezte le az emberiséget
Ki ily kegyetlenül vete neked véget
Mitsoda kegyetlen kéz verhetette beléd
Fegyverét, ezt tőle mivel érdemeléd
Szólj kedves Priame! Szólj hadd tudhatom ki?
Ki volt? hogy fertelmes vérét hadd ontom ki.
Szólj kedves Priamé! szólj hadd tudjam kibe
Volt ily dühös lélek, hadd ferdjék véríbe
Kedves Tisbéd kérdez, szólj hát, felelj neki
Hogy általam fojjon gyilkosod vére ki.
Kedves Tisbéd ölel, eszméj hát ezekre
A téged édesen ölelő kezekre.

--

Lelke, mely tán ment is már Káron tsonakán
E szókra vissza jött s látása ablakán
Még egyszer ki nézett, azzal meg be zárta
Szemét, mert Káron már hamar vissza várta
Ekképpen örökre el hunván a szemek
Érzéketlenekké lettek a tetemek
A bánat, a kétség ekkor mit szülének
Tisbébe, látván hogy vége reményének
A dühösséggé vált szerelem mit mivel
Azt, hogy Tisbe testét tépte körmeivel.
Ábrázattyán sok méj [sic!] barázdákat szánta
Ily könyörületlen lón a sors eránta
Barna haj szálait fűrtösen tépte ki
Látván hogy már nem leszsz több öröme neki.

Mikor egész testét már fel ugarolta
Kedvese holt testét könnyível lotsolta.
Azomba meg látta szerelmese mellett
El tépett fátyolát, megértvén, hogy e' lett
Oka halálának, ujonnan meg retten
Ki rántja a fegyvert kétségbe esetten
Priamus szívéből, melyet benne talált
Hogy az nap neki is az okozzon halált.
Ugyanazon fegyvert által úté mélyen
Tulajdon szívében hogy tovább ő se éljen.
Vére ki omolván ereje el fogyott
Ekképpen Priamus holt testére rogyott
Hídeg teteminek tsokolási között
Belőle is a hív lélek ki költözött
Igy bizonyítá meg forro szeretetét
Önként fel áldozván érette életét.
Hogyha kedvesének tsak azért lett holta
Hogy őt már a holtak közt lenni gondolta
Nála nélkül ha ez élni nem szeretett
Az életről érte ő is önként le tett
Hogy ha élve egybe nem kerülhetének
Legalább poraik öszve ők gyűljenek
Igy szült nekik halált a boszszus tilalom
Igy fedí el őket egy gyászos sir halom
Igy lettek szülei áldozati ők is
Igy vesztek, vesznek el még több szeretők is!

--

Ekkor mi történt volt, mit historizálnak?
Hald meg tsak, mert bizony beillik tsudának
A fa a mely alatt gyászos véget értek
Sajnálván halálok gyászba borult értek
Mert fehér gyümöltse Priamus vérenek
Kiomlása által pirossak levének
Most pedig azt látván, hogy alatta ketten
Onták ki véreket ezen gyászos tetten
Lett meg indulását hogy a fa kitöltse
Feketévé leve pirosuló gyümöltse
Még az érzéketlen fa is így gyászolta
Azt, hogy a tilalom egy hív párt elolta.
Ilyen vége van az gátolt szeretetnek
Ily esettől ma is sok szülék félhetnek
Bártsak már az ilyen szomorú példának
Meghallásából sok szülék tanulnának
Annyi szerentsétlen magzat tánn nem sirna

Ha a választásba szabadsággal birna
Igy pedig sok eszik keserű kenyeret
Azért, hogy a szülék kényére nem szeret
Sok a szülék miatt olyan nyügre talál
Melytől meg nem menti egyéb, mint a halál.
Sok kedves magzatot a gond s méreg vesz el
Azért, hogy megverik egy házi keresztel
A szeretőket hát nem jó meggátolni
Sem két nem szeretőt eggyüvé kaptsolni
Mert lám, ha meg gátlod kik hiven szeretnek
Ilyen gyászos véget azok is érhetnek
Ha pedig olyakat kötsz öszve a kiknek
Szive nem egy, örök bajt szülsz mindenniknek
Mert hol szeretet nints, boldogság sints ottan
Nem fog élni soha az ily pár nyugodtan.

D. P.

Az 1836-ik mostoha Esztendő le írása

A' mi tsapást tsak hozhat egy Esztendő
A' mi inséget hagyhat maga utánn
Azt 1836 el hozta

A mi tájunkra

Ha vissza nézünk le fojt napjaira
Év szakaszszait rendre meg vizsgáljuk
A Tavasz kezdet jól mutatván magát
Kedvezni látszott

Meg indult a fű, az őszi vetések
Életre kaptak, a koránn el vetett
Árpa, zab ki kelt, táplált a reménség
Hogy lesz gabonánk

A Határunkba meg nem számlálható
Sok gyümölcs fáink már pompássan kinyilt
Virágaikból gyümöltsökkel gazdag
Esztendőt vártunk

Meszsze ki terjedt szöllős kertjeink is
Növésnek indult, s apró gerezdekkel
Sűrűnn meg rakott gyenge veszszeikből
Sok bort ígértek

Azomba minden reményünk datzára
Maius, a kies Maius nyolczadika
Egy késő fagyal [sic!] be köszöntvén hozzánk
Tett egy fordítást

Mert a lapajosbb fekvésü szöllőket
Tsak nem egészen, egyszeri tsapással
Ugy tönkre tette, hogy nem kellett hordó
Jeles gazdának

A kies Tavasz szelidebb napjai
A fák ágain már meg bokrosodott
Termő bimbókat virágzásba hozták
Hogy a tsapás jött

Az idejébben érő gyümöls nemek
Virágaikból már fejek kitölták
Már fejledeztek, hogy az első tsapás
Majd mind elsepré

Ha ez egy tsapást a Természet Ura
Meg elégtülvén, nem küldött volna mást
Ily közönséges panaszra fakadni
Nem volna okunk

Mínthogy sok függvén a hely fekvésétől
Még sok helyeken szivelhettük volna
A tsapás sujját, habár ért is kit kit
Az ostor hegye

Mert hejjel hejjel vagy egy vagy más tájon
Házi szükségre egy egy kevés borunk
Kivántsíságból egy egy kis gyümöls is
Maradt volna még

De hogy az ostor négyszer vágott nyomba
A mit az egyik meg hagyott, a többi
Kivált a végső, hóval jött zivatar
Mind el vesztette

Egy ága volt ez a bölts Mindenható
Kezéből ránk száló tanító ostornak
Még is méjj nyomot hagyott maga után
A merre tsapott

El tsapván minden már ekkorra ki kelt
Táplálásunkra szolgáló plántákat
Melyeket a sok ezer munkás kezek
Földbe dugdostak

Egy tsapásnak ez elég, de tán sok is
Ránk nézve, de még hátra volt a nagya
Mely az ostornak másik ágát tette
Ugy mint az aszáj

Mit szült ez, lássuk, szépen neki indult
Reményel tejes [sic!] s szénával biztató
Kaszálóinkat tőből ki égetvén
Nem lett kaszálás

Hijába vártuk mi az apró fünek
Nevekedését, azt nyertük tsak vele
Hogy a mit előbb kaparhattunk volna
Azt is el veszténk

A kopár mezőn éhes barmaink is
A jobb nyarakba legelővel bőves
Tág pusztáinkon hasok meg nem telvén
Bujdostak bőgve

El nem nézhetvén barmaink szomorú
Éheztetését, mit volt mit tenni mást?
Táplálás végett a maga jószágát
Ki ki el hajtá

Ekkép a barom azon avas szőrbe
Tán soványabban, mint ki hajtásakor
Szétszaggattatott, ki ki a magáét
Tartotta kézen

A mi meg még több, már az Ősz derekán
Még tsak heverő lovaink se birtak
Tágas pusztánkon meg élni, más pusztát
Kellett bérlenünk

Még pedig meszsze, Tolna Vármegyébe
A Nyéki pusztát ki vettük jó drágán
Ide törtük szilaj lovainkat
Tetemes kárral

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

A kompot négyszer szoritottuk tele
Keserves kinnal, töréssel, zuzással
Egy holnapig tán, kinlódta a drágán
Bérlett pusztába

Ez alatt végkép le romolván, ismét
Haza törtük, úgy be is fizettünk
Szegény páráknak, hogy annak nagy része
lyetős [?] lett

Most már táplálja ki ki a mint birja
A gondviselés tán még segít rajtok
Még a mellett is sok lónak a bőre
Kerül csávéba

Ez eddig is sok, hát ha majd a télnek
El érkezével takarmányra szorul
Minden jószágunk, ugyan hogy áll elől
A szegény gazda

Máskor is csak volt szűk széna termésünk
Az idő végett, de ennek hijányát
Sarju vagy szalma vagy kukoricaszár
Tsak ki pótolta

De most egyik sints, sok szegény gazda hát
Nem bátorodván bevárni a telet
Idő nap előtt minden jószágait
El vesztegette

Ne hogy a koránn be fogott Tél miatt
A szűk és drága takarmány vétellel
Annyi költségbe keveredjen a mit
Jószága sem ér

Sok az ily módot károsnak itélvén
Nem vesztegetvén semmit el azokból
Idején koránn vásárlott takarmánt
Mint gondos gazda

Mint hogy a leg jobb kaszálón tsak kevés
A száraz földön körül belül semmi
Széna se termett, a Résbe szorultak
Szüksős gazdáink

Ez sem volt elég a szükséghez képest
Mit szült ez? azt hogy az árát felverték
Annyira, hogy tiz s több forintba került
Egy szekér csadé

Minden a ki vett, úgy is bele bukott
Maga se tudja, mikor állhat lábra
Mert a roszz csuhén lehullott lábáról
Minden jószága

Sok nem gondolván a meszszeséggel is
Ki a Sárközbe, ki a Dunán is tul
A hol hallá, hogy oltsóbb a takarmány
El ment vásálni

Oda hajtotta teletetés végett
Ki jármás ökrit, ki szilaj marháit
Sok a juhát is, így segítette ki
Magát a bajból

Magam vagyok egy, a ki Bogyiszlóra
Hajtattam jármás ökreimet s velek
Egy két heverő marhám s lovaimat
Telelés végett

Innen hazulról hoztunk eleséget
Tiz s több mértföldre a velek bánóknak
Több ilyen terhes telelés módjától
Ments meg Ur Isten!

Az ily mostoha Tavasznak Nyara is
Tsak szűk marokkal hintette az áldást
Ugy hogy Tavaszunk alig adta vissza
Az elszórt magot

Buza termésünk jobb volt valamivel
Két három magot adván imitt amott
De ez mind kevés, a gazdák közt ritka
Ki meg nem szorul

Ilyeneket szült az aszáj, a mellett
Bab, borsó, lentse, krumpli kukoritzta
Oly ritkaság lett, hogy tán jövendőre
Magot se kapunk

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

Egy szóval ami szolgál élelemre
Semmi sem termett, gazdaszszonyainknak
Nagy gondot is ad rendesen fel adni
Az enni valót

Lennek, kendernek se magva se szála
Aszszonyainktól a rokka maradhat
Hatsak nem vesznek boldogabb vidékről
Jött fonní valót

Ennyi sok tsapást a mi több tetézt
Az irgalmatlan kolera el jötte
Mely sorba dönté a vénet, az ifjat
Kiméllés nélkül

Szent Mihály Hava és az azt követő
October Holnap sok kesegő árvát
Sok bus özvegyet hagyott gyámok nélkül
Nyomoruságra

Ilyen esztendőt a most élők közül
Tán senki sem ért, hogy mind Háza népét
Mind jószágait pénzes eleséggel
Táplálta volna

Ilyen esztendőt sok közül ritka ért
Hogy frissen fel költ háza népe közül
Egynek vagy másnak még nap hunta előtt
Koporsó keljen

Ilyen szük, ilyen tsapásokkal teljes
Ilyen mostoha, ilyen inséghezó
Eszteudót se mi ne lássunk, se késő
Maradékaink

Vedd el Ur Isten rólunk haragodat
Tsapásod, ha bár meg érdemeljük is
Ily nagy mértékbe ne éreztesd többé
Velünk gyarlókkal

Örök nyugalom kebelébe merült
Gyászos eszteudó, sok időkíg tartó
Emlékezetet hagyta magad után
Nyugodj örökké

Irtam 1837 Januarius Hónap első napjaiba
D. P.

Hatvan éveknék, Házi Hivatalbeli terhes gon-
doknak terhe alatt gyengélkedni kezdő érzé-
keny szívnek fájdalmas ki ömlése.
1837

Gyenge vagyok, igen gyenge.
Ingadozok, mint a lenge
Nád, melyet a szél földíg hajt
Meg sem lábbalom tán é bajt.

Nem látszik semmi nyavajám
Még is jajjal tele a szám
Egy idő olta érzem azt,
Hogy engem valami fonnyaszt.

Gyengülnek érző inaim
Lasudni kezdnek lábaim
Minden tagjaim el estek
Unatkoztak, puhák, restek.

Az élet erő fogy bennem
Már már roskadtá kell lennem.
Földíg le nyom a sok terő
Naponként fogyván az erő.

Roskad az egész alkotmán
Járnom kell támaszok utánn
Bátorságíg támogatom
Még is dülésit várhatom.

Mitől ered gyengeségem?
Mi szüli erőtlenségem?
Le fojt eszteudeim soka
Sorvadságomnak fő oka.

A nem szeretem napokba
Torkíg ülök a gondokba.
A Házi Hivatalbeli
Terhes gondal fejem teli.

E sokszoros teher sujja
Minden erőm fellyül mulja.
Le nyom a földnek poráíg
Ezt nem vihetem sokáíg.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

Ha tsak az Egekben ülő
Nem leszsz rajtam könyörülő,
Ha tsak erőm, egészségem
Viszsza nem adja, ugy végem.

Az öregeket hát tiszteld
Boszszuságra ne ingereld
Ha te ezeket tisztelel
Idővel ugy bánnak veled.

1837. Martiusba D. P.

Későbbi panasz ugyan attól

Vén embernek sok a baja
Környékezi a nyavaja
Kétrét görnyed, krákog, köhög
Éjjel álmában nyöszörög.

Azt a ki virágzott szinte
Élte tavaszszába, mint te
Ne bánts, türd el gyengeségét,
Tiszteld ősz haját, vénségét

Meg gondolván, hogy a vénség
Maga magától betegség
Ne ingereld a beteget
Ugyis szenved az eleget.

Fulladozik, lélegzetet
Kinnal alig, alig vehet
A nem szeretem napokba
Nyakig ül az unalmakba

Ha áldás é, vagy büntetés
A hoszszu élet, Oly kérdés
Míről józanon ítélve
Ellenkezőtől nem félve

Ifju napjai emléke
Míatt nints szívébe béke
A jelent a multhoz méri
Ezt fujoza, azt ditséri.

Hogy áldás! Azt kell mondanunk
Érte az Istent áldanunk
Hogy a mellőlünk el hullott
Sok ezreken tul megtartott

Ha valami nints inyere
Mindjárt fel fortyan a vére
Komorrá leszsz, hamar mordul
Egy sértő szóra felindul.

Mert a Sinai hegyen ült
Isteni Felségtől készült
Tiz parantsok ötödike
Adta s adja értésünkre

Hátha még megsértik jobban
Mint a puszkapor fel robban
Mérge a szeme, szikrádzik,
Míg lassanként meg juhádzik.

Hogy az Isten azokat kik
Attyok, Annyokat tisztelik
Meg áldja hoszszu étellel
Csalhatatlan ígérettel.

A szép virág leszsz kóróvá
A mi ujj volt, válik óvá.
A parazs változik szénné
A fiatal majd leszsz vénné

Ezt a Mindenható mondja
Volt, van, leszsz is reá gondja
A hoszszu étet jutalmul
Meg adja tsalhatatlanul

Ekkor tapasztalja, ekkor
Mily boszszantható a vén kor.
A fiatalnak van kedve
A vén mormol mint a medve

Ha hát a jutalom áldás
A hoszszu élet sem leszsz más
A ki hát vénségét érte
Adjon buzgó hálát érte

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

Hát mikor a vénség köszönt
Reád, szokd meg hogy áldást önt.
Nem kíván é hosszu életet?
Mind az, mind más a ki életet.

Van ki belép küszöbödön
Magyarosan ekkép köszön
Isten éltesse kelmedet.
Áldás hát a hosszu élet.

Ami áldás, nem büntetés
Igy van megfejtve a kérdés
Soká szemlélni a Napot
Ha jó, s óhajtott állapot
Napok hossza ha meg vénit
Türjük erőtlenségeit
Ha vigadtunk ifju korba
Most már a nyögés van sorba
Az Isten segedelmével
Türjük el azt is békével.
Ha pedig oly találkozna
Ki vénné lenni irtózna
Az élve bujjon a földbe
A vénséget ne várja be.

Ötven éves házasságunk le fojtával 1853-ik év
Maius első napján tartott fél százados Házassá-
gunk örömmünnepeére szerzett öröm szózat.

Mint a méjj bánat s a gyötrő fájdalom
Miatt szorult szív le köti a nyelvet
Ugy a nagy öröm által el lágyult szív
Miatt néma leszs

Azért is téged, szeretett Unokám
Kedves Toth Misim! téged szollitlak fel
Hogy a mit tenni érzékeny szív miatt
Nem bírok, olvasd.

--

Egy fél százados öröm nap e mai
Míjenbe kevés házas pár részesül
Ezerek közül ritka, igen ritka
Ki ezt el éri.

A kevesek közt mi dítsekedhetünk
Azzal, hogy együtt, példás szeretettel
Ötven éveket ez nap töltöttük ki
Áldassék az Ur!

Áldassék az Ur, ki azt meg engedte
Hogy a most élő mind négy gyermekeink
Árva kenyérre nem jutva szárnyokra
Kelték általunk.

Áldassék az Ur, ki azt meg engedte
Hogy fiainknak hozzájuk illendő
Három jeles nőt szeretni szerentsénk
Volt életünkbe.

Áldassék az Ur, ki azt meg engedte
Hogy nagyobb, kisebb tizen négy Unokák
Szemlélésébe még gyönyörködhetünk
Asztalunk körül.

Fájdalmas eset ért ugyan bennünket
A halál által egy szeretett menyünk
Szintén egy kedves, életre való Vőnk
Meg válván tőlünk.

El huntak szintén Szüléi körünkől
Még nevetlen hat ön gyermekeink,
Sarjadékból is tizen egy Unokák
Hagyván itt minket.

Meg nyugszunk rajta, az vette el tőlünk
A ki adta volt. Szabados Urok volt
Egy egy halállal mindnyájan tartozunk
Koránn, vagy később.

Minden Kedvesink! kik itt jelen vagytok
Áldás kísérje minden lépésteget
Ti itt maradtok, nekünk már nem soká
Fénylik a szép Nap.

Az évek soka fogyasztya erőnket
Az el gyengülés le ejt lábainkról
Egy szempillantás el oltya életünk
Szállit a sirba.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

[Későbbi bejegyzés, más tintával, feltehetőleg
1855-ből:]

Hetven nyoltz évét be tölté
A ki e verseket költé
Örvendett ifju korába
Még nyög a vének sorába
Meddig nyulik még élete?
A jó Isten elrejtette.

Vég óráját is meg írja
Ha hogy még a tollat birja...

[Az utolsó bejegyzés a fenti vers alá reszketeg
kézzel:]

Hetven nyoltzhoz hat év téve
Ennyi már életem éve... = 84

SZABÓ G. ZOLTÁN

EGY LEVÉLADALÉK KÖLCSEY POLITIKAI PÁLYAKEZDÉSÉHEZ

A Kölcsey-levelezés kritikai kiadásának munkálatai, ill. már előmunkálatai során – az ilyen jellegű munkák természetes következményeképp – kerültek, kerülnek elő újabb, ismeretlen, ill. publikálatlan levelek, sőt voltaképpen az 1960-as, Szauder-féle összkiadás óta jelentősebb mennyiség már az 1990-ben kiadott *Kölcsey Ferenc levelezése*¹ c. kötetben is megjelent, az újabbak pedig majd a kritikai kiadás megfelelő kötetében lesznek olvashatóak. Egy esetben azonban érdemes kivételt tenni, ugyanis egy nemrégien előkerült olyan levélfogalmazványról van szó, amely önmagában is fontos adalék Kölcsey politikai pályakezdéséhez és politikusi alkatának ismeretéhez.

Erről az 1984-ben közgyűjteménybe került, Perényi Zsigmondhoz írt, 1829. június 27-i keltezésű levélről (ill. levélfogalmazványról)² eddig csak annyit tudtunk, amennyit Kölcsey írt az egy nappal korábban kelt, Kende Zsigmondhoz küldött levelében, meglehetősen érdekes és fontos kontextusban: „Édes Zsigám, Itt egy levél, melly mind a’ három Károlyi Grófnak egyformán szollhat. [...] Perényinek hólnap írok ’s ezt magam küldöm.”³ E megjegyzés előtt a Kende Zsigmond számára készült, a Károlyi grófok valamelyikéhez (leginkább Károlyi Györgyhöz) írt, az elkövetkező tisztújításon való részvételre felkérő levél olvasható (lásd a mellékletben).

Már önmagában is figyelemre méltó az, hogy egy voltaképpen szokásos (mintegy rutinszerű) megyei tisztújításhoz miért kell Károlyit, a megye legnagyobb birtokosát külön, minden bizonnyal magánlevélben meghívni, s ha már ilyen meghívólevél készül a szomszéd megye első alispánjának, Perényi Zsigmondnak is, akkor miért tartja fontosnak Kölcsey, hogy személyes ügyének tekintse a meghívást?⁴

E Perényihez írt levél, ill. levélfogalmazvány (és a Károlyiakhoz írt levél) létrejöttével kapcsolatban, első közelítésben annyi látszik valószínűsíthetőnek, hogy hosszú idő óta, ez esetben a szokásos három év helyett 1823 óta, tehát hat év után került sor Szatmár

¹ KÖLCSEY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990 (a továbbiakban: *KölcsLev*).

² Kézirat: OSZK Kt, Analekta 11.854.

³ KÖLCSEY Ferenc *Összes művei* (a továbbiakban: *KÖM2*), II. Bp., Szépirodalmi, 1960, 364.

⁴ A levélfogalmazvány kéziratának jobb felső sarkában ott áll: „Kende’ számára”. Ez arra utal, hogy eredetileg mindkét levél Kende kérésére készült, s valószínűleg később, a megírás után dönthetett úgy a költő, hogy ezt a levelet maga küldi, s erről tájékoztatta külön Kendét is a Károlyi-féle levél elküldésekor.

megyében a tisztújításra,⁵ s ez egyúttal lehetőséget nyújtott az addigi konzervatív megyei vezetés megváltoztatására. Ezzel a lehetőséggel pedig – úgy látszik – Kende Zsigmond és Kölcsey élni is akartak.

Az 1829. július 10-i választások előtörténetét pontosan nem ismerjük, ill. erről sporadikus adataink vannak. Barta István, aki először foglalkozott részletesen Kölcsey politikai pályakezdetével, az 1959-ben megjelent alapvető és a szakirodalomban sokszor idézett tanulmányában⁶ az 1829-es tisztválasztáson a liberálisok győzelmének előkészítésében a fő érdemet Wesselényinek és Károlyi Györgynek tulajdonítja, s véleménye szerint az előbbi „megnyerte a haladás ügyének a reformokra hajlandó fiatal nemesi vezetőréteg legbefolyásosabb tagjait, Kende Zsigmondot, Eötvös Mihályt és másokat, Károlyi György pedig a megye legnagyobb birtokosának tekintélyét, anyagi és erkölcsi eszközeit vetette harcba. E készülődés egyik láncszeme volt Kölcsey Ferencnek a politikai életbe való bevonása is.”⁷ Hasonlóképpen ítélte meg Kölcsey politikai pályakezdetét 1885-ben Jancsó Benedek is.⁸ Nem világos azonban az, hogy ha Károlyi György rangját és befolyását, Wesselényi pedig agitatív erejét vetette be Kende, Kölcsey és mások megnyerésére, akkor miért kellett Kölcseynek Kende felkérésére levelet készíteni Károlyi gróf megnyerésére, ill. a tisztválasztáson való részvételre. Még csak Károlyi György személye sincs meghatározva, hiszen Kölcsey azt írja, hogy „mind a’ három Károlyi Grófnak egyformán szollhat.” (Wesselényi mint „Nemes Erdély Országból” érkezett küldött vett részt a tisztújításán.)⁹ Egyébként Károlyi György politikailag átgondolt részvételére vonatkozóan a Jancsó Benedek és Barta István által interpretált szcenáriónak némiképp ellentmond Károlyi György Bártfaynak, 1829. június 22-én küldött levele, melyben a következőkről tudósítja pesti titkárát: „Tegnap ólta sok változott. Tudniillik a’ restauratio ebbe a’ megyébe 7. Juliusra vagyon határozva, nem könnyen Maradhatok el tőlle mert 2^{kán} el akarván útazni rossz sensatiót tenne ha öt nappal előbb magamat eltávoztatnám, ez a’ többi planumaimban egy kis változást teszen. Pesten 10^{kén} estve leszek ott csak 11^{kén} Mulatok és 11^{kén} estve útamat bétsbe és a’ Külföldre folytatom.”¹⁰ Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy Károlyi nem tett különösebb előkészületeket a tisztújításra. Hogy Kölcsey, ill. Kende levelét Károlyi György megkapta-e, arra nem találtunk adatot, hasonlóképp nem volt nyoma a Magyar Országos Levéltár anyagában a Perényinek küldött levélnek. Azonban mindkét levél létrejöttével kapcsolatban nyilvánvalónak látszik itt Kende Zsigmond kulcsszerepe.

Szerencsére rendelkezésünkre áll Takács Péter kítűnő Kende-pályaképe,¹¹ aki feldolgozta mindazt, ami Kende szerepéről tudható. Tudjuk, hogy Kende 29 éves korában, 1823-ban (tiszteletbeli notáriusság után) első vice-notárius, ily módon a tisztviselői kar

⁵ Lásd erről még Kölcsey *Tisztújítás* c. költeményét.

⁶ BARTA István, *Kölcsey politikai pályakezdeté, Száz*, 1959, 252–302 (a továbbiakban: BARTA).

⁷ BARTA 270.

⁸ Lásd JANCÓS Benedek, *Kölcsey Ferenc élete és művei*, Bp., 1885, 285–286.

⁹ Lásd a megyei jegyzőkönyvet (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2037/1829).

¹⁰ MOL, P 414, Károlyi György iratai, Levelezése Bártfay Lászlóval, 1. fűk, Lad. 1.

¹¹ TAKÁCS Péter, *Kende Zsigmond = Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal*, s. a. r. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp., PIM, 1983, 18–32.

megbecsült tagja lett. Ezzel a funkcióval kapcsolatban megemlítendő Takács Péter figyelemre méltó megjegyzése róla: „Különös képessége volt a nemesi családok egymás közötti perének eligazításában.” Minden valószínűség szerint ez lehetett a Kölcsey–Kende-barátság egyik fontos tényezője, ugyanis a költőnek néhány, többé-kevésbé súlyos perén kívül több, hosszabban elhúzódó, birtokügyekkel összefüggő, ún. zálogos perrel is foglalkoznia kellett,¹² s ezek rendezésében, elintézésében a jó személyi kapcsolatokkal rendelkező, a hivatali ügyintézésben járatos Kende segítségére számíthatott. Minden bizonnyal ekkor alakult ki az a meghitt, bizalmas barátság az írástudó literátor és a gyakorlatias első aljegyző között, melyet levelezésük jól dokumentál (noha az éppen ebből az időszakból meglehetősen hiányos). A segítségért természetesen viszonzószívességre is lehetett számítani. Az első ilyen szívességkérés 1827-ben a *Követek visszaérkezésekor*¹³ c. beszéd megírása volt, majd nem sokkal ezután a nagybányai pénzverő ház ügyében elkészítendő felségfolyamodvány,¹⁴ mely kérés indoka is érdekes: „A’ Nemes Vármegye elbájlolva az 1° Octoberi Köz Gyülésben a’ *Te általad Készült Polgári Beszédem*¹⁵ által Kedves Ferim éngem bizott meg hogy a’ Consiliumnak [Helytartótanácsnak] és vármegyéknek szolló Magyar leveleket én Concipiállyam [fogalmazzam] én pedig egész testvéri bizodalommal járulok ismét hozzád és kérlek Tégedet hogy tedd fel te azokat Kedves Ferim mert különben a’ Polgári Beszéd és ezen levelek’ szerkezetője között a’ rettenetes különbséget megősmérnék, hadd nevelje ezen cselekedeted is bennem az irántad való hálaadotosságot és forró atyafis szeretetet.”¹⁶ A következő kérés Vécsey Miklós főispáni adminisztrátor beiktatására készített „Illuminációs versek” írása 1829 februárjában,¹⁷ majd egy-két hónap múlva a Károlyi György uradalmaiban szolgáló tisztviselők nevében készült üdvözlő vers.¹⁸ Ezek előzték meg az 1829. július 10-i választásokkal kapcsolatos együttműködést.

Az adatokból az látszik valószínűnek, hogy a megyei ügyekben járatos, önnön érdekéit és lehetőségeit a közéletben jól felmérő és ismerő Kende a hatásos érvényesülés érdekében kérte az említett esetekben Kölcsey segítségét. Az alkalmi szívességkérések után következhetett el a hatásosabb, a megyei közélet egészét érintő vállalkozás lehetősége. Ami a Kölcsey-levelezés alapján ebből dokumentálható, az az 1829. június 27-én és 28-án készült, a Kende nevében a Károlyiakhoz és a Kölcsey nevében Perényi Zsigmondhoz írt két levél. A Károlyiakhoz szóló levél feladójaként célszerűbb lehetett Kende

¹² Lásd ezekről CSORBA Sándor, *Kölcsey Ferenc gazdasági irataiból*, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1991.

¹³ KÖM2 II, 7–12, továbbá 1027–1029; és erről Szemerének 1827. szeptember 27-én írt levele: KÖM2 III, 350.

¹⁴ Lásd *KölcsLev* 103–104; erről a felségfolyamodványról eddig nem találtam használható adatot.

¹⁵ Azaz az említett *Követek visszaérkezésekor* c. beszéd.

¹⁶ Lásd *KölcsLev* 103–104.

¹⁷ Lásd KÖM2 III, 361–363. Az *Epigrammák tízi fel világozásban Méltóságos Vécsey és Hajnácskői ifjabb báró Vécsey Miklós urnak császári királyi kamarás és tekintetes nemes Szathmár vármegye fő-ispányi adminisztrátorának jeles beiktatása’ ünnepe estvéjén* c. verset lásd KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái: Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (a továbbiakban: MM4 Versek és versfordítások), 153–155.

¹⁸ Lásd MM4 Versek és versfordítások, 155–156; KÖM2 III, 363–364.

személye, hiszen Kölcseynek az 1672-ben, ill. 1677-ben a Károlyiaknak elzálogosított egykori Kölcsey-birtok, Bakta miatt peres ügyre vihető követelése¹⁹ volt a Károlyi grófokkal szemben, nem említve azt, hogy személye ezen az ügyön túl akkor nem jelenthetett sokat a nagyhatalmú Károlyiak szemében. Azonban az utóbbi, a Perényi-levél különösebb figyelmet érdemel. Vajon miért ragaszkodott a költő a személyes megnyilvánuláshoz? Azt könnyű belátni, hogy Perényi személyének jelenléte a tisztújításon több, mint a szomszéd megye tisztségviselőjének udvariassági látogatása.

Perényi Zsigmond (1783–1849) neve ma mint az 1848/49-es szabadságharc egyik vértanújává él, pályájának korábbi szakaszáról azonban keveset tudunk. Egyetlen használható életrajza egy 22 lapos füzet, amely 1899-ben jelent meg Nagyszöllősen, Doby Antal munkája, *Báró Perényi Zsigmond* címmel.²⁰ Elég korán, 22 éves korában lett Perényi Zsigmond Bereg vármegye főjegyzője, majd három évvel később, 1808-ban a megye országgyűlési követe. Itt megszavazza ugyan a 20 ezer újoncot és a segílyt a Pragmatica sanctio alapján, de feltételként a helyzetről adandó hiteles tájékoztatást s a tényleges szükségletek igazolását hangsúlyozta, ill. igyekezett megszabni. 1811-ben ismét országgyűlési követ, de már mint alispán, s ekkor hivatallal is megkínálják, de nem fogadja el. Ezután titkos feljelentés alapján királyi biztost küldtek ellene a megyére, de a vizsgálat után felmentették. Perényi viszont önértékében sértve lemondott hivataláról, s ekkortól birtokain gazdálkodott. Az 1825/27-es országgyűlésen ismét követ és első alispán.²¹ Szerepléséről Széchenyi 1825. szeptember 26-án (a kerületi ülésről készült beszámolóban) a következőt jegyezte le: „Prényi haltet nun eine, a magyar szivet gerjesztő beszédet”.²² Az 1825. november 2-i kerületi ülésen elhangzott felszólalásáról egy Ferstl-jelentés a következőt írja: „Báró Perényi Zsigmond beregi: Ha az ifjúság nevelése kezdettől fogva nem a hazaszereteten, a trón és alkotmány iránti hűségen alapszik, hogyan lehet a felsőbbektől ezeket az erényeket remélni. A részletezés azonban az operátumokba való. Ismétli, hogy szükséges az egyetem függetlensége, a nemzetiség emelésére pedig az alsóbb osztályokban magyarul kell tanítani, a katonai nevelést intézze az országgyűlés.”²³ Nevét Bajza is elismeréssel említi 1825. szeptember 28-án Toldynak küldött levelében.²⁴ Horváth Mihály is a jelesebb ellenzéki vezérszónokok közt említi a nevét („b. Prényi Zsiga”), Nagy Pál, id. Balogh János, Dessewffy József, Deák Antal stb. nevének társaságában.²⁵ Vahot Imre 1848-ban politikusi pályáját és karakterét a következőképp

¹⁹ Lásd MOL, P 404, Károlyi család iratai, 18. cs.

²⁰ DOBY Antal, *Báró Perényi Zsigmond, a magyar nemzet dicső vértanújának élete*, Nagyszöllős, Perényi Emléklap Gyűjtőbizottsága, 1899. Ez a közlemény lényegében, s többnyire szöveg szerint is, azonos a Vasárnapi Ujság 1871. 12. sz.-ban a szerző megnevezése nélkül közreadott megemlékezéssel. Újabbán megjelent egy másik munka: KERESZTYÉN Balázs, *A Perényiek és báró Perényi Zsigmond élete, emléke Ugocsában*, Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2000; informatív értéke azonban nem haladja meg Dobyét.

²¹ LEHOCZKY Tivadar, *Bereg vármegye monographiája*, I, Ungvár, Polacsek M., 1881, 373.

²² Gróf SZÉCHENYI István *Naplói*, II, 1820–1825, s. a. r. VISZOTA Gyula, Bp., MTA–MTT, 1926, 615.

²³ *Uo.*, 742.

²⁴ BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1969, 254.

²⁵ HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből*, I, 2. jav. bőv. kiad., Pest, Ráth M., 1868, 151.

jellemzi: „És ezen tiszteletre méltó ősz hazafiak sorában illő hódolattal kell üdvözlőnk báró Perényi Zsigmondot, ki kormányhivatalnok létére is ugyszólván egy maga, mindenkor hű bajnoka volt a szabadelmű, az ellenzéki pártnak. És az ugocsai főispánban nem csupán a tiszta hazafiui szándokot, hanem a törvényhozói értelmességet is becsül-nünk kellett. Beszédeit igaz magyarhoz illő nyíltság, tiszta öntudatot tanusító derültség, s előadását nyomatékoság, férfias erély bélyegzé.”²⁶ (Perényi 1833-ban lett Ugocsa vármegye főispánja.) Kölcsey tehát, amikor Perényit szerette volna 1829-ben a meghívott vendégek között látni, a már országosan ismert tekintélyt, a neves szónokot, a hazafias politikust kívánta a tisztújítás vendégéül.

A személyes meghívásnak is van előtörténete. Először 1823-ban lett ismertebb Kölcsey számára Perényi neve, amikor október 5-én kelt levelében, a Tisza túloldalán fekvő Surányban birtokos Bay György²⁷ arról számolt be a költőnek, hogy egy új csatorna átadása alkalmával rendezett ünnepségen felolvasta a lelkes alispánnak, Perényi Zsigmondnak Kölcsey *Dobozi* és *Vanitatum vanitas* c. költeményeit. „Büszke lehetsz benne édes Ferim – írta –, mennyire el ragadta ezen embert Dobozi, háromszor kelle declamálnom előtte, újra meg újra olvasva azt, 's a' leg szebb érzés' könnyei csillogtak szemekben, 's ez a' darab tégedet ő előtte csak magába is halhatatlanított; óhajtva óhajtja esmerettségedet, 's meg kelle ígérnem, hogy egyszer hozzá kérleljelek; Vanitas – vanitatumodban a' szép tömörséget ő is észre vette, 's ezt többen is kedvelték de amazt a' lelkesebbek mélyen érezték; Perényi azt mondá hogy ebbe nem tsak fülei érzik a' szépet hanem szemei is mintegy valamely remek képnek gyönyörű rajzolatain tétováznak 's merengenek.”²⁸ Később Perényi 1825/1827-es országgyűlési szerepéről is tudhatott a költő. Bár ezt nem tudjuk adatolni, pesti tartózkodása idején minden bizonnyal szó kerülhetett rá, leginkább Bárfay révén, Károlyi György szereplésével kapcsolatban. Érthető, hogy ennek ismeretében Kölcsey szívesen vállalta a személyes megszólítást a Perényi Zsigmondhoz küldendő meghívólevélben.

A különös ebben a meghívólevélben leginkább az, hogy Kölcseynek ekkor egy táblabírói cím kivételével²⁹ nem volt funkciója a megyei közéletben és nem volt tagja a megyei tisztikarnak. Mondhatnánk, hogy sem tapasztalata (eltekintve a Kende Zsigmond álnéven készült írásoktól), sem igazi (közösségi) felhatalmazása nem volt ehhez a megnyilvánuláshoz. Ismerete a megyei közéletéről Kende révén feltehetően volt elég, s valószínűleg ez motiválhatta erre a csendes közszereplésre. Mindenesetre nagyon átgondolt, tudatos lépésnek látszik. Legalábbis erre enged következtetni a Kendének küldött és a saját maga által küldendő két levél. A Károlyiakhoz szóló – ha szabad ezt a kifejezést használni – inkább aktuálpolitikai, a helyi hatalmaskodók, ill. a hatalommal visszaélők

²⁶ *Országgyűlési emlék*, szerk. VAHOT Imre, Bp., Kozma V., 1848, 48–49.

²⁷ Bay György (1792–1849) Kölcseyvel, Kazinczyval volt baráti kapcsolatban, Szemere Pálnak távoli rokona, 1819-től Bereg megye második aljegyzője, 1825-től a Bereg vármegyei kászonyi járás főszolgabírája.

²⁸ Kölcsey 84. jav. a kézirat alapján.

²⁹ Kölcseyt az 1829. március 16-án tartott közgyűlésen nevezte ki Vécsey Miklós táblabírónak. (TAKÁCS Péter, *Kölcsey táblabírói élete = Kölcsey és Szatmár megye*, szerk. CSORBA Sándor, TAKÁCS Péter, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár–Hazafias Népfront Szabolcs-Szatmár Megyei Bizottsága, 1988, 87.)

ellen, a kismesek védelmében emel szót,³⁰ míg a Perényi-levél már inkább az országos és a megyei politika összefüggésére és jelentőségére, a hatalomgyakorlók morális felelősségére és minőségére épít, s ez némiképp más politikai nyelv vagy beszéd, mint amelyet például a választási ünnepség alkalmával elhangzottak alapján ismerhetünk. Kölcsey – mint tudjuk – még nem résztvevője a megyei közéletnek, de már – nemcsak két levél szerzőjeként, hanem a szavazók szervezőjeként is, mint azt a Kendéhez küldött kísérőlevél bizonyítja – úgy tűnik, alakítója.

A Perényi Zsigmondhoz írt levélfogalmazvány szövege a következő:

B. Perényi Zsigmondnak

Mtgos Báró, Ngos Ur,³¹ Szathmár Vgyének a' ránk jövő Julius 7dik napján NKárolban³² tisztválasztása leszen; 's midőn ezt Nagyságodnak tudtára adni szerencsések vagyunk, egyszer 's mind hazafiúi bizodalommal könyörgünk,³³ hogy benünket, mint a' Bereg Vármegeyével szomszédos hazának fijasait, akkori jelenléte által³⁴ megörvendeztetni méltóztassék.³⁵ Az a' dicsőség, mellyet Nagyságod Beregnek esztendőig tartott³⁶ szerencsés kormányával, 's az Ország' gyűlésein kitündöklött, szent³⁷ hazafiúságával érdemlett, régen forró³⁸ tisztelőjivé tett minket Nagyságodnak; 's egy illy lélekkel telyes Férfiü³⁹ megjelenése erőt öntene⁴⁰ belénk és hitet az iránt, hogy a' választás' nagy fontosságú munkáját mind magunkra, mind az egész hazára nézve hasznosan fogjuk bevégezhetni. Jól⁴¹ tudja Ngod⁴² azt, 's érezzük mi is, hogy nem csak miénk a' haszon⁴³ és kár⁴⁴ ha Vgyénk' kormányára erős vagy gyáva, hú vagy hűtetlen férjfiak⁴⁵ választatnak. A'⁴⁶ Magistratus' kezei között⁴⁷ nem csak magányos ügyek, de az egész Magyar Hazával köz jusok tétetnek le, 's a' törvények' egész szentsége őrizete alá bízatik; és ha

³⁰ „Emlékezzék meg Ngod, hogy a' mi Vármegeyénk a' Károli fényes ház' bölcsője, [...] ne engedje, hogy olyanok jussanak hivatalokra, kik talán az oltalmatlan, szegényebb Nemesség' jusait megtapodják, 's az adózó népen zsákmányt szedjenek. Boldog az, kit a' szerencse azon polczon tart, honan ezereknek nyújthat oltalmat!”

³¹ Ur<unk>

³² napján [f.i. beszúrva: NKárolban]

³³ könyörgünk <Ngodnak>,

³⁴ akkori <jelenlétén megjelenésének> [f.i.: jelenléte által]

³⁵ méltóztassék. <A' mennyire tudjuk, Vgyénk' ..... köznevében>

³⁶ esztendőig <tart viselt> [f.i.: tartott]

³⁷ kitündöklött, <haz> szent

³⁸ régen <meg> forró

³⁹ Férfiü<nak>

⁴⁰ erőt <és hitet> öntene

⁴¹ bevégezhetni. <Mert> [f.i.: <Mert>] Jól

⁴² tudja <azt> Ngod

⁴³ a' <kár> [f.i.: haszon]

⁴⁴ és <haszon> [f.i.: kár]

⁴⁵ hűtetlen <kezek> férjfiak

⁴⁶ választatnak. <, mert Mert> [az utóbbi f.i.: <mivel> mert] A' [jav. e.: a]

⁴⁷ között [f.i. beszúrva: <ugyan is>]

ezen jusok itt nálunk elgázoltatnak, ha⁴⁸ ezen szentség megmocskoltatik: nem fog e a' közönséges haza⁴⁹ szenvedni, egyik, az egészszel szoros egybefűzésben álló tag szenved-
vén? Adjuk hozzá, hogy leginkább ezen mostani tisztválasztástól⁵⁰ lesz felfűggesztve,
kiket küldendünk majd a' következő⁵¹ Országgyűlésre⁵² követeinknek;⁵³ 's egy lelket-
len,⁵⁴ vagy hűségtelen követ, nem fog e valamint nekünk, úgy az egész Orzágnak meg-
sirathatatlan kárt okozhatni? Mind igaz, ezt fogja talán Ngod mondani, de a' ti⁵⁵
kötelességték, hogy saját Vármegyétekben vigyázat és gond⁵⁶ által mindent jó végre
intézzetek! Igen is Méltóságos Báró; de ha ezen Vgyei Status sok, és másfél század
olta⁵⁷ munkálódó okoknál fogva talán erőtlenebb, mint a' tartomány' nagyságához és
népességéhez képest gondolni lehetne; 's ha ezen erőtlenségének következésében, féltő,
hogy némelly hatalmasabbak' alattomos munkálódásaik ellen elég foganatosan nem
dolgozhatik: akkor lehetetlen, hogy Nagyságod, (olly⁵⁸ hazafi, ki lelkével az egészet
öleli keresztül) részvétellel⁵⁹ ne forduljon felénk, 's tőlünk vigasztaló⁶⁰ megjelenését,
tanácsát, és segedelmét megtagadja. Nem látja e Nagyságod, hogy most hat esztendő
alatt már⁶¹ második tisztválasztásunk ez, mellyre a' régi szokás szerént a' Vármegye'
köznevével egy szomszéd tartomány sem hívatott meg? Nem útat nyit e ez arra,⁶²
hogy mi magunknak hagyva,⁶³ szomszédaink 's rokonaink által nem segítve,⁶⁴ némelly
tehetősebbek⁶⁵ játékvá legyünk? Nem, Méltóságos Báró, Nagyságod ezt megengedni
nem fogja, Ngod kegyesebb lesz, mintsem ez esenkedő bizodalommal könyörgő Nemes-
séget vigasztalás nélkül eressze el; 's mi előre boldogok vagyunk azon hitben, hogy a'
ránk nézve olly fontos napon, benünket Beregnek Jeleseivel együtt meglátogatni méltóz-
tatik. Éljen⁶⁶ szerencsésen a' Méltóságos Báró, 's⁶⁷ fogadja el tőlünk a' legforróbb, leg-
színetlenebb tiszteletet mellyel holtig maradunk

⁴⁸ elgázoltatnak, <'s> ha

⁴⁹ e <az egész> [f.i.: a' közönséges] haza

⁵⁰ mostani <Iisztválasz> tisztválasztástól

⁵¹ kik [utólag hozzáírva: et] <lesznek> [az „sz” jav. erre: „gye”] majd [f.i.: küldendünk] a' <fo> következő

⁵² Ország-gyűlésre [a két szó később alul-felül kapcsolójellel összefűzve]

⁵³ követeink [hozzáírva: nek]

⁵⁴ egy <érd> lelketlen

⁵⁵ ti [jav. e.: Ti]

⁵⁶ és <munka alt> gond

⁵⁷ és [f.i. beszúrva: másfél] század<ok> olta

⁵⁸ Nagyságod, (<egy> olly

⁵⁹ keresztül) [a sor végén utólag hozzáírva: részvé- [a köv. sor eleje:] <ne vegyen> tellel

⁶⁰ tőlünk <tana> vigasztaló

⁶¹ most [f.i. beszúrva: hat esztendő alatt] már

⁶² Nem <azt teszi e ez> [f.i.: útat nyit e ez arra]

⁶³ hagy<at>va,

⁶⁴ segít<et>ve,

⁶⁵ tehetősebbek<nek>

⁶⁶ méltóztatik. <Bizodalom köt ébreszt bizodalmat,> Éljen

⁶⁷ Báró, <'s adja az ég, hogy> 's

A levél utóéletével kapcsolatban szükségesnek látszik még az alábbiakat közölni. Az 1829. július 7-re kitűzött tisztújítás több megye tisztségviselőinek részvételével zajlott le, melyen Perényi Zsigmond is jelen volt. Bereg vármegye küldöttségén kívül ott voltak Szabolcs, Ugocsa, Zemplén, Bihar, Közép-Szolnok küldöttei, ott Szatmár, Nagybánya és Felsőbánya városának küldöttsége, az erdélyországi küldöttek (köztük Wesselényi Miklós), s külön említette a jegyzőkönyv a Károlyi-ház fiscalisait, s természetesen a nagyszámú megyei nemességet. A választási ünnepséget némiképp megzavarta a kirendelt napon bekövetkezett földrengés, mely a megyeházát sem kímélte, minek következtében az udvaron állítottak fel sátrakat, s ott foglaltak helyet a választásra érkezett méltóságok, a statusok és rendek. A választási események kezdetéről érdemes idézni a jegyzőkönyvet:

„A Megye Háznál lévő Palotának kitsiny, épen az ezen napot megelőző napokban, a' nagy Földindulás által meg gyengített romladozó állapotja miatt, az udvaron a' tartandó Gyűlésre nézve tágas sátrak készítettén, minekutána a' számosan öszvegyűlt Méltóságok, Karok, a' Méltóságos Administrator Urral együtt, a' Méltóságos Megyés Püspök Ur által tartatott Sz. Miséről, és a' Sz. Léleknek buzgó meghívásáról vissza tértek volna számosan a' Méltóságok, és Tekintetes Karok és Rendek tisztelettel megkérvén a' Méltóságos Fő Ispányi Helytartó Urat, hogy minekutánna a' nagyon számosan öszvegyűlekezett Nemességnek sokassága, a' sátorban felkészített asztalokat, és padokat öszvetördelte volna, siettetné ő Méltósága a' Gyűlést felnyitni, 's elkezdeni, azomban a' Méltóságos Fő Ispányi Helytartó Ur nyilván kijelentette a' Statusoknak, 's Rendeknek, hogy mind addig, méglen a' Köz Nemességnek lármás zugása le nem tsendesítettik, 's a' sátor alatt asztalok, 's padok rakattatván, a' Statusok, 's Rendek a' dolog méltóságához illő ülésből, rendes Deputatio által meg nem hívják, mind addig a' Gyűlésben le nem jön, sőt ellenkező esetben kéntelen léssen e' mai napra határozott Sessiót a' holnapi napra elhalasztani.

A Tekintetes Statusoknak, 's Rendeknek törekedések után a' nemesség ugyan tsak letsendesítettén, a' Statusok, 's Rendek, Királyi Tanácsos Első Al Ispány Isaák Sámuel Urnak Elölülése alatt a' Táblát elfoglalván, a' Méltóságos Fő Ispányi Helytartó Urnak illendő meghívására deputáltattak Fő Tisztelendő Schlakta Márton Szathmári Kanonok Ur, Méltóságos L. B. Perényi Zsigmond, L. B. Perényi Gábor, Patay István, Nemes Szabolts Vármegyének, Zsombory Imre Nemes Bihar Vármegyének V. Ispánnya, Péchy Ferencz, Fráter Mihály, Jármay László, Morvay Károly, 's Bay Ignác Táblabírák, Mándy Péter, és Luby Károly Fő Szolgabírák, Uray Bálint VNotarius és Zimán Ferencz Eskütt, a' kik kiküldetéseknek eleget tévén, jelentették, hogy a' Méltóságos Fő Ispányi Helytartó Ur tústént meg fog jelenni.

Tisztelt Méltóságos Fő Ispányi Helytartó Ur kevés idő mulva megjelenvén, e' következő díszes beszéddel szólította meg a' Statusokat 's Rendeket.”

A szokásos közhelyeket tartalmazó beszéd⁶⁸ elhangzása után az „Első Al Ispány Kis Dobronyi Isaák Sámuel Ur felkelvén, e' következő ékes beszéddel, a' Nemes Vár-

⁶⁸ „Valóban nemes arany szabadságunknak olly drága része ez [ti. a választás], mellynek párját kedves hazánk' határán tul kevés heljen leljük fel, mellyet annál fogva a' vele való helyes, czélerányos, érett élés által érdeme szerént megbecsülni, mindenki köteles” stb.

megyének hiteles Petsétjét, a' Méltóságos Administrator Urnak általadta, 's Első Ispányi Hivatalától nyilván leköszönt." E második beszéd témája „a Hazának ugyan is szolgálni ditsőség, gyönyörűség, s kötelesség" gondolata körül forgott. „Ezt követte Berenczei Kovács Sándor Fő Notariusnak ide leirt beszédje, mellyben az egész megyebeli Tisztviselők Nevében a' Közhivatalról lemondván, minden megyebeli Tisztviselő maga hivatalát a' Méltóságos Administrator Urnak által adván a' nevezett Fő Notarius a' Megye Levelesházának kultsait, 's Iró tollát a' Méltóságos Administrator Urnak." Ez a harmadik beszéd is a nemesi szabadság dicséretét zengte.⁶⁹ Ezután következett maga a választás, mely jelentős változást hozott a megyei tisztikar összetételében, ekkor lett Kende Zsigmond a Nyíri járás főszolgabírája, a Nagybányai járásé Eötvös Mihály, Kölcsey későbbi követtársa, s ekkor nevezte ki a főispáni adminisztrátor Kölcseyt első vice-notariusnak. A választási események utolsó aktusa a táblabírák kinevezése volt. A „külföldiek" között szerepelt Perényi Zsigmond is, a megyebeliek közt Kölcsey Gábor, a költő unokatestvére és Kölcsey Péter, a költő öccse, aki szintén egyike volt a választások megszervezőinek.

Ezzel a választással kezdődött a költő voltaképpeni politikai életútja, s annyi tanulsággal vagy bizonyossággal szolgálhat az itt közölt, Perényi Zsigmondhoz írt levélfogalmazvány, hogy ez az életpálya már a kezdet kezdete előtt szilárd morális alapokon nyugodott.

Utóiratként Kölcsey és Perényi kapcsolatát illetően hadd álljon itt egy adat kettejük utolsó találkozásáról. Kölcsey Antónia jegyezte fel naplójában 1840. augusztus 19-én a következőket: „Tegnap Báró Perényi 'Sigmond volt itt, Csekén 's meglátogatá Ferencz bácsim sírját."⁷⁰ Ez a látogatás a pusztai tiszteletadáson túl kettejük mélyebb személyes kapcsolatára utal.

Melléklet: Kölcsey Ferenc levele Kende Zsigmondhoz

[Cseke, 1829. június 26.]

Gróf Károli Györgynek.

Méltóságos Gróf, Nagyságos Urunk, Ime egy hazafiúi megszollítás, Méltóságos Gróf! 's adja az ég, hogy Nagyságod ezt azon részvétellel fogadja, mellyel mi ohajtjuk, 's Nagyságodnak kegyességétől remélljük is.

Hat esztendő olta tisztválasztás nálunk nem történt, 's most, midőn a' jövő Julius hónap 7dikére új tisztválasztás rendeltetett, mindent szükség elkövetnünk, hogy jól megdolgozott választással a' hosszú idő alatt becsúszott visszaéléseket elhárítsuk; a' magá-

⁶⁹ „Dicsőült Eleink és kedves Magyar Hazánkban a' Törvények által állapították meg a' Magyar nemzetnek Törvényes szabadságát, mellyet bár az irigy szomszédok gyakorl izben végső veszéljvel fenyegettek is, gondos eleink azt vagyonaiknak, 's véreknél feláldozásával e' mai napig épségben fenn tartották, és úgy hagyták reánk – háláadó maradékaikra – hálá örökös hálá dicsőült eleink elhunyt hamvainak!" stb.

⁷⁰ KÖLCSEY Antónia *Naplója*, s. a. r. GÁBOR Júlia, Bp., Magvető, 1982, 83.

nyos ember' bátorságban létének talpkövéit megvessük; 's a' törvény' és igazság' kiszolgáltatását 's hazánk' sérthetetlen jusait a' lehetőség hűségesez kezek között tegyük le.

Volt idő, midőn a' Vgyei hivatal után senki nem ásítozott [!]; 's az, mint közönséges teher, az attól vonakodó Erdemesnek vállaira erőszakosan tététt fel. De e' napok többé nincsenek; és számos romlott lelkűek a' hivatalt haszonlesés eszközévé alacsonyítván le, annak vagy elnyerésére, vagy megtartására alattomos úton, pártszerzés, megvesztegetés 's több e' félék által törekednek. Mit várhat ilyen esetben a' magányos ember? mit várhat a' haza? mindnyájan által látjuk; 's általlátjuk azt is, hogy Nagyságod, Kinek nemzetsége Vgyénk' legszebb 's legnagyobb részének birtokában századok oltá virágzik, sem magányos ügyeit, sem alattvalóinak szerencséjüket hidegen tekinteni nem fogja, 's tisztválasztásunkban kétségkivül részt veend. De könyörgünk Ngodnak, hogy részvételét ne csak a' magáéira, hanem reánk is kiterjeszteni méltóztassa; 's ezen könyörgéssel annál biztatóbb reménység alatt járulunk elő: mennél jobban érezzük azt, hogy ha egy felől Ngodnak köz tiszteletben álló, szent hazafiúsága a' köz ügyet minden esetben szívén hordozza; más felől az a' Nagy születés és birtok, melly Ngodat, Grófi Testvéreivel együtt, a' Szathmár Vgyei Status' természetes Előljárójává teszi, kötelezi Ngodat, ezen Statust pártfogás által vígasztalni és erősíteni. Lehetetlen is, Méltóságos Gróf, hogy Nagyságod ezen kötelesség' szentségétől mélyen meghatva ne legyen; 's midőn mi Ngodat arra emlékeztetni bátrak vagyunk: tökéletesen hisszük azt, hogy Ngod ez által magát megbántatottnak lenni nem tartja; sőt inkább ez a' bizodalom, mellyel itt megszollamlottunk, Ngod' kegyességét erántunk felébreszti, 's közelebbre fűzi közöttünk a' lánczot, melly minden hazafit, nagyot és kicsinyt, a' közönséges ügyekre és jusokra nézve egy körben tart. Igen is, Mgos Gróf! Ngod fog reánk egy tekintetet fordítani, 's megengedi azt kegyességétől kinyernünk, hogy a' reánk jövő fontos napon közöttünk megjelenjen, 's minket minden jóban, szépben és igazban pártfogoljon. Emlékezzék meg Ngod, hogy a' mi Vármegeyénk a' Károli fényes ház' bölcsője, 's ne engedje, hogy annak virágzása méltatlanok által meghervadjon; ne engedje, hogy olyanok jussanak hivatalokra, kik talán az oltalmatlan, szegényebb Nemesség' jusait megtapodják, 's az adózó népen zsákmányt szedjenek. Boldog az, kit a' szerencse azon polczon tart, honan ezereknek nyújthat oltalmat! boldog Ngod is, mert íme egy Vgyének Nemessége fordul felé; 's lehetséges lenne e, hogy Ngod ezen pillantat eránt érzéketlenül maradjon? Eljen szerencsésen a' Méltóságos Gróf, 's adja meg az ég Ngodnak a' jelenkor' és maradék' áldását; mi forró tisztelettel maradunk &tc. Sz Vgye Nemessége.

Édes Zsigám, Itt egy levél, melly mind a' három Károli Grófnak egyformán szollhat. Pataýnak nem írtam, de ennek is jó lesz, ha egy intó levelet küldetek. Perényinek hólnap írok 's ezt magam küldöm. Nagyon, igen nagyon bánom; hogy itthon nem valék, midőn kerestél; sokat kellett volna szóval mondanom, a' minek ezen levélben helye, 's ezen rövidségben ideje nincs. Ember innen 's a' környékből lesz elég; de neked 's nektek Károlban előre jó rendeléseket kell tennetek quartier és élelem 's ital eránt. Az én planumom ez; Te haza jösz Czégénybe, feltésem restauratio előtti Csütörtökön, 's azonnal ide tudósítol minket, mint állanak a' dolgok a' Gencsi Conferentia után? hol fognak az

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

emberek bequartieroztatni? egy úttal nézz ki nekünk is valami alkalmas helyet, ne hogy bemenetelünkör már a' jó helyek elfoglalva legyenek. Mi megyünk restauratio előtt Szombaton Károlba; a' népség pedig – három csoportban – Vasárnap estére érkezik a' Mérgeshez, vagy ha jó lenne a' Kasodhoz, 's onnan Hétfőn reggel Károlba. – Ha ezen pontok közül valamelyiket másképen akarnád, tudósíts minél elébb okaiddal együtt. Ezen ide zárt levelet Péter Öcsémnek ha csak lehet, expressus által Károlbol vagy Gencsről küld el, mert a' postán elkéshet, minthogy Almosd nem esik postahelytt. Péternek ott kell lenni a' restauratió, mert ő százzal ér fel; de Péchyt 's a' több Bihariakat ne bántsátok, mert ezek, miért nem tudom, de Csomayra haragusznak. Ezen tisztelt Barátunkat ölelem, vidd meg neki forró tiszteletemet. Àdieu!

Cseke. Junius 26dik. 1829.

Ferid.

Még egyet! a' kétséges barátoktól őrizkedjete, ne hogy a' Gencsi Conferentia semmivé legyen; azt mondják, Kulin is ott lesz; de ez az ember Domahidynak szövetségese. Vigyázatok! Ignáczi hónap indul Károlba, ha találkozol vele, tőle írhatnál. Öllelek édes Barátom, 's várok valaszt, még pedig hosszút és környűlállásost.

GRACZA LAJOS–GÁNGÓ GÁBOR–MIKLÓS GERGELY

EÖTVÖS JÓZSEF ÖT ZENEI TÁRGYÚ LEVELE FRIDERIKE MÜLLERHEZ

Eötvös József viszonya a zenéhez három síkon vizsgálható: mint gyakorló muzsikusé, mint közéleti személyisége és mint művelődéspolitikusé.

Mint gyakorló muzsikus nemcsak a fuvolához értett,¹ hanem komponált is: „6 *Allemande avec Trio et Coda pour la Pianoforte* című zongoraműve 1832 körül jelent meg Pesten Lichtlnél”² – írja a *Zenei lexikon*.³ Mona Ilona repertórium a 184. tételszám alatt tartja nyilván a művet, melynek nyomtatott példánya még nem került elő.⁴

1839. december 18-án Pozsonyban ismerkedik meg az akkori európai zenei élet nagy magyar reprezentánsával, Liszt Ferencel. Liszt másnap Eötvös társaságában vett részt az országgyűlés ülésén.⁵ Biztosra vehető, hogy jelen volt a pozsonyi Liszt-koncerteken is.

December 23-án Liszt továbbutazott Pestre. Sötér István említi, hogy 1839/40 telén „Pesten ad hangversenyt Liszt Ferenc, s a haladó nemesség tüntetésszerűen lelkesedik érte ’patrióta liberális’ művészete és George Sand, valamint Lamennais iránti barátsága miatt. A Liszt tiszteletére adott bálók egyikén táncolnak először Eötvös és Trefort a zenekedvelő Rosty-család leányaival...”⁶ Sötér itt Trefort Ágoston kéziratosszerű életrajzából idéz, amely később jelent meg nyomtatásban.⁷ Somssich Andor Liszt-életrajzában megadja a bál pontos dátumát, 1840. január 7-ét.⁸

¹ PULSZKY Ferenc *Életem és korom* című visszaemlékezései szerint (Bp., Ráth Mór, 1880–1882) Eperjesen Kisfaludy Károly *Csalódások* c. 1827-ben előadott vígjátékának nyitányába „beleszóttak egy flótasólót, melyet ő közbámulatra elfűjt, s nagy tapsot aratott.” Fuvola-tanulmányairól érdekes részleteket közöl BÉNYEI Miklós, *Múzeumi Kurir* (Debrecen), 25(1977), 22–24.

² Tudományos Gyűjtemény, 1832; idézi: MÁTRAY Gábor, *A muzsikának közönséges története és egyéb írások*, szerk. GÁBRY György, Bp., Magvető, 1984, 257.

³ *Zenei lexikon*, szerk. SZABOLCSI Bence, TÓTH Aladár, I, Bp., Zeneműkiadó Vállalat, 1965, 568.

⁴ MONA Ilona, *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1989, 47.

⁵ Az osztrák titkosrendőrség ügynöke a következőket jelenti Bécsbe december 25-én: „...Schließlich wurde der Pianist Liszt, der gestern im Theater mit seinem Rákóczi rasenden Beifall erntete, von Graf Lajos Batthány und Baron Eötvös zu Versammlung des Hochadels mitgenommen...” Idézi: NÁDOR Tamás, *Wenn Liszt ein Tagebuch geführt hätte...*, Bp., Corvina, 1987, 105.

⁶ SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, 109.

⁷ TREFORT Ágoston *Önéletrajza*, ford. BARSÍ János, szerk. CSORBA Csaba, Sátoraljaújhegy, Kazinczy Ferenc Társaság–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1991, 41.

⁸ Ifj. SOMSSICH Andor, *Liszt Ferenc élete*, Bp., Magyar Irodalmi Társaság, 1925, 137.

Mint közismerten zeneértő közéleti személyt, 1845. június 8-án a Pestbudai Hangász-egyesület választmányi elnökévé választja Eötvöst. Az egyesület részére Liszt 1840. január 6-án alapítványt létesített egy „Pesten felállítandó Nemzeti Conservatórium javára”. A konzervatórium 1867-ben a Nemzeti Zenede nevet vette fel. Eötvös maga 1847. április 11-én „számos és elháríthatatlan foglalatosságok” miatt lemondott a választmányi elnöki hivatalról.⁹

Eötvös ismeretsége Liszttel annak 1846-os második magyarországi hangversenykörútja alkalmával barátsággá alakult. Liszt május 6-án a pesti Nemzeti Színházban adott hangversenyének teljes bevételeit ismét a létesítendő Nemzeti Conservatórium javára ajánlotta fel. Erről egy Eötvöshöz intézett magyar nyelvű (!) levélben értesítette a Hangászegyesületet. A levél fakszimiléjét Major Ervin közölte idézett munkájában. Számos levele bizonyítja, hogy Liszt viszonzta Eötvös baráti érzelmeit. 1846. november 10-én Temesvárról írja például barátjának, Augusz Antalnak: „Ha alkalma lesz találkozni Eötvös Pepivel adja át neki meleg üdvözetem.”¹⁰ Ugyancsak Sötér írja idézett munkájában, hogy „1865-ben a Lisztet vizontlátó Eötvös előtt talán ezek az emlékek elevenednek föl, midőn Naplójában ilyen sorokat vet: Annyi időt töltöttünk ifjú napjainkban egymással, hogy ámbár soha intimitásban nem éltünk, Lisztnek vizontlátása nekem ép annyi emléket ébresztett, mint ha régi baráttal találkoztam volna”. Ugyanis a Pest-budai Zeneegylet 25 éves fennállására rendezett zeneünnepélyre meghívták Lisztet, hogy augusztus 15-én Szent Erzsébet című oratóriumát vezényelje a Redoute-ban. Ez alkalommal találkozott újra Eötvössel.

Második miniszteri tevékenysége kezdetén hozzá fordul a Budai Zeneegylet a Liszt koronázási miséjének előadása körül felmerült problémák orvoslása érdekében.

Mint művelődéspolitikus a kiegyezés után megalkotta a népiskolai törvényt, melynek keretében mindenki számára lehetővé vált az elemi fokú ének- és zenetanulás: „Jó félévvel Eötvös törvénye után már énektankönyv is van a népiskolák számára” – írja Legány Dezső a törvény foganatosításáról.¹¹ Körülbelül ez időre, 1869 őszére esik egy létesítendő zeneakadémia gondolatának újbóli felbukkanása. A kultuszminiszter azonban a hírek szerint nem barátja a gondolatnak. Állítólag azt mondta egyszer Ráth Mórnak: „Mégkérem Ófelségét, hogy Lisztet engedje teleaggatni rendjelekkel, nevezze ki a legmagasabb főzeneigazgatónak; de azt ne kívánják tőlem, hogy oly intézetet állítsak az országban, melynek minden életföltétele hiányzik.”¹²

Nem sokkal ezután, 1871. február 2-án váratlanul elhunyt Eötvös József báró. Temetésén, február 9-én Mozart *Requiem*jét játsszák. A választás mintegy Eötvös zenei ízlését tükrözte: köztudottan a klasszikus zene híve volt. A barátja által képviselt új zenei irányzattal („Neudeutsche Schule”) nem tudott megbarátkozni: a 19. század konzervatív

⁹ MAJOR Ervin, *Liszt Ferenc magyarsága: Liszt Ferenc, báró Eötvös József és a Pestbudai Hangászegyesület*, Magyar Muzsika, 1(1935), 7–11.

¹⁰ ECKHARDT Mária, *Liszt Ferenc válogatott levelei: Ifjúság – virtuóz évek – Weimar (1824–1861)*, Bp., Zeneműkiadó, 1989, 108.

¹¹ LEGÁNY Dezső, *Liszt Ferenc Magyarországon 1869–1973*, Bp., Zeneműkiadó, 1976, 69.

¹² LEGÁNY, *i. m.*, 71. – Pedig BUDAY Tibor szerint sógora, Rosty Pál is igyekezett őt megnyerni az eszmének: Muzsika, 8(1966), 5–7.

(klasszicisztikus) és újromantikus irányzatainak harcában tehát az előbbi mellett foglalt állást. Hogy mennyire értelmetlen volt a harc, mutatja a tény, hogy ma már mindkét zenei irányzat klasszikusnak (a szó „maradandó” értelmében) számít. Liszt február 5-ére és 12-ére tervezett matinéját lemondja a gyászidőre való tekintettel.¹³ Tizennégy év múlva zenei emléket állít ifjúkora társának, Eötvös „Pepi”-nek. 1885. július 30-án írja Bécsből hűséges barátnőjének, Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegnőnek: „Je m’enforce musicalement dans le Magyarisme par 6 ou 7 portrait historique: Etienne Szechenyi, Deak, Ladislaus Teleky, Eötvös, Vörösmarty, Petöfi et le cortège funèbre de mon ami Mosonyi...”¹⁴

Eötvös nemrégiben felbukkant zenei tárgyú levelei, érzelmi szempontból, a bevezetőben elmondottnál többet árulnak el a zenéhez fűződő kapcsolatairól, és megvilágítják a művészetről vallott nézeteinek, a közéleti személy és politikus egyes állásfoglalásainak és döntéseinek hátterét. Kultúrtörténeti szempontból ezenfelül azért is érdekesek, mert az 1840-es évtized első feléből nem túl nagy számban ismertek Eötvös-levelek.

A német nyelvű levelek címzettje Friderike Müller osztrák zongoraművésznő és zongoratanárnő. Friderike Müller (1816–1895) Brünnben (ma Brno) született, zenei tanulmányait Bécsben nagynénjénél folytatta, aki maga is elsőrendű zongorajátékos volt. Az ő kíséretében utazott Friderike 1839-ben Párizsba, ahol 1841 májusáig, majd 1844 decemberétől 1845 februárjáig Chopin tanítványa volt. Chopin neki ajánlotta *Allegro de Concert* op. 46 (A-dúr) című művét.¹⁵

A levelek az 1841 októbere és 1852 (1853?) novembere közötti időben keletkeztek, és a címzett (férjezett Streicher) leányának, Caroline Streichernek hagyatékából származnak. Az első levél (keletkezési dátuma 1841. október) a göppingen–budapesti Liszt Ferenc Archívum, további három az ercsi Eötvös József Emlékmúzeum birtokában található. Utóbbiak leltári száma: 1 (keletkezési dátum: 1844. január 14.) 2000.47.1., 2 (keletkezési dátum: 1849. december 22.) 2000.48.1. és 3 (keletkezési dátum: 1852. [1853.?] november 4.) 2000.49.1. Egy ötödik levél (keletkezési dátum: 1841. november) csak a címzett leányának, Caroline Streichernek gépírásos német nyelvű másolatában áll rendelkezésünkre, az eredeti lelőhelye ismeretlen. A következőkben közöljük a levelek szövegét és magyar fordításukat.

Az első levél dátuma Friderike Müllertől származik („Oktober 1841”) Caroline Streicher megjegyzésével: „von Mamas Hand”.

A Mademoiselle Frederique de Müller à Ercsin.

Ich übersende Ihnen hiemit einen Brief an Thalberg,¹⁶ welchen ich für umso nöthiger hielt, als ich auf mein erstes Schreiben keine Antwort erhalten, und folglich glauben

¹³ LEGÁNY, *i. m.*, 260.

¹⁴ LA MARA, *Franz Liszt's Briefe*, VII, Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1902, 427.

¹⁵ Friedrich NIECKS, *Friedrich Chopin als Mensch und als Musiker*, Leipzig, F. E. C. Leuckart, 1890, II, 366–370.

¹⁶ Sigismund Thalberg (1812–1871) osztrák zongoravirtuóz, az 1830-as években Liszt nagy riválisa.

muß, dass selber verloren gegangen, da er keine Hausnummer auf der Adresse führte, und Postbothen nicht begreifen, dass es nur einen Thalberg giebt. –

Ich habe Th. in diesem Schreiben gebethen – um langwiriges Hin und Herschreiben zu verhüten – in einem bei Kraft unter Ihrer Adresse niedergelegten Zettel, Tag und Stunde zu nennen, in welcher er daselbst mit Ihnen zusammenkommen wird, und ich bitte Sie daher, wenn Sie den Brief Thalberg übersenden, entweder seine Antwort warten, oder selbe bei Kraft abholen zu lassen. – Fest überzeugt Ihre Kunst nur nach Ihrem Werth beurtheilt zu haben, sehe ich mit Freude dem Augenblick entgegen, wo sie sich auch die allgemeine Anerkennung erwerben wird. Die Bahnen der Kunst sind schwer und dornig. Doch jede Lebensart hat ja ihre Leiden, und die des Künstlers hat doch auch Augenblicke der Seeligkeit, Augenblicke in denen die kühnsten Hoffnungen seiner Seele verwirklicht vor ihm dastehen, in denen er das längstgeträumte Urbild seines Geistes geschaffen vor sich stehn sieht, und fühlt, dass er gelitten und geduldet, doch nur wie die Perlmuschel, um einen Schatz zu erzeugen. Leben Sie wohl, und erinnern Sie sich manchmal

Ihres aufrichtigen Freundes

Eötvös

Müller Friderike kisasszonynak Erccsin

Ezennel megküldök Önnek egy Thalberghez írt levelet, amit annál inkább szükségesnek tartok, mivel első levelemre nem kaptam választ, tehát azt kell hinnem, hogy elvesszett, mivel a házszám nem volt feltüntetve a címzésen, és a levélkihordók nem tudják felfogni, hogy csak egy Thalberg létezik.

Abban a levélben arra kértem Thalberget, hogy – hosszadalmas levélváltás megelőzése céljából – egy Kraftnál letétbe helyezett cédulán nevezze meg a napot és az órát, amelyben találkozik Önnel, ezért arra kérem, ha elküldi Thalbergnek a levelet, vagy várjon a válaszára, vagy hozassa el Krafttól. Szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy az Ön művészetét csak a maga értéke szerint ítéltem meg; örömmel várom a pillanatot, amikor ez az általános elismerést el fogja nyerni. A művészet útjai rögösek és tövisesek. Azonban minden életformának megvannak a szenvedései, és a művész életmódjának léteznek boldog pillanatai, pillanatok, melyekben lelkének legmerészebb reményei megvalósulva állnak előtte, melyekben szellemének régóta álmodott mintaképét megvalósulva látja maga előtt, és érzi, hogy bár szenvedett és túrt, de csak mint a gyöngyagyló, hogy kincset hozzon létre.

Isten Önnel, és emlékezzék néha őszinte barátjára

Eötvösre

A második levél ugyanazon év novemberében kelt, címzés és a keltezés helyének megjelölése nélkül. A dátum Friderike Müllertől származik, Caroline Streicher megjegyzésével: „Mamas Hand”.

Sie können nicht glauben, wie Leid es mir gethan, Sie des Vergnügens mit Thalberg bekannt zu werden beraubt zu sehen, da ich überzeugt bin daß Ihnen sein Rath vielleicht von Nutzen, sein persönlicher Umgang aber jeden Falls höchst angenehm gewesen wäre. – Sie wünschen meine Ansicht über Ihre Pläne zu wissen, und ich will sie Ihnen ganz

offen mittheilen. Erstens bin ich ganz Ihrer Meinung nicht in Wien zu spielen, es ist nun einmal eine der menschlichen Thorheiten, sich eben vor jenen zu fürchten, von denen man am besten wissen sollte wie wenig ihr Urtheil werth ist, und in der Kunst wie in der Welt ist bescheidene Schüchternheit keine jener Tugenden die wohl im Himmel doch sicher nie in der Welt belohnt werden, wo in Jahrhunderten einmal, in Gedränge von Umständen einer durch die Menge selbst gehoben wird. Doch meistens immer nur der hoch steht, der sich selbst seinen Platz gewählt. Es glaubt niemand wie viel vom ersten Auftreten abhängt, und nur wer unbefangen bleibt kann hoffen, dass es ihm gelingen wird. Wenn Sie in Wien zum Clavier treten, können Sie nicht ruhig bleiben, wo hin Sie blicken, sehen Sie ein besorgtes Gesicht, jedes Antlitz, wenn auch so unbekannt scheint ein Bekannter, oft ein Feind, und eh Sie noch die Tasten berühren, haben Sie schon bereut, aus dem Kreise getreten zu sein in dem Sie so oft ruhig mitgehört, wie sollen Sie da Begeisterung finden, und Sie fühlen zu sehr für Kunst um mit sich zufrieden zu seyn wenn Sie sich nur produzieren.

In der Fremde ist es ein anderes, Menschen die Sie nicht kennen sind nichts für Sie, wenn auch von Tausenden umgeben, fühlen Sie sich allein, und wenn Sie erst in die Tasten greifen, wenn Sie die vollen Klänge eines Beethovenischen Concerts umrauschen, und sich in jedem Accord eine Erinnerung früher Tage in Ihrem Herzen erhebt, da werden Sie begeistert sein, und begeistern können, denn es ist nun einmal unsere traurige Bestimmung kein Gefühl hervorrufen zu können, das wir nicht selbst empfinden. – Ich bin ein Mann, und vielleicht keiner der Schüchternsten und doch war ich nie im Stand im Stuhlweissenburger Comitatus zu sprechen, ich ging in Borsoder Comitatus wo mich niemand kannte, und ich glaube wenn ich jetzt zurück käme hätte sich Cziráky¹⁷ nicht über meine allzu große Schüchternheit zu beklagen. –

Anderer Meinung bin ich über Ihr Projekt nach Paris zu gehen, Paris ist nicht der Ort eine Reputation zu gründen, ich rathe ganz für Deutschland. Gehen Sie nach Leipzig, Dresden, Baden Baden, Stutgard, München, spielen Sie überall, überlassen Sie mir das journalistische Alarm blasen, und wenn Sie dann nach Frankreich kommen stehe ich Ihnen gut für Ihren Succès; doch lassen Sie sich ja nicht bereden Ihrem Beruf zu entsagen, es werden schwere Augenblicke kommen, in denen Ihnen die Menschen vielleicht feindlich entgegenstehen werden, schwerere, in denen Sie vielleicht selbst an Ihrer Kraft zweifeln können – welcher Künstler hat sie nicht erlebt auf dieser Welt, wo man Blumen um so lieber zu brechen pflegt, je schöner sie blühen, und wo man nichts werden kann, ohne nach einem unerreichbaren Ziel zu streben. – Lassen Sie sich nicht irre machen und glauben Sie nicht, dass der, der sich der Kunst geweiht ein anderes Glück auf Erden finden könne. Wer sein Glück an Sternen findet, freut sich des Tages nicht auch wenn er ihm noch so blumenreich und schön erscheint. Mich Ihrer Freundschaft empfehlend, bleibe ich in der Erwartung: dass Sie sich überall wo ich Ihnen nützlich werden könnte meiner erinnern werden

Ihr ergebener

Eötvös

¹⁷ Cziráky Antal (1772–1852) országbíró (1827–1839), Fejér megye főispánja.

Nem tudja elhinni, mennyire sajnáltam, hogy megfosztatott a Thalberggel való ismeretség örömétől, mivel meggyőződésem, hogy tanácsa talán hasznos, a személyes találkozás azonban mindenesetre igen kellemes lett volna Önnek. – Azt kívánja, hogy véleményt mondjak terveiről, és én egész nyíltan közlöm ezt Önnel. Először is osztom véleményét, hogy nem Bécsben szándékozik fellépni, ez már csak egyike az emberi balgaságoknak, hogy azoktól félünk, akikről jól kéne tudnunk, mily keveset ér a véleményük, és a szerény bátortalanág mind a világban, mind pedig a művészetben nem az a fajta erény, amelyet talán az égben, a világban azonban biztosan nem jutalmaznak, ahol évszázadok folyamán egyszer emel fel valakit a tömeg a körülmények forgatagában. Azonban legtöbbször csak az emelkedik magasba, aki maga választja magának helyét a világban. Senki sem hiszi, milyen sok függ az első fellépéstől, és csak aki elfogulatlan marad, az remélheti, hogy sikere lesz. Ha Ön Bécsben lép fel, nem tud nyugodt maradni, bárhová tekint, aggodó arcokat lát, mindegyik arc ismerősnek tűnik, még ha ismeretlen is, gyakran ellenségnek, és még mielőtt játszani kezdene, már megbánta, hogy kilépett abból a körből, melyben oly gyakran nyugodtan hallhatott zenét, hogyan érezzen ilyen körülmények között lelkesedést, és Önnek olyan jó érzéke van a művészethez, hogy nem lehet önmagával elégedett, csak ha maga is megnyilvánul.

Idegen környezetben ez másképpen van, az emberek, akik Önt nem ismerik, nem jelentenek Önnek semmit, ha akár ezrek veszik körül, nem érzi magát egyedül, és ha egyszer elkezd játszani, ha megmámorosodik egy Beethoven-koncert telt hangjaitól, és lelke az ismert hangok felett lebeg, ha minden akkordban egykori napok emléke tűnik fel szívében, akkor fellelkesül, és lelkesíteni tud, ha egyszer ez szomorú rendeltetésünk, hogy nem tudunk olyan érzéseket ébreszteni, melyeket nem érzünk át. – Én férfi vagyok, és talán nem a legbátortalanabb, és mégsem tudtam soha Fejér megyében beszélni, Borsod megyébe mentem, ahol senki sem ismert, és azt hiszem, ha most visszatérnék, nem panaszkodhatna Cziráky túl nagy bátortalanúságom miatt.

Párizsi terveiről más a véleményem, Párizs nem alkalmas arra, hogy ott valaki hírnevét megalapozza. Azt tanácsolom, döntsön Németország mellett. Menjen Lipcsébe, Drezdába, Baden-Badenbe, Stuttgartba, Münchenbe, játsszon mindenütt, hagyja rám, hogy én fűjjam az újságírói riadót, és ha ezután megy Párizsba, jótállok művészi sikeréért; de ne hagyja magát rábeszélni arra, hogy lemond hivatásáról, nehéz pillanatok jönnek majd, amelyekben az emberek talán ellenségesen állnak Önnel szemben, nehezebbek, amelyekben talán maga is kételkedhet erejében – melyik művész nem élte át e pillanatokot olyan világban, ahol akkor törik le legszívesebben a virágokat, amikor azok legszebben virágznak, és ahol semmik sem lehetünk, ha nem egy elérhetetlen cél felé törekszünk. – Ne hagyja, hogy megzavarják, és ne higgye, hogy az, aki magát a művészetnek szentelte, e földön másfajta boldogságot találhat. Aki a csillagokban találja meg a boldogságot, nem örül a mindennapnak, akkor sem, ha az virágosnak és szépnek tűnne föl előtte. Barátságába ajánlva magam elvárom, hogy mindenhol, ahol hasznos lehetek Önnek, emlékezzék

legodaadóbb

Eötvösére

A harmadik levélen, amely 1844. január 14-én kelt, nincs feltüntetve sem a keltezés helye, sem a rendeltetési hely. Minden jel arra mutat, hogy a levelet Eötvös Budán írta, és Bécsbe címezte.

Verehrtestes Fräulein!

Die Freundschaft, die Sie meiner Frau gegenüber gezeigt und die Erinnerung an unsere alte Bekanntschaft machen es vielleicht verzeihbar daß ich Ihnen wieder mit einer Bitte zur Last falle. Den 21ten dieses M.s ist nämlich der Nahmenstag meiner Frau. Da ich ihr nun gerne eine Freude machen wollte und sie oft den Wunsch geäußert alle Beethovenschen Sonaten zu besitzen, so schließe ich den Catalog derjenigen, die sie hat mit der Bitte bei alle übrigen bei Haslinger¹⁸ für mich zu kaufen, und durch Teleky zu schicken. Als ich neulich bei Haslinger war, forderte er für alle 30 Sonaten zusammengekommen und in 2 Bänden gebunden 23 fl. und einige Kreuzer C.M.¹⁹ und ich glaube daher daß die beigeschloßenen 15 fl. C.M. zum Ankauf genügen werden, wäre das nicht der Fall, so werde ich wie ich nach Wien komme meine Schuld mit Dank erstatten, bleiben etwas übrig, so bitte ich damit jene Chopinische Polonaise die Sie meiner Frau so güthig waren vorzuspielen oder sonst etwas nach Ihrer Wahl zu kaufen. –

Verzeihen Sie die neue Ungelegenheit, und erinnern Sie Sich manchmal
Ihres ergebensten Dieners

Eötvös

Tisztelt kisasszony!

Feleségem iránt mutatott barátsága és a régi ismeretségünkre való emlékezés tesz talán megbocsáthatóvá, hogy ismét egy kéréssel terhelem. E hó 21-én ugyanis feleségem névnapja lesz. Mivel örömet szeretnék neki szerezni, és ő gyakran kívánta már, hogy meglegyenek neki Beethoven összes szonátái, a már meglévők listájához mellékeltem kérésemet, vásárolja meg nekem az összes többi Haslingernél, és küldje meg őket Telekivel. Amikor nemrég Haslingernél jártam, 23 forintot és pár krajcárt kért a 30 szonátáért két kötetbe kötve, és ezért azt hiszem, hogy a mellékelten küldött 15 forint elég lesz a megvételre, ellenkező esetben köszönettel fogom kiegyenlíteni adósságomat, amint Bécsbe jövök; ha valamelyes pénz megmaradna, kérem, vegye meg azon azt a Chopin-polonézt, amelyet volt oly jó feleségemnek eljátszani, vagy valami mást az Ön tetszése szerint.

Bocsássa meg az újboli alkalmatlankodást, és emlékezzék néha legodaadóbb szolgájára
Eötvösre

A negyedik levelet müncheni önkéntes száműzetéséből írta december 22-én. Az évszám Caroline Streicher szerint Friderike Müllertől („von Mamas Hand”) származik: „1849”.

¹⁸ Tobias Haslinger által alapított bécsi zeneműkiadó vállalat, amelyet ekkor fia, Carl (1816–1868) vezetett.

¹⁹ Conventionsmünze.

A Mademoiselle Fried. de Müller à Vienne

Seilerstätte im Graf Fuchsischen Hause. –

Durch meine Schwester erfuhr ich Ihre bevorstehende Verbindung mit Herrn Streicher.²⁰ Sie kennen mich lang genug um meiner innigsten Teilnahme gewiss zu seyn auch wenn ich Sie desselben mit keinem Wort versichere, und der Zweck dieser Zeilen ist bloß der, Sie auf einen Freund zu erinnern, der Ihnen sonst bei solchen Umständen vielleicht nicht ins Gedächtniß gekommen wäre. – Möge Gott im Kreise des häuslichen Lebens all das Glück finden lassen, welches ich darin gefunden, und nie eine Gelegenheit bei der Sie dieses Trostes so bedürften als jetzt

Ihr ergebenster

J. Eötvös

Müller Friderike kisasszonynak Bécsben

Seilerstätte, a gróf Fuchs-féle házban.

Nővérem révén értesültem küszöbön álló kapcsolatáról Streicher úrral. Már elég régóta ismer ahhoz, hogy biztos legyen legbensőségesebb együttérzésem felől akkor is, ha erről egyetlen szóval sem biztosítom Önt, és e sorok célja csupán az, hogy emlékeztessenek egy barátira, aki egyébként ilyen körülmények között nem jutna eszébe. – Adja Isten, hogy a családi élet körében mindazt a boldogságot megtalálja, amit én megtaláltam, és soha olyan alkalmat, amikor Ön szorulna úgy erre a vigasztalásra, mint most az Ön

legodaadóbb

Eötvös Józsefe

Az ötödik levél Budán kelt november 4-én. Friderike Streicher szerint 1852-ben vagy 1853-ban (Caroline Streicher: „von Mamas Hand”).

Ofen 4. XI.

Verehrteste Frau Streicher!

Ich schreibe diese Zeilen blos, um meinem Schwager Paul Rosty²¹ das Glück Ihrer Bekanntschaft zu verschaffen. Nachdem ich in einigen Tagen selbst nach Wien komme, werde ich mich über den Inhalt Ihres verbindlichen Schreibens mit Ihnen und Herrn Streicher persönlich besprechen, und Ihnen bei dieser Gelegenheit eine größere Anzahl von Autographen zur Verfügung stellen. Meiner besten Überzeugung nach ist denjenigen deren Handschrift man Ihnen für die meinige angeboten, ein großes Unrecht geschehen; obgleich ich jedoch nicht überschätzt zu werden wünsche, und an einem Lob das ich nicht verdient, und welches mich blos daran erinnert was ich sein sollte, keine Freude finden kann; so wird mich doch jeder ähnliche Fall der Ihnen beim Autographen-

²⁰ Johann Baptist Streicher (1796–1871) bécsi zongoragyáros, évekig Liszt hangverseny-zongoráinak szállítója; első felesége halála után Müller Friderikével házasodott össze.

²¹ Rosty Pál (1830–1879) 1848-ban gróf Károlyi huszárezredében szolgált. A világosi fegyverletétel után Münchenbe, majd Párizsba menekült, ahol természettudományokkal és festészettel foglalkozott. Innen két éves amerikai tanulmányút után visszatért hazájába, ahol az MTA levelező tagjává választotta. Liszt személyes barátja volt, az új zenei irányzat híve.

tausché so großen Vortheil bringt sehr erfreuen. Empfehlen Sie mich Herrn Streicher. Meine Frau hat mir den gleichen Auftrag an Sie aufgegeben.

Mit besonderer Hochachtung Ihr ergebener

Eötvös

Buda, november 4.

Igen tisztelt Streicherné Asszony!

Csak azért írom e sorokat, hogy sógorom, Rosty Pál számára biztosítsam az Ön ismeretségét. Miután pár nap múlva magam is Bécsbe megyek, személyesen fogom kedves levelének tárgyát Önnel és Streicher úrral megbeszélni, és ez alkalommal fogok nagyobb számú kéziratot az Ön rendelkezésére bocsátani. Legjobb meggyőződéseim szerint nagy igazságtalanság történt azzal, akinek kézíratait Önnek az enyémeiért felajánlották; noha mégsem kívánom, hogy túlbecsüljenek, és egy meg nem szolgált dicséretben, amely csak arra emlékeztet, mivé kellene válnom, nem tudok örömet lelteni; mégis nagyon fogok örülni minden hasonló esetnek, amely Önnek a kéziratcserénél ilyen nagy előnyt biztosít. Ajánljon engem Streicher úr jóindulatába. Feleségem ugyanezzel bízott meg Önnel szemben.

Különös nagybecsüléssel legodaadóbb

Eötvöse

Végül, tanulságként, néhány megjegyzés. Az első levelet Eötvös Erzsibe címezte Müller Friderikének, aki ezek szerint 1841 őszén az Eötvös család vendége volt. E körülmény több kérdést vet fel. Milyen minőségben tartózkodott Friderike Erzsiben? Ha mint zenetanárnő, ki volt a tanítványa? A kérdések megválaszolása csak újabb dokumentumok felbukkanása után lehetséges. Mennyiben gazdagítják a közölt levelek Eötvösről alkotott képünket? Az első két levél bepillantást enged meg a művészetekről és a művészi hivatásról vallott nézeteibe: egyes mondatait felvehette volna *Gondolatok* című művébe is. A harmadik levél a klasszikus zene és különösen Beethoven iránti vonzalmát tanúsítja, valamint Friderike hatására utal, aki felhívta Eötvösék figyelmét a romantika egyik nagymesterének, Chopinnek a zenéjére.

JANKOVICS JÓZSEF

NYÍLT LEVÉL KOVÁCS SÁNDOR IVÁNNAK
A SZERKESZTŐI SZABADSÁGRÓL ÉS SZABADOSSÁGRÓL*Kedves Iván!*

Nehéz szívvel fogok e levél megírásához, lassan már fél éve tologatom magam elől félre a kínos feladatot. Hiszen Te teregetted elsőéves egyetemista lépteimet az irodalomtörténet felé, a Tiszatájban Te közölted, mit közölted?, Te rendelted, írtad meg velem az első recenziót, könyvismertetést, Tőled sajtótítottam el a tanulmányíráshoz szükséges anyaggyűjtés fáradtságos technikáját. S nyomban az egyetem elvégzése után Tőled tanultam meg közvetlen közelről, a szerkesztőség küzdelmes, de mégis örömteli napi munkájában a kéziratokkal való bánásmód, a lapszerkesztés minden szakmai fogását, csínját-bínját. Bár Keserű Bálint számomra igen kedves szegedi régi magyar irodalmi tanszékén készen várt a tanársegédi állás, engem mégis jobban izgatott Pest és az olvasó-szerkesztői feladat az általad irányított Kortárs redakciójában. Egyetlen, nyílt levelezőlapos hívásodra azonnal eljöttem. Azóta is a Kortársnál eltöltött négy évet tartom a különféle, magyar és idegen nyelvű folyóiratok és könyvsorozatok (Nagyvilág, Mozgó Világ, Hungarológiai Értesítő, Hungarian Studies; JAK-sorozat, Humanizmus és Reformáció, Régi Magyar Költők Tára XVII. század, Studia Humanitatis, Magyarok nyomában külföldön), illetve számos egyedi kötet szerkesztésében-előállításában végzett tevékenységem mesterségbeli megalapozásának. Ha voltak is szakmai vagy emberi természetű konfliktusaink, az azok kialakulásában rám eső felelősséget mindig vállaltam. Vagyis kapcsolatunkban a tanár-tanítvány természetszerűleg sohasem ellentmondásmentes, de esetünkben talán mindkét oldalról vállalt viszonya volt a meghatározó.

2004 folyamán azonban olyan szerkesztői (el)bánásmódban részesítettél, amire nem találok szakmai-technikai magyarázatot. Ezt Tőled várom – valójában azonban „közös művünk” potenciális olvasójához szól e levelem.

Történt ugyanis – bizonyára Te is jól emlékszel még a részletekre –, hogy felkérést kaptam tőled, vegyek részt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Apáczai Csere János gyulafehérvári székfoglaló beszéde elhangzásának 350. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferenciáján, mégpedig a Mester és a Tanítvány, vagyis az enciklopédia-szerző és „optimus és charissimus discipulusa”, Bethlen Miklós kapcsolatáról tartott előadással. Eleinte szabadkoztam, hogy én ezt a témát egyszer már megírtam a nyolcvanas években, Bethlen Miklós leveleinek összegyűjtésekor, azóta semmi újonnan felme-

rült fontos adatot nem ismerek e tárgyban, nem akarok önisméltésekbe bocsátkozni, ráadásul már vagy másfél évtizede nem is foglalkozom a témával etc. Sap. sat.

Te ennek ellenére – kitartó szerkesztő és szervező lévén – tovább noszogattál az ilyenkor jól beváló formulákkal, a hiúságot is legyezgetve, így meghajoltam kérésed előtt.

Ugyanis, bokros napi hivatalos és kutatói teendőket félretéve, nem kis energiával újra felvettem a jó pár éve elejtett fonalat, s megtisztelő felkérésedet respektálva, ismét neki-láttam a számomra oly fontos és kedvelt két 17. századi figura egymáshoz való viszonyának most már inkább az emberi összetevőkre figyelő tanulmányozásához.

Gondosan vigyáztam, hogy a kényes egyensúlyt megtartsam: annak ellenére se a régi dolgozatot mondjam fel újra, hogy a korábban megállapítottakat alapvetően nem cáfolta meg az idő, s ezért azokat ma is érvényesnek tartom. Mindent elkövettem hát, hogy az azonos téma ellenére is próbáljak új eredményeket bemutatni. S amennyire lehetséges, egyetlen bekezdés, sőt mondat se legyen azonos a szegedi *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, tom. XVIII, 1981, 75–84. oldalain (melyből különnyomat is készült), illetve – ahova valójában írtam – a Bethlen Miklós levelei kiadásakor (1987) újra megjelent *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire* című dolgozat – mely végül még bekerült az 1999-ben napvilágot látott *Ex occidente...* című válogatott tanulmánygyűjteményembe is – szövegével. Még akkor sem, ha a természet-szerűleg hasonló gondolatmenet, argumentáció, illusztráció ezt indokoltá és lehetővé tenné. Sőt, még néhány újabb adalék, név, esemény, szövegvonatkozás is előkerült röpké vizsgálódásaim során.

Mindez mégis főlősleges igyekezetnek, hiábavalóságok hiábavalóságának bizonyult!

Bár látszólag minden a legnagyobb rendben: a konferencia bensőséges körülmények között lezajlott a hely szellemének megfelelően otthonos kereteket biztosító Apáczai Gimnáziumban 2003. november 13-án. Előadásomat komoly bírálat nem érte. Szövege meg is jelent a kissé barokkos címrendszerű kiadványban: *Apáczai Csere János emlékezete: „Én gondolkodom, azért vagyok”. Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából és a budapesti „Ego cogito ergo sum”-konferencia előadásai (2003. november 13.) Apáczai doktori értekezésének fordításával*, szerkesztette KOVÁCS Sándor Iván, kiadja a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2004, 230–232.

A tiszteletpéldány szövegét azon melegében elolvastam, nem láttam vele semmi különösebb gondot. S ebben a megnyugtató érzésben ringatóztam – újabb hiba, plusz figyelmetlenség – néhány napig, míg egyik kollégám meg nem dicsért, amiért kiérdemeltem, hogy kétszer is benne lehetek a kötetben, amely a konferencia címe mellett még azt is jelezte, hogy *Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából*. Gratulációjában volt azonban valami metakommunikációs rejtelem. Ez feltűnt ugyan, de ismét hibáztam. Megnéztem a kötet 53–54. oldalát, s meghökkentett a cím: *Apáczai tanítása Bethlen Miklós műveiben*, hiszen én ilyen címmel soha nem írtam kettejük kapcsolatáról. Új bibliográfiai adattal bővült volna „életművem”? – gondolkoztam el. Jól van, nem kértem ugyan, s mivel a szerkesztő utószava elárulta, hogy itt csak szövegrészleteket közöl az eddigi szak- és szépirodalomból, megadva az eredeti forrás adatait, jelölve a kihagyások helyét s elhagyva a jegyzeteket: megnyugodtam. A szöveget meg sem néztem alaposan. Az valójá-

ban idegesített kissé, hogy a szerkesztő önhatalmúlag új címet is adott az így előállított műnek, ám mivel láttam, hogy a rövidke mutatvány alatt ott áll a megjelenési helyre, Bethlen Miklós leveleinek 1987-es kiadására vonatkozó pontos könyvészeti hivatkozás, ha nem is annyira, mint korábban, de újfent megnyugodtam. Némi büszkeség is eltöltött, elvégre bekerülni 350 év Apáczai-irodalmába, olyan kiválóságok közé, mint Ady, Németh László, Bán Imre, Herepei János s maga a szerkesztő, nem kis teljesítmény, még akkor sem, ha erről előzőleg nem értesített, s a hozzájárulásomat sem kérte.

Békésen hajtottam álomra a fejem, de eszembe jutott „adatközlőm” sejtelmes mosolya. Vajon mi húzódnhatott meg mögöttem? Éjfél után aztán felugrottam – máskor is előfordult már velem, hogy a filológiai ráébredések éppen insomnia idején törtek rám –: utánajártam a titoknak! Nem kellett sokáig mennem; gyorsan elolvastam a két „szövegemet”. Igen ismerősnek tűnt föl mindkettő. Nem csoda, hiszen végül is mindkettőt én írtam, nem? De aztán belém hasított a fájdalmas felismerés, close reading-szerű szövegösszevetésem riasztó eredménnyel járt: a két szöveg nagyjából azonos! Amikor arra külön is igényesen vigyáztam, hogy a témaazonosságból is származó gondolati-nyelvi sablonokat, egyezéseket elkerüljem? Hogy se mondat, se bekezdés...? Mégis az anyag diadalmaskodott felettem, s azonos formában újraírta velem önmagát? S nem vettem észre?

Éjszakai komparatiztikai vizsgálataim végül a következő eredményt hozták:

1. Az Apáczai-konferencia számára készített előadás *Mester és tanítvány – Apáczai és Bethlen Miklós* cím alatt jelent meg a kötet 230–232. oldalán. Ez azonos az emlékülés alkalmával elmondott, illetve lemezen is leadott tanulmánnyal. („A” szöveg.)

2. A *Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából* fejezetcím alatt, a nevemmel jegyzett, s az 53–54. oldalon található *Apáczai tanítása Bethlen Miklós műveiben* c. dolgozat címét a szerkesztő adta, nem titkolva, hogy annak szövegét ő alakította ki. („B” szöveg.) Forrásul az *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire* = BETHLEN Miklós *Levelei*, I, kiad. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 29–37. részletek – lelőhelyet adta.

3. Az „A” és a „B” szöveg minimális szerkesztői beavatkozásokon kívül *teljességgel megegyezik!*

Mivel a „B” szöveg eredeti forrásaként megnevezett *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire* című tanulmány szövegéből a hivatkozás ellenére sem található egyetlen bekezdés sem a kötetben, a „B” szöveg csakis úgy állhatott elő, hogy valaki (a szerkesztő vagy a munkatársa?) az ugyanezen kötet másik részében található „A” szöveg „gondozásába” fogott, s gyakorlatilag, némi kihagyással, ugyanazt a szöveget újra, azaz összesen kétszer közölte. Más címmel ugyan, de az én nevem alatt.

Azonnal megvilágosodott előttem a kolléga sejtelmes mosolyának most már valódi oka: nagy selyma vagyok én, némi műtéli beavatkozással más-más időpontban keletkezett két szöveggé akartam elsűtni régi írásomat. S a szerkesztő most, hogy berakott a 350 év válogatottjába, ügyesen leleplezett! Ugyanis, ha az olvasó előlről, lineárisan kezdi el olvasni a könyvet, s netán eljut a végére, csakis arra a következtetésre juthat, hogy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

az 1987-ben közölt szöveg került szinte változatlanul, ám új címmel előadásra 2003-ban, majd pedig e kötetben újraközlésre.

Kedves Iván, mint a kötet szerkesztőjétől, Tőled kérdezem, hogy' történt e „szöveg-szerveződés”, amelynek eredményét rám nézve méltánytalannak érzem. A legenyhébb kifejezéssel szólván is hitelrontásnak tartom.

Az utókorral, ha lesz egyáltalán, aki olvassa netán mindkét dolgozatot – s ez itt most többszörös parafrázis, mint ahogy Te is idézted a jövőbeli olvasóra utalva, ha: „él magyar s áll Buda még” –, azt közlöm, hogy én csak az *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire*, illetve az általad kért *Mester és tanítvány – Apáczai és Bethlen Miklós* című tanulmányokat vallom magaménak. A fent említett kötet 53–54. oldalain található *Apáczai tanítása Bethlen Miklós műveiben* címmel ellátott szöveget nem tartom „irodalomtörténeti munkásságom” részének, az a szerkesztői szabadosság szüleménye.

Az pedig már a filológia tragikomikus fintora, hogy mindez a Magyar Irodalomtörténeti Társaság új könyvsorozatának első kötetében esett meg, melynek címe: „Csak tiszta forrásból”!

A régi tisztelettel:

Budapest, 2004 karácsonyán

Jankovics József*

* A szerkesztőség felkínálta a teret a válaszádsra Kovács Sándor Ivánnak, aki lapzártánkig, jelzése ellenére, nem élt a lehetőséggel.

**KLINDA MÁRIA: A FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR
1601 ELŐTTI NYOMTATVÁNYAINAK KATALÓGUSA (BcBCat.)**

Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár–Országos Széchényi Könyvtár, 2001, 761 l.

A Borsa Gedeon nyolcvanadik születésnapjára összeállított kötetben (*Fata libelli*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2003) Klinda Mária és Velencei Katalin 15. ill. 16. századi nyomtatványokat ismertető cikkeikben utaltak arra, hogy az ünnepelt nevéhez fűződik az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége keretében elindított kezdeményezés az 1601 előtti nyomtatványok feltárására és egységes közzétételére. Ez utóbbinak irányítását is vállalta Borsa Gedeon, Klinda Máriának a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványairól készített katalógusa lektoraként. A katalógust a jubiláns lektori munkássága iránti érdeklődésből vettem újra kézbe. Klinda Mária a katalógus ismertetéseként írt sorai is igazolják Borsa Gedeon szervező-szerkesztői, lektori munkájának elismerő méltatását a köszöntő kötetben.

Klinda Mária katalógusa az egyetlen példányleíró katalógus az 1601 előtti nyomtatványokról Magyarországon. A mintaszerű példányleírás jelöli a teljességet, a hiányt, feltünteti a bejegyzéseket, megállapítja a provenienciát és ismerteti a könyvek kötését. Ezeket vannak hivatva állománytörténétté formálni a mutatók. A kötetről mint szakmai kiadványról jelent már meg ismertetés (MKsz, 2002, 208–209), de újra kézbe véve a kötetet, érdemes kitérni rá, hogy a közel 1000 tételre 130 (!)

oldalnyi mutatóban találunk utalásokat. A kiadvány jellegéből adódóan a nyomdászattörténeti mutatók és a possessorok jegyzéke magától értetődőek. A hozzájuk csatlakozó bibliográfia- és katalóguskonkordanciát azért tartom különösen jó megoldásnak, mert ezek alapján a könyvnyomtatás első másfél évszázada a maga egyediségében jelenik meg a kronológia, a nyelvi megoszlás, a kézírásos bejegyzések és kézi díszítések, a kódexlapba kötött könyvek (jelölve még a kottás voltukat is!) mutatóinak segítségével. Ennek az egyediségnek az érzékeltetéséhez szervesen hozzátartozik Rozsondai Marianne önálló tanulmánya a történeti kötésekéről, jegyzékekkel és a kötések meghatározásával. Az *ex librisek*, a bélyegzők és a könyvkereskedői címkék közreadása pedig az egyes könyvek évszázados útjának egy-egy állomását jelzik a Szabó Ervin Könyvtárig, újabb adatokkal szolgálva a különböző szakterületek kutatóinak.

A magyarországi könyv- és könyvtártörténet kutatójaként a következőkben néhány példa segítségével azt szeretném bemutatni, hogy a mintaszerű példányleírásokon kívül hogyan lehet a gondosan tervezett és pontosan elkészített mutatókkal nemcsak állománytörténetet, hanem könyv- és könyvtártörténeti forrásgyűjteményt is összeállítani.

A középkori Magyarország könyvtárainak állományából köztudottan csekély

számú kötet maradt fenn. A virtuális könyvtár elnevezés létjogosultsága ebben az esetben teljesen indokolt. Könyvtáros elődeink ezt a digitalizálás lehetősége nélkül is megvalósították, mégpedig a könyvtárak állományának tartalmi feltárással. Ilyen módon vált ismertté néhány kódex a középkori esztergomi könyvgyűjteményekből már az 1860-as évektől Knauz Nándor (1831–1896) Hofbibliothek-beli kutatásai alapján. Knauz nemcsak állományfeltáró munkásságával gyarapította a magyar könyvtörténet forrásait, hanem könyvgyűjtőként maga is része már annak (787, 851. sz. tételek; 40. sz. *ex libris*). Könyvtárosként közzétette a kéziratot és nyomtatott magyarországi szerkönyvek katalógusát. Klinda Mária több esztergomi rítusú szertartáskönyv esetében hivatkozik is rá. Közülük az egyik bejegyzései külön említést érdemelnek mint irodalomtörténeti, nyelvészeti, patrocínium-kutatási, képzőművészeti adatok. A *Breviarium Strigoniense* 1524-es kiadásában a magyar nyelvű úrfelmutatási énekek mellett egy cseh nyelvű imát is megörökített a használó a 16–17. század fordulóján, aki zenei bejegyzéshez is készített kottavonalakat. Egy századdal később pedig a Bereg megyei Szent László-oltárokat sorolta fel a kötet akkori tulajdonosa (117. tétel). Szintén az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár duplum-anyagából (bélyegző 22/II) került a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárba Dresser történeti műve, amellyel együtt adtak ki egy török háború elleni könyörgést. Az 1598-ban, Lipcsében nyomtatott kötet az esztergomi egyház számára létfontosságú tényre utal. Esztergom 1543-tól, az 1595–1604 közötti rövid időszak kivételével, török kézen volt egészen 1683-ig. Az érsekek Érsekújvár várá-

nak építésével, katonai fenntartásával nemcsak az esztergomi egyházmegye megmaradt területét, hanem Nyugat-Magyarországot is védték (259. tétel). Sajnos egy korábbi restaurálás eltávolította a 600. tétel belső béléslapját, így csak feltételesen azonosítható Klinda Mária a *Missale Strigoniense* 1503-as, Kaim Orbán megrendelte, a velencei Spira nyomdában készült egyik példányát Knauz jegyzékének 12. számával, amelynek alapján a nyomtatványnak az esztergomi példányát 1615-ben Pozsgai János aradi prépost és esztergomi kántor-kanonok ajándékozta a nagyszombati Szt. Miklós egyháznak. A város egykori plébániatemploma az Esztergomból való elmenekülés után (1543) a visszaköltözésig (1820) az esztergomi érsek és káptalan székesegyháza volt.

Budáról került Brassicanushoz Bécsbe a 16. század elején egy Bázelen, 1497-ben, Amerbachnál nyomtatott Cassianus ösnyomtatvány (160. tétel). A kötés alapján Rozsondai Marianne nem tartja kizártnak, hogy a királyi kápolna könyvtárából szerezte meg a bécsi humanista. Rozsondai Marianne elemezve a Szabó Ervin Könyvtár gyűjteményének budai könyvkötő műhelyben készült kötéseit (160, 274, 602, 604. tételek; Rozsondai kötésjegyzék 26, 29, 30, 31), megállapítja: „Ennek a négy könyvnek a példáján jól látható, hogy a kötés mennyire a használat helyére utal, hiszen mind a négy budai reneszánsz kötésben van, sőt mind a négy ugyanabból a könyvkötő műhelyből való, a nyomtatványok viszont Bázeltől és Velencéből” (724–725). Rozsondai Marianne Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveinek folyamatos kötésvizsgálatával (MKsz, 1984, 300–319; *Fata libelli*, id. kiad., 181–190) bizonyította be európai ismertségüket, ol-

vasottságukat. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 696. sz. (Temesvári, *Pomerium*, 1515) és 666. c. sz. (Laskai, *Sermones de sanctis – Biga salutis*, 1499) tételei (Gran nyomdája, Hagenau, Johann Rynmann kiadásai) Strassburgban, ill. Alsó-Ausztriában kerültek bekötésre (723–724, Rozsondai kötésjegyzék 10, 25). Ez utóbbit a bolzanói ferencesek könyvtárában vették állományba a 17. században.

A Fugger család egyik ágának könyvtárát Lippay György esztergomi érsek vásárolta meg 1642-ben, Bécsben. Az egyik, Anton Fugger ismert – Esztergomban is megtalálható – 1596-os *super ex libris*-ével ellátott kötet több tulajdonoson keresztül került a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba. A Fugger-könyvtárból 1605-ben egy Zacharias Geizkofler nevű lovag tulajdona lett, majd a müncheni királyi könyvtáré. Végül Juhos Ernő vette meg Bécsben az 1920-as években, a Ranschburg antikváriumában, tőle vásárolta meg a Fővárosi Könyvtár.

Thallóczy Lajos történész olasz és latin nyelvű, korai nyomtatványgyűjteményéből

(64. sz. *ex libris*) több mint 10 darab kötetet szerzett meg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (698). A kötetek tartalmi vizsgálata és Thallóczy kutatásainak egybevetése biztosan hozzájárulna a történész szakmai és magánérdeklődésének alaposabb megismeréséhez, egy tudós könyvgyűjtő jellemzéséhez.

Klinda Mária a jelentősebb gyarapodásokat összefoglalja a gyűjtemény kialakulásának ismertetésében, így az állománytörténeti áttekintés mellett magyarországi könyvgyűjtőkről és családi könyvgyűjteményekről is újabb adatokat kapunk a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványaiából.

A katalógus használói között pedig ott voltak, vannak és lesznek a társtudományok kutatói is, akik hasonló beszámolót állíthatnak majd össze a saját szakterületükről. Klinda Mária katalógusa így lehet egy szakterület mintaszerű kiadványaként a magyar művelődéstörténet évszázadainak és jelenének tanúságtevője, jövőjének egyik forrása.

Körmendy Kinga

PÁZMÁNY PÉTER ÉS KORA

Szerkesztette Hargittay Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 436 l. (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 2).

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem adott otthont Piliscsabán 1998. május 21–23-án az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei által évről évre megszervezett irodalomtörténeti konferenciának. A *Pázmány Péter és kora* címmel rendezett konferencia tanulmányai az egyetem kiadójánál, a Pázmány Irodalmi Műhely sorozatban láttak napvilágot.

Hargittay Emil szerkesztő *A Pázmány-kutatás új útjai* címmel írta meg a kötethez a beköszöntőt, melyben szerényen utal arra, hogy a Pázmány-kutatások ösztönzésében – reményeik szerint – milyen jelentősége lehet vállalkozásuknak. A cím váltást ígér, olyan öndefiníciót fogalmaz meg, mely a korábbi utakhoz képest újként értelmezi magát. Közben azonban a kötet a Fraknoi-féle háromkötetes Pázmány-mo-

vasottságukat. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 696. sz. (Temesvári, *Pomerium*, 1515) és 666. c. sz. (Laskai, *Sermones de sanctis – Biga salutis*, 1499) tételei (Gran nyomdája, Hagenau, Johann Rynmann kiadásai) Strassburgban, ill. Alsó-Ausztriában kerültek bekötésre (723–724, Rozsondai kötésjegyzék 10, 25). Ez utóbbit a bolzanói ferencesek könyvtárában vették állományba a 17. században.

A Fugger család egyik ágának könyvtárát Lippay György esztergomi érsek vásárolta meg 1642-ben, Bécsben. Az egyik, Anton Fugger ismert – Esztergomban is megtalálható – 1596-os *super ex libris*-ével ellátott kötet több tulajdonoson keresztül került a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba. A Fugger-könyvtárból 1605-ben egy Zacharias Geizkofler nevű lovag tulajdona lett, majd a müncheni királyi könyvtáré. Végül Juhos Ernő vette meg Bécsben az 1920-as években, a Ranschburg antikváriumban, tőle vásárolta meg a Fővárosi Könyvtár.

Thallóczy Lajos történész olasz és latin nyelvű, korai nyomtatványgyűjteményéből

(64. sz. *ex libris*) több mint 10 darab kötetet szerzett meg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (698). A kötetek tartalmi vizsgálata és Thallóczy kutatásainak egybevetése biztosan hozzájárulna a történész szakmai és magánérdeklődésének alaposabb megismeréséhez, egy tudós könyvgyűjtő jellemzéséhez.

Klinda Mária a jelentősebb gyarapodásokat összefoglalja a gyűjtemény kialakulásának ismertetésében, így az állománytörténeti áttekintés mellett magyarországi könyvgyűjtőkről és családi könyvgyűjteményekről is újabb adatokat kapunk a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványaiából.

A katalógus használói között pedig ott voltak, vannak és lesznek a társtudományok kutatói is, akik hasonló beszámolót állíthatnak majd össze a saját szakterületükről. Klinda Mária katalógusa így lehet egy szakterület mintaszerű kiadványaként a magyar művelődéstörténet évszázadainak és jelenének tanúságtevője, jövőjének egyik forrása.

Körmendy Kinga

PÁZMÁNY PÉTER ÉS KORA

Szerkesztette Hargittay Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 436 l. (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 2).

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem adott otthont Piliscsabán 1998. május 21–23-án az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékei által évről évre megszervezett irodalomtörténeti konferenciának. A *Pázmány Péter és kora* címmel rendezett konferencia tanulmányai az egyetem kiadójánál, a Pázmány Irodalmi Műhely sorozatban láttak napvilágot.

Hargittay Emil szerkesztő *A Pázmány-kutatás új útjai* címmel írta meg a kötethez a beköszöntőt, melyben szerényen utal arra, hogy a Pázmány-kutatások ösztönzésében – reményeik szerint – milyen jelentősége lehet vállalkozásuknak. A cím váltást ígér, olyan öndefiníciót fogalmaz meg, mely a korábbi utakhoz képest újként értelmezi magát. Közben azonban a kötet a Fraknoi-féle háromkötetes Pázmány-mo-

nográfia címét veszi át, amivel az irodalomtörténeti folyamatban elfoglalt helyét más szempontból is kijelöli. A kutatási hagyományokhoz való kapcsolódás ki nyilvánítása mellett a cím szerepvállalás is: a Fraknoi-monográfiának a Pázmány-kutatásban betöltött szerepét kívánja felvállalni. „Ahogyan a Pázmány-kutatás történetében határhőnek számított a konferencia és kötetünk címéhez egyaránt ösztönzést adó 19. századi három kötetes Fraknoi-monográfia (FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I–III, Pest, 1868–1872), ugyanúgy – talán nem alaptalan remény – e kötet is ösztönzője lehet a további kutatásoknak” – írja Hargittay Emil.

A Pázmány-szakirodalmat a Fraknoi-monográfián kívül olyan nagyformátumú munkák alapozták meg, mint az Öry Miklós, Szabó Ferenc és Bitskey István nevéhez fűződők. A konferenciakötet arról győzi meg olvasóját, hogy ezek a munkák folyamatosan képesek megtermékenyíteni a kutatást, tekintélyük ma is vitathatatlan – elég csak egy pillantást vetnünk a konferenciakötet névmutatójára. Az általuk felvillantott szempontok viszont új módszerek, új kérdésirányok kontextusában lépnek ismét eléink. Melyek is tehát ezek az „új utak”?

Mindenekelőtt a kritikai kiadás, amelynek munkálatai (2000-ben) éppen a konferencia nyomán indulhattak meg. A kötet szerkesztője az ez irányba mutató rendszeres vizsgálatokban látja a Pázmány-kutatás útjait, lehetőségeit és feladatait. Hargittay Emil körül már kialakult és láthatóan hatékonyan működik az a fiatal munkatársakból álló csoport, amely a modern textológiai elveket érvényesítő kiadási munkálataiból veszi ki részét – ennek ékes bizonyítéka Pázmány első három magyar nyelven megjelent művének kritikai kiadása.

A kötet 31 tanulmányt tartalmaz, melyek nagyrészt elhangzott előadások voltak. A kötetelrendezés többféle szempont találkozását mutatja. Először a filozófiai, a teológiai, a szellemi kontextus épül fel Pázmány személye körül, amit a történelmi és társadalmi kérdésekre fókuszáló tanulmányok követnek. A kötet túlnyomó részét teszik ki az ezt követő irodalomtörténeti írások, a záró tanulmányok pedig ismét elsősorban kontextusteremtők: főként Pázmány kortársaival foglalkoznak. A dolgozatok egymás mellé helyezése olykor egész finoman teszi lehetővé új jelentésmezők felszabadulását: ilyenkor együtt hoznak felszínre tematikai, módszertani kérdéseket, egymásra következtetésükkel mutatják meg a nézőpontok különbözőségét.

Nagy számban találkozunk a tanulmányok között történeti forrásfeldolgozásokkal. Pázmány alakja ilyenkor az invencióban tölt be fontos szerepet, általa nyílnak fel olyan kérdéshorizontok, melyek egyébként olykor már csak periférikusan foglalkoznak az érsek alakjával, ám a személyére történő fókuszálás nélkül esetleg láthatatlanok maradtak volna a kutatás előtt. Így például Hiller István a Habsburg államgépezet működésének fontos jellemzőit mutatja meg tanulmányában, mely Pázmánynak a Habsburg diplomáciában betöltött szerepére, helyzetére és politikai kapcsolatrendszerének a jellegére koncentrált. Tusor Péter pedig a vatikáni levéltárban tett kutatásai alapján ad választ arra a politikátörténeti szempontból is fontos következményekkel járó kérdésre, hogy miért hiúsult meg Pázmány 1632–34-es állandó római követségének terve. Horn Ildikó társadalomtörténeti dolgozata az erdélyi katolikus elit sorsát követi nyomon 1640-ig, melynek alakulása szoros össze-

függésben áll Pázmány egyházpolitikai tevékenységével is. Szabó Péter Pázmány politikai levelezésének állításait szembesíti a Bethlenek fellépésének hátterében meghúzódó erdélyi és nemzetközi politikai történésekkel és összefüggésekkel. Zlinszky János nagy ívű jogtörténeti tanulmánya a szentgotthárdi ciszterci apátság főkegyúri joga körüli állandó vitákkal foglalkozik, melyekben a 17. században Pázmány Péternek is tevékeny szerep jutott. Pázmány Péter, az ember mutatkozik meg Horváth Mária munkája nyomán, aki Pázmány és Batthyány Ádám kapcsolatát vizsgálja levelezésük alapján, s ezzel a főpap személyiségének olyan oldalát világítja meg, amire a források többsége – jellegükénél fogva – nem képes rámutatni. Például a korabeli publicisztika sem, melylyel G. Etényi Nóra szembesíti Pázmány alakját, azt tapasztalva, hogy a bíboros politikusként, egyházi méltóságként megjelenik a hírlapokban, de hitvitázóként, hitszónokként nem. Pázmány egyházpolitikai és diplomáciai lépései mellett mindennapjait is figyelemmel kísérhette a korabeli nyilvánosság, ám az nem mutatható ki, hogy ő maga politikai céljainak érdekében használta vagy befolyásolta volna az újsághíreket.

A Pázmány-életrajz homályos vagy nem megfelelően ismert pontjaival szintén több tanulmány foglalkozik. Bitskey István a Pázmány-életút egy fontos állomása körül kialakult félreértést oszlatja el, újrainterpretálva a kassai évek eseményeit, elhelyezve írói tevékenységének kontextusában. Így arra is felhívja a figyelmet, hogy írói terveinek figyelembevétele nélkül – melyek elsősorban a művek keletkezési, és nem megjelenési idejének fényében rajzolhatók meg – aligha kaphatunk

választ az életút egyes, még nem tisztázott kérdéseire. Báthory Orsolya tanulmánya Dobronoki György latin nyelvű diáriumával foglalkozik. A Pázmány kor- és rendtársaként munkálkodó jezsuita fontos egyház- és kortörténeti dokumentumot hagyott hátra, amely a nagyszombati jezsuita kollégiummal és egyetemmel kapcsolatos bejegyzések mellett, illetve között Pázmány személyére vonatkozó adatokat is tartalmaz.

A Pázmány-életrajzhoz több-kevesebb szállal kapcsolódó személyek működésének vizsgálata is fontos eredményekre vezet. J. Újváry Zsuzsanna Magyarai István nyomába indul, akinek életéről, működéséről elsősorban levéltári forrásokban kutat fel új adatokat. Fukári Valéria meggyőzően cáfolja azokat, a szakirodalomban kritikátlanul elfogadott érveket, amelyek alapján a *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* és az *Okok, nem okok* című munkák szerzőségét vagy részbeni szerzőségét elvitatják Sallai István püspöki plébánostól. Barta László tanulmánya a *Kalauzra* adott evangélikus válasszal foglalkozik. Fő forrásai a Hodik és Balduin közti levélváltások, melyek tanúsítják, milyen nagy szerepet játszott Hodik János és Czobor Erzsébet Fridericus Balduin wittenbergi teológus cáfoló munkájának, a *Phosphorus veri Chatolicismine* 1626-os megjelenésében.

A filológiai jellegű kérdések nagy száma mutatja, hogy a jól ismertnek vélt korpusz is milyen kihívásokat jelent még az elkövetkezendő vizsgálatok számára. Hargittay Emil, a konferencia házigazdája elmélyült filológiai munkát végzett, mely egyben előmunkálatát és textológiai módszertanát is jelenti a modern Pázmánykiadásnak. Tanulmányában Pázmány valási vitairatainak kompilációs stemmáját

ismerteti, jelezve, hogy ebbe a munkába hogyan emelhető és emelendő majd be az életmű többi darabja is. Keisz Ágoston is ezen az úton jár, amikor a Pázmány–Magyari-vitába bekapcsolódó további szövegek egymáshoz való viszonyát mutatja be stemmán. A stemmákkal sikerült egy olyan módszert választani, amely segítségével az életmű szövegeinek genezisére vonatkozó kutatások áttekinthetően, de valóban informatív módon jelenhetnek meg.

Szabó Ferenc S. J., noha teológiai, nem pedig a szövegszervezésre irányuló kérdésfeltevésével, ám szintén hasonló összefüggésekre irányítja a kutatás figyelmét. Előadásában a Szent Tamást értelmező Pázmányról szolgál további információkkal, hangsúlyozva, hogy a magyar nyelvű munkák, köztük a *Kalaúz* és a prédikációk is sokat köszönhetnek Pázmány gráci teológiai kurzusainak.

A kötet többi bölcséleti tanulmánya is gyakran filológiai jellegű kérdésekkel, problémákkal szembesíti a szakmát. Rokay Zoltán arra keresi a választ, hogy kimutatható-e a gráci filozófiai tételek alapján Franciscus Suárez metafizikájának Pázmányra gyakorolt hatása. Hangsúlyozza azonban azt a bizonytalansági tényezőt is, hogy a tétel sorok nem szükségszerűen tükrözik Pázmány előadásait. Voigt Vilmos a magyar szemiotikatörténet egyik kevésbé ismert korszakának forrását Pázmány életművében fedezi fel, ám elsősorban a jövőben elvégzendő feladatokat jelöl meg, a források töredékes voltára hívja fel a figyelmet. Persze még mindig bevonhatók a kutatásba eddig nem vagy alig vizsgált források: Paul Richard Blum például ilyen dokumentumokkal árnyalja a filozófiaprofesszor Pázmány képét, aki élete végén logikatankönyvet készült kiadni a

nagyszombati egyetem számára. A filológiai kérdések a Pázmány-szövegek utóélete kapcsán is szép számban jelentkeznek. Bajáki Rita az *Imádságos könyv* utóéletét vizsgálva a Mihálykó János-féle imakönyvek forrásai körüli bizonytalanságokkal foglalkozik.

A manapság egyre termékenyebb retorikai, retorikatörténeti kérdésirány több dolgozat módszertani bázisát adja. Bartók István Pázmány prédikációinak retorikáját vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a retorika tekintetében nem beszélhetünk erőteljes felekezeti elkülönülésről. Pázmány prédikációiban nemcsak a protestáns retorikák eljárásai, hanem terminológiájuk is megjelenik, tehát okkal feltételezhető, hogy a 17. századra kialakul egy magyar retorikai szaknyelv, mely felekezetektől függetlenül létezik. Balázs Géza szintén retorikai szempontról beszél, mikor Pázmányt új diskurzustípus megteremtőjeként értékeli, bár az egyoldalúan értelmezett történetiség nem igazán teszi lehetővé, hogy az olvasó meggyőződjék a dolgozat állításának igazságáról, vagyis hogy Pázmány valóban új diskurzustípus kezdeményezője. Az argumentációs technika vizsgálata által a *Két rövid könyvecskék* Györi Levente interpretációjában a *Kalaúzhhoz* képest népszerűsítőbb, popularizálóbb szöveggént nyílik fel. Gábor Csilla Pázmány kor- és rendtársának, Káldi György munkásságának avatott szakértőjeként Káldi prédikációinak retorikájáról ír, elsősorban a praeceptumirodalom hatására koncentrálva. Megállapításai nemcsak Káldi, hanem az egész 17. század prédikációelméletére nézve is gyümölcsözőek lehetnek. A retorikai megközelítések a Pázmány-szövegek mai napig ható eleveniségének titkához jutnak közelebb, a szöve-

gek teljesítőképességére irányuló figyelem azonban leginkább akkor lesz termékeny, amikor a befogadás szempontja, a befogadó értelemképzésének lehetőségei is a kérdésvetítés részévé válnak: Thimár Attila a *Felelet* kapcsán vizsgálja meg azt, hogy mire képes a szöveg egyes, a szóbeliségre jellemző eljárások alkalmazásával. Kovács Sándor Iván tanulmánya is Pázmány nyelvének teljesítményét igazolja, amennyiben Zrínyi és Pázmány irodalmi kapcsolatát az imitáció módszerében látja megvalósulni. A Pázmány *A Mahomet vallásáról* c. munkája és a *Szigeti veszedelem* harmadik éneke közti nyelvi kapcsolat figyelemre méltó, a török ifjú által énekelt szerencsedalban ugyanis a török mennyország-felfogás Pázmánynál is olvasható képei köszönnek vissza.

Dobrovits Mihály és Őze Sándor a reformáció történelemszemléletéhez köthető jellegzetes toposzokra, az alakulásuk hátterében munkáló politikai-társadalmi változásokra hívja fel a figyelmet. Ács Pál a „Jeruzsálem pusztulása” gondolat Pázmány-féle kifejtését nemcsak a kortárs kontextusban helyezi el, vagyis nemcsak a wittenbergi történelemszemlélettel ütközteti, hanem a Josephus Flavius-i kiindulóponttal s annak változó és változatos interpretációival is. P. Vásárhelyi Judit tanulmánya Pázmánynak a protestáns bibliafordításról kialakított véleményét elemzi, számos adalékkal szolgálva a kor elméleti jellegű vitáihoz is. Ezek a tanulmányok közvetve vagy közvetlenül a korszak meghatározó teológiai és irodalomelméleti diskurzusait helyezik el a Pázmány-szövegek köré, Szelestei Nagy László pedig a korszak jellegzetes, ám kevésbé ismert alakjait rajzolja meg új források ismertetésével: az evangélikus püspök, Hodik János

alakját, akivel Esterházy Miklós nádor folytatott hit-, illetve más jellegű vitákat, valamint a szerémi püspökként működő Nagyfalvi Gergelyét. Még tágabb kontextust vázol Käfer István, aki szlavistaként a szlovák irodalmi műveltség kezdeteivel foglalkozik. Pázmánynak, mint a nagyszombati szlovák katolikus iskola egyik kezdeményezőjének, ebben is jelentős szerepe volt. A kérdés több szempontból aktuális; Klaniczay Tibor „magyarországi irodalom” fogalmából szlavista nézőpontból levezethető tanulságok szólnak meg a tanulmányban úgy, hogy az közben elfogultságaink lehetőségével is szembesít bennünket.

A tanulmánygyűjtemény természetesen mind témáit, mind a tanulmányok módszertanát tekintve sokkal széttartóbb, mint az újonnan megjelölt kutatási irány kíváná. Ez azonban a kritikai kiadás jövője szempontjából sem érdektelen, hiszen leginkább a sokféleségnek köszönhetően, a különféle érdeklődések metszéspontján válnak láthatóvá a megválaszolásra váró kérdések és a megoldandó problémák, amelyek egyrészt visszairódnak a kiadások elméletébe és gyakorlatába, másrészt megmutatják azok időszerűségét, létükkel igazolják a munka szükségességét. A konferencia és a kötet azt mutatja, hogy a régi-új Pázmány-kutatás jelene és jövője ígéretes. Régi, mert egyre inkább kirajzolódik folytonossága, gyökereivel való szoros kapcsolata. Új, mert új infrastruktúrát, új módszereket, sőt, új generációt is mozgat, akár a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanuló-dolgozó fiatalok körében, akár – ahogy erre tanulmányában Kovács Sándor Iván is utalt – az ország más egyetemi, kutatói közösségeiben is.

Tasi Réka

LYMBUS. MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő Ujváry Gábor, felelős szerkesztő Szentmártoni Szabó Géza,
Budapest, Balassi Bálint Intézet, I, 2003, 431 l.; II, 2004, 332 l.

A magyar történelemmel forrásszinten foglalkozó kutatók előtt közismert tény, hogy a viszonylag kedvező (vagyis: nem túl sok és nem is túl kevés) forrásanyaggal rendelkező hazai múlt kutatásának alapszinten is igen súlyos adósságai vannak. Az egyik ilyen hiányosság éppen a dokumentumok közzétételével kapcsolatos. Különösen a kora újkori és újkori történelmünk írott emlékeinek tekintetében vannak elmaradásaink, amelyek a történelmi feldolgozó munkán is éreztetik hatásukat. Nem véletlen tehát, hogy az 1989 utáni magyar történelmi kutatás bizonyos értelemben „neopozitivistá” korszakát (is) éli.

Az elmúlt másfél évtized egyik fontos és jellegzetes eredménye volt a Monok István és Petneki Áron szerkesztésében megjelenő *Lymbus: Művelődéstörténeti Tár* című, nyolc kötetet megért sorozat (1989–2001). A Monok–Petneki-féle vállalkozás a magyar historiográfia olyan nagy múltú, sok kritikát kapott, mégis alapvető fontosságú periodikumait kívánta – természetesen a modern történetírás kritériumai alapján – felújítani, mint a Magyar Történelmi Tár és a Történelmi Tár. Ujváry Gábor szerkesztői előszava szerint az „új” *Lymbus* vállalja az elődjével, a „rég” *Lymbussal* való folytonosságot, ezt mutatja a címválasztás is, amely csupán alcímében jelez némi profilváltást: a Magyarországtudományi Forrásközlemények részben tematikai szélesítést (amennyiben nemcsak művelődéstörténet), részben pontosítást is jelöl, hiszen a szerkesztők elsősorban a külhoni gyűjtemények hungarológiai vonatkozású anyagaira

fókuszálnak. Ez utóbbi szándék mentén mintaszerű személyi és intézményi együttműködést valósítottak meg a kötetek kiadói. A szerkesztőbizottságban a „rég” *Lymbus* két szerkesztője is helyet kapott, Monok István immár az egyik kiadó, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójaként is. A további tagok és a mögöttük álló intézmények szintén az interdiszciplináris együttműködésre utalnak. A Nemzetközi Magyarországtudományi Társaság Jankovics József főtitkár személyén keresztül van jelen, akinek a vállalkozás megindításában is kulcsszerepe volt; a Magyar Országos Levéltárat Gecsényi Lajos főigazgató és Fazekas István bécsi levéltári delegátus, az egyes történelmi rokontudományokat Mikó Árpád művészettörténész, Pálffy Géza történész és Szentmártoni Szabó Géza irodalomtörténész, a külhoni magyarországtudományi műhelyeket Gömöri György és K. Lengyel Zsolt képviseli. A főszerkesztő a Balassi Bálint Intézet (immár csak volt) főigazgatója, Ujváry Gábor; az intézetet ért átszervezés miatt a kiadással kapcsolatos felelős szerkesztői munkálatokat a második kötet esetében a Magyar Országos Levéltár, jelesül Kerekes Dóra és Ólmosi Zoltán vállalta át.

A folyóirat az elődökhöz hasonlóan azoknak a forrásoknak a közzétételére vállalkozik, amelyek nagyobb egységekbe, tematikus kiadványokba nehezebben illeszthetőek. Ezzel ugyan – miként azt a szerkesztői előszóban Ujváry Gábor elismeri – magára vonja a maradiság vádját, de az új periodikum tudatosan vállalja a konzervativizmus címkéjét, hiszen a törté-

netírás „tárgyából és természetéből adódóan mindmáig konzervatív műfaj”. A folyóirat azáltal, hogy publikációs fórumot ad a kisebb terjedelmű források számára, egyúttal ösztönözi is szeretné a kiadatlan és ismeretlen levéltári és kéziratári dokumentumok feltárását, hiszen enélkül minden interpretáció és elmélet a levegőben lóg. A kronológiai spektrum alapvetően az 1526 és 1918 közötti korszakra terjed, de lehetőséget biztosítanak korábbi és későbbi források közzétételére is. A műfajból adódóan a tematikai középpont az „új” Lymbus esetében is a művelődéstörténet. A második kötettől kezdve a folyóirat hungarikakutatásokról szóló jelentéseket is közlétesz, a vegyes tartalomban a könnyebb eligazodást a személy- és helység-név-mutató könnyíti meg, amely Oross András precizitását dicséri. A szerkesztők – előrelátó módon – alapos forráskiadási és jegyzetelési elveket is megfogalmazznak a kötetek végén, elősegítve a dolgozatok formai egységességének megvalósulását.

Az első kötetben húsz közleményt olvashatunk. Az első két forráspublikációt Szentmártoni Szabó Géza irodalomtörténeész jegyzi. Elsőként Balassa Bálint anyja, Sulyok Anna első férjének, Muthnoky Mihálynak 1552-ben kelt végrendeletét közli, kiegészítve a rá vonatkozó dokumentumok regesztáival (9–13). Ezt követően Balassa Bálint unokatestvérének, Balassa Ferencnek az epitáfiumát olvashatjuk, a bázeli egyetemi könyvtárban őrzött kéziratot fogalmazvány alapján. A 18 éves ifjút Bazel felé menet rablózsoldosok gyilkolták meg, Szabó Géza jóvoltából halálának körülményei mellett a család peregrinációjára vonatkozó adataink is bővültek (15–17). Fazekas István négy levéllel gazdagítja Bocskai István

bécsi és prágai tartózkodásával kapcsolatos (igen sovány) ismereteinket: nemcsak Bocskai bécsi politikai szocializációja áll világosabban előttünk, hanem a családjával kapcsolatos kérdések is tisztázódnak (19–24).

Kollektív vállalkozásoknál, gyűjteményes köteteknél elkerülhetetlen, hogy „becsússzon” egy-egy gyengébb teljesítmény is. Flóra Ágnes, a Közép-Európa Egyetem PhD hallgatója a Kolozsvári Állami Levéltárból a kolozsvári ötvös céh regisztrumait teszi közzé az 1549 és 1790 közötti időszakból. Rövid bevezetőjében csupán a forrás kiadásával kapcsolatos tudnivalókat ismerteti – érthetetlen módon már ebbe az egy oldalba is több helyesírási hiba került. Ugyanakkor – véleményem szerint – legalább néhány sor tartalmi indikáció és minimális bibliográfiai utalás minden forrásközlés elé kívánatos lenne. Ez azonban a kisebb baj. A szerző a magyar szöveget szándéka szerint betűhíven, a latint pedig „nyelvtani és formai javításokkal” közli, mivel „az előforduló hibás alakok ... semmiféle nyelvészeti értéket nem hordoznak, csupán egy kiháló nyelv vajúdásai.” Talán nem ártana, ha a kolléganő tudatosítaná: a 16. századi Magyarországon a latin még nem érkezett el a kihálás stádiumába, és az akkori emberek annál mindenesetre jobban tudtak latinul, hogysem neki kelljen javítgatnia a „hibás alakokat”. A latin nyelv helyett jelen közleményben inkább a közzétevő vajúdott, a hiperkorrekcióknak (vagy inkább a latin nyelvnyelvtani ismeretek hiányának) köszönhetően ugyanis számos alaktani szörnyszülöttel és teljesen értelmetlen latin szóval találkozunk a szövegben, sőt még az egyébként az ilyen jellegű kiadványban teljességgel szokatlan „szómagyarázatok-

ban” is, amelyek a forrásközlés hitelébe vetett bizalmunkat igencsak megrendítik. Erre a közleményre egy alapos lektorálás vagy összeolvasás igencsak ráfért volna (25–74).

Az elmúlt évtizedekben visszaszorult hivataltörténetre koncentrál Sunkó Attila közleménye: az Erdélyi Fejedelemség írásbeliségének két legfontosabb intézménye, a Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent hiteleshelyi működésével és levéltárával kapcsolatos dokumentumokat publikál, amelyekből egyrészt a hiteleshelyi munkát végző requisitorok tevékenységével, másrészt a hivatalok ügykezelésével és az iratanyag sorsával kapcsolatos fontos értesüléseket nyerünk (75–110). Tusor Péter több éve folyamatosan jelentkezik újabb kiadatlan Pázmány-levelekkel; ezúttal a Collalto család brünni levéltárából teszi közzé az érsek Rambaldo Collaltohoz, a bécsi Haditanács elnökéhez írott négy levelét (111–116). Koltai András szintén régóta kutatott témájával kapcsolatos írással jelentkezik: Batthyány Ádám udvarának egy jelentős eseményéről, a gróf Eleonóra nevű lánya és Esterházy László esküvői előkészületeiről fennmaradt iratokat (lakodalmi étrendet, utasításokat, memorialékat és leveleket) publikál (117–135). Szabó András Péter egy II. Rákóczi Györgyhez 1658-ban intézett, ismeretlen szerzőjű fiktív levelet, „poenentiára való intést” tesz közzé. Az írás szervesen illeszkedik a fejedelem személyével és tevékenységével kapcsolatos prófécia- és pamflet-irodalom sorába: foglalkozik a bukás okaival (elsősorban a rossz tanácsadókkal), megoldási javaslatai is a Drábik-féle látnoki elképzelésekkel rokoníthatók (137–149). Kerekes Dóra Johann Christoph von Kindsberg konstan-

tinápolyi császári követ hagyatéki leltárát adja ki 1678-ból, amelynek fő érdekességét a követ és a követség könyvtárát összeíró, több mint száz tételből álló könyvjegyzék jelenti (151–179).

Igazi „lymbus”-ba való a következő közlemény: Herner János és Radics András a szennai kastély vacsoravendégei által előadott tóditásokról és anekdotákról készített több mint háromszáz feljegyzést publikálják. A történetek kétharmada 1683-ban és az azt követő esztendőben hangzott el, a többi száz évvel később, a 18. század végén. A kastélyban megforduló környékbeli nemesek és ferences barátok által elmesélt adomák sajátos és más forrásokból aligha megismerhető hétköznapi vetületét adják a kora újkor kultúrájának, szokásainak és eseményeinek (181–210). Németh S. Katalin a legutóbb megéltékült Simplicissimus-kutatáshoz kapcsolódva Johann Georg Schielen 1683-ban nyolc lapszámot megért havi folyóiratának (Historische, Politische und Philosophische Krieg- und Friedensgesprach) hetedik, egyetlen nyomtatott példányban fennmaradt számából közöl egy ismeretlen szerzőjű verset. A költeményt a lap szerint a török elől menekülő magyar diákok adták elő, a 25 versszakból álló ének a háború okozta szenvedéseket ismerteti (211–216). Bujtás László Zsigmond Johannes van de Velde holland lelkész 1711-ben Magyarországon bekövetkezett halálával kapcsolatos dokumentumokat publikál. A lelkész 1711-ben utazott Magyarországon keresztül állomáshelyére, Szmirnába, de Szentendre mellett egy éjszakai fürdőzés során a Dunába veszett. A szerző eredeti holland nyelven és magyar fordításban közli a szerencsétlenül járt tiszteletes végrendeletét és a hagyaté-

kával kapcsolatos iratokat (217–244). Szelestei N. László a 18. századi közköltészet egyik jellegzetes darabját, báró Szentiványi Józsefnek az 1757. évi nagykárolyi farsangról írott versét adja ki. A költemény utalásaiából adalékokat nyerhetünk a 18. századi Janus Pannonius-recepció történetéhez is (245–271).

Gaál Bernadett Leopold Alois Hoffmannról, a pesti egyetem német professzoráról, II. József és II. Lipót bizalmi embe-réről készült életrajzot közöl. Hoffmann a magyar nemesség ellen írott röpiratai és besúgói tevékenysége miatt igen rossz megítélésnek örvendett Magyarországon, a korábban már többször használt, de mind-edig kiadatlan, 1792-ben készült biográfia ennek az ellentmondásos személyiség-nek az alaposabb megismeréséhez járul hozzá (273–284). H. Kakucska Mária Révai Miklós két ismeretlen, Orczy Lőrinc-hoz intézett levelét adja ki, amelyek Orczy verseinek kiadástörténetéhez nyúj-tanak új információkat (285–287). Hubert Ildikó szintén a 18. századi közköltészet egyik közkedvelt témakörében, a mezei munka dicséretéről született versezetet publikál a Károlyi-levéltárból; szerzője Simon József, akinek több költeménye is fennmaradt kéziratban (289–306). Csörsz Rumén István hat erdélyi, ún. „hazugság-verset” közöl, amelyek a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatának 1999-ben megjelent, *Mulattatók* című kötetéhez nyújtanak kiegészítést (307–316). Somogyi Gréta írásában Barabás Miklós három levelét olvashatjuk, amelyek a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium könyvtárában őriznek, és a művész a fejedelem portréjának megfestésével kapcsolatban írta azokat Farnos Dezső rektor-nak (317–319). A korábbiaktól eltérően

hosszú bevezető tanulmánnyal ellátott köz-leményt készített Seres Attila a magyar nyelvnek a moldvai papnevelésben betöl-tött szerepéről. A jórészt magyar származású papnövendékek az 1886-ban megnyi-tott jászvásári szemináriumban vagy az 1897-ben alapított halasfalvi kisszeminári-umban végezték tanulmányaikat, magyart csak rövid ideig, idegen nyelvként, a ma-gyarországi államsegélyek függvényében tanulhattak (321–349). A kötet záró köz-leményét Szende László készítette: Tompa Ferenc régésznek 1942. március 22-én Sopronban tartott előadását publikálja Tompa hagyatékából. A Horthy-korszak katolikus közéletében is aktív részt vállaló tudós a pápaságnak a magyar nemzet történetében betöltött szerepéről beszélt, nem mentesen a negyvenes évek aktuálpolitikai utalásaitól sem (351–361).

A második kötet, amely – a hasonló vállalkozásoktól eltérően – pontosan egy évvel az első után jelent meg, alapvetően az első szerkezetét követi, azzal a különbséggel, hogy itt a tizenegy forrásközlést öt kutatási beszámoló követi. Az első írást Korpás Zoltán jegyzi, aki a simancsi levéltár 16. századi magyar vonatkozású anyagának feltárását végezte az elmúlt években. Most a spanyol államtanácsnak a mohácsi csatavesztéssel kapcsolatban hozott döntéseit teszi közzé, a bevezető tanulmányban követve azok megvalósítását is (5–17). Az utóbbi években megélénkült Báthory-kutatás fontos, római levéltári dokumentumokat is megszólaltató eredményei fűződnek Kruppa Tamás nevéhez. Ezúttal egy, a magyar kutatásban eddig ismeretlen itáliai szerző, a jelentős állam-elméleti munkásságot felmutató Girolamo Frachetta törökellenes és Erdéllyel kapcsola-tos alkalmi műveit: szónoklatait és érte-

kezéseit mutatja be, szembesítve a korszak diplomáciai levelezésével. Kruppa írása műfajilag is különbözik a többi közleménytől: nem forrásközlés, hanem tanulmány formájában ismerteti az olasz szerző magyar vonatkozású munkásságát (19–49).

Talán éppen a Lymbus „megkerülhetlenségét” jelzi, hogy a jelen ismertetés szerzője sem vonhatta ki magát a kötetben való szereplés (illetve a kötet szerzője az ismertetés) alól. Molnár Antal a Római Inkvizíció 1998-ban a tudományos világ számára megnyílt levéltárából tesz közzé három, a hódolt Magyarországról küldött levelet, amelyek egyrészt szervesen kiegészítik a Propaganda Fide Kongregáció és a jezsuiták római archívumaiból kiadott dokumentumkötetek anyagát, másrészt pedig jelzik a Szent Hivatal és a magyarországi hódoltság kapcsolatrendszerét (51–59). Jankovics József Pázmány Péter ismeretlen, 1637-ben kelt végrendeletét publikálja a brünni levéltárból. A bíboros-érseknek több testamentuma ismert, az itt publikált iratban morvaországi birtokairól rendelkezik unokaöccse, Pázmány Miklós javára (61–69). Kerekes Dóra Giorgio Cleronome császári tolmácsnak a magyarországi hódoltságról 1664-ben készített úti jelentését publikálja. A tolmácsok és a futárok kötelesek voltak útjaikról beszámolót készíteni, Cleronome Belgrádtól Bécsig tartó utazásának tapasztalatait vetette papírra (71–77). Herner János és Orlovsky Géza egy pikáns témájú levelet közölnek: Macskási Boldizsár levelét Teleki Mihályhoz (1682), amelyben felesége hűtlenségére panaszkodik. A levél érdekessége, hogy a feleséggyilkos Zerényi (Zrínyi) Miklós példájára hivatkozik, ennek az adatnak a további vizsgálatával egyelőre adós a Zrínyi-kutatás (79–83). Reinhard Buchber-

ger egy császári hadnagy, Conrad Fink von Finkenstein halálos ítéletét adja ki 1687-ből. A tiszt a székesfehérvári pasa számára kémkedett, és a már keresztény kézen levő Buda erődítésének gyenge pontjait árulta el a török bégnek (85–92). Bujtás László Zsigmond hollandiai levéltári forrásokat közöl Bethlen Miklós és a sárospatak-gyulafehérvári kollégium leideni ösztöndíjának történetéhez (1703–1709). Bethlen, közismerten jó holland kapcsolatai révén, jelentős szerepet játszott a kollégium ösztöndíjas helyének létrehozásában (93–122). Czibula Katalin Szilágyi András református prédikátor (1683–1738) naplóját publikálja. Szilágyi a 18. század első felének jellegzetes középértelmiségi figurája, aki 1712–1713 folyamán németországi és hollandiai peregrinációt folytatott, majd hazatérve a Teleki család udvari prédikátora, később falusi lelkész lett (123–186). Knapp Éva egy boldogtalan magánéletű nemesasszony, Radák Ádámné Kemény Druzsiana verseit adja ki. A költemények az önvallomás jellegzetes 18–19. századi műfaját, a női panaszdalt képviselik, amelyeket – a közreadó véleménye szerint is – „elsősorban nem a költői véna, hanem szerzőjük boldogtalansága, illetve lelki betegsége ihletett” (187–203). Krisch András egy nagymartoni (Mattersburg) jegyző, Jakob Wittmann krónikájának részletével ismertet meg, amely elsősorban az 1809. évi napóleoni háború helyi eseményeihez szolgál érdekes adatokkal (205–221).

Míg a kötet forrásközlései inkább kora újkori vonatkozásúak, addig a Klebelsberg Ösztöndíj támogatásával végzett kutatásokról szóló beszámolók hangsúlya az újkorra, a 19–20. századra helyeződik át. Ezek sorát Zakar Péter írása nyitja, aki a

bécsi Osztrák Állami Levéltárban a császári királyi tábori püspökség iratait tekintette át az 1773-tól 1867-ig terjedő időszakban. A források általános bemutatása mellett táblázatos formában közli az Apostoli Tábori Helynökség levéltára fontosabb magyar vonatkozású iratainak jegyzékét (225–233). Cseh Géza a Jászkunság történetének egyik igen fontos forrásörző helyét, a Német Lovagrend Központi Levéltárát (Bécs) mutatja be. A jászkun településeket 1702 és 1731 között a lovagrend vette zálogba, így ezen három évtized forrásanyagának zömét a rend archívuma őrzi. A szerző nemcsak a jászkunsági vonatkozású, mintegy három folyó méternyi iratot ismerteti, hanem beszámol a lovagrendi levéltárban való kutatás sajátosságairól is (235–248). Seres Attila a magyar történelem szempontjából fontos moszkvai levéltárakban végzett kutatásokat, kutatási beszámolójában öt archívumot és azoknak a két világháború közötti szovjet–magyar kapcsolatokra vonatkozó ügyiratait mutatja be (249–267). Ugyancsak három moszkvai levéltárát keresett fel Baráth Magdolna, aki viszont az 1945 utáni magyar vonatkozású iratokat kutatta

(269–279). A záró tanulmányban Garadnai Zoltán a De Gaulle-i francia külpolitika magyar kapcsolataira, a francia–magyar viszony 1958–1969 közötti alakulására vonatkozó párizsi levéltári kutatásainak tapasztalatait foglalja össze, a levéltári források jegyzéke mellett a téma vizsgálatával kapcsolatos általános kérdésekre is kitérve (281–293).

A fenti szemléből is kitűnik: az „új” Lymbus méltó örököse a magyar történeti és irodalomtörténeti forrásközlő vállalkozásoknak. Az ismertett két kötet a változatos és gazdag tartalom okán a kora újkori és az újkori kutatásokban valószínűleg megkerülhetetlen lesz, a szép nyomdai kivitel és az igényesen megtervezett, kemény borító miatt a könyvespolcon sem kell a hátsó sorba pakolni őket. Nyilván ezek az állítások a sorozat későbbi darabjaira is érvényesek lesznek. A harmadik kötet ugyanis már készül: a dolgozatok leadási határideje 2005. augusztus – vagyis lehet dolgozni az újabb levéltári felfedezések közzétételén. Mert amint ez a két kötet is egyértelműen mutatja: érdemes.

Molnár Antal

KERÉNYI FERENC: „SZÓLNOM KISEBBSÉG, BŰN A HALLGATÁS” (AZ IRODALMI ÉLET NÉHÁNY KÉRDÉSE AZ ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN)

Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005, 172 l.

Örvendetesen felélénkült az 1850-es esztendő irodalmának kutatása: Szajbély Mihály nagydoktori értekezése egy új, szociológiai nézőpontú irodalomtörténet megírását vállalta, Szilágyi Márton a mikrotörténelem szempontját kéri kölcsön Lisznyai Kálmán életének és pályájának átvilágításához. Kerényi Ferenc meg már

könyve alcímében jelzi az irodalomszociológiai elgondolást. Kevésbé az irodalom esztétikai vonatkozásainak föltárására törekszik (akkor nyilvánvalóan Arany János lenne a középpontban), hanem annak a háttéranyagként kezelt tényezőnek működési/működtetési mechanizmusát elemzi, amely lehetővé tette, hogy az iro-

bécsi Osztrák Állami Levéltárban a császári királyi tábori püspökség iratait tekintette át az 1773-tól 1867-ig terjedő időszakban. A források általános bemutatása mellett táblázatos formában közli az Apostoli Tábori Helynökség levéltára fontosabb magyar vonatkozású iratainak jegyzékét (225–233). Cseh Géza a Jászkunság történetének egyik igen fontos forrásörző helyét, a Német Lovagrend Központi Levéltárát (Bécs) mutatja be. A jászkun településeket 1702 és 1731 között a lovagrend vette zálogba, így ezen három évtized forrásanyagának zömét a rend archívuma őrzi. A szerző nemcsak a jászkunsági vonatkozású, mintegy három folyó méternyi iratot ismerteti, hanem beszámol a lovagrendi levéltárban való kutatás sajátosságairól is (235–248). Seres Attila a magyar történelem szempontjából fontos moszkvai levéltárakban végzett kutatásokat, kutatási beszámolójában öt archívumot és azoknak a két világháború közötti szovjet–magyar kapcsolatokra vonatkozó ügyiratait mutatja be (249–267). Ugyancsak három moszkvai levéltárat keresett fel Baráth Magdolna, aki viszont az 1945 utáni magyar vonatkozású iratokat kutatta

(269–279). A záró tanulmányban Garadnai Zoltán a De Gaulle-i francia külpolitika magyar kapcsolataira, a francia–magyar viszony 1958–1969 közötti alakulására vonatkozó párizsi levéltári kutatásainak tapasztalatait foglalja össze, a levéltári források jegyzéke mellett a téma vizsgálatával kapcsolatos általános kérdésekre is kitérve (281–293).

A fenti szemléből is kitűnik: az „új” Lymbus méltó örököse a magyar történeti és irodalomtörténeti forrásközlő vállalkozásoknak. Az ismertett két kötet a változatos és gazdag tartalom okán a kora újkori és az újkori kutatásokban valószínűleg megkerülhetetlen lesz, a szép nyomdai kivitel és az igényesen megtervezett, kemény borító miatt a könyvespolcon sem kell a hátsó sorba pakolni őket. Nyilván ezek az állítások a sorozat későbbi darabjaira is érvényesek lesznek. A harmadik kötet ugyanis már készül: a dolgozatok leadási határideje 2005. augusztus – vagyis lehet dolgozni az újabb levéltári felfedezések közzétételén. Mert amint ez a két kötet is egyértelműen mutatja: érdemes.

Molnár Antal

KERÉNYI FERENC: „SZÓLNOM KISEBBSÉG, BŰN A HALLGATÁS” (AZ IRODALMI ÉLET NÉHÁNY KÉRDÉSE AZ ABSZOLUTIZMUS KORÁBAN)

Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005, 172 l.

Örvendetesen felélénkült az 1850-es esztendő irodalmának kutatása: Szajbély Mihály nagydoktori értekezése egy új, szociológiai nézőpontú irodalomtörténet megírását vállalta, Szilágyi Márton a mikrotörténelem szempontját kéri kölcsön Lisznai Kálmán életének és pályájának átvilágításához. Kerényi Ferenc meg már

könyve alcímében jelzi az irodalomszociológiai elgondolást. Kevésbé az irodalom esztétikai vonatkozásainak föltárására törekszik (akkor nyilvánvalóan Arany János lenne a középpontban), hanem annak a háttéranyagként kezelt tényezőnek működési/működtetési mechanizmusát elemzi, amely lehetővé tette, hogy az iro-

dalom céljai újrafogalmazódjanak a Bach-korszakban, illetőleg újraszerveződjenek az irodalmi élet, újragondolódjenek az írók státusának minémisége, s mindennek előterében létrejön az 1850-es esztendőök irodalma. Ebből kitetszhet, hogy Kerényi könyve ugyan tárgyat tekintve érintkezik a nagyobb időszakot átfogó Szajbélymunkával, de alapjában nemcsak az különbözteti meg, hogy Szajbély elsősorban a német szociológiai/irodalomszociológiai gondolkodás eredményeit szembeesíti a magyar irodalommal/irodalmi elemzéssel, hanem Kerényi erőteljesebben filológiai érdeklődése, valamint a mikrotörténelem elemeinek átemelése, továbbá kulturális intézménytörténeti feltáró munkája nevezhető meg műve sajátosságaként.

Kerényi jól tagolt könyvében békési prologussal indít. 1849 nyarán sok mindenki megfordult a kulturális élet jelesei közül a megyében, s e sok mindenkinek életében egy hónapon belül sorsdöntő változás állt be; ami a megyében egy hónap alatt Petőfitől Jókaiig, Aranytól Tánccsicsig e jelekkel történt, előrevetítette az 1850-es évek eseményeit. Ezek után kerül sor az *Írók a bukás után* című fejezetben a romantika továbbélési lehetőségeinek bemutatására, részint az írói sors történeteken keresztül, azaz mit tehettek az írók az irodalomért, részint a veszteséglista számbavételével (melyik írói pálya nem folytatódhatott, melyik kényszerült annak megszakítására stb.), majd ennek ellenében: miképpen kísérelték meg az írók, miképpen kísérelte meg „az irodalom” a túlélést. Eötvös egyedi esete mellett nem kevésbé különös a Jósikáé, aki külföldön is, idehaza is névtelenül, majd álnéven megjelenő munkáival önnön pályájának, romantikájának megszakíthatatlanságát (meg-

szakíthatatlanságát?) sugallta. Aligha mellesleges körülmény: miből éltek az írók? Meg tudtak-e élni az irodalomból? Jó néhányan mentek el tanítani, akadt gazdálkodó (Vörösmarty!) meg házitanító (Gyulai Pál). A második fejezet beszél el az irodalmi élet újjászerveződését, itt lesz igen hangsúlyossá az intézménytörténet: a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Kisfaludy Társaság. Nem bírálatként jegyzem meg, csupán a teljesség kedvéért, hogy talán néhány lapot lehetett volna a könyvtáraknak is szentelni, annál is inkább, mivel az Országos Széchényi Könyvtár történetének ez a szakasza már meg van írva. Az intézménytörténet szorosan függ össze a (társadalmi, illetőleg a „nemzeti”) nyilvánosság szerkezetváltásával, mely kedvezőbb külső körülmények között határozottabban és többrétűvé válva ment volna végbe. Az 1850-es esztendőökben természetesen kellett alkalmazkodni a Bach-rendszer előírásaihoz: ennek fényében értékelhető a Kerényitől röviden tárgyalt, mert kultusztörténetileg már bőségesen elemzett, 1859-es Kazinczy-ünnep. Ezen belül Toldy Ferenc tudomány- és irodalomszemléletére is történik utalás, Toldy számára „Kazinczy klasszicizmusa alkalmat adott a romantika klasszifikációjára is”. Persze kérdés, miféle romantikát „klasszifikált” Toldy? Kerényi pontosan érzékeli Arany és Toldy különbözését. Arany ugyan gimnáziumi tanárként használta Toldy tankönyveit, de éppen Petőfi esetében igencsak eltért a véleménye a Toldyétól. *A Pest, a szerkesztőségek és kiadók világa* című alfejezettel az irodalmi élet közepébe érünk, ehhez azonban szükséges előbb a pest-budai „helyzet” fölvázolása. Az akadályok ellenére az igazi fővárossá, a vitathatatlan kulturális

központtá válás folyamata ugyan – mint Kerényi írja – némileg lelassul, de nem szűnik meg. Nemcsak a nemzeti (köz)intézmények újjászerveződése biztosítja a folyamatosságot, hanem az a tény is, hogy a nevesebb könyvkiadók úgy látják, csak Pest-Budán tudnak érvényesülni. Fontos a *Hölgyfutár*, a *Divatcsarnok* és a *Nővilág* bemutatása, a sajtótörténet feladata a napilapok szemlézése, kívánatos volna a napilapokról monografikus elemzés. A *Pesti Napló* Kemény Zsigmond számtalan olyan cikkét tartalmazza, amely kötetben még sosem jelent meg, s nagyjában-egészében feltáratlannak mondható. A társadalmi nyilvánosság és a magánszféra a társas összejövetelek jellegét van hivatva körvonalazni, kijelölni azokat a helyeket, amelyek a találkozás lehetőségének pusztán tényén túl a (köz)vélemény formálódásában is szerephez jutottak. A vadásztársaságok olykor kulturális kezdeményezésekből is kivették részüket, a polgári szalonok, a kávéházak, a kocsmák szintén fölkinálták a társas együttlétből eredeztethető közös vélemény kialakulását. A Bach-korszakban a színházi előadások révén olykor politikai nézetek visszhangoztak, a *Hunyadi László* című operában vendégeskedő, nem magyar énekesnők magyar éneke, egy másik színielőadás során az olasz–magyar barátság jelződése: mindmind a tiltakozó érzelmek kitörésének jele volt. A sírva vigadás, a „dalidó” a korszak nem kevésbé jellegzetes megnyilvánulása. A dalidót Arany Jókai nyelvújításának tulajdonította, megtalálható a Bach-korszakban játszódó regényben, *Az új földesúr*-ban is. Kerényi külön fejezetet szentel a vidéki műhelyeknek is, nyilván Nagykőrös a legfontosabb, de Alsósztrégova sem hanyagolható el.

A harmadik fejezet talányosnak tűnő címe (*Az ábrázolás lehetséges irányai*) azt mutatja be, miként lehetséges irodalom-szociológiai alakra irodalom/költészet-történeti fejtegetéseket építeni. A *Bűnbakkeresés vagy önvizsgálat?* alfejezet az önreflexió vagy az önreflexió hiánya kérdésében hozza föl adatait, mindenekelőtt a Görgei-kérdés irodalmi leképeződésének kontextusát és szövegeit vizsgálja. Szendrey Júlia második házasságának megítélése inkább csak irodalmi viharokat vert, ellenben Arany János ugyancsak bírálat tárgya lett. Verses elbeszélését, *A nagyidai cigányokat* korántsem fogadták lelkesedéssel. Kemény Zsigmond *Forradalom utánjának* fogadtatása szintén félreértések története. Ebben a fejezetben akkor értünk teljesen „szövegközel”-be (sosem voltunk nagyon távol), amikor a mitizálás és az allegorizálás jelöltetik meg „az ábrázolás lehetséges irányai”-ként. Az előbbi összefügg a bűnbakkeresés vagy önvizsgálat kérdésével, az utóbbi valójában a mitizálással nem szemben érvényesül, hanem inkább mellette, kiegészítésképpen. Olyan allegóriák fogalmazódnak meg, amelyek író és olvasó közösségében az ismert, de nyíltan ki nem mondható jelentésekre fordíthatók le. Az évtizednek szinte valamennyi írója lírai versben, „történelmi” regényben, balladában olyan utalásrendszert épített ki, amely számított az e rendszert megfejteni tudó olvasóra. Itt jegyzem meg, hogy Kerényi Ferenc felfogása szerint az *Előszó a Három rege* elé készült, az újabb kétkedések ellenére sem látja annak okát, hogy a datáláson, valamint Waldapfel József és Martinkó András véleményén változtassunk. Érdekesnek és fontosnak minősíthető, hogy a költői allegorizálás alakzatai mellett a zenei és a táncos

változatokról is szó esik, a sírva vigadással egészen közvetlenül összefüggésbe hozható irodalmi megjelenítésük indokoltá teszi bevonásukat.

A *Kitekintés*ben Kerényi Ferenc mérlegre teszi a passzív rezisztenciát, annak szerepét a nemzeti ellenállásban, mint amelyért „elsősorban a nemzeti önvizsgálat elmaradásával, kísérleteinek elvetélésével fizetett irodalmunk”. Hozzátehetjük, nemcsak irodalmunk. Vajda János *Önbírálat*ának vitájával illusztráltatik ez a mondat, de említetik más szempontból Jókai színműve, a *Dózsa György* is. Az 1850-es

évek eredményének tudja be Kerényi, hogy egy műfaji kérdés bizonyosan eldőlt, a regény lesz a reprezentatív nagyepikai műfaj, de ekkor válik jelzésértékűvé a Petőfi-életmű értelmezésének hogyanja is. Vajdát elutasította a hivatalossá váló magyar kritika, Madáchet Arany „megmentette” az elutasítástól.

Ismertetésem végére érve csak elismerésem tudom hangoztatni. Jól megírt, alapkutatást végző, a szakirodalmat szüve-rénül értelmező munka Kerényi Ferencé.

Fried István

PÉTER LÁSZLÓ: JÓZSEF ATILA NYOMÁBAN. VÁLOGATOTT ÍRÁSOK

Budapest, Argumentum Kiadó, 2000, 354 l.

Péter László *József Attila nyomában* című kötete a szerző 1954 és 1998 között József Attiláról írt publikációinak gyűjteménye. Péter 1952-ben kezdett el József Attilával foglalkozni, ekkor ugyanis a makói József Attila Múzeum igazgatójaként dolgozott. A múzeum relikviáit gyarapítani kívánó kutató-igazgató hangyaszorgalommal gyűjtötte a névadóval kapcsolatos adatokat és információkat, ezen belül is főként a helyi vonatkozásúakat. Új felfedezései és áldozatos munkája révén a József Attila-filológia elismert alakjává vált.

A *József Attila nyomában* című kötet – melyben kritikák, tanulmányok, cikkek követik egymást a publikálás időrendi sorrendjében – mégsem minősíthető maradéktalanul szerencsés vállalkozásnak. Ennek oka nem a szövegek irodalomtudományos minőségében keresendő, hiszen ezek az írások egy-egy adott történelmi és irodalmi szituációban fogalmazódtak meg. A probléma az, hogy a kötet csak annyiban

tekinthető egésznek, amennyiben nem József Attiláról, hanem Péter Lászlóról szól, s arról a nézőpontról, melyet a kutató a költővel szemben érvényesít. Minden szöveg feltételez egy olvasót, így a kritikáknak is mindig megvan a maguk helye és címzettje a tudományos életben: a kritizált könyv írója és olvasói.

A kötet több kritikát is tartalmaz: *József Jolán – József Attila élete, József Attila összes művei 3. kötet, Forgács László – József Attila esztétikája, Öt könyv József Attiláról, Minden a versért volt – Vágó Márta József Attiláról, Válogatott levelezése, Érik a fény – Szabolcsi Miklós monográfiájának 2. kötete, József Attila útjain – Tanulmányok*. A kritikák túlságosan sok filológiai megjegyzést tartalmaznak, melyek a kritizált szerző és a kiadó számára hasznosak lehetnek a következő kiadásnál (bízunk benne, hogy a szerzők kijavították azokat a hibákat, amelyekre Péter László felhívta a figyelmet), de a *József*

törekvés. A kötet végén található névmutató segíti az olvasót a tájékozódásban (a névmutató hiányát egyébként a szerző több megbírált művel kapcsolatban is említi). A kötet írója mindvégig kritikusan viszonyult a József Attila-kutatás különböző területeihez, de pozitívista beállítottsága miatt elsősorban mindig filológiai kér-

désekhez szólt hozzá. A modern kutatók számára e módszer már meghaladottnak tűnhet, de az a filológiai igényesség és tárgyszeretet, amellyel Péter László viszonyul József Attila szövegeihez, minden irodalommal foglalkozó tudós számára példaadó lehet.

Kráncz Gábor

**ILLÉS LÁSZLÓ: ÜZENET THERMOPÜLÉBŐL. IRODALOM- ÉS
ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MODERNITÁSRÓL,
A SZOCIÁLIS GONDOLATRÓL ÉS A GLOBALIZÁCIÓRÓL**
Budapest, Argumentum Kiadó, 1999, 278 l.

Napjainkban sűrűn hangzanak fel a megbukott „létező szocializmus” világát elítélő, megbélyegző szavak – nem kevés joggal. Ha viszont annyira rossz volt – s efelől nincsen kétség –, akkor hogyan tudott e „létező szocializmus” létrejönni s majd háromnegyed évszázadon át fennmaradni? E kérdésre Illés László igazságkereső könyve a történelemmel válaszol. A szerző szerint – s szerintem is – e sikertelen történelmi kísérlet nagyon is égető társadalmi problémák megoldásának egyik alternatívája volt a szörnyű pusztulást hozó első világháború után, amelyet egy még szörnyűbb második világégés és a fasizmus követett, s egyiket sem a munkásmozgalom indította el. Csak aki megélte e világégések egyikét (esetleg mindkettőt), tudja elképzelni, hogy minő nyomorúságot hoztak ezek magukkal, hogy minő embertelenséget indítottak el (vagy fokoztak tovább), kiváltva a jobbak megváltás-akaratát. Messianizmus ott keletkezik, ahol van mit és kit megváltani, utópia ott, ahol a fennálló „rend” elviselhetetlen.

A századelőn a kapitalizmus elkorhadtnak tűnt, s aki mást, különbet akart, annak

a háború(k) után rá kellett eszmélnie: az életben maradáshoz új társadalom és új állam megteremtésére van szükség. A lövészárkok és a gázkamrák valóságát ki kell küszöbölni. De persze nem Gulágokkal, ávós kínzókamrákkal, mind véresebb terrorral.

Illés László percig sem hagy kétségben afelől, hogy amivé a sztálinizmus a harmincas évektől kezdve torzult, az szintűgy szörnyűség volt, s csak nevében volt szocializmus. Sztálin népirtó gyakorlatát „ellenforradalom”-nak minősíti, szovjet „Thermidor”-nak, amely megcsúfolta és hosszú időre diszkreditálta a szocializmus eszméjét. De a kommunista ideológia nevében (álcájában) végrehajtott embertelenség, elnyomás, a Lubjankák és a Butir- kiki rettenete megmásíthatja-e azt, hogy világunkban továbbra is jelen van – erre Illés László többek közt a szocialistának éppen nem nevezhető Jacques Derrida nyomán eszméltet rá – az elnyomás, a megtorlás, a népirtás, a munkanélküliség, a hajléktalanság, a terrorizmus, a nemzeti konfliktusok, a nyomasztó egyenlőtlenség? Belenyugodhat mindebbe egy szellemi rangjára valamit is adó értelmiségi ember? Nem

kell-e felébrednie benne a javítás, a korrekció gondolatának? Annak, hogy a tőke és a munka világának valamiképp kompromisszumra kellene jutnia?

Mindezt az izgalmas eszmei anyagot Illés László nem deklarációkban, hanem mélyfúrásokon alapuló irodalom- és esztétörténeti tanulmányokban „mozgatja meg”, vetíti az olvasók elé. A szociális gondolat keletkezését és időszerűségét például a pápai enciklikák ígéivel igazolja. XIII. Leó *Rerum novarum*ával, XI. Pius *Quadragesimo annó*jának mementóival. Mindkettejüket mélységes aggodalmak töltötték el a társadalmi igazságtalanságok és konvulziók láttán, s bizony nem túlzás az, amit a nemrég elhunyt egyházfő, II. János Pál megállapított (s Illés László idéz): „Marx a maga módján ugyanazokat a negatív tényezőket rögzítette, amelyekről XIII. Leó pápa enciklikája, a *Rerum novarum* is szól”. Ugyanő különben nemegyszer emelte fel apostoli szavát egy igazságosabb és testvériesebb világért, a tőke és a munka konszenzusáért és kompromisszumáért.

Összetartozó ellenpontok: Kassák Lajos és Lukács György útja a húszas években. Mindketten szintúgy megváltást akartak, s ebben reménykedett az egész akkori társadalom is. Kassák felismerte, hogy „ember-szabású” utópiái megvalósíthatatlanok, s ezt tragédiaként élte meg, Lukács viszont élete végéig kitartott messianizmusa, a kollektívum oltárára tett egyéni áldozatok szükségessége mellett. Így vagy úgy: mindketten a „tökéletes bűnösség korá”-nak látták azt a valóságot, amelybe bele születniök megadatott. S azt akarták, hogy az emberiség abból kijusson.

Az újítás szellemisége azonban megtört, visszájára torzult: Illés éleslátóan hangsú-

lyozza, hogy az 1871-ben, a párizsi kom-münnel kezdődött konvulzív korszakot a harmincas években új paradigma váltotta fel, a jobb-, illetve baloldali totalitárizmusé. Mindkettő fittyet hányt a művészet belső immanenciájára, megsemmisítve az avantgárd irányzatokat, felszámolva bárminő nyitottságot, kétségbevonást, kérdezést, panaszt, felháborodást – mindazt, ami emberi. A totalitarisztikus diktatúrák elmúltak, az avantgárd szellemiség azonban továbbra is él – s ez a szellemiség ma is kérdez és felháborodik.

Hogy ez mennyire így van, azt Illés Lászlónak a „fausti ideál” jelenéről, a posztmodern világképről és Esterházy Péter művészetéről írott elemzése mutatja be leginkább. Én ugyan nem minősíteném – mint Illés teszi – a klasszikus magyar avantgárdot és a posztmodern irányzatot egy azonos nagy áramlat különböző fázisainak, de az feltétlenül igaz, hogy Esterházy – akárcsak Kassák – halálos komolyan veszi azt, amit csinál. Csak míg Kassák a komolyságot vette halálos komolyan, Esterházy a komolytalanság látszatát. Az utóbbi író „szövegeiben” bizony ezer szómélyi elemmel ott lüktet a valóság, jobbításáért perlekedik, miközben nem hisz (?) e perlekedés célszerűségében, jövőjében. De ha nem hinne lelke legmélyén, vajon perlekedne-e? Ezért Illés Lászlónak teljesen igaza van, amikor azt állítja, hogy Esterházy zseniális művészete „a magyar posztsztalinista létviszonyok legmagasabb szintű, szépirodalmi jellegű ideológiai kritikai teljesítménye”. S ha ez így van, akkor bizony Esterházy számára (és a mi számunkra) a fausti ideál nem halott.

Mit tartogat hát részünkre a jövő? E kérdésre nem lehet definitíven válaszol-

ni. Mindenesetre Illés László a globalizációról szóló kitűnő tanulmányában felvet e kérdés megválaszolásához néhány szempontot. E globalizáció jövőmodellje bizonyon baljós: a kétharmad–egyharmad társadalmi modell (azaz: a lakosság egyharmada él a szegénységi küszöb alatt) helyébe a 20%–80% modell lép – a társadalom négyötöde lesz szegény. S jelenleg – a tanulmány adatait idézem – a világ országainak egyötöde rendelkezik a világ bruttó társadalmi termelésének 84,7%-ával, ezen országok vállalkozói bonyolítják le a világkereskedelem 84,2%-át, s ők birtokolják a belföldi pénzállomány 85,5%-át. Mindez, s vele egész régiók kiszolgáltatottsága maga után vonja a nemzeti ellentétek kiéleződését, az agresszivitás eszkárlálódását. Az atmoszféra felmelegedése pedig a pusztító viharokat, áradásokat, természeti katasztrófákat. Az utóbbit napjainkban aligha kell bizonygatnunk.

„Ez hát a sors és nincs vég semmiben?” – kérdezzük Vörösmartyval. Illés László egyedül a józan észben lát reménységet. Ez, ha nem is minden, mégis nagyon sok. Amit az ember eddig elért, legnagyobb-részt e józan észnek köszönhetően érte el. A „szellemharcok tiszta sugará”-ban bízhatunk, azzal tovább küzdhetünk, mint azt Illés László is folyamatosan teszi.

Erre külön is inspiráló példát ad könyvének Lukács Györgyről szóló tanulmány-blokkjában. A magyar filozófus a legsötétebb sztálini diktatúra éveiben képes volt továbbfejleszteni az elidegenedés fogalmát, kimondta, hogy minden valóságnak, tehát a szovjet valóságnak is lényege az ellentmondásosság, fel tudta mutatni a proletárdiktatúra hazug jelszavával szemben a forradalmi demokrácia ideáját – ott, ahol mindenfajta demokráciát lábbal tiportak. E minta példaszerevének értékét azonban nem csökkentette volna, ha Illés László részletesebben szolt volna Lukács megingásairól, „önkritikáiról”, amelyek bizony e nagy ívű pályán kisiklások voltak. Valamint arról a rendkívül káros lukácsi szentenciáról, hogy „keresztülhazudjuk magunkat az igazságig”. A „hvosztizmus”-ról szóló cikket pedig bizvást mellőzni lehetett volna, hiszen belőle a hetven évig rejtőzködő Lukács-írásról minden filológiai és történeti adatot megismerhetünk, csak éppen a tanulmány szövegének a közlése maradt el. Az olvasó aligha fogja fellapozni a folyóiratot, ahol e textus olvasható – bármily kitűnő is Illés László összegzése, azért Lukács intencióinak leghitelesebb közlője maga Lukács.

Fenyő István

WERNER SCHWEIKERT: BIBLIOGRAPHIE DER UNGARISCHEN LITERATUR DES 20. JAHRHUNDERTS IN DEUTSCHER SPRACHE

Feil bei Heilbronn, Verlag Werner Schweikert, 2000, 1020 l.

A magyar irodalom Németországban napjainkban igen népszerű. Elsősorban a regények kelendők, gondoljunk csak Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* vagy pedig Szerb Antal *Utas és holdvilág*

című regényének nem is olyan régi, átütő sikerére. Mindemellett több kortárs regényírónk könyvelhet el magának talán még nagyobb sikereket, mint a két említett szerző. Werner Schweikert bibliográfiájá-

ni. Mindenesetre Illés László a globalizációról szóló kitűnő tanulmányában felvet e kérdés megválaszolásához néhány szempontot. E globalizáció jövőmodellje bizonyon baljós: a kétharmad–egyharmad társadalmi modell (azaz: a lakosság egyharmada él a szegénységi küszöb alatt) helyébe a 20%–80% modell lép – a társadalom négyötöde lesz szegény. S jelenleg – a tanulmány adatait idézem – a világ országainak egyötöde rendelkezik a világ bruttó társadalmi termelésének 84,7%-ával, ezen országok vállalkozói bonyolítják le a világkereskedelem 84,2%-át, s ők birtokolják a belföldi pénzállomány 85,5%-át. Mindez, s vele egész régiók kiszolgáltatottsága maga után vonja a nemzeti ellentétek kiéleződését, az agresszivitás eszkálálódását. Az atmoszféra felmelegedése pedig a pusztító viharokat, áradásokat, természeti katasztrófákat. Az utóbbit napjainkban aligha kell bizonygatnunk.

„Ez hát a sors és nincs vég semmiben?” – kérdezzük Vörösmartyval. Illés László egyedül a józan észben lát reménységet. Ez, ha nem is minden, mégis nagyon sok. Amit az ember eddig elért, legnagyobb-részt e józan észnek köszönhetően érte el. A „szellemharcok tiszta sugará”-ban bízhatunk, azzal tovább küzdhetünk, mint azt Illés László is folyamatosan teszi.

Erre külön is inspiráló példát ad könyvének Lukács Györgyről szóló tanulmány-blokkjában. A magyar filozófus a legsötétebb sztálini diktatúra éveiben képes volt továbbfejleszteni az elidegenedés fogalmát, kimondta, hogy minden valóságnak, tehát a szovjet valóságnak is lényege az ellentmondásosság, fel tudta mutatni a proletárdiktatúra hazug jelszavával szemben a forradalmi demokrácia ideáját – ott, ahol mindenfajta demokráciát lábbal tiportak. E minta példaszerevének értékét azonban nem csökkentette volna, ha Illés László részletesebben szölt volna Lukács megingásairól, „önkritikáiról”, amelyek bizony e nagy ívű pályán kisiklások voltak. Valamint arról a rendkívül káros lukácsi szentenciáról, hogy „keresztülhazudjuk magunkat az igazságig”. A „hvosztizmus”-ról szóló cikket pedig bizvást mellőzni lehetett volna, hiszen belőle a hetven évig rejtőzködő Lukács-írásról minden filológiai és történeti adatot megismerhetünk, csak éppen a tanulmány szövegének a közlése maradt el. Az olvasó aligha fogja fellapozni a folyóiratot, ahol e textus olvasható – bármily kitűnő is Illés László összegzése, azért Lukács intencióinak leghitelesebb közlője maga Lukács.

Fenyő István

WERNER SCHWEIKERT: BIBLIOGRAPHIE DER UNGARISCHEN LITERATUR DES 20. JAHRHUNDERTS IN DEUTSCHER SPRACHE

Feil bei Heilbronn, Verlag Werner Schweikert, 2000, 1020 l.

A magyar irodalom Németországban napjainkban igen népszerű. Elsősorban a regények kelendők, gondoljunk csak Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* vagy pedig Szerb Antal *Utas és holdvilág*

című regényének nem is olyan régi, átütő sikerére. Mindemellet több kortárs regényírónk könyvelhet el magának talán még nagyobb sikereket, mint a két említett szerző. Werner Schweikert bibliográfiájá-

ból – 1999-cel bezárólag – valamennyi németre fordított magyar irodalmi alkotás felől tájékozódhatunk.

A kötet a Frankfurti Könyvvásár alkalmából készült, az anyaggyűjtés annak kezdetével fejeződött be. A meghívott vendég irodalmának németre fordított darabjairól nem az első bibliográfia Werner Schweikerté. Az első a portugál irodalom bibliográfiája volt 1997-ben, amelyet Frankfurt am Mainban adott ki Klaus Küpper és Maria do Rosário Pedreira. A magyar bibliográfia összeállítója, Werner Schweikert három évvel később feldolgozta az orosz és a volt szovjet irodalmak németre lefordított anyagát is. Ez utóbbi kötet is hasonló alkalmából készült, szintén a díszvendég tiszteletére, de abban a kötetben Schweikert a 20. századi anyagot csak 1965-ig dolgozta fel. Mindkét kötet különlegessége, hogy az anyaggyűjtés hátterében egy 1947-től folyamatosan gazdagodó, egyedülálló magángyűjtemény áll. Werner Schweikert könyvtárában ugyanis közel 50.000 kötet található, amely mind 20. századi, németre fordított szépirodalom (további 20.000 kötetet tartalmaz német szerzőktől).

A kötet megjelenési körülményeiről Dalos György cikkéből értesülhetünk, amelyből egyértelművé válik, miért szerepel a szerző előszavában, rögtön az első mondatban, hogy a bibliográfia az 1999-es könyvvásárra jelenik meg, és miért áll az előszó végén mégis 2000. februári dátum. Megfelelő anyagi bázis híján került csak később piacra Schweikert könyve, de ezt a kötetnyitó mondatot érdemes lett volna a megváltozott körülményekhez alakítva átírni.

Tehát a könyvvásárra Schweikert bibliográfiája – támogatók híján – ugyan nem

készült el, és megjelenésére még közel egy évig várni kellett, Fazekas Tiborc hasonló tematikájú bibliográfiája azonban kikerült a polcokra már a vásár idején, Schweikertéhez hasonlóan a szerző saját kiadásában: *Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999)*, Hrsg. Dr. Tiborc Fazekas, Hamburg, Eigenverlag des Verfassers, 1999.

A két, párhuzamosan dolgozó szerző munkája mintegy kiegészíti egymást. Fazekas Tiborc anyaggyűjtése felöleli a németre fordított magyar irodalom 20. század előtti fejleményeit is – egészen 1774-től 1999-ig –, viszont a múlt századnak valóban érdemes volt egy külön kötetet szentelni, hiszen annak terjedelme önmagában jóval meghaladja az 1999-es kötetét.

Schweikert könyve többnyire elismerő recenziókat kapott eddig is mind a német, mind pedig a hazai fórumokon. Németül Fazekas Tiborc, Carl Corino, Karl-Markus Gauss, Ima Rakuska, Christine Schlosser és Kuno Bärenbold recenzeálták, az ÉS-ben pedig Dalos György írása jelent meg róla. Werner Schweikert ezért a munkájáért kapta meg a Pro Cultura Hungarica Emlékplakettet.

A bibliográfia kiadása céljából alapított kiadó további könyvekkel is hozzájárult a németre fordított magyar irodalom terjesztéséhez. Werner Schweikert következő kiadványa Illyés Gyula németre fordított prózaverseinek válogatott kötete volt 2003-ban. Ez leginkább annak köszönhető, hogy 2002-ben, a költő születésének 100. évfordulójára emlékezve megélenkült műveinek újrakiadása is: német nyelvtérületen immár a harmadik fordításban. A fogadtatása jó, úgy tűnik, az Illyés-életmű német reneszánszát éli.

A filológus és könyvgyűjtő Schweikert idén halt meg. Dalos György – akivel a frankfurti könyvvásár előkészítési munkálatai közben ismerkedett meg – írt róla nekrológot a Frankfurter Rundschau-ban 2005 márciusában. Dalos így jellemzi Schweikertet, az iparost, aki az eredeti szakmájától messze eső hobbyt művelt: „Egy gazdag ember távozott közülünk. A württembergi Feil bei Heilbronnban meghalt a kályhászmester Werner Schweikert, csendben és szerényen, ahogy élt, úgy, hogy a saját kiadványaként megjelentetett kötetek még a születési dátumáról sem adnak felvilágosítást. Könyvekben gazdag ember volt.” Dalos cikkéből kiderül, hogy a gyűjtemény iránt komoly szakmai érdeklődés mutatkozik: a Moszkvai Állami Könyvtár már jelezte vásárlási szándékát, de nem kizárt, hogy egy országon belüli kutatóhely szerzi meg a német gyűjtő terjedelmes 20. századi anyagot felölelő könyvállományát. Érdeemes lenne a magyar közgyűjteményeknek is tájékozódniuk a gyűjtemény magyar vonatkozású anyagairól, megvásárlásának lehetőségéről.

A szerző lényegre törően írja le művének célkitűzéseit és a benne foglalt anyag néhány jellegzetességét a bevezetőben. Az irodalomtörténeti korszakhatárokat korántsem egyszerű meghatározni, a Werner Schweikert által megszabott időhatár azonban egyértelműen nem törekszik ilyesmire. A kötetbe azokat a magyar alkotókat vette fel, akik még 1904-ben éltek vagy akár ma is alkotnak. A szerzők alfabetikus rendben következnek egymás után. Rövid, általában hét-tíz soros életrajzi összefoglalás olvasható róluk, majd az egyes művekről időrendben: magyar címűk, eredeti megjelenési évük, majd a német cím és a megjelenés vagy megjele-

nések további pontos bibliográfiája, úgy mint a kiadás helye, a kiadó neve, a kiadás éve, lapszám, a kötet mérete, fűzése. A biográfiákat olvasgatva szembetűnő, hogy Nadas Péterről jóval részletesebben ír, mint az megszokott – tizenhét soros a róla szóló életrajzi rész –, míg Kertész Imréről szűkszavúbban, mint általában a többi alkotókról – négy rövid mondatot. Nadastól 12 németül megjelent művet említ, köztük vannak olyan esszékötetek is, amelyek csak németül jelentek meg. Ezek közül mindet újra kiadták, néhány esetben változatlanul, sok esetben újabb fordításban. Kertésztől 10 könyvet tart számon, ezek közül három adtak ki újra. Kertész németül megjelent műveinek száma később megnőtt, a bibliográfia adagyűjtése még a 2002-es Nobel-díj kiosztása előtti állapotot rögzíti.

A József Attiláról szóló rövid biográfia Szabolcsi Miklós német nyelvű monográfiájának szellemében íródott (*Attila József: Leben und Werk*, Berlin, Akademie-Verlag, 1981). Fontos adatként közli a költő belépését az illegális Kommunista Pártba, holott ez alig volt több kétéves tagságnál, munkásságát pedig az alábbi két mondattal jellemzi: „Osztyaharcos költészete magában foglalja a magyar társadalom problematikáját. Szimbolikája a népköltészetben gyökerezik.” Ez is mutatja, hogy ideje lenne megjelentetni német nyelven kortárs írásokat József Attila költészetéről, hiszen a tájékozódni kívánó szakember átfogó tanulmányok híján ilyen tévutakra kénytelen sodródni a régebbi szakirodalom nyomán – s az újabbak ismerete hiányában. A mindössze hétsoros életrajz viszonylag hosszan emlékezik meg a József Attilakultuszról Magyarországon is hangsúlyos mozzanatáról: a költő haláláról. Emögött

ugyancsak érzékelhető az említett monográfia hatása: „A Kommunista Párttal való nézeteltérések, a nyomor és a betegség öngyilkosságba hajszolta.” József Attila kultuszának németországi formálódása tehát nem maradt el: a versfordításokat követte a németre fordított monográfia, s a halál abban olvasható leírását áttemelte biográfiájába a későbbi szöveg szerzője, azzal a kultusztörténeti módosítással, hogy a Szabolcsi szövegében negyedik okként szereplő náciizmust immár nem említi. Schweikert ezzel rögzíti azt a változást, amely az adott befogadói közegben kialakult, s hozzájárul a költőről német nyelvterületen kialakított kép változásához.

A kötet kiállításában egyedül az okoz valamelyest szépséghibát, hogy – feltehetőleg a feszes munkatempó és a nyomda számára idegen nyelvi jelenségek miatt – sok benne a hiba, különösen gyakori a magyar karakterek elvétele. Így kerülhetett az utószóba például „Magyar konyu Alapítvány” és „Petöfi Irodalmi Múzeum”, de ehhez hasonló jelenségekkel a szócikkekben is bőven találkozhatunk.

A bibliográfiába Schweikert nemcsak szépirodalmi alkotásokat vett fel, beleértve a gyermek- és ifjúsági irodalmat is, hanem egyes szellemtudományi szerzők könyveit is ismerteti. Amelyik tudományos értekezést megtalálja benne a kutató (természetesen a szépírókhoz hasonlóan szerzők szerint), annak pontos bibliográfiai leírásában megbízhat: a precíz adatközlés a kötet egyik jellemző erénye. Kerényi Károlyról például épp csak annyit mond a rövid biográfiai rész, amennyiből egy teljesen kívülálló viszonylag nagyobb

tévedések nélkül képet kaphat róla, a szócikk bibliográfiája viszont kifejezetten jó: Kerényi jelentős munkái mind benne vannak és az adatai pontosak. A kötetnek a szépirodalmon kívüli területek felé való nyitottságát mi sem jellemezheti jobban, mint az, hogy talán leghosszabb szócikke a filozófus és esztéta Lukács Györgyről született. Maga az életrajz közel egy oldal, a művek jegyzéke pedig 192 tételből áll, az első kiadásokon túl a sokszoros újraközléseket és a szerző halála után a hagyatékából megjelentetett kiadványokat is feltünteti.

Az anyaggyűjtés kritériumai az emigráns irodalom tekintetében sem eléggé egyértelműek. Schweikert hivatkozik *A magyar emigráns irodalom lexikonára*, amelyet Nagy Csaba készített 2000-ben. Mint Schweikert írja, az ő munkája is közöl emigráns anyagot, de ennek konkrétabb definícióját nem adja. Ha Schweikertnél nem találjuk meg a keresett művet, még nem zárható ki, hogy létezik.

A kötet külön fejezetet szentel az irodalomjegyzék és a honlapok jegyzékének közzétételére is. Ezek megbízható információkat nyújtanak akár a lexikonok, akár az adatbázisok, akár a tágabb szakirodalmi tájékozódás terén. A mutatók ugyancsak kiválóak: a szerzőkön túl megtalálhatók a fordítók és a kiadók is, alfabetikus rendben.

Az elegáns kiállítású kötetet 398 fotó díszíti, amelyek elsősorban 1945 előtt megjelent, ma már kevésbé hozzáférhető kiadványok borítóit ábrázolják. Werner Schweikert munkája olyan könyv, amelyet öröm kézbe venni.

Bircsák Anikó

változatokról is szó esik, a sírva vigadással egészen közvetlenül összefüggésbe hozható irodalmi megjelenítésük indokoltá teszi bevonásukat.

A *Kitekintés*ben Kerényi Ferenc mérlegre teszi a passzív rezisztenciát, annak szerepét a nemzeti ellenállásban, mint amelyért „elsősorban a nemzeti önvizsgálat elmaradásával, kísérleteinek elvetélésével fizetett irodalmunk”. Hozzátehetjük, nemcsak irodalmunk. Vajda János *Önbírálat*ának vitájával illusztráltatik ez a mondat, de említetik más szempontból Jókai színműve, a *Dózsa György* is. Az 1850-es

évek eredményének tudja be Kerényi, hogy egy műfaji kérdés bizonyosan eldőlt, a regény lesz a reprezentatív nagyepikai műfaj, de ekkor válik jelzésértékűvé a Petőfi-életmű értelmezésének hogyanja is. Vajdát elutasította a hivatalossá váló magyar kritika, Madáchet Arany „megmentette” az elutasítástól.

Ismertetésem végére érve csak elismerésem tudom hangoztatni. Jól megírt, alapkutatást végző, a szakirodalmat szüve-rénül értelmező munka Kerényi Ferencé.

Fried István

PÉTER LÁSZLÓ: JÓZSEF ATTILA NYOMÁBAN. VÁLOGATOTT ÍRÁSOK

Budapest, Argumentum Kiadó, 2000, 354 l.

Péter László *József Attila nyomában* című kötete a szerző 1954 és 1998 között József Attiláról írt publikációinak gyűjteménye. Péter 1952-ben kezdett el József Attilával foglalkozni, ekkor ugyanis a makói József Attila Múzeum igazgatójaként dolgozott. A múzeum relikviáit gyarapítani kívánó kutató-igazgató hangyaszorgalommal gyűjtötte a névadóval kapcsolatos adatokat és információkat, ezen belül is főként a helyi vonatkozásúakat. Új felfedezései és áldozatos munkája révén a József Attila-filológia elismert alakjává vált.

A *József Attila nyomában* című kötet – melyben kritikák, tanulmányok, cikkek követik egymást a publikálás időrendi sorrendjében – mégsem minősíthető maradéktalanul szerencsés vállalkozásnak. Ennek oka nem a szövegek irodalomtudományos minőségében keresendő, hiszen ezek az írások egy-egy adott történelmi és irodalmi szituációban fogalmazódtak meg. A probléma az, hogy a kötet csak annyiban

tekinthető egésznek, amennyiben nem József Attiláról, hanem Péter Lászlóról szól, s arról a nézőpontról, melyet a kutató a költővel szemben érvényesít. Minden szöveg feltételez egy olvasót, így a kritikáknak is mindig megvan a maguk helye és címzettje a tudományos életben: a kritizált könyv írója és olvasói.

A kötet több kritikát is tartalmaz: *József Jolán – József Attila élete*, *József Attila összes művei 3. kötet*, *Forgács László – József Attila esztétikája*, *Öt könyv József Attiláról*, *Minden a versért volt – Vágó Márta József Attiláról*, *Válogatott levelezése*, *Érik a fény – Szabolcsi Miklós monográfiájának 2. kötete*, *József Attila útjain – Tanulmányok*. A kritikák túlságosan sok filológiai megjegyzést tartalmaznak, melyek a kritizált szerző és a kiadó számára hasznosak lehetnek a következő kiadásnál (bízunk benne, hogy a szerzők kijavították azokat a hibákat, amelyekre Péter László felhívta a figyelmet), de a *József*

Attila nyomában című könyv olvasója számára már nehezen követhetők. Sokkal érdekesebbek azok a szövegek, amelyek József Attila életével vagy egyes szövegeivel foglalkoznak. A költő iskolás és egyetemi éveinek szinte regényes megrajzolása (*József Attila és Juhász Gyula, József Attila és Pintér Jenő, A makói diák, Séták a Tiszaparton József Attilával, Makai Ödön*) az életrajz iránt érdeklődő olvasók számára a szó legjobb értelmében szórakoztató (és tanító) olvasmányok. Hasonlóan fontosak és hasznosak a József Attila egy-egy versével foglalkozó szövegek, melyek történelmi-életrajzi háttérrel vázolnak: „*Ködgyűrűk körül*”, *Ajánlásokból alkotott szabad vers, Ultima verba*, „*Szétveret falut és tanyát...*”, *A Hazám egy versszakához*.

A kötet akkor válik igazán érdekessé, ha hőse mellett a szerzőre, Péter Lászlóra és tudományos munkájára is figyelünk, így egyúttal nyomon követhetjük a József Attila-kutatás 40 éves történetét is. A tanulmánygyűjtemény felépítése is ezt az olvasásmódot támogatja: Péter László publikációi időrendi sorrendben követik egymást, feltárulnak a kutatás szempontjai, módszerei és lehetőségei. A kötet nyitószövegében Péter László így fogalmaz: „A szocialista gondolat mellőzésével értelmetlenné válnék huszadik századi költészetünk”. Péter László szövegei reprezentatív mintái annak, hogy egy kutatónak milyen lehetőségei voltak a szocialista irodalomtörténet-írás idején. A kötet több olyan tanulmányt is tartalmaz (*Proletárköltő – Nemzeti klasszikus, Révai József tanulmányai József Attiláról, A dogmatizmus ellen*), mellyel a szerző kihívta maga ellen a rendszer haragját. A *Keserülő e marxi munka – A „marxizáló” és a „demarxizáló” József Attila* című, 1995-

ben a Tiszatájban megjelent tanulmánya talán Péter László tudósi hitvallásának is tekinthető, s e tanulmányon keresztül metaforikusan az egész kötet értelmezhetővé válik. A „marxizálás” és a „demarxizálás” a költő két korszakát idézi: azt az időszakot, amikor József Attila a *Döntsd a tőkét* kötet készítésekor marxista világnézetnek megfelelően átírta („marxizálta”) verseit, majd azt az időszakot, amikor a pártból való „kimarátása” után „demarxizálta” korábbi marxista verseit. Péter László filológiai megközelítése arra irányul, hogy a különböző szövegváltozatok közül mely változatot tarthatjuk a szélesebb olvasóközönség elé. A szerző a *Munkások* című vers kapcsán mutatja be, hogy a költő „demarxizáló” tevékenysége hogyan képes „meghamisítani” és esztétikailag is tönkretenni egy verset. Péter László mind a marxizáló, mind pedig a demarxizáló szemlélettel szembefordult; előbbire példa *A dogmatizmus ellen* című kritikája, utóbbira pedig a Petőfi Irodalmi Múzeumban mondott beszéde, mely a Vasárnapi Hírekben jelent meg, s melyben kifejti, hogy József Attila életművével kapcsolatban megkerülhetetlennek látja a szocialista kontextust. A költő szövegeinek értelmezésekor sem az egyoldalúan marxizáló, sem a demarxizáló törekvések nem vezettek eredményre. Sokkal célravezetőbb volna feltárni József Attilának a marxizmussal kialakított kapcsolatát, és eszerint értelmezni az egyes szövegeket. Proletárköltőből így érhetne József Attila valóban nemzeti klasszikussá.

Péter László könyvében sohasem követi el azokat a hibákat, amelyeket a kritizált művek íróin számon kér. Szövegeit egyszerre határozza meg a filológiai precizitás és az objektivitás elérhető fokára való

törekvés. A kötet végén található névmutató segíti az olvasót a tájékozódásban (a névmutató hiányát egyébként a szerző több megbírált művel kapcsolatban is említi). A kötet írója mindvégig kritikusan viszonyult a József Attila-kutatás különböző területeihez, de pozitívista beállítottsága miatt elsősorban mindig filológiai kér-

désekhez szólt hozzá. A modern kutatók számára e módszer már meghaladottnak tűnhet, de az a filológiai igényesség és tárgyszeretet, amellyel Péter László viszonyul József Attila szövegeihez, minden irodalommal foglalkozó tudós számára példaadó lehet.

Kráncz Gábor

**ILLÉS LÁSZLÓ: ÜZENET THERMOPÜLÉBŐL. IRODALOM- ÉS
ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MODERNITÁSRÓL,
A SZOCIÁLIS GONDOLATRÓL ÉS A GLOBALIZÁCIÓRÓL**
Budapest, Argumentum Kiadó, 1999, 278 l.

Napjainkban sűrűn hangzanak fel a megbukott „létező szocializmus” világát elítélő, megbélyegző szavak – nem kevés joggal. Ha viszont annyira rossz volt – s efelől nincsen kétség –, akkor hogyan tudott e „létező szocializmus” létrejönni s majd háromnegyed évszázadon át fennmaradni? E kérdésre Illés László igazságkereső könyve a történelemmel válaszol. A szerző szerint – s szerintem is – e sikertelen történelmi kísérlet nagyon is égető társadalmi problémák megoldásának egyik alternatívája volt a szörnyű pusztulást hozó első világháború után, amelyet egy még szörnyűbb második világégés és a fasizmus követett, s egyiket sem a munkásmozgalom indította el. Csak aki megélte e világégések egyikét (esetleg mindkettőt), tudja elképzelni, hogy minő nyomorúságot hoztak ezek magukkal, hogy minő embertelenséget indítottak el (vagy fokoztak tovább), kiváltva a jobbak megváltás-akaratát. Messianizmus ott keletkezik, ahol van mit és kit megváltani, utópia ott, ahol a fennálló „rend” elviselhetetlen.

A századelőn a kapitalizmus elkorhadtnak tűnt, s aki mást, különbet akart, annak

a háború(k) után rá kellett eszmélnie: az életben maradáshoz új társadalom és új állam megteremtésére van szükség. A lövészárkok és a gázkamrák valóságát ki kell küszöbölni. De persze nem Gulágokkal, ávós kínzókamrákkal, mind véresebb terrorral.

Illés László percig sem hagy kétségben afelől, hogy amivé a sztálinizmus a harmincas évektől kezdve torzult, az szintűgy szörnyűség volt, s csak nevében volt szocializmus. Sztálin népirtó gyakorlatát „ellenforradalom”-nak minősíti, szovjet „Thermidor”-nak, amely megcsúfolta és hosszú időre diszkreditálta a szocializmus eszméjét. De a kommunista ideológia nevében (álcájában) végrehajtott embertelenség, elnyomás, a Lubjankák és a Butir- kiki rettenete megmásíthatja-e azt, hogy világunkban továbbra is jelen van – erre Illés László többek közt a szocialistának éppen nem nevezhető Jacques Derrida nyomán eszméltet rá – az elnyomás, a megtorlás, a népirtás, a munkanélküliség, a hajléktalanság, a terrorizmus, a nemzeti konfliktusok, a nyomasztó egyenlőtlenség? Belenyugodhat mindebbe egy szellemi rangjára valamit is adó értelmiségi ember? Nem